T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANA BİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

19. YÜZYIL OSMANLI BÜROKRASİSİNDE ÜRYANİZADE AİLESİ ve CEMİL MOLLA

MELEK EYİGÜN
19701015

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. SELİM HİLMİ ÖZKAN

İSTANBUL
2023

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANA BİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

19. YÜZYIL OSMANLI BÜROKRASİSİNDE ÜRYANİZADE AİLESİ ve CEMİL MOLLA

MELEK EYİGÜN
19701015
ORCID NO: 0000-000189687600

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. SELİM HİLMİ ÖZKAN

İSTANBUL
2023

Bu çalışma, Yıldız Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SDK-2021- 4478 no.lu proje kapsamında desteklenmiştir.

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANA BİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

19. YÜZYIL OSMANLI BÜROKRASİSİNDE ÜRYANİZADE AİLESİ ve CEMİL MOLLA

MELEK EYİGÜN
19701015

Tezin Savunulduğu Tarih: 30.05.2023
Tez Oy Birliği ile Başarılı Bulunmuştur

Unvan Ad Soyad **İmza**

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Selim Hilmi Özkan
Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Ali Fuat Örenç
Prof Dr. Mustafa Gündüz
Doç Dr. Raşit Gündoğdu
Doç Dr. Turhan Ada

İSTANBUL
MAYIS 2023

ÖZ

19. YÜZYIL OSMANLI BÜROKRASİSİNDE ÜRYANİZADE AİLESİ VE CEMİL MOLLA

Melek Eyigün
Mayıs, 2023

Osmanlı Devleti'nin tedris, kazâ ve iftâ alanlarında görev yapmış ulema ailelerinden biri olan Üryanizâde ailesi, siyasi, sosyal ve kültürel anlamda en hızlı, en dikkat çekici değişim ve dönüşümlerin yaşandığı Osmanlı'nın son döneminde, ilmiye kadrolarında ve idari alanda varlığını korumuştur. 18. yüzyılın ilk yarısından Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar geçen sürede, ilmiyenin ve bürokrasinin çeşitli mevkilerinde devlete sadakatle bağlı bir şekilde görevlerini yerine getirmişlerdir. Bu araştırmada 18. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı Devleti'nin bürokratik yapısının işleyişi Üryanizâdeler örneği üzerinden incelenmiştir. Ailenin Osmanlı dönemindeki son temsilcisi Cemil Molla'nın fikirleri çerçevesinden de dönemin siyasi, askerî, mali ve sosyal olaylarının analizi yapılmıştır.

Bu çalışma ile Üryanizâde ailesinden Osmanlı bürokrasisinde görev alanlarının siyasi görüş ve gözlemlerinin yanı sıra çok bilinmeyen sosyal yönlerinin de açığa çıkarılması amaçlanmıştır. Osmanlı yönetim kadrosundaki değişimlerinin ve iktidar mücadelesinin bir ulema ailesi üzerindeki etkisi araştırılmıştır. 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinin siyasi ve sosyal olayları eşliğinde Üryanizâde ailesinin anlatılması için Osmanlı Devleti'nin resmî arşiv belgeleri, aile özel arşivi, dönemin tanıklığını yapmış kişilerin hatıratları, kitapları, gazeteler, makaleler vb. kaynaklar kullanılmıştır. Üryanizâdelerin sosyal yönü, ailenin günümüzdeki temsilcileri ile görüşme yapılarak açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Üryanizâde Cemil Molla'ya ait özgün bir eser üzerinden dönemin devlet yapısına ve siyasi olaylarına ışık tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, ulema ailesi, Cemil Molla, Üryanizâdeler, meşrutiyet, bürokrasi.

ABSTRACT

THE URYANIZADE FAMILY AND CEMİL MOLLA IN THE 19TH CENTURY OTTOMAN BUREAUCRACY

Melek Eyigün
May, 2023

The Uryanizade family is one of the ulema families who served in the fields of education, qada and iftâ of the Ottoman Empire.The Uryanizades, maintaned its existence in the scientific cadres and administrative field in the last period of the Ottoman Empire, where the fastest, most remarkable changes and transformations took place in political, social and cultural terms. Therefore, this research focuses on the functioning of the bureaucratic structure of the Ottoman Empire from the second half of the 18th century to the first half of the 20th century the example of the Uryanizade family. Additionally, the political, military, financial, and social events of the period are analyzed within the framework of the ideas of the last representative of the family in the Ottoman period, Cemil Molla.

This research aims to reveal the political views and observations of the members of the Uryanizade family, who served in the Ottoman bureaucracy, as well as to reveal their little-known social aspects. The impact of administrative changes and power struggles in the Ottoman Empire on a family of ulema is also explored. It is aimed to explain the Üryanizade family in the context of the political and social events that took place in the 19th century and the first quarter of the 20th century. In this context, the official archive documents of the Ottoman Empire, the private archive of the family, the memories of those who witnessed the period, books, newspapers, articles, etc. resources have been used. The social aspect of the Uryanizades was tried to be revealed by interviewing the current representatives of the family. The state structure and political events of the period shed light on an original work of Üryanizade Cemil Molla.

Keywords: II. Abdulhamid, ulema family, Cemil Molla, Uryanizades, constitutionalism, bureaucracy

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti'nin hiyerarşik yapısı içinde devlet idaresinin unsurlarını kalemiye, seyfiye ve ilmiye sınıfları teşkil etmiştir. İlmiye sınıfı mensubu olan ulemanın ana görev birimlerini eğitim, yargı, fetva ve din işleri teşkilâtı oluşturmuştur. Bilginin temsilcisi olan ulema, devletin idari ve malî işlerine bakan kalemiye sınıfında da görev almıştır. Osmanlı Devleti'nin idari yapısında yer almış sayılı ulema ailelerinden biri olan Üryanizâdeler, 18. yüzyıldan ilk yarısından 20. yüzyılın yaklaşık ilk çeyreğine kadar etkili olmuştur. Bu çalışmada Üryanizâdelerin devlet teşkilâtı içindeki yeri ve önemi ile dönemin siyasi olaylarına bakış açısı ve etkisi incelenmiştir. Söz konusu dönemin aile ile ilgili bürokratik ve siyasi olaylarına gerek ailenin bakış açısıyla gerekse dönemin aktör ve tanıklarının değerlendirmesiyle ışık tutulmuştur.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin son döneminin bürokratik işleyişini, yönetimindeki değişim ve dönüşümünü Üryanizâde ailesi üzerinden ortaya koymuştur. Devlet idare sisteminde yer almış ailelerin tarihlerini siyasi tarihten soyutlayarak yazmak mümkün olmamaktadır. Nitekim devlete ait resmî belgelerden aile tarihinin izleri sürülebilmektedir. Ailenin özel arşivinde yer alan berat, ferman, tezkire, sicil, telgraf, mektup, kitap olabilecek yazı topluluğu ile senet, dua, naat, teşkilât kanunnâmesi gibi evraklar da ailenin siyasi ve kültürel yönünü ortaya koymuştur. Ancak ailenin özel hayatı ile ilgili bilgilere daha çok sözlü tarih çalışması sonucunda ulaşılabilmiştir. Osmanlı geleneğindeki özel hayatın dışarıya kapalılığı biyografi ve aile tarihi çalışmalarında bir sorun teşkil etmektedir. Bu çalışmadaki sözlü tarih çalışması ile alandaki söz konusu sorunu en aza indirgemek hedeflenmiştir.

Bu tez çalışmasında danışmanlığımı üstlenen, tezimde büyük emeği olan anlayışı, desteği, hoşgörüsü, yol göstericiliği ve olumlu yaklaşımı ile bana çalışma şevki veren hocam Sayın Prof. Dr. Selim Hilmi Özkan'a müteşekkirim. Tezimin her aşamasında, eğitici, yol gösterici, destekleyici, güven ve cesaret verici yaklaşımı ile tez izleme jürisinde yer alan sayın hocam Prof. Dr. Mustafa Gündüz'e teşekkür borçluyum. Tez konusunu tarafıma öneren, tez başlığımın belirlenme aşamasından bitimine kadar geçen süreçte desteği, önerileri, yapıcı tavırları ile çalışmamda büyük katkısı olan hocam Sayın Prof. Dr. Ali Fuat Örenç'e müteşekkirim. Tez çalışmam boyunca benden desteklerini esirgemeyerek cesaretlendiren tüm hocalarıma, özellikle Sayın Dr. Ertuğrul Ökten'e ve Sayın Doç. Dr. Raşit Gündoğdu'ya da teşekkürlerimi sunuyorum. Bu çalışmamın özgün olmasında en büyük katkı Üryanizâde ailesinin günümüzdeki temsilcileri torunlarından Sayın Dürin Ababay'a ve Sayın Adnan Üryani'ye aittir. Dürin Hanım, tanıştığımız ilk günden itibaren bana duyduğu güven, göstermiş olduğu ilgi, hissettirdiği başarı duygusuyla beraber aileyle ilgili özel arşiv belgelerine ulaşmamda büyük emeği ve katkısı olmuştur. Tarafımdan transkript edilerek Türkçeleştirilen Cemil Molla'ya ait eseri daha sonra kendisi de Osmanlı Devlet Arşivleri uzman personeli Sayın Muzaffer Albayrak'a latinize ettirip sadeleştirtmiştir. Böylece benim çalışmamda daha güvenle ilerlememe neden olmuştur. Kendisine sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Üryanizâde ailesine ait özel arşivi elinde bulunduran ailenin soy ismini devam ettiren tek üyesi olan Sayın Adnan Cemil Üryani, arşiv

koleksiyonunundaki tüm belgeleri bu tezde kullanılmak üzere incelemeye açmıştır. Şahsıma olan güveninden ve tezin özgünlüğüne olan büyük katkısından dolayı kendisine en derin şükranlarımı sunuyorum. Özel koleksiyonun tüm görsellerinin fotoğraflarını çekerek dijitallerinin elime geçmesini sağlayan Sayın Dr. Gülter Esra Genim'e teşekkürü bir borç bilirim.

Bu tezde desteklerini esirgemeyerek araştırma faaliyetlerinin yürütülmesinde kolaylık sağlayan Yıldız Teknik Üniversitesi BAP birimine de en derin teşekkürlerimi sunuyorum.

Lisans ve lisansüstü tüm eğitim-öğretim süresince her zaman ve her durumda yanımda olan, beni cesaretlendiren, bana çok büyük destek veren tüm dostlarıma ve kardeşlerime teşekkür borçluyum. Çalışma alanım olan T.C. Millî Saraylar Başkanlığı'nda huzurlu bir çalışma ortamını bana sağlayan yöneticilerim ve çalışma arkadaşlarıma müteşekkirim.

Bütün hayatım boyunca yanımda olan, her alanda bana destek veren, sevgisiyle ve ilgisiyle bana güven aşılayan, rahmetli babama; sevgili anneme, otuz bir yıl boyunca ve üniversite eğitimimin başlangıcından doktora tez dönemime kadar maddi, manevi büyük desteğini gördüğüm merhum eşime minnettarım. Varlıklarıyla beni onurlandıran çocuklarıma da teşekkür ederim.

Melek EYİGÜN
Mayıs, 2023; İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖZ iii

ABSTRACT iv

ÖN SÖZ v

İÇİNDEKİLER vii

KISALTMALAR LİSTESİ x

1. GİRİŞ 1
1.1. Literatür ve Kaynaklar 19
1.2. Yöntem 21

2. 18. VE 19. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİ'NDE ÜRYANİZÂDE AİLESİ **23**
2.1. Üryânî Osman Efendi (ö. 1168/1755) 24
2.2. Üryanizâde Mustafa Efendi 25
2.3. Üryanizâde Mehmed Raşid Efendi 27
2.4. Said Efendi (ö. 1848) 28
2.5. Üryanizâde Ahmed Esad Efendi (1813-1889) 29
2.5.1. Bulunduğu Görevler ile Aldığı Pâyeler ve Nişanlar 29
2.5.2. Harem-i Şerif'in Tamiratı Görevi 31
2.5.3. Üryânizâde Ahmed Esad Efendi'nin Şeyhülislâmlık Görevi (4 Aralık 1878-17 Ocak 1889) 32
2.5.4. Şeyhülislâm Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin Bazı Fetvaları ve İcraatları 40
2.5.5. Şeyhülislâm Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin Eğitim Alanındaki İcraatı 41
2.5.6. Şeyhülislam Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin Hayatının Son Günleri ve Vefatı 44
2.5.7. Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin Vefatından Sonra Ailesinin Durumu 46
2.5.8. Siyasi ve Sosyal Kişiliği 52
2.6. Üryanizâde Mehmed Halid Bey (1854-1890) 54
2.6.1. Bulunduğu Görevler, Aldığı Pâyeler ve Nişanlar 54
2.6.2. Üryanizâde Halid Efendi'nin Vefatından Sonra Ailesinin Durumu 56
2.7. Üryanizâde Said Efendi (1856-1906) 57
2.7.1. Bulunduğu Görevler, Aldığı Pâyeler ve Nişanlar 57
2.7.2. Siyasi ve Sosyal Kişiliği 58

3. ÜRYANİZÂDE CEMİL MOLLA (1864/1865-1941) 59
3.1. Cemil Molla'nın İlmiyedeki Rütbeleri 61
3.2. Cemil Molla ve Fetva Odası 62
3.3. Cemil Molla ve Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye 65
3.4. Cemil Molla ve Adliye Nezareti 67

3.5. Cemil Molla ve Şûrâ-yı Devlet 69
3.6. Cemil Molla ve Ailesine Verilen Pâyeler, Nişanlar ve İhsanlar 70
3.7. Cemil Molla'ya Yönelik Suçlamalar ve Adlî Davalar 75
3.8. Cemil Molla'ya Yönelik Casusluk İddiaları 80
3.9. Cemil Molla ve Ailesinin Maddi Sıkıntıları, Hak Arama Çabaları ve Sonuçları 81
3.10. Cemil Molla'nın Siyasi ve Sosyal Kişiliği 84
3.11. Cumhuriyet Dönemi'nde Cemil Molla 87
3.12. Cemil Molla Köşkü 88

4. ÜRYANİZÂDE CEMİL MOLLA'NIN HATIRATI VE OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE (1874-1914) SİYASİ VE ASKERÎ OLAYLAR 92
4.1. Cemil Molla'nın Siyasi Düşüncesinde Devlet Yönetimi 93
4.2. Cemil Molla'ya Göre Sultan II. Abdülhamid Yönetimi 102
4.2.1. Cemil Molla'ya Göre Abdülhamid Dönemi'nde Eğitim Faaliyetleri 104
4.2.2. Cemil Molla'ya Göre II. Abdülhamid Dönemi'nde İdari Durum 109
4.2.3. Cemil Molla'ya Göre II. Abdülhamid Dönemi'nde Adli Durum 111
4.2.4. Cemil Molla'ya Göre II. Abdülhamid Dönemi Askerî Durum 114
4.2.5. Cemil Molla'ya Göre II. Abdülhamid Döneminde Mali Durum 118
4.2.6. Cemil Molla'ya Göre II. Abdülhamid Döneminde Dış Siyaset 123
4.2.7. Cemil Molla Göre, II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı-İngiltere İlişkileri 125
4.2.8. Cemil Molla'ya Göre II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı'nın Almanya, Rusya ve Fransa İlişkileri 129
4.3. Cemil Molla'nın Fikirleri Çerçevesinde Yeni Osmanlılar, Jön Türkler ve İttihat Ve Terakki Cemiyeti 133
4.3.1. Cemil Molla'ya Göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ortaya Çıkışı ve 1908 İhtilâli 137
4.3.2. Cemil Molla'ya Göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Harekete Geçmesinde Reval Mülakatının Etkisi 141
4.3.3. Cemil Molla'ya Göre İttihat Terakki, Avcı Taburları ve 31 Mart Vak'ası 144
4.3.4. Cemil Molla'nın Kaleminden 31 Mart Vak'ası, Sonuçları ve Sultan II. Abbülhamid'in Hal'i 153
4.3.5. Cemil Molla'ya Göre İttihat Terakki ve Ordunun Siyasallaşması 159
4.4. Cemil Molla'ya Göre İttihat ve Terakki'nin Muhalefete ve Farklı Unsurlara Yönelik Politikası 161
4.5. Cemil Molla'ya Göre Kâmil Paşa Hükümeti ve İttihat Terakki 167
4.6. Cemil Molla'ya Göre İttihat ve Terakki'nin Trablusgarp Savaşı'ndaki Rolü 170
4.7. Cemil Molla'ya Göre Balkan Savaşları'nda ve Balkan Meselelerinde İttihat ve Terakki'nin Rolü 173
4.7.1. Cemil Molla'ya Göre Balkan Savaşları ve Kiliseler Meselesi 179
4.7.2. Cemil Molla'ya Göre Balkan Savaşları ve Arnavutluk Meselesi 181
4.8. Cemil Molla'ya Göre Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına Girmesinde İttihat ve Terakki'nin Rolü 183

4.8.1. Cemil Molla'ya Göre Birinci Dünya Savaşı ve İttihat ve Terakki 191
4.8.2. Cemil Molla'ya Göre Birinci Dünya Savaşı, Ermeni Meselesi ve İttihat ve Terakki'nin Politikası 197
4.8.3. Cemil Molla'ya Göre Birinci Dünya Savaşı Sonrasında İttihat ve Terakki 208
4.9. Cemil Molla'nın İttihat ve Terakki ile İlişkisi 209
4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME.....214
KAYNAKÇA.....226
EKLER 246
Ek-1 246
Ek-2 248
Ek-3 251
Ek-4 253
Ek-5 254
Ek-6 257
Ek -7 259
Ek-8 263
Ek-9 264
Ek-10 271
Ek-11 278

KISALTMALAR LİSTESİ

BOA	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri
AE. SABH	: Ali Emiri Abdülhamid I
AE. SMHD I	: Ali Emiri Mahmud I
A. AMD	: Bâb-ı Asafî Amedi Kalemi
A. MKT. NZD	: Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı
BEO	: Bab-ı Ali Evrak Odası
c.	: Cilt
C.NF	: Cevdet Nafia
C.AS	: Cevdet Askeriye
C.BLD	: Cevdet Belediye
DH. MKT	: Dahhiliye Mektubî Kalemi
DH. SAİDd	: Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Deferleri
ed.	: Editör
HAT	: Hatt-ı Hümayûn
HR	: Hariciye Nezareti
HSD. CB	: Satın Alınan Cahit Baysun Evrakı
hz.	: Hazırlayan
İ. DH	: İrade Dâhiliye
İ. HUS	: İrade Hususi
İ. MMS.	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.TAL	: İrade Taltifat
MB. İ	: Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri
ML. EEM	: Maliye Nezareti Emlak-i Emiriye Müdüriyeti
MŞH. FTV	: Meşihat Fetvalar
ŞD.	: Şura-yı Devlet
trc.	: Tercüman
TSMA. e.	: Topkapı Sarayı Arşiv Evrakı
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Y. A. HUS	: Yıldız Hususi Maruzat
Y. A. RES	: Yıldız Resmî Maruzat
Y. EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y. MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y. PRK. BŞK	: Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y. PRK. MŞ	: Yıldız Meşihat DairesiMaruzatı
Y. PRK. SRN	: Yıldız Serkurenalık Evrakı
Y.PRK. TKM	: Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği
Y. PRK. AZJ	: Yıldız Arzuhal Jurnal
ZB.	: Zaptiye

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde ulemanın[1] içinde bulunduğu "ilmiye" sınıfı tabiri, medrese eğitiminden geçmiş, ilimle meşgul olan kişilerden oluşan topluluk için kullanılmıştır. Bu topluluk, İslâm dininin esasları ile emrettiği dünya nizamının gereklerini bilmek ve uygulamakla yükümlü ve toplumun eğitim, din ve yargı sistemlerinden sorumlu olmuştur.[2] İlmiye mesleğine giriş için kendi içinde derecelere ayrılmış medreselerdeki bir programa bağlı olarak verilen dersleri okumak zorunluydu. Mezun olunduktan sonra ise müderrislik ve kadılık için mülazemet adı verilen sıra beklenmekteydi. Medrese eğitimini tamamlayan dânişmendler[3] yardımcısı oldukları müderris tarafından kadıaskere teklif edilmekteydiler. Kadıaskerin vasıtasıyla arz edilen müderris adayı danişmendler, padişah tarafından onaylandıktan sonra mülazim ruznâmçesine kayıt yaptırma hakkını elde etmekteydiler. Sözü edilen süreci tamamlayan medrese mezunları yargı, eğitim, dinî hizmetler ile merkezî bürokrasinin birçok bölümünde görev alarak kıdemde üst derece olan Rumeli payesine ulaşmaktaydılar.[4]

[1] Ulema, Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı mensupları için kullanılan unvandır. Medreselerde belli bir usule göre eğitim gördükten sonra eğitim, hukuk, fetva, başlıca dinî hizmetler ve merkezî bürokrasinin birtakım makamlarında görev alan Müslümanlardan oluşan bir meslek grubuna verilen ad olmuştur. Mehmet İpşirli, "İlmiye", **İslam Ansiklopedisi**, c. 22 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000): 141.

[2] Ziya Kazıcı, **Osmanlı Devleti'nde Toplum Yapısı**, ed. Rahime Demir (İstanbul: Bilge Yayınları, 2003), 61.

[3] Dânişmend, başta Fatih ve Süleymaniye medreseleri olmak üzere büyük medreselerin icâzet alma seviyesine gelmiş olan talebelerine verilen addır. Mehmet İpşirli, "Danişmend", **İslam Ansiklopedisi**, c. 8 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993): 464.

[4] Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, İsmail Kurt, **Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu** (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006),16.

Ulema, toplumun tahsil görmüş, aydın, bir ölçüde "seçkin/elit" zümresine verilen ortak bir isim olmuştur.[5] Osmanlı toplumunda "seçkin aileler" grubu içinde Müslümanlar arasında "ilmiye" sınıfı da yer almıştır. İlmiye sınıfını oluşturan ulema belirli eğitimlerden geçerek kaza (yargı), ifta (fetva), tedris (eğitim-öğretim) dâhilinde bürokratik bir hiyerarşiye göre terfi etmiştir.[6] Osmanlı Devleti'nde "dinî elitler" üç gruptan oluşmuştur. Birinci grup, merkezî devlet tarafından kendilerine maaş bağlanan, sağlam bir mevkie ve devlet tarafından sağlanan saygınlığa sahip olan, şeyhülislâm etrafında toplanmış kadılar ve bunların alt gruplarından oluşmuş yerleşik elitlerdir. İkinci grup, genellikle taşrada görev yapan mahalle mekteplerinde hocalık, vakıflarda idarecilik yapmış, çoğu kişisel servet elde etmiş, yüksek ve orta düzeydeki ulemadan oluşmuştur. Bu gruptaki dinî elitler 18. ve 19. yüzyılda yükselişe geçmiştir. Üçüncü grup, merkezi ulemaya karşı olan popüler tarikat liderlerinden oluşmuştur. Bu gruptakiler ise birinci gruptaki dini elitlere karşı, ikinci gruptaki taşra uleması ile birlikte hareket etmiştir.[7]

Geç Emevî döneminde başlayan ilk hukuk okulları, ulemanın halifelik himayesi altında gelişmesini sağlamıştır. İslâm'da din adamı, yani ruhban sınıfı olmamasına rağmen, 8. yüzyılda ulema, Müslüman toplum içinde ayrı bir sosyal sınıf olarak dinî liderlerden oluşan profesyonel seçkin sınıfını oluşturmuşlardır. Prestijleri ve otoriteleri, İslâmî ilimlerde, Kur'an-ı Kerîm, Hz. Muhammed'in hadisleri, hukuk alanlarındaki bilgilerine dayanmaktaydı.[8] Ancak Osmanlı'da âlimlerin konum ve rolleri söz konusu uzmanlıklarından ileri gelmemiştir. Merkezî iktidar tarafından atandıkları, devletin görevlisi oldukları ve Osmanlı sisteminin kurallarını bildikleri için otorite sahibi olmuşlardır. Bu âlimler kanunlar çerçevesinde hiyerarşik olarak terfi ederek ömür boyu kariyer yapabilmişlerdir.[9] Orhan Bey (1324-1362) döneminde, ulema sınıfından vezirler idaresinde merkeziyetçi bürokratik yönetimin hâkimiyeti sağlanmıştır.[10] "Bürokrat" ifadesi âlimler ile merkezî yönetim arasındaki ilişki şeklini

---

[5] Mehmet İpşirli**, Osmanlı İlmiyesi**, ed. Ahmet Yaşar (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 3.
[6] İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile** (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000), 47.
[7] Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din**, çev. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 160, 166.
[8] Chouki el Hamel, **Black Morocco /A History of Slavery, Race, and Islam** (Unıted States of America: Cambridge Unıversity Press, 2013), 20.
[9] Abdurrahman Atçıl, "Osmanlı Devleti'nin Ulemâsı / Osmanlı Âlim Bürokratlar Sınıfı (1453-1600)", **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası**, ed. Ömer Mahir Alper, Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015): 277-278.
[10] Halil İnalcık, **Kuruluş Dönemi (1302-1481) Osmanlı Sultanları**, 3. bs. (İstanbul: İSAM yayınları, 2013), 23-24.

hatırlatmaktadır. Müderrislik, kadılık ve müftülük gibi makamlarda iken bürokrasi ile ilişkili noterlik ve vergi toplama gibi yükümlülükleri üstlenerek hiyerarşik sisteme dâhil olmuş bir âlim, 16. yüzyılın sonlarına doğru meydana çıkan *ilmiye-kalemiye* ayrışmasından sonra bürokrasiyle ilgili maliye veya kâtiplik türünden görevlere de atanmışlardır.[11] İlmiye sınıfından olan kişi bilgi ve yeteneğine göre ilmiye sınıfının dışında bir mesleği seçerek sınıf değiştirebilmiştir.[12] Osmanlı Devleti'nin memur bürokrat kesimini temsil eden Kalemiye sınıfı, devlet teşkilâtı içinde başta beylikçi, nişan, tahvil ve ruûs kalemleri olmak üzere, Divân-ı Hümâyûn kalemleri ile şeyhülislâmlık, kazaskerlik ve kaptan paşalık gibi makamların idarî, büro, yazışma ve evrak takibi ile ilgilenen çalışanlarından oluşmuştur.[13] Âlim-bürokratlar olarak da nitelendirilebilen bu ulema grubu, Kur'an, Sünnet ve bu ikisinden elde edilen geleneksel bilgi alanında eğitim alarak Osmanlı idaresi hizmetinde bulunanlardan oluşmuştur.[14] "Âlim-bürokratlar" ifadesi 1453-1600 tarihleri arasında giderek belirgin olmaya başlayan Osmanlı merkezî hükümeti hizmetinde olan "müderrislik, kadılık, müftülük, defterdarlık, nişancılık" gibi görevlerde bulunan âlimler için kullanılması uygun görülmüştür.[15]

15. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde hanedan; devlet iktidarının, geleneğin ve devamlılığın kaynağını temsil ederken sultan, bunun temsilcisi ve yürütücüsü olmuştur. İçinde ulemanın yer aldığı dinî bürokrasi ise bu düzenlemeye meşruiyet sağlamıştır.[16] Şer'i hukukun uygulanması için güç sahibi bir siyasi otoritenin varlığına ihtiyaç duyulduğu için ulema, siyasi gücün sağlamlaştırılmasına yönelik çıkarılacak örfî kanunları zaruri görmüştür. Sultanların hizmetindeki bürokratlar "hükümdara öğüt" adı altında nasihatnamelerle devlet idaresinde yol gösterici olmuşlardır. Osmanlılarda dinî hükümlerden bağımsız olarak yapılan kanun yapma faaliyeti bu nasihatleri dikkate alarak ilerlemiştir.[17] Ulema, geniş gruplar hâlinde seferler boyunca sultanın ve onun ordusunun yanında manevi destekte bulunurken gaza ve fetih anlayışıyla kurulan Osmanlı Devleti'nin fütuhat ve İslâm'ı yayma mücadelesinin

[11] Abdurrahman Atçıl, "Osmanlı Devleti'nin Ulemâsı / Osmanlı Âlim Bürokratlar Sınıfı (1453-1600)", 277, 278.
[12] Aydın, **Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu,**16.
[13] Mustafa Can, "Klasik Dönem Osmanlı Toplum Yapısı", **Osmanlı Toplum Yapısı ve Millet Sistemi",** ed. Nejla Günay (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020): 17-18.
[14] Abdurrahman Atçıl, **Âlimler ve Sultanlar**, terc. Gürzat Kami (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 19, 20.
[15] Atçıl, "Osmanlı Devleti'nin Ulemâsı /Osmanlı Âlim Bürokratlar Sınıfı (1453-1600)", 273-274.
[16] Karpat**, Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din**, 157.
[17] Halil İnalcık**, Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet**, 46.

kutsiyetini ve önemini askere ve millete anlatma görevini üstlenmiş, bunun meşruiyetini ve zeminini hazırlamıştır.[18] Birçok âlim, dinî ilimlerin yanı sıra medrese programında yer alan konular ve kitaplar üzerinde çalışmalar yaparak eserler ortaya koymuştur. Mehmed Neşrî, İdris-i Bitlisî, Celâlzâde gibi isimler, tarih yazıcılığının çeşitli alanlarında kitaplar yazmışlar; Raşid Mehmed Efendi, Esad Efendi, Nâima ve Cevdet Paşa gibi birçok ilmiye mensubu da vekayinüvislik görevlerinde bulunarak devletin resmî tarihçiliğini yapmışlardır. Pek çok ilmiye mensubu şiirle uğraşmış içlerinden oldukça çok sayıda âlim, orta ve yüksek seviyede divan sahibi olmuştur. Ulema, resmî bir görev üstlenmeden tamamıyla kendisini özel olarak toplum hizmetinde konumlandırmıştır. Ayrıca gelenek ve imtiyazlarını oldukça iyi korumakla beraber, hukuki ve dinî kimliğinden dolayı toplumun her kesiminde etkili olmuştur. 17. yüzyıla kadar etkili bir nüfuza sahip olan ulema, bu tarihten itibaren saltanat merkezli çekişmelerde bölünerek farklı taraflarda yer almış, verdikleri siyasi fetvalarla yıpranmıştır.[19] Krizlerin oldukça yüksek boyutlarda yaşandığı bu yüzyılda yaşanan siyasi ve her türlü yapısal alandaki değişim sürecinde ulema devlete eklemlenmiştir.[20]

Osmanlı Devleti'nin bürokratik yapısı 18. yüzyılda önemli ölçüde yerleşmiştir. Artan iş hacmine bağlı olarak bürokratik birimler çoğaldığı gibi personel sayısı da artmıştır. Eğitimli, yetişmiş ve uzmanlaşmış insan ihtiyacını karşılamak amacıyla memur yetiştirme sürecinde istihdam ve ehil insan problemi ortaya çıkmıştır.[21] Bu yüzyılda, ulema yeniliklere taraftar olmuş, hatta zaman zaman öncü olarak görülmüş, devletin toparlanmasında rol oynamıştır.

19. yüzyılda özellikle iyi yetişmiş, ilmî donanımı yeterli ulemaya eğitim ve yargı kurumlarında önemli görevler verilmiştir.[22] Toplumu şekillendirmek için siyaset yapan liderler, ulema aracılığıyla hanedan teokrasisine uygun bir İslâm yorumu ve biçimi geliştirmiştir.[23] Nitekim Osmanlı sultanlarının ilk modernleşme reformları birçok yüksek dereceli ulemanın katkısıyla gerçekleşmiştir. Önde gelen ulema yenilikleri desteklemekle kalmamış, Avrupa kaynaklı reformların planlanmasında,

[18] İpşirli, **Osmanlı İlmiyesi**, 28.
[19] **age**. 28-29, 3-4.
[20] Ahmet Yaşar Ocak, "Klasik dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", **Türkler 11**, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ankara: Türkiye Yayınları, 2002): 19.
[21] Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme,** ed. Tansel Güney (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 20.
[22] İpşirli, **Osmanlı İlmiyesi**, 3-6.
[23] Chouki el Hamel, **age**, 44.

teklif edilmesinde ve benimsenmesinde önemli rol oynamıştır.[24] Bunlardan Tatarcık Abdullah, Avrupa'dan asker eğitilmesi amacıyla uzmanların getirtilmesi, talimnamelerin ve teknik kitapların terüme edilmesi, gerekli alet ve edâvatın sağlanması konularındaki önerilerini lahiyasını III. Selim'e sunmuştur.[25] Keçecizâde Mehmed İzzet, II. Mahmud'a sunduğu lahiyasında askerî ıslahatlara devam edilmesi gerektiğini bildirmiştir.[26] Mehmed Es'ad, II. Mahmud'un askerî alanda yapmış olduğu yeniliklerin akla ve dine uygun olduğunu İbnü'l-'Annâbî'nin (1775-1851) Arapça *es-Sa'yü'l-Mahmûd fî Nizâmi'l- Cünûd* adlı risalesinden *el-Kevkebü'l-Mes'ûd fî Kevkebeti'l-Cünûd* adıyla ve pek çok ilavelerle Türkçeye tercüme ettiği eserinde dile getirmiştir. [27]

Bu dönemde, ulema İslâm hukukunun en dinamik ilkesi olan *ictihâdı*[28] savunmuş ve uygulamıştır. Özellikle istislâh[29] adı verilen fıkhî prensibe göre davranmıştır. Toplumun temel ihtiyacını göz önüne alan ulema, İslâm hukukunun bu esnek ilkesine bağlı kalmıştır. Osmanlı tarihinde bunun en güzel örneklerinden birini 16. yüzyılda Şeyhülislâm Ebûss'ud Efendi vermiştir. Şeyhülislam'ın Osmanlı toplumunda oldukça yaygın olarak kullanılan para vakıflarını onaylarken bunu çok sayıda fakir insanın, öğrencinin ve imaretin yararlandığı gerekçesiyle yaptığı ve Müslüman toplumun faydası ilkesini gözettiği kabul edilmiştir.[30]

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminden önce devlet dairelerinin ihtiyacı olan memurlar, dairelerde yetiştirilmiştir. Genellikle devlet ileri gelenlerinin veya memurların evde özel olarak okuma yazma öğrenen, camilerde derslere devam eden çocukları, kalemlere şâgird (çırak) olarak alınmışlar, buraya on iki yaşına kadar devam

---

[24] Uriel Heyd, **Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine –Makaleler-**, terc. Ferhat Koca (Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002): 101-102.

[25] Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islahat Düşünceleri", **İlmî Araştırmalar Dergisi, s.** 8 (1999): 32.

[26] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Keçeci Zade İzzet Molla", **Tarih Dünyası Dergisi,** c. 3, s. 24 (1951): 1004.

[27] Mahmut Dilbaz, "II. Mahmud'un Askerî Islahatlarına Dair Tercüme Bir Müdafaanâme: el- Kevkebü'l-Mes'ûd fî Kevkebeti'l-Cünûd", **Dîvân Dergisi**, c. 16, s. 31 (2011): 175-176.

[28] İctihad, İslam'da Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti dinî hükümleri oluştururken bunların kabulü, anlaşılması ve yorumlanması akılla sağlanabilir. İctihad, akıl karşısında naklin bu işlevini temsil eden kavramlar arasında önemli bir işlevi temsil etmektedir. Bununla beraber nasların lafız, mâna ve bilinçli boşluklarında gizli şer'i-amelî ahkâmı ortaya çıkarmaya yarayan çabaya dayanmaktadır. Bu çabayı gösteren kişiye ise müctehid denilmiştir. H. Yunus Apaydın, "İctihad", **İslam Ansiklopedisi**, c. 21 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000): 432.

[29] İstislâh, İslam fıkhına öre, şer'an onaylanmadığına veya reddedilmediğine dair herhangi bir delil bulunmayan ihtiyaca göre hüküm verme yöntemini ifade etmektedir. Şükrü Özen, "İstislâh" **İslam Ansiklopedisi**, c. 23 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001): 383.

[30] Halil İnalcık, **Osmanlı'da Devlet Hukuk ve Adâlet** (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 40.

ederek Türkçe kitabet, inşâ ve yazı çeşitlerini öğrenmişlerdir. İlk memuriyete girmelerinden 3-5 sene sonra mülâzim olmaya hak kazanarak maaş alabilmişlerdir. Küçük yaştan itibaren kalemde eğitilen kâtip adayları, zamanla dâirede görülen tüm işlerin inceliklerini öğrenerek bilgisi ve kıdemi arttıkça bürokraside yükselmişlerdir. 1838 yılında yapılan bir düzenleme ile iltimas ve haksız terfileri önlemek adına kâtiplerin yükselmelerinde imtihana tabi tutulma zorunluluğu getirilmiştir.[31]

Merkez taşra teşkilâtında yapılan reform ve Tanzimat düzenlemeleri şeyhülislamlığa yeni sorumluluklar yüklemiştir.[32] Bu dönemde şeyhülislâma resmî bir ikametgâh tahsis edilmesi ve Bâb-ı Fetvâpenâhi adıyla şeyhülislâmlık makamının kurulması ilmiye mensuplarının yönetim özerkliğini ellerinden almıştır. Böylece hızla uygulanmaya başlanan bürokratik reformlar ilmiye zümresinde de yaygınlaştırılmıştır.[33] Nitekim 19 Şubat 1875 tarihinde yürürlüğe giren "Fetvahâne Nizmanamesi" ile Fetvahâne'de görev yapan memurların göreve atanma şekilleri ve çalışma esasları belirlenmiş, hiyerarşik yapısını düzenlenmiştir.[34]

Ulema sınıfının gerek halkla gerek devletin tüm kademeleriyle oldukça sıkı ve sürekli iletişimi olmuştur. Padişahla âlimlerin ilişkisi bazı devlet görevlerinin gerektirdiği şekilde, bazen de dostluk mertebesine ulaşan samimiyet çerçevesinde oluşmuştur. Padişahın bir âlimin hayatında olması onun konumunu doğrudan etkileyebilmiştir.[35] Osmanlı yönetiminde görev almış olan yüksek mevkideki âlimlerin çoğu kendilerini birtakım kuralları olan Osmanlı sisteminin bir parçası olmaktan çok sultan ile kişisel bir ilişki içerisinde görmüşlerdir.[36] Örneğin İlmiye ailelerine ilk imtiyaz Molla Fenarî'nin oğluna verilmiştir. Molla Fenarî'nin oğulları ve torunları

[31] Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)**, haz. Muhittin Salih Eren (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), 52-55.
[32] İlhami Yurdakul, "Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nın (Bâb-ı Meşihât) Yenileşme Süreci (1826- 1878)", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004), 43, 45.
[33] Ahmet Cihan, "Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması (1770-1876)", (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1994), 259.
[34] Esra Yakut, "19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeyhülislamlık Kurumu Bâb-ı Meşîhat", **Ağa Kapısından Şeyhülislamlığa İstanbul Müftülüğü**, ed. Ayhan Işık, Kâmil Büyüker (Ankara: Türkiye Diyamet Vakfı Yayınları, 2019): 29.
[35] Muhtesibzâde Mehmed Hâki, **Mecma'u'l-Eşrâf; Hâki'nin Şakâ'ik Tercümesi**, haz. Mehmed Yunus Yazıcı, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 144.
[36] Abdurrahman Atçıl, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi ve Ulema", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, s. 36 (2017): 9.

müderrisliğe kırk akçe ile başlamışlardır. Daha sonra bu imtiyaz diğer ilmiye ailelerine de tanınmıştır.[37]

Osmanlı Devleti'nde ulema çocuklarına tanınan imtiyazlar başlangıçta ilmiye aileleri ve aristokrasisini oluşturmak için düşünülmüşse de sonraki yüzyıllarda ilmiye sınıfının bozulma nedenlerinden biri olarak kabul edilmiştir.[38] Ancak Fenârizâdelerle başlayan zâdegân imtiyazı, zamanla "müesses bir nizam olarak yasallaşmış ve genişlemiştir. Toplumsal bir tepkinin ifadesi olarak "beşik ulemalığı" şeklinde ifade edilmiş olan bu uygulama, Osmanlı Devleti'nin geleneksel yapısını bozmamış, sistemle bütünleşerek yüzyıllarca varlığını devam etttirmiştir.[39] Farklı dönemlerde Çandarlılar, Fenârizâdeler, Çivizâdeler, Ebüssuûdzâdeler, Dürrizâdeler gibi yirmi civarında güçlü aileler belli başlı ilmiye makamlarını elde etmiştir. Ulema çocuklarına tanınan imtiyazlar başlangıçta ilmiye aileleri ve aristokrasisini oluşturmak için düşünülmüşse de sonraki yüzyıllarda ilmiye sınıfının bozulma nedenlerinden biri olmuştur. Farklı dönemlerde Çandarlılar, Fenârizâdeler, Çivizâdeler, Ebüssuûdzâdeler, Dürrizâdeler gibi yirmi civarında güçlü aileler belli başlı ilmiye makamlarını elde etmiştir.[40] Ulemanın önemli bir kısmı aristokrasiyi oluştururken ulema aileleri de birkaç kuşak boyunca zengin ve etkili olmuştur. Ulema aileleri arasındaki evlilikler de ailelerin güç ve nüfuzunun artmasına neden olmuştur.[41]

Ulema ailelerine mensup "mevâlizâde", "ilmiye zâdegânı" kavramlarıyla ifade edilen "mevâlizâde imtiyazı", 15. yüzyılın ortalarında başlayarak zamanla yasal bir çerçeveye yerleştirilmiştir. Mevâlizâde Kanunu veya Molla kotası imtiyazı sayesinde ilmiyenin üst makamlarında bulunan aileler arasında güçlü bir zâdegân aileleri ağı ve elit bir zümre oluşmuştur. Kökleşen ve bir anlamda gelenekselleşen birçok ilmiye ailesi yüzyıllar boyunca Osmanlı idari sistemi içinde yer almışlardır. Klasik dönemde padişah, iktidar ve iktidar nimetlerini "kişizâde" diye ifade edilen üst düzey ümerâ ailelerine mensup "paşazâdeler" ile ulema ailesine mensup "ilmiye zadegânı" imtiyazlı zümreler ile paylaşmıştır. 17. başlarından itibaren müderrislik ve kadılık kariyer

[37] İpşirli, **Osmanlı İlmiyesi**, 20.
[38] Mehmet İpşirli, "İlmiye", **DİA**, c. 22 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000): 141.
[39] İlhami Yurdakul, İlmiye Zadegânının (Beşik Ulemâsı) Atama İmtiyazı ve II. Meşrutiyet'teki Değişimi, **Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi,** c. 1 (İstanbul: TBMM Millî Saraylar, 2018): 182.
[40] Mehmet İpşirli, "İlmiye", **İslam Ansiklopedisi**, c. 22 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000): 141- 145.
[41] İpşirli, **Osmanlı İlmiyesi**, 20.

yapma yolunda sistemin esasını teşkil etmiştir.[42] 19. yüzyılda, Osmanlı idari sistemindeki modernleşme çabaları çerçevesinde oluşturulan *Mekteb-i Harbiye* ve *Mekteb-i Nuvvâb*'da "Zadegân Sınıfı" adı altında oluşturulan sınıfa hem "paşazâdeler" hem de "zâdegân-ı ilmiye" sınavsız alınmıştır. II. Abdülhamid döneminde ise İstanbul müderrisliği ruûsunu imtihansız alacaklar arasında "zâdegân-ı ilmiye"den bazı kişizâdeler de yer almıştır. Bu uygulama 1908 yılına kadar devam etmiştir.[43] İmtiyazlı zadegân-ı ilmiye zümresinin ikisi Haremeyn payeli, altısı İstanbul payeli, üçü mevleviyet payeli, altısı kadıaskerlik payeli, ikisi şeyhülislâmlık payeli kişilerin oğulları, torunları ve kardeşleriydi. II. Abdülhamid saltanatı boyunca 1879 yılından 1908'e kadar 124 kişi, zadegân kotasından İstanbul müderrisliği ruûsu almıştır.[44]

Osmanlı ilmiye sınıfının ilk temsilcileri güven içinde yaşarken müsadere edilmeyen malları sebebiyle rahat bir hayat geçirmişlerdir. "Beşik uleması" adı verilen mesleğin babadan oğula geçtiği bir düzen kurulmuştur. Zira bilgiyi rahatlıkla, en iyi aileden edinen kültürlü, zarif yaşam sahibi ulema hanedanları doğmuştur. 16. yüzyıl sonundan 17. yüzyıl ortalarına kadar geçen zaman dilimi içinde görev yapan yirmi şeyhülislâmın dördü şeyhülislam oğlu veya torunu, beşi yüksek rütbeli ilmiye mensubunun, biri yüksek rütbeli devlet adamının, biri tarikat şeyhinin çocuğudur. 18. yüzyılda da bu duruma örnek teşkil edecek pek çok şeyhülislâm bulunmaktadır. Bunlardan Dürrîzâdeler, Arabzâdeler, Ebubekirefendizâdeler, Şerifzâdeler gibi ulema ailelerinden pek çok şeyhülislâm ve kazasker çıkmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda ilmiye sınıfının üst yapısı ulema ailelerinden oluşmuştur. [45] 18. yüzyılda ulema arasında yüksek makamları ele geçirmede tanınmış ulema aileleri diğerlerine göre daha başarılı olmuştur. 1703-1839 yılları arasında şeyhülislam, kadıasker ve kadı olan 237 kişiden kökeni bilinen 188'inin 112'sini yüksek mevkideki ulema zadegânından oluşmuştur. Diğerleri ise daha düşük rütbeli ulema zadegânıdır. İlmiyenin üst mevkilerindeki ulema ailelerinin hâkimiyeti, ulemanın meslek statüsünü mirasa dönüştürmedeki başarısını göstermektedir.[46]

---

[42] İlhami Yurdakul, "İlmiye Zâdegânının (Beşik Ulemâsı) Atama İmtiyazı ve II. Meşrutiyet'teki Değişimi", 172, 175-176.
[43] **age**. 172-182.
[44] Yurdakul, **İktidarın Ruhu,** 92-93, 96.
[45] Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, 48-49.
[46] Madeline C. Zilfi, **The Politics of Piety: The Ottoman Ulema In The Postclassical Age (1600-1800**), (Minneapolis: Biblotheca Islamica, 1988), 48.

Ulemanın dinî referanslı klasik Osmanlı düşünce sisteminden, Batılı düşünce tarzına yönelik anlayış geliştirmesi de 19. yüzyılda göze çarpmaktadır. Tanzimat döneminin başlangıcındaki düşünürlerin çoğu, Batılı siyasi düşünürlerle ilgili referans vermemişler, Avrupa'nın akıl hocalığını hissetmemişken[47] bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aydınları arasında Avrupa merkezli siyasi, felsefi ve ideolojik akımlar benimsenmeye başlanmıştır. Bunların Osmanlı ülkesi ve toplumu için uyarlama çabaları bazı isimler tarafından başlatılmıştır.[48] Başta Hüseyinzâde Ali olmak üzere, Beşir Fuat, İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet gibi isimler evrimci materyalist düşünceyi bir siyasal muhalefet ideolojisi olarak savunmuşlar, bir kısım Osmanlı aydınını önemli ölçüde etkilemişlerdir.[49] Söz konusu dönemin fikir dünyasına etki eden bir diğer oluşum *Yeni Osmanlılar* ise İslâm ilkelerinin Batı uygarlığıyla bağdaşabileceği fikrini savunmuşlardır.[50] Millî temsil organının kurulması, Osmanlı'nın iç işlerine yabancı müdahalesinin bertaraf edilmesi reform meselesinin Osmanlı ve İslâmî bir çizgide çözümlenmesi talepleriyle 1867'de kurulan *Yeni Osmanlılar,* Osmanlı'da meşrutiyet idaresi üzerine yapılan kamusal tartışmaları başlatmışlardır. Namık Kemal, Ali Süavi, Ziya Paşa gibi yazarlar aracılığıyla meşrutiyetin gerekliliğine dair yazılar yayınlanmıştır. Yeni Osmanlılar, Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçlarını karşılamak için Batı Avrupa'nın siyasi düşüncelerinin benimsenmesi fikirlerini savunmakla beraber yazılarında İslâm siyaset teorisinden ilham alarak *adâlet, meşveret, icmâ-i ümmet* gibi İslam terminolojisini kullanmışlardır.[51] N. Kemal J. J. Rousseau'nun "toplum sözleşmesi" kuramını alarak İslâm literatüründeki uyrukların padişahı tanıması karşılığında, padişahın zulüm yapmayarak adaletli davranması ilkesini içeren "biat" anlayışına uyarlamıştır.[52] Yeni Osmanlıların merkezî grubu, liberal meşrutiyeti ve temsili demokrasiyi desteklemiştir.[53]

Modernleşmenin ortaya çıktığı Batı Avrupa'da toplumların gitgide farklılaştığı ve merkezileştiği süreçte burjuvazi gelişirken sanayileşme ve siyasi haklarda nüfusun

---

[47] Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,** çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 13, 15.
[48] Mustafa Gündüz, "Son dönem Osmanlı Aydınlarının Yeni Birey ve Toplum Oluşturma Düşünceleri", **Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi**, 51 (2008): 141.
[49] Atilla Doğan, **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm** (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 169-173.
[50] Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, 122.
[51] Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 54, 58, 95, 319, 386-395.
[52] Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007), 52.
[53] Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi; Makaleler: IV** (İstanbul: iletişim Yayınları, 1991), 61.

büyük kesimine yayılmıştır. Osmanlı Devleti'nde Avrupa'da olduğu gibi merkezle yeni ortaya çıkmış sosyal ve iktisadi yapı gruplarını birbirine bağlayacak vatandaşlık kavramı ve millî kültür gibi yapıları kurma noktasında sıkıntı yaşanmıştır.[54] 19. yüzyılda Osmanlı'da modernist aydınlar ve merkezî bürokrasinin büyük bir kesimi ilerlemenin hükümet eliyle yapılabileceği görüşünü savunmuşlardır. Gerek modernistlerin gerek muhafazakârların ortak amacı medeniyete ulaşmak olsa da neyin ve nasıl gerçekleşeceği konusunda aynı fikirde olmamışlardır. Muhafazakârlara göre, devlet toplumun geleneklerinin ve kimliğinin savunucusu ve koruyucusudur. Modernistlere göre ise devlet bir savunma kuvveti olmanın dışında toplumu ve kültürü değiştirebilecek tek kuvvettir. II. Abdülhamid ise bir yandan değişimi kabul etmiş öte yandan eski kurum ve kültürü dogmatik olan, sorgusuz kabul etme ilkelerinden ayırarak korumak istemiştir. Yani zaman ve şartlara göre hükümlerin ve kanunların da değişebileceği ilkesine göre hareket etmiştir.[55]

19. yüzyılda Osmanlı modernleşmesinin şekillenmesi, yönetim ve toplumun organik olarak ayrıldığı merkezileşme ile başlamıştır. II. Abdülhamid döneminde modernleşme, toplumun inanç sisteminin kurallarıyla bağdaşmayan bir maddi büyümeye neden olurken öte yandan Müslüman nüfusun geneliyle bürokrat aydınlar arasında ayırıcı bir çizgiyi oluşturmuştur. "Modernistler" ve "muhafazakârlar" arasındaki bölünme, aydınların liberalizmi ve meşrutiyetçiliği desteklemeleriyle politik boyut kazanmıştır. Gelenekçiler ise muhafazakârlığın ve mutlakıyetçiliğin destekçisi olarak görünmüşlerdir. II. Abdülhamid'in dinî prensiplere dayanarak mutlakıyetçi idaresini meşru kılma politikaları, katılım, meşveret gibi İslâm hukukunun anlayışını ihlal ettiği gerekçesiyle oldukça çok sayıda ulema tarafından ise tepkiyle karşılanmıştır.[56] Ulemanın temsil ettiği şer'i hukuk gereği siyaset üstü görüntüsü önceleri takdir edilen bir durum iken modernleşme sürecinde bu durum dünyaya ve siyasete yabancılık olarak eleştirilmiştir.[57] 1876'da Meşrutiyet'in kurulmasında, hatta ondan önce bir takım muhalefet hareketlerinde ulema oldukça önemli rol oynamıştır. Bu dönemde, ulema ile aydınlar arsında muhalefet konusundaki ilişki, bir paradigmadan oluşmuştur. Yeni aydın tipi, dini toplumsal ilerlemenin

[54] Mardin, **age**, 27-28.
[55] Kemal Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması / Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması,** 189-190.
[56] Kemal Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi; Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus,** çev. Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), 78, 101, 103.
[57] Bedri Gencer, **Gelenekten Modernliğe Osmanlı** (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 597.

önünde engel olarak görürken siyasal rejimin meşruiyetini çürütmek için ulemanın desteğini alma gereği duymuştur.[58]

Tanzimat döneminde, Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde dinî konulardaki derslerin devletin denetimi altına alınıp ulemanın Müslümanların eğitilmesindeki rolüne sınırlama getirilmesine yönelik[59] ulemanın aleyhine gelişen süreç, II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir. Ulemaya ve medreselere karşı oldukça mesafeli durduğu iddia edilen II. Abdülhamid, Mehmed Muhyiddin Efendi'nin sunmuş olduğu layiha örneğinde olduğu gibi medreselerin ıslahı ve ulemanın teşvik edilmesine dair kendisine sunulan tavsiyeleri dikkate almamıştır. Sultan Abdülhamid, elinde olan sınırlı kaynakları medreselerin ihyası için kullanmaktansa devletin ihtiyacı olan yeni personeli yetiştirmek için modern okulların açılmasında kullanmayı tercih etmiştir. Bu durum, medresenin ve ulemanın çöküşünü hazırlamıştır. Bu dönemde devlete bağlı olarak şeriatı savunma imkânı kalmamıştır. Buna uyum sağlayanlardan biri de Ahmed Cevdet Paşa olmuştur. Ahmed Cevdet, devletin tarafına geçmiş, ulemayı devletten tecrit edip İslâmcı muhalefeti savunmasız bırakmak amacıyla ilmiye sınıfının yetkilerinin kısıtlanmasını, muafiyetlerin kaldırılmasını, görev alanlarının tanımının net bir şekilde yapılmasını, ulemanın siyaset dışı kalarak merkezî idare ile bütünleşmesini sağlamaya çalışmıştır. Modernleşme sürecinde, Mehmed Ârif ve Ahmed Cevdet gibi pek az kişi dışında devletle uzlaşma içinde olan âlim görülmemektedir. Muhalif kanattaki potansiyelde aydınlarla beraber softalar (medrese öğrencileri) ve sûfiler (tasavvuf ehli kimseler) yer almıştır. Sultanın sürekli gözaltında bulundurduğu Meşihat dairesinde herhangi birinin bir tanıdığının olmasının dahi onun için sakıncalı olduğu nakledilmiştir. Şeyhülislâm saraya geldiğinde, yol üzerinde kendisiyle karşılaşanlar, selam vermek zorunda kalmamak için onu görmezden geldikleri de anlatılanlar arasında olmuştur.[60] 1876 yılında Abdülaziz'in hal' edilmesinin, yerine V. Murad'ın ve üç ay sonra ise II. Abdülhamid'in tahta çıkarılmasının Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin fetvasıyla gerçekleşmesi, II. Abdülhamid'in meşihat makamına kuşkuyla yaklaşmasına neden olmuştur. Nitekim Sultan Abdülhamid, orta rütbeli ulemayı, taşra eşrafını ve popüler tarikatları desteklemiş, din adamlarını devletin denetimi altına sokmuştur. II. Abdülhamid, orta

[58] M. Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük', (1889-1902), I** (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 112.
[59] Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) / İslâmlaşma, Otokrasi, Disiplin**, çev. Osman Yener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010).
[60] Gencer, **Gelenekten Modernliğe Osmanlı,** 600- 611.

rütbeli ulemayı ve popüler tarikatları desteklerken Osmanlı Devleti'nin başlangıcından itibaren devlete meşruiyet sağlama rolünü üstlenmiş olan ulema, gittikçe önemini kaybetmeye başlamıştır.[61]

Osmanlı Devleti'nde geniş bir kitle tarafından siyasi meşruiyetin kaynağının hâlâ din olarak kabul edilmesi muhalefetin II. Abdülhamid yönetiminin meşruiyetini çürütmek için ulemanın desteğini almasını gerekli kılmıştır. İlk önce kendi başına daha sonra çeşitli muhalefet hareketleri içinde olan ulema, nihayetinde İttihatçılarla birlikte bu ilişkileri devam ettirmiştir. Bunlardan, Ubeydullah Efendi'nin İttihatçılara desteği 1895 öncesinde başlamıştır. Bu durum, II. Abdülhamid'in ilmiye sınıfıyla olan ilişkisinin gittikçe kötüleşmesine neden olmuş,[62] memlekette II. Abdülhamid aleyhtarlığı ve Kanun-ı Esasî isteği gün geçtikçe artmıştır.[63] 1896-97 senesi, İttihat ve Terakki ile ulema yakınlaşmasının dönüm noktalarından biridir. İttihat ve Terakki saflarında yer alan muhalif ulemadan Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye vekili Köprülü Şeyh Aliefendizâde Hoca Muhyiddin, II. Abdülhamid'e meşrutiyet talebini öne çıkaran bir ıslahat teklifi ve bir uzlaşma arayışı tarzındaki arîzayı sunmuştur.[64] İttihat ve Terakki tarafından Mısır'da basılan *Ulema-yı Din-i İslâma Davet-i Şer'iye* risâlesi, ulemanın ıslahat hareketleriyle ilişkisi ve muhalefete katılışının hikâyesini anlatan takdim yazısıyla başlamıştır.[65]

Meşrutiyetin en yaygın fikir hareketlerinden biri olan İslâmcılık mensupları "modernist" ve "muhafazakâr" olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.[66] II. Abdülhamid döneminin muhalif, "modernist" İslâmcı aydınları arasında, Namık Kemal, Ali Süavi, Abdürreşid İbrahim, Mizancı Murad, Mehmed Akif gibi isimler olmuştur. Bu kişilerin ortak noktası *İttihad-ı İslâm,* yani din birliği çatısı altında birleşme fikrini benimsemiş olmalarıdır.[67] Ali Süavi, yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi olaylarıyla yakından

---

[61] Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din**, çev. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş, 2009), 166-168.
[62] Hanioğlu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük'**, 116.
[63] Ahmed Bedevî Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele**, ed. Ali Berktay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012), 163.
[64] İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak", **Divan: İlmi Araştırmalar**, c. 3, s. 4 (1998): 3, 6.
[65] İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler-II: Ey Ulema Bizim Gibi Konuş!, **Divan: İlmî Araştırmlar**, c. IV, s. 7 (1999): 65.
[66] Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyet'in İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatlarına Bakış** (İstanbul: Baha Matbaası, 1959), 73.
[67] Caner Arabacı, "II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim**, (İstanbul: İzü Yayınları, 2019): 226-235.

ilgilenmiş, meşrutiyet taraftarı bir tür İslâm modernistidir.[68] Modern İslâmcılar arasında Cemaleddin Efgâni, Seyid Ahmed Han, Ferid Vecdi, Muhammed Abduh, Muhammed İkbâl, Musa Cârullah gibi isimler yer almıştır. Bâbanzâde Ahmed Naim, Elmalılı Muhammed Hamdi, Mustafa Sabri Efendi ise geleneksel İslâmcılığı savunmuştur. Gelenekçilikle modernlik arasında yer alan isimler ise Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Musa Kazım Efendi, Said Halim Paşa, İzmirli İsmail Hakkı gibi isimlerden oluşmuştur.[69]

II. Abdülhamid sonrasında, padişahın muhafazakâr siyasetinden dolayı oldukça itibar kazanmış olan ulemayı bu konumundan mahrum etmek isteyen yeni hükümet, şeyhülislâmı kabine dışı bırakmış, medrese ve şer'i mahkemeleri ilmiye sınıfının elinden alarak doğrudan hükümete bağlamıştır.[70] 19. yüzyıldan itibaren eğitim ve hukuk sisteminin önemli bir bölümünün ulemanın elinden alınarak başka yerlere verilmesi ulemanın bu alanlardaki tekelini kırmıştır.[71] Ulemanın gücü İttihat ve Terakki döneminde de devam etmiştir. 1908-1922 yılları arasında görev yapan 13 şeyhülislâmdan Mehmed Esad, Dağıstanlı Ömer Hulusi, Dürrîzade Abdullah, Mehmed Nurî Efendi dışında diğerleri dinî teşkilâtın dışında da görev almışlardır. Pirîzâde Mehmed Sahib Molla, Mustafa Hayri ve Mustafa Sabri Efendiler Şûrâ-yı Devlet Başkanlıkları; Mehmed Ziyaüddin, Pirîzâde Mehmed Said, Musa Kâzım Efendiler Ayan Meclisi üyelikleri; Mustafa Hayri Efendi, milletvekilliği, Adliye, Evkaf nazırlıkları, İçişleri ve Maarif nazırlıkları vekilliği; Musa Kâzım Efendi, Mustafa Sabri Efendi Sadrazam vekillikleri görevlerini yerine getirmişlerdir.[72]

Bu çalışmada Üryanizâde ailesinin bilinen ilk üyesi Üryânî Osman Efendi'den son üyesi Cemil Molla'ya kadar olan Osmanlı ilmiyesi ve bürokrasisinde yer almış tüm üyelerinin biyografik tasvir ve tahlili yapılacaktır. Âlim, ulema, zâdegânı ilmiye, kişizâde, elit/seçkin hatta modernist kavramlar çerçevesinde tanımlanabilecek ailenin bu özellikleri göz önünde bulundurularak tenkitli bir şekilde çalışılacaktır. 18. yüzyılın ilk yarısından Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar ilmiye ve kalemiyenin en

---

[68] Hüseyin Çelik, **Ali Süavi ve Dönemi** (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 693, 694.
[69] Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi** (İstanbul: Ülken Yayınları 1992), 91, 213, 276-279.
[70] Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)** (İstanbul: Arı-Sanat Yayınları, 2004), 293, 294.
[71] İpşirli, **Osmanlı İlmiyesi**, 5.
[72] Faruk Bilici, "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Döneminde Türk Uleması", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarih Kongresi: Tebliğler**, **21-25 Ağustos 1989** (Ankara: TTK Basımevi, 1990): 710.

üst makamlarında bulunmuş Üryanizâdeler olarak tanınan ailenin bilinen ilk üyesi Kilisli Üryânî Osman Efendi'dir.[73] Bu çalışmanın konusu Üryanizâdeler'in Kilis kolu Üryânî Osman Efendi'nin soyu olan Üryanizâdelerdir. 18. yüzyılın ilk yarısında Kilis'ten özel bir davetle İstanbul'a gelen Üryânî Osman Efendi, burada önemli ilmî çalışmalar yapmıştır. Soyundan gelen Mustafa Efendi, Mehmed Raşid Efendi, Said Efendi, Ahmed Esad Efendi, Said Efendi, Halid Molla ve Cemil Molla Osmanlı ilmiye teşkilatı içinde müderrislik, kadılık, fetvâ eminliği başta olmak üzere yargı, fetva ve eğitim-öğretim alanlarında görev almışlardır. Ailenin en yüksek makamda bulunan üyeleri Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi ile Şura-yı Devlet Reisliği ve Adliye Nazırlığı görevlerini yerine getiren Cemil Molla olmuştur. Üryânî Osman Efendi ve Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi ansiklopedi maddesi olarak hakkında yazı yazılan ailenin yalnızca iki üyesidir. Ailenin özel hayatına ait bilgilerin çoğu Osmanlı Devleti'nin resmî kayıtlardan değil ailenin günümüzdeki temsilcilerinin aile tarihine ait hafızasındaki verilerden oluşturulmuştur.

Aile tarihi çalışmaları içinde bugüne kadar Üryanizâdeler ailesinin çalışılmaması ailenin diğer ailelerden daha az önemli olduğu anlamına gelmediği gibi bilakis döneme farklı açıdan ışık tutacak bir kaynağın ihmal edilmiş olması anlamına gelmektedir. Bu nedenden hareketle Üryanizâde ailesinin çalışılmasına karar verilmiş, kendilerini genellikle hem değişimin failleri hem de geleneğin muhafızları olarak gören son dönem Osmanlı ulemasının daha kapsamlı araştırmaları hak ettiği[74] görüşü etkili olmuştur. Çağımızın en önemli, en geniş ve en kolay erişim imkânı olan dijital ortamda Üryanizâde Cemil Molla ismiyle arama yapıldığında sadece bağımsız ansiklopedik kaynaklı kısa bir bilgiye rastlanmaktadır. Ailenin geçmişi ise Üryanizâde Köşkü'ndeki eğlenceli sosyal hayat üzerinden son derece sınırlı bir çerçeveden yansıtılmıştır. Çoğunlukla bu yönüyle ailenin tanıtılmış olması Osmanlı bürokrasisinde kuşaklar boyu görev yapmış, yaşadıkları dönemin tüm siyasi olaylarını hayatlarına yansıtmış olan bu aileye haksızlık olacağı kanaati de bu çalışmanın yapılmasına verilen kararda

[73] Aynı dönemde Uryânizâdeler olarak bilinen diğer bir ailenin ise ilk üyesi Ahlatlı Şeyh Mahmud Uryânî (Uryân Baba)'dir (öl. 1237/1822). Bitlis'e yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Asıl adı Mahmud olan Uryan Baba, Ahlat'dan Bitlis'e gelerek Şems'i Bitlisî'ye bağlanmıştır. Bir müddet Ahlat'a geri dönmüş, burada yaptırdığı Tekke'de dinî sohbetler ve dinî ilimler eğitimi vermiştir. Daha sonra tekrar Bitlis'e dönmüş şeyhlik makamına oturmuş ve bu görevi 35 yıl sürdürmüştür. Uryan Baba'nın soyu oğulları Seyyid Ahmed Paşa ve Şeyh Enver ile devam etmiştir. Bülent Akol, "Bitlis Tarihinde İz Bırakan Bazı Mutasavvıflar", **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. IX, s.1 (2020): 60-61.

[74] Amıt Beın, **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti; Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları**, çev. Bülent Üçpunar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 21.

etkili olmuştur. Zira Osmanlı Devleti tarihinin en hareketli ve kaderini belirleyen en önemli olaylarının yaşandığı 19. yüzyılda yasama ve yargının üst kademelerinde bulunmuş söz konusu ulema ailesinin çalışılması bu dönemin daha doğru anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Bu çalışma üç aşamalıdır. İlk bölümde aile tarihi, isimler üzerinden tek tek incelenmiştir. Bu inceleme, söz konusu isimlerin Osmanlı ilmiyesi ve bürokrasisi ile olan bağlantısı çerçevesinde yapılmıştır. İkinci bölümde Osmanlının son dönemindeki ailenin son temsilcisi Cemil Molla ele alınmıştır. Cemil Molla hakkında günümüze ulaşmış olan tüm belge ve dokümanlar, onu müstakil tek bir bölüm olarak incelenmesini gerekli kılmıştır. Üstelik dönemin özelliklerini şahsında açığa çıkaracak durum ve konumlarda bulunması da Cemil Molla'nın inceleme sınırlarını genişletmiştir. Üçüncü bölümde ise Cemil Molla'ya ait hatırata yer verilmiştir. Ailenin özel koleksiyonu dışında hiçbir yerde bulunmayan hatırat, Cemil Molla hakkında yazılan birçok yazıda varlığından "Dağarcığım" adıyla söz edilen eser olduğu tahmin edilmiştir. Ailenin özel koleksiyonunda yer alan bu eserde Üryanizâde ailesi içinde gerek ilmî vasıfları gerek yaşam tarzıyla özel bir yeri olan Cemil Molla, dönemin siyasi olaylarına bakışını yansıtmıştır. Eser, son dönem bir zadegân Osmanlı âliminin zihin dünyasını yansıtması açısından önemli olup ailenin son temsilcisinin siyasi fikir dünyasına katkısı olarak değerlendirilmiştir.

Üryanizâde ailesinin devlet kademelerinde bulundukları makamlar, kurumlar, aldıkları mansıp ve unvanlar, dönemin siyasi anlayışı çerçevesinde ele alınarak ilmiyenin ve bürokrasinin yapısına da değinilecektir. Ailenin yaşamış olduğu dönemdeki tüm siyasi olaylara ışık tutan siyasi bir hatırat olarak kabul edilebilecek, adının "Dağarcığım" olduğu varsayılan Cemil Molla'nın tarafımdan ilk defa gün yüzüne çıkarılmış olan eseri de bu çalışmanın ana bölümlerinden biri olarak tahlil edilecek ve tenkitli bir şekilde değerlendirilecektir. Bu eser üzerinden son dönem bir Osmanlı âliminin siyasi olaylara yaklaşımı, dönemin kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak verilecektir. Üryanizâdelerin diğer ulema aileleri içindeki farkının, ayrıcalığının veya benzerliklerinin neler olduğu konusu, çalışmanın bütünü içerisindeki anlatımda ortaya konulacaktır.

Hatıratın I. Dünya Savaşı sonrası, yani Osmanlı Devleti'nin sona erdiği döneminde yazdığı düşünülecek olursa Cumhuriyet döneminin ilk çeyreğinde de yaşamını sürdüren Cemil Molla'nın bu dönemdeki duruşuna da bu tezde vurgu yapılacaktır. Zira 20. yüzyıl başlarında hilafetin kaldırılmasıyla ortaya çıkan seküler

siyasi anlayışın bir ürünü olan modernite, ulema arasında birtakım tepkilere yol açmıştır. Ulemadan bazıları sekülerizmi benimseyerek içinde hilafet anlayışının da olduğu klasik yönetim şeklini reddetmiştir. Ulemadan bazıları ise geleneksel görüşleri yeniden şekillendirmeye çalışmıştır. İçlerinden bazıları ise İslâmî siyasi düşüncenin İslâm'a dayandığı fikri üzerinde ısrar etmişlerdir.[75] Bu çerçeveden hareketle aynı zamanda bir Osmanlı uleması olan Cemil Molla'nın Cumhuriyet dönemindeki duruşuna da ışık tutulmaya çalışılacaktır.

19. yüzyılda, geleneksel İslâm eğitimiyle medreselerde yetişmiş Kur'an-ı Kerim'i yorumlama yetkisini kendi tekelinde bulunduran ulemanın Avrupa kaynaklı reformlar önünde en büyük engel olduğuna dair görüş, ulemaya yapılan eleştirilerin başında gelmiştir. İlmiye sınıfının adeta bir ruhbana dönüştüğüne dair sert eleştiriler, Said Halim Paşa, Şehbenderzâde Filibeli Hilmi gibi dindar ve muhafazakâr muhalifler tarafından yapılmıştır. Ulemanın Müslümanların sosyal, ekonomik ve teknolojik alanda geri kalmasına neden olduğu iddia edilmiştir. İlmiye sınıfının yetersizliği ve ictihad ve fıkhı yorumlamadaki sert tutumlarının Osmanlı aydın kesimi ve şehirliler arasında din karşıtı fikirlerin oluşumuna neden olduğu öne sürülmüştür.[76] Bu eleştiriler çerçevesinde Cemil Molla'nın eserindeki fikirlerinden hareketle bir Osmanlı âlimi olarak sözü edilen iddiaların hedefinde olup olmadığı değerlendirilecektir.

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin kurumsal yapısı içerisinde sağlam ve önemli yere sahip olan ilmiye teşkilâtının temsilcilerinden ve daha önce çalışılmamış olan Üryanizâde ailesinin tarih içindeki yerine dikkat çekmek, bürokratik ve siyasi yolculuğunu ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda birincil ve ikincil kaynaklar eşliğinde, sözlü tarihin de katkısı ve derin bir incelemeyle ulema sınıfına farklı bir açıdan bakılacaktır.

Bu araştırma ile Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki değişim ve dönüşümlerinin bir ulema ailesi üzerindeki etkisinin ve bu ulema ailesinin de söz konusu değişim ve dönüşümlere uyumunun, katkısının veya etkisinin araştırılması hedeflenmektedir.

Çalışmada birincil kaynaklara resmî arşiv kaynakları ve ailenin elinde bulunan dönemin resmî evraklarından ulaşılmıştır. Ailenin erken dönem bazı üyelerinin doğum ve ölüm tarihlerine ulaşılamadığı gibi, haklarında detaylı bilgi de bulunamamıştır. Ayrıca söz konusu üyelerin sosyal ev özel hayatları ile çocuklarına dair bir bilgiye de

[75] Muhamad Rofiq Muzakkir, "Tradition and Modernity in the Ulama's Discourse on Usurpation of Power", (PHD Thesis, Arizona State University, 2022), 4.
[76] Bein, **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti**, 38-45.

rastlanmamış olması bu çalışmanın problematiği olmuştur. Bu çalışmanın en son yazılıp teslim edildiği tarihe kadar meşihata ait sicil dosyaları incelenmiş, tüm defter ve sicil dosyaları taranmış ise de yalnızca Şeyhülislâm Esad Efendi, Cemil Molla ve Halid Molla'ya ait sicil kaydının bulunması çalışmanın bir diğer sorunu olmuştur. Araştırmanın ana bölümlerinden biri olan Cemil Molla'nın eserinde herhangi bir tarih kaydının bulunmaması, eserin hiçbir yerinde "Dağarcığım" adlı bir başlık veya ibare olmaması da bu çalışmada aşılmayan sorunlardan olmuştur. Söz konusu sayfalardan oluşan rulo şeklinde saklanmış olan eserin ilk giriş sayfasındaki ibarede "Merhum Babam Üryanizâde Cemil Molla Beyefendi Hazretleri'nin âsâr-ı kıymetdârından Cemâ'at-ı İslâmiye Teşkilât Kânunu" ifadesi bulunmaktadır. Ancak aile özel arşivindeki diğer evraklar arasında "Cema'at-i İslâmiye Teşkilâtı Kânunu" başlığı altında yazılmış 15 sayfalık orijinal metin bulunmuştur. Bu metnin içeriğinin Cemil Molla'nın yazdığı eserin içeriğiyle herhangi bir benzerliği yoktur. Bu sebepten dolayı bu eser, "Dağarcığım" olarak kabul edilebilir. Ayrıca içeriğinin dönemindeki tüm şahit olduğu siyasi hadiseleri yansıtması bakımından siyasi bir hatırat tarzında yazılmış olması onun "Dağarcığım" ismiyle anılmasını haklı kılabilir.

Çalışmada şu sorulara cevap aranmaktadır:

1. Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılın ilk yarısından Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar geçen sürede Üryanizâde ailesi nasıl bir devamlılık sergilemiştir?
2. Üryanizâdelerin ilmiye teşkilatında bulundukları makamlar üzerinden dönemin bürokratik yapısı nasıl şekillenmiştir?
3. Osmanlı Devleti'nin en üst makamlarından birinde görev yapmış olan Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin şahsında II. Abdülhamid döneminde Osmanlı meşihat makamının icraatları, yaptırım gücü, geleneksel yapısındaki devamlılığı ve farklılığı, iktidarla ve diğer kurumlarla olan ilişkisi nasıl gerçekleşmiştir? Bunlarda Şeyhülislâm Esad Efendi'nin katkısı nedir?
4. Devlette görev yapan Üryanizâdelerin ölenlerinden ve görevinden azledilenlerden geriye kalan aile fertleri üzerinden Osmanlı'da modern bürokratik yapı içinde yasal hakların işleyişi nasıl ilerlemiştir?
5. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e geçiş döneminde bir ulema ailesinin yaşam serüveninde gelenekten hangi ölçülerde kopuş olmuştur?
6. Hatıratlar, dönemin arka planını ortaya koyma görevini üstlenmiştir. Otobiyografi türünde eserler genellikle mevcut iktidar karşısında kendilerini

güvende hissettikleri bir dönemde olaylardan uzaklaştıkları bir zaman diliminde ortaya koyulmuştur.[77] Bu gerçekten yola çıkılarak Osmanlı'nın son dönem ulemalarından olan Cemil Mola'nın dönemin siyasi analizini nasıl yaptığı, hangi zaman dilimi içinde eserini kaleme almış olabileceği sorgulanacaktır. Ayrıca gerçeği ne ölçüde yansıtabildiği konusu da mukayeseli inceleme neticesinde değerlendirilecektir. Dönemin diğer tanıklarından ve tarih yazıcılarından ayrıldığı ve birleştiği noktaların neler olduğuna dair sorulara cevap aranacaktır.

7. Üryanizâde ailesinin Osmanlı'nın son dönemindeki siyasi duruma olan etkisi olmuş mudur? Olmuşsa hangi açıdan ve ne ölçüde etkilemiştir? Etkisi olmamışsa bunun sebepleri nelerdir?

Bu çalışmanın sınırlılıkları:

1. Bu çalışmada Üryanizâde ailesinin ilmiye ve bürokraside görev yapmış fertleri incelenmiştir.
2. Osmanlı Devleti'nde biyografiye konu olabilecek yönetici elit ve toplum önderlerinin hayatlarının yalnızca yetişkinlik döneminin kayıt altına alınması geleneği devam etmiştir. Bir biyografi çalışması için çok önemli olan doğum, çocukluk, eğitim çağlarıyla ilgili sosyal arka plan verilerinin padişah, hanedan üyeleri ve birkaç nesil devam eden bazı yönetici aileler dışında olmayışı biyografi yazarları için sorun teşkil etmiştir. Yönetici elitin etnik kökeni hakkında kayıt yoktur. Bu durum Osmanlı-İslâm geleneğinde etnik kökenin önemli olmayışı anlayışından kaynaklanmıştır.[78] Bu çalışmada da ailenin kökenlerinin Kilis, öncesinde ise Halep'ten gelmesi dışında herhangi bir etnik köken vurgusunun olduğu bir bilgiyle karşılaşılmamıştır. Ailenin yönetici sınıfına ait olması doğum ve eğitim çağlarına ait verilere ulaşılmasını sağlamıştır. Ancak ailenin birkaç üyesine ait doğum tarihlerine rastlanmamıştır. Bunlar Said Molla'nın doğum ve ölüm tarihi, mezar taşından tespit edilmiştir.
3. Ailenin bu grup dışında kalanları, inceleme konusu içine alınmamış, yalnızca isimleri belirtilmiştir. Ailenin kadınları ise devletle olan ilişkileri çerçevesinde anlatıma dâhil edilmiştir.

[77] Ali Akyıldız, "İnsanı Yazmak: 19 Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme" **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, s. 50 (2017): 228-229.
[78] **age**. 226-227.

4. Anlatının zaman dilimi 18. yüzyılın ilk yarısından başlayıp 1941 tarihine kadar devam etmektedir.
5. Cemil Molla'nın Cumhuriyet'in ilanından 1941 yılına kadar süregelen yaşantısı, siyasi ve resmî bir çerçeveden anlatılmamış, daha çok ailenin yaşadığı mekân üzerinden sosyal ve özel hayat kapsamında ele alınmıştır.
6. Cemil Molla'nın "Dağarcığım" olarak kabul edilen eserinin zaman dilimi ise Sultan Abdülaziz'in tahta çıkış tarihi olan 1861'den başlayarak 1918 yılında I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir. Osmanlı'nın bu dönemdeki siyasi ve askeri olayları konu alınmış, kültürel ve sosyal konulara değinilmemiştir.
7. Araştırmanın veri kaynakları birincil kaynaklar, kitaplar, makaleler, süreli yayınlar, lisansüstü tezler, bildiriler, gazeteler ve sözlü anlatımdan elde edinilen bilgilerden oluşmaktadır.
8. Sözlü tarih çalışmasının araştırma konusu ailenin günümüzdeki temsilcilerinin aile büyüklerinden duyarak anlattıklarından ibarettir.

1.1. Literatür ve Kaynaklar

Üryanizâde ailesinin biyografi çalışması daha önce yapılmamıştır. Ailenin üyeleri hakkında döneme ait kaynaklar birincil kaynaklar arşiv belgeleri, aile özel arşivi, şeriyye sicilleri ve İlmiye Salnâmesi'nde yer almaktadır. İlyas Çelebi tarafından Uryânî Osman Efendi, Ş. Tufan Buzpınar tarafından ise Üryanizâde Ahmed Esad Efendi ansiklopedi maddesi olarak yazılmıştır. Dönemin tanıklarından ise Abdurrahman Şeref, Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi, Mehmed Süreyyâ, Semih Mümtaz, Mehmed Zeki Pakalın, Bursalı Mehmed Tahir Bey, Mustakımzâde Süleyman Saadeddin, Mahmud Şevket Paşa, Mahmud Kemal İnal, Mabeynci Fahri Bey, Ali Rıza-Mehmed Galib, Kâmil Paşa ve Said Paşa, Süleyman Kâni İrtem, Midhat Paşa, İsmail Müştak Mayokan tarafından Şeyhülislâm Üryanizâde Ahmed Esad Efendi hakkında bilgi verilmiştir. İkincil kaynaklardan ise İsmail Hamdi Danişmend'in "İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi' ve "Osmanlı Devlet Erkânı" eserlerinde, Esra Yakut'un "Şeyhülislâmlık", Emre Gör'ün "Abdülhamid Döneminde İstihbarat", Abdülkadir Altunsu'nun "Osmanlı Şeyhülislâmları" adlı kitaplarında Esad Efendi hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgiler genellikle birbirini tekrarlayan daha

çok ansiklopedik bilgi türündendir. Bunların içinde Şeyhülislâm hakkında daha detaylı bilgi veren isimler Ali Rıza-Mehmed Galib olmuştur. Ancak bu isimlerin verdikleri bilgilerin toplamı, bu çalışma kapsamında Şeyhülislâm Esad Efendi hakkında verilen bilgi seviyesinde değildir.

Üryanizâde Cemil Molla hakkında bilgi veren dönemin tanıkları ise Abdurrahman Şeref, Mehmed Tevfik Biren, Âsaf Hâlet Çelebi, Ali Haydar Mithat, Mehmed Zeki Pakalın olmuştur. Cemil Molla hakkında bilgi edilen ikincil kaynak ise Salâh Birsel'in "Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi", Fethi Gedikli'nin "Osmanlı Hukuku -Makaleler-" adlı kitaplarıdır. Cemil Molla'nın sosyal, kültürel ve aile hayatı hakkındaki en detaylı bilgi, Molla'nın ikinci kuşak torunlarından Dürin Ababay'ın (Molla'nın kızı Halet Hanım'ın oğlu Meşhut Bey'in kızı) sözlü tarih anlatımında mevcuttur. Ailenin diğer üyeleri hakkındaki bilgiler Osmanlı arşiv belgeleri ve aile özel arşivi dışında rastlanmamıştır. Bunlardan Üryanizâde Raşid Efendi hakkında arşiv belgelerinden elde edilen bilgi, Esra Yakut'un kitabında yer almaktadır.

Ailenin yaşadığı Osmanlı son dönemine ait yararlanılmış olan siyasi hatırat türündeki eserler ise şu şekilde sıralanmaktadır: Ahmed Bedevî Kuran, Ali Haydar Mithat, Ahmed İzzet Paşa, Ahmed Reşid Rey, Ali Said, Bereketzâde İsmail Hakkı, Beserya Efendi, Cemal Paşa, Derviş Mustafa Ragıp Esatlı, Enver Paşa, Halil Menteşe, Hüsameddin Ertürk, Hüseyin Kâzım Kadri, Hüseyin Nazım Paşa, İbrahim Temo-Ahmed Rıza, Kâzım Karabekir, Kaptanzâde Ali Necati, Kâmil Paşa, Kâzım Nami Duru, Lütfi Fikri Bey, Mahmud Şevket Paşa, Mehmed Memduh, Mehmed Selâhattin, Mevlanzâde Rıfat, Said Paşa, Said Halim Paşa, Şâdiye Osmanoğlu, Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, Şeyhülislâm Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, Tahsin Paşa, Talat Paşa, Tevfik Biren, Tunuslu Hayreddin Paşa.

Aile veya ailenin herhangi bir üyesi hakkında yazılmış bir tez, iki ansiklopedi maddesi dışında, bir makale veya sunulan bir bildiri olmamıştır. Her bir Üryanizâde ferdi müstakil olarak çalışılmamış, kısa özgeçmiş şeklinde veya farklı konuların içinde kendilerinden bahsedilmiştir.

1.2. Yöntem

Bu çalışmada kullanılacak kaynaklar için literatür araştırması yapılmıştır. Öncelikle Osmanlı arşivleri veri tabanından Üryanizâde ailesinin tüm fertleriyle ilgili tüm belgeler çıkarılmış, transkriptleri yapılmış ve özetlenmiştir. Daha sonra döneme ait tüm kitaplar, gazeteler İSAM ve Atatürk Kütüphanesi, Millî Kütüphane ve Üniversitelerin kütüphanelerinden listelenmiştir. Ailenin en tanınmış üyelerinden olan Cemil Molla hakkında araştırma yaparken Danıştay'ın kendi sitesi başta olmak üzere, hakkında yazılan bazı bilgilerde kendisine ait "Dağarcığım" adlı bir eserin olduğu tespit edilmiş, tüm kütüphaneler, sahaflar araştırılmış, ancak izine rastlanmamıştır. Üryanizâdelerin günümüzdeki torunlarına ulaşılmış, Cemil Mola'nın kızı Halet Hanım'ın torunu Dürin Ababay'ın yardımlarıyla Cemil Molla'nın oğlunun torunu Adnan Üryani ile tanışılmıştır. Üryanizâde ailesine ait özel koleksiyonu koruması altında saklı tutan Adnan Üryani'nin elindeki tüm koleksiyon titizlikle incelenmiştir. "Dağarcığım" olduğu tahmin edilen Cemil Molla tarafından yazılmış orijinal nüshalar ortaya çıkarılmıştır. Aile arşivindeki bu çalışmanın konusuyla ilgili olan tüm belgeler incelenmiş, orijinallerinden dijital kopyaları alınmış, tarnskriptleri yapılmış, günümüz alfabesine çevirilmiştir.

19. yüzyılda Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da olduğu gibi devletin aristokrasisi ve yönetici elitin kendi sosyal statülerine ve aile geçmişlerine dair biriktirip korudukları özel arşivlerini bir sonraki nesle intikal ettirme geleneğini hatırlatmaktadır. Yönetici elitin bağımsız kimlik oluşturamaması, merkezî idarenin güçlü olmasından dolayı sürekliliği sağlayarak birikimini aktaramama problemi Osmanlı biyografi yazarlığının temel sorunu olmuştur. [79] Ancak Üryanizâde ailesine ait özel arşivin varlığı ailenin kendi geçmişi hakkında bilgi aktarımında modern bir bakış açısına sahip olduğunu göstermiştir. Aileye ait daha önce hiç açılmamış özel arşivin ve ana kaynağın tamamının görülmesi, incelenerek konuyla ilgili olanların hepsinin kullanılmış olması bu çalışmanın özgün olmasını sağlamaktadır.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden aileyle ilgili tüm resmî belgeler incelenmiş ve konuyla ilgili yerlerde kullanılmıştır. Meşihat arşivinden Şeriyye sicillerinden yararlanılmıştır. Döneme ait gazeteler taranarak aileyle ilgili olan haberler yazılmıştır. Döneme ait tüm hatıratlar ve tarih kitaplar da bu çalışmanın

[79] Akyıldız, "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme" 221, 227.

birincil kaynaklarını teşkil etmiştir. İkincil kaynaklardan ise kitaplardan, makalelerden, dergilerden, bildirilerden ve lisansüstü tezlerden yararlanılmıştır. Çalışmanın konusuna kaynak teşkil edebilecek ilgili kitaplar taranmıştır.

Geçmişte ve şimdiki durumunda konumu, dikkat çekici tasarımı, temsil ettiği yaşam tarzıyla aile tarihinin önemli bir parçası olan Cemil Molla Köşkü ile ilgili bilgilere köşkün Cumhuriyet döneminde ihale usulüyle banka satış ilanlarından ulaşılmıştır. Köşkün kültürel ve sosyal bir mekân olarak işlevselliği ve burada yaşayan diğer aile bireyleri hakkındaki bilgiler ise Dürin Ababay'la yapılan sözlü tarih görüşmesi sonucunda elde edilmiştir. Ailenin tarihiyle ilgili ailenin günümüzdeki temsilcilerinin belleğinde yer almış bilgi ve hikâyecikleri içeren sözlü tarih çalışması tekniği de çalışmada uygulanmıştır.

2. 18. VE 19. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİ'NDE ÜRYANİZÂDE AİLESİ

19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin ulema sınıfından Üryanizâdeler, başta ilmiye olmak üzere bürokrasinin önemli mevkilerinde görev almış nüfuzlu bir ailedir. 18. yüzyılın ilk yarısında Kilis'ten İstanbul'a gelen ailenin ilk temsilcisi Üryânî Osman Efendi'den başlayarak Mustafa Efendi, Mehmed Raşid Efendi, Said Efendi, Ahmed Esad Efendi, Halid Efendi, Said Efendi ve Osmanlı dönemindeki son temsilcisi Cemil Molla'ya kadar Üryanizâdelerin toplam sekiz üyesi Osmanlı Devleti teşkilâtında üst makamlarda bulunmuştur. Ailenin fertleri fetva, yargı ve eğitim alanı başta olmak üzere ilmiyenin tüm önemli birimlerinde yer almışlardır. Bir müderris olarak talebe yetiştiren Osman el Üryani[80], ailenin çok sayıda dinî eser veren tek üyesidir.

Üryanizâdeler, Osmanlı Devleti'nin bürokratik yapısı içinde dersiâmlık, müderrislik, fetva eminliği, fetvahâne müsevvidliği, kadılık, şeyhülislâmlık, Şûrâ-yı Devlet reisliği, Adliye nazırlığı görevlerinde bulunmuşlardır. Bu görevler ilmiye teşkilâtının en önemli makamları olmakla beraber kalemiye teşkilâtıyla da ilgilidir. Özellikle Şûrâ-yı Devlet reisliği ve Adliye nazırlığı görevleri ile aile, ilmiye dışında yönetim mekanizmasının tam merkezinde yer alarak tarihsel sürecini tamamlamıştır. Üryânî Osman Efendi müderris olarak sadece eğitim alanında görev yapmıştır. Üryanizâde Mustafa Efendi yargı alanında[81] ve medrese teşkilâtında[82] görev almıştır. Raşid Efendi,[83] Said Efendi (ö. 1848)[84] Halid Efendi ve Said Molla Bey[85] önce medreselerde eğitim veren kadroya dâhil olmuşlar daha sonra yargı alanına geçiş yapmışlardır.[86] Esad Efendi ise bürokrasideki görevine doğrudan yargı alanında başlamıştır. Bu duruma kadı olan babasının yanında yetişmesi etkili olmuştur.

---

[80] İlyas Çelebi, "Uryânî Osman Efendi", **İslam Ansiklopedisi**, c. EK-2 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2019): 624.
[81] BOA. AE. SABH. I. 57/4012, 29 Eylül 1782; BOA. AE. SABH. I. 42/3033, 21 Ekim 1782.
[82] BOA. HAT. 284/17038, 25 Şubat 1812.
[83] BOA. C. BLD. 112/5570, 4 Nisan 1813.
[84] BOA. C. ADL. 101/6090, 16 Nisan 1836.
[85] Aile Özel Albümü, foto: 28, 5 Temmuz 1893.
[86] BOA. DH. MKT. 1503/20, 29 Nisan 1887.

Üryânî Osman Efendi'den sonra soyundan gelen Mustafa Efendi, Raşid Efendi ve Said Efendi müderrislik, kadılık, fetva eminliği görevlerini üstlenmişlerdir. Said Efendi'nin oğlu Ahmed Esad Efendi ile ailenin görev alanı, ilmiyenin en üst makamı olan meşihata yükselmiştir. Ailenin giderek ivme kazanan ilmiye yolundaki hareketliliği Ahmed Esad Efendi ile zirveye ulaşmıştır. Esad Efendi, II. Abdülhamid döneminde en uzun süre meşihatın başında kalan (1878-1889) ve görevinin başında iken vefat eden az sayıdaki şeyhülislâmdan biri olmuştur.

2.1. Üryânî Osman Efendi (ö. 1168/1755)

Halep'te dünyaya gelen Üryânî Osman Efendi'nin babasının adı Abdullah'tır. Medrese eğitimini Kilis'te tamamladıktan sonra özel bir davetle İstanbul'a gelmiş, burada güzel ahlâkı, bilgisi ve dindarlığıyla tanınmıştır. Medrese eğitiminde tercih edilen bir hoca olmuş, çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Ömrünün son yıllarında gittiği Medine'de sekiz yıl yaşamış ve orada vefat etmiş, Hz. Osman'ın mezarının yakınına defnedilmiştir. Mustafa ve Muhammed[87] adında iki oğlu vardır.[88]

Osman Üryânî**,** atalarından veya çevresinden duyarak inanan kimsenin imanı olan mukallidin iman konusunu eserlerinde tartışmıştır. Osman Üryânî'ye göre, mukallid iman sahibi kişi her ne kadar araştırma yapmadan iman etmiş olsa da imanı sahihtir. Bu konuda ulemanın görüşlerini aklî deliller, naklî deliller ve ef'âlü'n-Nebî başlıkları altında delilleriyle beraber sunmuştur. Bu konuda daha çok Maturidî ekolünü temel almıştır.[89]

Üryânî Osman Efendi, kelâm, fıkıh ve Arap edebiyatı alanlarında eserler vermiştir. Eserleri:

1. *Hayrü'l-kalâ'id fî şerhi Cevâhir'l-akâ'id* (İstanbul 1301). Bu eser, oldukça meşhur olup Hızır Bey'in kelâmla ilgili *el-Keîdetü'n-nûniyye*'sinin şerhidir. Kahire, Medine, İstanbul ve Anadolu'nun birçok şehrindeki kütüphanesinde kayıtlı nüshaları bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde 10'dan fazla nüshası bulunmaktadır.

[87] Oğlu Muhammed Efendi, *Velediye* şerhini yazmıştır. Bursalı Mehmed Tahir Efendi, **Osmanlı Müellifleri**, 459. Muhammed Efendi ile ilgili bu bilgiden başka kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.
[88] Çelebi, "Uryânî Osman Efendi", 624.
[89] Serkan Tekin, "Mukallidin İmanı Problemi ve Uryânî Osman Efendi'nin Eserlerinde Mukallidin İman Meselesi", **Anemon Sosyal Bilimler Dergisi**, c.9, s.6 (2021): 1914, 1916, 1917.

2. *Mirşâdü'l-murâd fî şerhi tahmisi Bânet Sü'âd.* Kâ'b b. Züheyr'in ünlü kasidesinin şerhidir. [90]
3. *Şerhu'l-Kaşîdeti'l-hemziyye fi'l medhi'n-nebeviyye.* Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin 455 beyitlik kasidesine yazılan şerhtir.
4. *Şerhu Kaşîdeti İbn Kadîb el-Bân.* Abdullah b. Muhammed Hicâzî'nin Hz. Peygamber için yazdığı kasidenin şerhidir.
5. *El-Kâşif li-ed'iyeti'n-nebiyyi'l-ekrem fî şerhi'l-Hizbi'l-a'zam.* Ali el-Kârî'ye ait eserin şerhidir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bu eser *Şerhu'l-Hizbi'l-a'zam ve'l-virdi'l-efham* olarak adlandırılmıştır.
6. *Zübdetü'l-kırâ fî şerhi Ümmi'l-kurâ fî medhi hayri'l-beriyye.* Bu eser Mekke'nin fazileti üzerine yazılmıştır.[91]
7. *Şerhu'l-Avâmil, Şerhu'l-Elfiyye, Şerhu'l Hicâziyye* adlı risaleleri de diğer eserleri gibi Arapça olup İmam *Birgivî'nin el-Avâmilü'l-mi'e* eseri üzerine yazılmıştır.[92]

Osman Uryânî'nin pek çok eseri, oğlunun evinde çıkan yangın nedeniyle yanmıştır.[93]

2.2. Üryanizâde Mustafa Efendi

Üryânî Osman Efendi'nin iki oğlundan biri olan Üryanizâde Mustafa Efendi'ye dair bilgiler, arşiv belgelerinden elde edilen bazı verilerle sınırlıdır. Bursalı İbrahim Râzî Divanı'nda İvaz Paşa tarafından II. Murad döneminde inşa edilen Tavuk Pazarı Camii'nin 1216/1801 yılında büyük Bursa yangınında harap olduğu, bu tahribatın

[90] Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi (1685-1753), Kâb b. Zübeyr'in *Bânet Sü'âd* (Kâb b. Zubeyr'in Hz. Muhammed (s.a.v)'in huzurunda okuduğu ve kendisinin Hz. Muhammed tarafından hırkası verilmek suretiyle ödüllendirildiği, edebiyat alanında "Kaside-i Bürde" ismiyle anılan meşhur bir kaside yazmıştır. Bu kasidenin her beytinin önüne o beyitle aynı vezinde üçer mısra eklenerek *tahmis* adı verilen şiirler oluşturulmuştur. Mehmed Esad Efendi, daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla tahmis ettiği kasideyi Uryâni Osman Efendi'ye şerh ettirmiştir. Osman Üryânî Efendi'nin *Merâsidu'l-Murad Şerhu Kasîdeti Bânet Su'ad* adlı eseri Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi'de, Topkapı Sarayı Revan Köşkü'nde, Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde olmak üzere dört nüshası mevcuttur. Abdussamed Yeşildağ, "Şeyhulislam Mehmed Esad Efendi'nin Tahmîsleri ve Bânet Su'âd Tamîsine el-Uryânî Tarafından Yapılan Şerh", (Doktora Tezi, Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 12, 31, 73-75.

[91] Çelebi, "Uryânî Osman Efendi", 625.

[92] **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası /Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl**, ed. Ahmet Hamdi Furat, Nilüfer Kalkan Yorulmaz, Osman Sacid Arı, c. 1 (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 321.

[93] Yeşildağ, **age**. 67.

1802-1803 yılında Üryanizâde Mustafa Efendi tarafından giderildiğine dair[94] verilen bilgiden başka bir bilgiye rastlanmamıştır.

Üryanizâde Mustafa Efendi'nin 1782 yılında Ahyolu[95] kadılığı görevinde bulunduğu, Ahyolu mahkemesine intikal eden Bosna ve çevresinden elde edilen zahirenin toplanması ile ilgili konudan anlaşılmaktadır. Bosna'da âyan ve ahaliden toplanan zahirenin Bergos İskelesi'nden İstanbul'a naklinin azar azar yapılacağı, gerekli ihtimamın gösterilmesi konusunda kuvvetli hükümlerin uygulanmasına dair emirlerin yerine getirildiği, zahirenin bedelinin taahhüd edilen fiyat üzerinden ödenmesi hususunda Üryanizâde Mustafa'nın Ahyolu Kadısı olarak imzası bulunmaktadır.[96]

Üryanizâde Mustafa Efendi hakkında arşiv kaynakları, onun Ahyolu kadılığından sonra Bursa müderrisliğinde görev yaptığına işaret etmektedir. Nitekim 1790 yılına Bursa Kadılığı'nın merkeze gönderdiği bir tezkirede Bursa Müderrisi Üryanizâde'nin bir şahsın konağından giderek zorla hizmetçisini almak gibi uygunsuz bir davranış sergilediği ve bu konuda Meclis-i Şûrâ'da ağza alınmayacak sözler sarfettiği, kendisine yapılan nasihatlere rağmen çeşitli günahlara ısrarla devam ettiği bildirilmiştir. Bu sebeplerden dolayı Üryanizâde'nin başka bir yere sürgün edilmesi yetkililerden istenmiştir.[97] Ancak 1809 yılında Bursa müderrislerinden Üryanizâde Mustafa Efendi, iki yüzden fazla asker toplayarak Ruslara ve Sırplara karşı harbe gitmek üzere İstanbul'a gelmiştir. Bu davranışının memnuniyetle karşılandığı, kendisinin Rumeli valisi ve Sofya seraskeri Hurşid Ahmed Paşa'nın maiyetine dâhil olarak gaza ve cihada devam etmesinin hükmedildiğine[98] dair belge, Üryanizâde'nin görevine devam ettiğini göstermektedir. 1812 yılında Mustafa Efendi, meclis âyanı olarak görülmektedir. Ancak Mustafa Efendi'nin ayanlığının tartışma konusu olduğu da gözden kaçmamaktadır. Zira Bursa müderrisleri, Mustafa Efendi'nin âyan olarak atanmasının halk arasında fesada ve isyana neden olacağından, buraya âyan görevinde devlet tarafından düşünerek iş yapan ve

[94] Mehmed Elaldı, "Bursalı İbrahin Râzî Divanı'ndaki Tarih Manzumeleri", **İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi**, c.17, s.34 (2019): 393-394.
[95] Ahyolu, Osmanlı döneminde, Edirne Vilâyeti'ne bağlı İslimye Sancağı'na bağlı bir kazadır. 1878 yılında Edirne Vilâyeti'ne bağlı Filibe ve İslimye sancakları üzerinde özerk Şarkî Rumeli Vilâyeti kurlmuştur. Aşkın Koyuncu, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde Şarkî Rumeli Nüfusu", **Avrasya Etüdleri Dergisi**, c. 44, s. 2 (2013): 176, 181.
[96] BOA. AE. SABH. I. 57/4012, 29 Eylül 1782; BOA. AE. SABH. I. 42/3033, 21 Ekim 1782.
[97] BOA. C. MF. 176/8795,11 Temmuz 1790.
[98] BOA. C. AS. 813/34558, 13 Haziran 1809.

becerikli birinin tayin edilmesini istenmiştir.[99] Bursa âyanlığından azledilen Cizyederzâde Hüsameddin Efendi'nin yerine ahalinin kabul edeceği tarafsız birinin getirilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Üryanizâde Mustafa Efendi, âyan tayin edilmiştir. Ancak İstanbul'da bulunan eski Bursa âyanı Mizânî Hacı Ali'nin teşvik ve tahrik etmesiyle Bursa âyanlığı için birtakım olaylar meydana gelmiştir.[100] Bursa âyanlığına tayin olan Mustafa Efendi, Meclis-i Şeri'a'da âyanlıktan vazgeçtiğini bildirmiştir.[101]

2.3. Üryanizâde Mehmed Raşid Efendi

Üryanizâde Mustafa Efendi'nin oğlu olarak kabul edilen, Üryanizâde ailesinde Üryânî Osman Efendi soyundan gelen üçüncü nesil Mehmed Raşid Efendi hakkında ulaşılabilen bilgiler, birkaç arşiv belgesinden ibarettir. Buna göre, Raşid Efendi'nin 1796 yılında Saraçhane'de Hüseyin Paşa medresesinin dersiamı[102] olduğu anlaşılmaktadır.[103] 1811'de İzmir'e Fetva Emini[104] olarak tayin edilen Raşid Efendi,[105] 1813 yılında Haslar kadılığı[106] görevinde bulunmuştur.[107] 1818 yılında ise Raşid Efendi, Edirne'de fetva emini olarak görev yapmıştır. Edirne payeli Raşid

[99] BOA. HAT. 284/17038, 25 Şubat 1812.
[100] BOA. HAT. 281/16695, 6 Aralık 1813.
[101] BOA. HAT. 1320/51489, 23 Aralık 1813.
[102] Medreselerde öğrencilere, camilerde halka ders veren yetkili ilim adamlarına dersiam denilmiştir. Dersiam olabilmek için medreseden mezun olduktan sonra girilen bir imtihan sonucu dersiam olunmaktaydı. Halka açık ders verme yetkisine sahip müderrisler halk arasında oldukça etkili olmakla beraber bazı durumlarda devlet, kendilerinden yaralanmıştır. Örneğin II. Mahmud döneminde yapılan ıslahat faaliyetleri önemli ölçüde dersiamlar vasıtasıyla halka duyurulmuştur. İpşirli, **Osmanlı İlmiyesi,** 348-349.
[103] BOA. C. MF. 2/94, 10 Aralık 1796.
[104] Fetva Eminliği Ebussuud Efendi tarafından kurulmuştur. Bu kurumun başında derin fıkhî bilgiye sahip, şer'i meseleleri çok iyi bilen, dirayetli bir âlim olan fetva emini bulunurdu. İpşirli, **Osmanlı İlmiyesi**,78. Fetva almak için meşihata gönderilen dava suretleri, ser müsevvid veya reisü'l-müsevvidin olarak adlandırılan görevli tarafından tarihlenmiştir. Şer'i cevaplar, cevab-ı şifahi memurları tarafından dilekçe sahiplerine anlatıldıktan sonra sonuç fetva eminine arz edilmiştir. Esra Yakut, "19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bâb-ı Meşîhat", **Ağa Kapısından Şeyhülislâmlığa İstanbul Müftülüğü**, ed. Ayhan Işık, Kâmil Büyüker (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 29.
[105] BOA. HAT. 282/16842, 25 Ocak 1811.
[106] Haslar Kadılığı olarak adlandırılan Eyüp kadılığı, 1583 yılından itibaren Havvâss-ı Refia olarak anılmış, mevleviyet derecesindeki büyük kadılıklardan biri olmuştur. Tülay Artan, "Eyüp", **İslam Ansiklopedisi,** c.12 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 2. Osmanlı döneminde İstanbul, Suriçi ile birlikte Bilâd-ı Selâse adlı Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarından oluşmaktadır. Eyüp veya Haslar denilen kazanın kolları Vize'ye uzanmıştır. Haslar kazası; Sur dışından Silivri ve Çatalca'ya kadar uzanırken Eyüp bölgesini de içine almıştır. Çiğdem Kavak Çeken, "İstanbul Ahkâm Defterlerinde Yer Alan Tarımsal Faaliyetlerle İlgili Hükümlerin Tahlili (1800-1875)", **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, c.20, s.32 (2015): 170.
[107] BOA. C. BLD. 112/5570, 4 Nisan 1813.

Efendi'ye bu tarihte şeyhülislâm tarafından Mekke-i Mükerreme payesinin verilmesi uygun görülmüştür.[108]

2.4. Said Efendi (ö. 1848)

Raşid Efendi'nin oğlu olan Said Efendi, Ahmed Esad Efendi'nin babasıdır. Müderrislik, 1836'da Halep Mollası, 1846'da Şam Mollası görevlerinde bulunmuştur. 1848'de Şam'da vefat etmiştir.[109] Said Efendi, Süleymaniye Nişancıbaşı Cedid Medresesi müderrisi iken kendisine Halep Kadılığı görevi verilmiştir.[110] 1839 yılında Kastamonu kadılığı görevini üstlenmiştir. Bu görevde iken, Tanzimat-ı Hayriye Fermanı'na uygun hareket edeceğine dair Bâbıâli'ye bir tezkire sunmuştur. Bu tezkirede bütün tebaanın refahı ve memleketin bayındır hâle gelmesi için şer'i hükümler ve padişah iradelerine uygun olarak şer'i araştırma hükmü olmadıkça hiç kimse için yargıda bulunulmayacağına dair hükmünü bildirmiştir. Birinin diğerinin canına, malına, ırzına ve namusuna tasallutuna izin verilemeyeceğini, kimsenin mal ve emlakinin tasarruf hakkına müdahale edilmeyeceğini, birinin suçundan dolayı varislerinden herhangi birinin sorumlu tutulmayacağını belirtmiştir. Kişinin işlediği suçtan ötürü malının müsadere edilmeyeceğini, varislerinin miras hakkından mahrum bırakılmayacağını, suçlular hakkında Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Şûrâ-yı Askerî'nin ortak kararlarına göre muamelede bulunulacağına yönelik arzını sunmuştur.[111] Üryanizâde Said Efendi, Halep Kadılığı görevini yerine getirirken kendisine 1842 yılında İstanköy Adası arpalık olarak verilmiştir.[112] Şam Kadılığı görevinde bulunurken görev süresi iki ay uzatıldığına[113] dair belge, onun Şam Kadısı olarak da görev aldığını göstermektedir.

[108] BOA. AE. SMHD. II. 114/9668, 17 Mayıs 1818.
[109] Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye III,** yay. haz. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Metin Hülâgü (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996), 47.
[110] BOA. C. ADL. 101/6090, 16 Nisan 1836.
[111] BOA. C. ADL. 3/168, 2 Aralık 1839.
[112] Aile Özel Albümü, foto: 35.
[113] BOA. A. MKT. 55/28, 16 Kasım 1846.

2.5. Üryanizâde Ahmed Esad Efendi (1813-1889)

Üryanizâde Ahmed Esad Efendi, 1813 yılında[114] İstanbul'da doğmuştur. II. Mahmud döneminin kadılarından ulemadan Mehmed Said Efendi'nin oğlu olup soyu meşhur ulemadan Kilisli Üryânî Osman Efendi'ye dayanmaktadır. Üryânî Osman Efendi'nin oğlu büyük zatlardan Mustafa Efendi'dir, onun oğlu Fetvâ Emini Mehmed Râşid Efendi ise Mehmed Said Efendi'nin babasıdır.[115] 4 Aralık 1878 tarihinde getirildiği şeyhülislâmlık makamında 1889 yılında, vefat etmiştir. Esad Efendi'nin kabri Eyüp'te Ebüssuûd Efendi hazîresi karşısındadır.[116] Esad Efendi'nin kabrinin bulunduğu türbeyi II. Abdülhamid, İtalyan mimar Fossati'ye yaptırmıştır. Türbede Esad Efendi ile birlikte hanımının ve oğlunun da kabri bulunmaktadır.[117]

Ahmed Esad Efendi, Re'isü'l-kurrâ Hoca Abdullah Efendi ve önde gelen ulemadan Emin Beyzâde Abdülkadir Bey,[118] Ahıskalı Dersiâm Hoca İsmail Efendi'den edebi ilimler, akli ve şer'i ilimler tahsil etmiştir. Yazı yazma ilmini, devrin en büyük hattatı Emin Beyzâde Abdulkadir Bey'den öğrenmiştir.[119]

2.5.1. Bulunduğu Görevler ile Aldığı Pâyeler ve Nişanlar

1830 yılında girdiği sınavda başarılı olan Esad Efendi, ruûs elde ederek Fetvâhane müsevvitliğine girmiştir. Babası Said Efendi'nin 1835'te Şiraz, ardından Halep, Kastamonu, Manastır ve Şam kadılıkları görevlerinde babasının beraberinde bulunarak onun naipliğini üstlenmiştir. 1847 yılında babasının Şam'da vefatı üzerine, İstanbul'a dönmüştür. 1853'te Eyüp, 1854'te Üsküdar ve arkasından tekrar Eyüp'te kadılık yapmıştır. 1856'da Bilâd-ı Hamse pâyesiyle Edirne Mollası ve 1858'de

---

[114] Ahmed Esad Efendi'nin doğum tarihi, Mehmed Süreyya'nın Sicill-i Osmanî'sinde H. 1223 (M. 1808) olarak geçmektedir.

[115] Ali Rıza- Mehmed Galib, **Geçen Asırda Devlet Adamlarımız II/XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli**, haz. Fahri Çetin Derin (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977), 60. **İlmiye Sâlnâmesi**, haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş (Ankara: İşaret Yayınları, 1998), 490.

[116] Ş. Tufan Buzpınar, "Esad Efendi Uryânîzâde" **İslam Ansiklopedisi**, C. 11 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 346.

[117] Celil Civan, **İstanbul'un 100 Türbesi** (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2013), 133.

[118] 1828 Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken İngiltere, Rusya ve Fransa arasında yürütülen görüşmelerde 22 Mart 1829'da Londra Anlaşması hazırlanmıştı. Savaştan mağlup çıkan Osmanlı Devleti anlaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştı. II. Mahmud Rusya ile barış görüşmeleri için Amedci Köse Akif Efendi'yi, Başdefterdar Mehmed Sadık Efendi'yi ve Mevali'den Emin Beyzâde Abdülkadir Bey'i görevlendirmiştir. Mahmut Akpınar, "Viyana Yoluyla Batı Diplomasisi", **Sivas Cumhuriyet Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, c.46, s.1 (2022): 9. **1-17**

[119] **İlmiye Sâlnâmesi**, 490;

Medîne-i Münevvere kadısı olmuştur.[120] Bu görevini yerine getirirken kendisine geçici olarak Pınarhisar kazası arpalık olarak verilmiştir.[121] Harem-i Şerif'in tamirat hizmeti olan ebniye-i âli memurluğuyla görevlendirilmiş,[122] bu görevinden dolayı kendisine 1862'de İstanbul pâyesi verilmiştir.[123] Aynı yıl içinde kendisine ikinci rütbeden mecidî nişanı sunulmuştur.[124] Medine'deki görevini, sadakatle çalışmak suretiyle başarıyla yerine getirmiş, Harem-i Şerîf'in tamirat işlerini tamamlamıştır. 1862'de İstanbul'a dönmüş,[125] ardından Meclis-i Tedkikat'ı Şer'iyye azası,[126] 1863'te Kassâm-ı askerî, 1864'te sadreyn müsteşârı,[127] 1867'de İstanbul kadısı olmuştur.[128] Daha sonra Bursa hâkimler müfettişliğine tayin edilmiş, devlet hizmetlerinde göstermiş olduğu başarılardan dolayı kendisine Anadolu pâyesi ve Meclis-i İntihâb-ı Hükkâmü'ş-Şer'i (Şer'i Hâkimler Seçim Meclisi Başkanlığı) görevi ve ilave görev olarak Meclis-i Tedkikât-i Şer'iyye başkan vekilliği verilmiş, Rumeli pâyesi almıştır.[129] 1873 yılında Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey'in Kütüphanesi Vakfı tevliyetine (vakıf yöneticiliği), mutasarrıf Ali Rıza Efendi'nin vefatıyla yerine Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin tayini yapılmıştır.[130] 1876 tarihinde bütün görevlerinden ve meclis başkanlıklarından istifa ederek inzivaya çekildiği hâlde âyan meclisi üyeliğine seçilmiştir.[131] 7 Aralık 1878 tarihinde şeyhülislâm olmuş, Murassa, Murassaa-i Osmanî, Mecidî ve Nişan-ı âlî-i imtiyaz[132] nişanlarını almıştır.[133] 1879'da, 1881'de bir kıta murassa nişan-ı zişân-

---

[120] Abdülkadir Altunsu, **Osmanlı Şeyhülislâmları** (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972), 212; **Vak'a- nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi** c. IX, yay. Münir Aktepe (İstanbul: İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984), 151.
[121] BOA. C.ADL. 79/4752, 3 Ekim 1858.
[122] BOA, İMMS. 16/644, 28 Ağustos 1859.
[123] BOA. İ. DH. 462/5, 23 Mayıs 1862.
[124] BOA. A. MKT. NZD. 462/5, 26 Ekim 1862; BOA. İ.DH. 498/33885, 18 Kasım 1862.
[125] **Vak'a-nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi,** c. 9, yay. Münir Aktepe (İstanbul: İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984), 150.
[126] İlhami Yurdakul, **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 199.
[127] **İlmiye Sâlnâmesi,** 491. **Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, yay. haz. Münir Aktepe, c. XI (Ankara: TTK Basımevi, 1989), 47.
[128] BOA. İ. DH. 558/38862, 29 Ocak 1867.
[129] Mehmed Süreyyâ, **Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye I**, haz. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Keskin (İstanbul: Sebil Yayınevi), 332; Altunsu, **Osmanlı Şeyhülislamları,** 213.
[130] Aile Özel Albümü, foto: 33.
[131] Altunsu, **Osmanlı Şeyhülislamları**, 213.
[132] 17 Aralık 1878 tarihinde, ilmiye, mülkiye ve askeriye sınıflarında olağanüstü hizmet ortaya koyanlara verilmek üzere *nişân-ı âli-i imtiyaz* adıyla bir nişanın çıkarılmasına dair irade buyurulmuştur. Verilmesi padişah iradesine bağlı olan bu nişan ik parça ile bir şemseden oluşmuştur. İbrahim Artuk, "Nişan", **DİA,** c. 33 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007): 155.
[133] Mehmed Süreyyâ, **Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye I**, haz. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Keskin (İstanbul: Sebil Yayınevi), 332; Altunsu, **Osmanlı Şeyhülislamları,** 213.

ı mecidiye ile onurlandırılmıştır.[134] Ahmed Esad Efendi'ye 1881 yılında birinci rütbeden Mecidî Nişanı,1883 yılında gümüş imtiyaz nişanı madalyası verilmiştir.[135] 1878 Tarîk defterine Ahmed Esad Efendi'nin 5. 265 kuruşluk Konya arpalığına sahip olduğu kaydedilmiştir.[136]

2.5.2. Harem-i Şerif'in Tamiratı Görevi

1859 yılında çıkarılan bir irade ile Ebniye-i Âliye (devlet binaları) memuru Cemal Efendi zamanında başlayan tamirat işlerinin aksamaması için Cemal Efendi'nin maaşı Medine kadısı Üryanizâde Efendi'ye bağlanmış, kendisine ebniye-i âliyye memurluğu verilmiştir. Zira Ebniye-i Âlîye memuru Ömer Cemal Efendi, Medine'de vefat etmiş, yerine Medine-i Münevvere kadısı Esad Efendi, Harem-i Şerif'in tamirat hizmetine ehil ve münasip olması nedeniyle görevlendirilmiştir.[137] Abdurrahman Şeref'in anlatısına göre, Üryanizâde Esad Efendi, devlet tecrübesini ve bu konudaki yeteneğini Medine Mollası (1860) iken kanıtlamıştır. Esad Efendi'ye Harem-i Şerif'in onarım görevi verilmiştir. Kutsal mekânın onarımı sona erip Sultan Abdülmecid'in tuğrasının konulacağı sırada, padişah vefat etmiş, tahta çıkan Sultan Abdülaziz'in tuğrasının konulması usulen icap etmiştir. Ancak Ahmed Esad Efendi, harem şeyhi İşkodralı Mustafa Paşa ile görüşerek Sultan Abdülaziz'in cülus fermanının okunmasını geciktirmiş ve o gece Sultan Abdülmecid'in tuğrasını astırmıştır.[138] Nitekim Sultan Abdülmecid'in Ravza'nın tamirine ve tezyinine oldukça önem vermiş olması, bizzat kendi kontrolü altında saraydan Harem-i Şerif'e kıymetli levhalar, avizeler, kitabeler, değerli kumaşlar, eşsiz saltanat eserleri göndermesi,[139] Esad Efendi'nin söz konusu davranışını açıklamaktadır. Sultan Abdülmecid, Harem içinde dört tarafa eşit aralıklara direkler diktirerek kubbe altlarına, iç ve dış bölümlere sayıları 3000'i aşan kandil astırmıştır. Bu dönmede mescidin eskiyen bölümleri, Hacerü'l-esved'in gümüş muhafazası ve Kâbe'nin altınoluğu yenilenmiş, duvarları tamir edilmiştir.[140] Esad

---

[134] BOA. MB. İ. 82/150, 30 Ekim 1879; BOA. MB. İ. 72/158, 4 Mart 1881; BOA. İDH. 825/66458, 4 Mart 1881.
[135] Aile Özel Koleksiyonu, foto: 13; foto: 7.
[136] İlhami Yurdakul, **İktidarın Ruhu**, 99.
[137] BOA, İMMS. 16/644, 28 Ağustos 1859.
[138] Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, sad. Enver Koray (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 249.
[139] Süleyman Kâni İrtem, **Bilinmeyen Abdülhamid**, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 2003), 313.
[140] Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mescid-i Harâm", **İslam Ansiklopedisi,** c. 29 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 274.

Efendi'nin bu icraatı, onu Sultan Abdülmecid ailesi nezdinde itibar kazandırmış, Muhtar Molla Bey'den sonra şeyhülislâm olduktan sonra bu yakınlaşma bağlarını kuvvetlendirmek için oldukça temkinli davranmış, II. Abdülhamid yanında sağlam bir konum elde etmiştir.[141]

2.5.3. Üryânizâde Ahmed Esad Efendi'nin Şeyhülislâmlık Görevi (4 Aralık 1878-17 Ocak 1889)

19. yüzyılda, şeyhülislâm[142], yalnızca ihtiyaç duyulduğunda gerekli fetvaları vermeye mecbur olan bir onay makam olmayıp fetva veren ve yargıda temyiz yetkisine nezaret eden geniş bir teşkilatın da nazırı olmuştur.[143] İdari ve siyasi kimlik sahibi olan

[141] Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, 249.

[142] Şeyhülislâmlığın 1425 yılında bir fetvâ makamı olarak ortaya çıktığı bilinmektedir. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde oluşturulan Kazaskerlik ve Bursa kadılığı gibi müesseselerden sonra dinî ve hukuki bir makam olarak müftülük makamının kurulmasında dinî, siyasi ve ideolojik faktörlerin etkili olduğu söylenebilir. 15. yüzyılda Molla Fenarî, Fahreddin-i Âcemî, Molla Abdülkerim Efendi, Molla Hüsrev, Molla Güranî gibi âlimler bu makamda bulunmuş, ancak devrin kroniklerinde şeyhülislâm olarak değil müftü olarak bahsedilmişlerdir. Fatih Kanunnamesinde şeyhülislâmın ulemanın başı olduğuna dair yer alan ifade bu unvana resmî bir nitelik kazandırmıştır. 15. yüzyılın başlarında Zenbilli Ali Efendi'nin (1503-1526) yirmi üç yıllık şeyhülislâmlığı, bu kurumun yetki ve sorumlulukları açısından önemli bir noktadır. 16. yüzyılın ortalarında idari görevi artan şeyhülislâmlar, yüzyılın sonlarında devletin siyasi kararlarında veziriazamlarla ortak rol oynamıştır. 17. yüzyıl vezir-i âzam ile şeyhülislâmın yetki tartışmalarının olduğu bir dönem olmuştur. Devlet teşkilâtındaki ve saltanat kurumundaki değişimler ve zafiyetler, ilmiyeyi ve meşihât makamını da etkilemiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde 1703 Edirne, 1730 Patrona Halil ve 1807 Kabakçı isyanlarına şeyhülislâmların siyasete karışması kurumun itibarını zedelemiştir. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde şeyhülislâmlık önemli değişim ve dönüşümler yaşamıştır. Mehmet İpşirli, **Osmanlı İlmiyesi**, 47-49. Osmanlı'nın son döneminde gidişatına yön veren birtakım olaylarda şeyhülislâmın rolünün ve ağırlığının caydırıcı veya yön verici olmaktan çok tavsiyede bulunan yol gösterici olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 31 Mart olaylarında Meclis-i Mebûsan'da milletvekili olarak bulunan İsmail Kemal Bey'le birlikte, saraya giderek padişaha eski hükümeti azletme ve yeni bir hükümet kurma kararı ile birlikte harekete katılanların tümünü kapsayan genel af isteğini sunmak için diğer dokuz mebusla birlikte yola çıkan heyette şeyhülislâmda yer almıştır. Ancak yolda askerler tarafından durdurulan heyetin saraya gitmesi engellenmiştir. Mebûsan meclisinden padişaha gönderilen telgrafta ve yeni hükümetin kurulduğuna dair meclise gelen padişahtan gelen iradenin askere dağıtılan nüshalarında mebusların ve şeyhülislâmın imzası olduğu görülmüştür. **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı,** ed. Sommervılle Story, çev. Adnan İslamoğulları, Rubin Hoxha (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), 237-238.

[143] 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra, yeniçeri ağalarına mahsus Süleymaniye Camii yakınındaki Ağa Kapısı şeyhülislâmların daimî ikametgâhı olarak tahsis edilmiştir. Burada şeyhülislâmlar, maiyeti olan fetva heyeti ile birlikte bulunmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965), 195, 208. 1836 yılındaki bir düzenlemeyle merkez teşkilâtına bağlı olan Anadolu ve Rumeli Kadıaskerliği ile İstanbul kadılığı Bab-ı meşihata (Fetvahâne) nakledilmiştir. 1838'deki ikinci bir düzenleme ile de davaların son kez görüşülüp karara bağlandığı huzur murafaaları Fetvahâne'ye bağlanmıştır. Bu durumda şeyhülislâm, tüm şer'i işlerin ve kurumların başı olmuş, ilmiye teşkilatı, tüm birimleriyle şeyhülislâmın denetimine tabi olmuştur. Aynı zamanda şeyhülislâm, vakıflar hariç tüm şer'i işlerin nazırı olmuştur. İlhami Yurdakul, Bilgin Aydın, "Şeyhülislamlık Kurumunun Tarihçesi, Kaynaklar ve İlgili Literatür" **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, c. 12, 23 (2014): 383. Adliye kurumunun kontrolünü 1871 yılına kadar sağlamış olan şeyhülislâm, bu tarihten sonra adli sistemin ikili bir yapıya dönüştürülmesi ve Mehakim-i Nizamiyenin kontrolünün Adliye Vekâleti'ne bırakılmasıyla güç kaybına uğramıştır. Şeyhülislâmın otoritesi yalnız şer'i mahkemelerle sınırlandırılmıştır. Nurullah Ardıç, "Osmanlı'nın Son Döneminde Sekülerleşme ve Şeyhülislamın Statüsü", **İmparatorluğun Son Asrında Osmanlılar:**

şeyhülislâm, Osmanlı merkez bürokrasisinin de vazgeçilmez temel ögelerinden biri haline gelmiştir.[144] 19. yüzyılda şeyhülislâmın devlet hiyerarşisindeki yeri ve önemini gösteren verilerden biri de dönemin üst düzey devlet yetkililerinin maaşlarıdır. Nitekim 1883 tarihli irade Şeyhülislâm Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin almış olduğu maaşı beyan etmektedir. Buna göre, sadrazam 25 bin kuruş alırken, şeyhülislâmla beraber Dâhiliye, Hariciye, Bahriye, Adliye, Maliye, Ticaret ve Ziraat, Evkaf-ı Hümâyûn, Maarif, Nafia nazırları ile serasker, Şûrâ-yı Devlet reisi, Tophane-i Âmire müşîri 20 bin kuruş, Sadaret müsteşarı 12500 kuruş, Hariciye müsteşarı 10 bin kuruş maaş almaktadır.[145] Şeyhülislâmın aldığı maaşın sadrazamdan az, nazırlarla aynı olması, onun üst düzey devlet görevlileriyle aynı rütbede olduğunu, resmiyette herhangi bir ayrıcalığının olmadığı izlenimini vermektedir.

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâm olanların sayısı 132 kişi olup bunlardan 39 kişi henüz şeyhülislâmlık görevinde iken vefat etmiştir.[146] II. Abdülhamid döneminin şeyhülislâmlarından olan Üryanizâde Ahmed Esad Efendi, on bir yıl şeyhülislâmlık görevinde bulunmuştur. Bu görevde en uzun süre kalan sekiz şeyhülislamdan biri olarak görevi başında vefat etmiştir. II. Abdülhamid, I. Meşrutiyetin ilanının hemen ardından şeyhülislâmlık görevine Kara Halil Efendi'yi getirmiştir. Meclis-i Mebûsan'ın gereksiz olduğu düşüncesinde olan Kara Halil Efendi, bu meclisin kapatılması için padişaha sunulan mazbatayı hükümet ileri gelenleriyle birlikte imzalamıştır. Daha önce, Sultan Abdülaziz'in hal fetvasının müsveddeliğini hazırlamış olmasından dolayı II. Abdülhamid'in Kara Halil'e güveni sarsılmıştır.

Kurumlar, İnsanlar, Kaynaklar, ed. Fatih Bozkurt, Burhan Çağlar (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 83. 23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen Kânun-ı Esasî'de ilan edilen hükümlerin başında padişahın şeriatı ve kanun hükümlerini icra yetkisine sahip olduğu maddesi gelmiştir. Yeni anayasada şeriatın üzerinde durulması nedeniyle İslâmiyet devletin resmî dini olarak kabul edilmiş, aynı zamanda şeyhülislâmın sadrazamla birlikte padişah tarafından atanması ilkesi kabul edilmiştir. Şeyhülislâmın tayin ve azlini elinde bulunduran padişah, kendiyle birlikte çalışabilecek en nitelikli kişiyi seçebilirken meşihat makamı üzerinde kontrolünü sağlamıştır. Birinci Meşrutiyet döneminde de bir nezaret hükmünde olan bu makamın başında olan şeyhülislâm, nazır olma sıfatıyla Meclis-i Vükelâ üyeliğinde bulunmaya devam etmiştir. Esra Yakut, **Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din** (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 92. Ulema hiyerarşisinin en üstünde yer alan şeyhülislâm, dinî hükümleri resmî olarak yorumlama yetkisine sahip en yetkili kişi olmuştur. Padişah başta olmak üzere bütün devlet adamlarının karar ve davranışlarının şeriata uygunluğu konusunda fetva verebilecek tek merci kabul edilmiştir. Dinî, siyasi ve önemli konularda ve padişahın tahta çıkarılmasında ve tahttan indirilmesinde şeyhülislâmdan fetva alınmıştır. Yürürlüğe konulması gereken konularda da "şer'i şerife muvafakatı mukarrerdir" şeklinde imzası alınan şeyhülislâm, bu bakımdan da "Anayasa Mahkemesi"nin görevini yerine getirmiştir. Ziya Kazıcı, **Osmanlı Devleti'nde Toplum Yapısı**, ed. Rahime Demir (İstanbul: Bilge Yayınları, 2003),

[144] Aydın, **Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu**, 18.

[145] BOA. İ. DH. 1295-3/102162, lef 1, 25 Aralık 1883.

[146] İsmail Yakıt, "Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, s. 6 (1999): 47.

Nitekim Meclis-i Umumî'nin kapatılmasından birkaç ay sonra bu görevinden azledilmiştir. Ancak meşrutî yönetimi kaldırmak isteyen padişah, güvenmediği halde meşrutiyet karşıtlığıyla tanınan birini meşihat makamına kısa süreliğine de olsa getirerek kendisine destek sağlamıştır.[147] Kara Halil Efendi'den sonra Ahmed Muhtar Molla Bey şeyhülislâmlık makamında sekiz ay kalmıştır.[148]

Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin meşihat makamında bulunduğu dönemdeki siyasi ortam şeyhülislâmın konumunu, saltanat ve diğer kurumlarla olan ilişkisini etkilemiştir. II. Abdülhamid, bürokrasinin üst makamlarını kontrol altına alarak şekillendirmeye çalışırken[149] en çok önem verdiği dairelerden biri de meşihat makamı olmuştur. Padişah, şeyhülislâmın lehte veya aleyhte vereceği fetvaların nelere yol açabileceğinin farkında olarak bu makama ait her haber ve fetvayı dikkatle takip etmiş ve incelemiştir.[150]

Meşihat makamının kontrol altında tutulma konusu, İsmail Müştak Bey'in hatıratında da dile getirilmiştir. Müştak Bey'e göre, Fetva yolunu kapatmak isteyen Abdülhamid, Fetvahâne'yi gözetim altında tutmuştur. Meşihatta şeyhülislâmın büyük bir nüfuzu olmamasının yanı sıra birçok durumda önemsiz bir hocadan başka bir şey olmamıştır. Şeyhülislâmın arabasından konağına, evinden resmî makamına kadar takip ettirmiştir. Şeyhülislâm, İstanbul içinde olağanüstü bir hayat sürmüş, kendisine selam verilemez ve kendiyle görüşülemez bir konumda olmuştur. Meşihat memurları dışında özellikle Bâbıâli erkânı ile ordu mensubu hiç kimse, meşihat kapısından girememiştir. Meşihatın her memuru saraya bağlı olup, padişah tarafından isimleriyle ve simalarıyla tanınmaktaydılar. Bunların herhangi bir jurnali meşihatı alt üst edebilirdi. Özellikle Fetvahâne Dairesinden çıkan jurnallerin üzerinde önemle durulmuştur. Meşihat makamında iş takibinden dahi II. Abdülhamid'in vehmine yol açacağı korkusuyla vazgeçilmekteydi. Örneğin, Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'ye medrese talebelerinin bir mesele hakkında görüşme isteği gibi bazı meseleler şeyhülislamı, tüm meşihat memurlarını ve sadrazamı oldukça rahatsız etmeye yetmiştir. Konunun masumiyeti anlaşılana kadar ilgili kişilerin zan altında kaldığı olmuştur. Haftanın birkaç günü meşihat ileri gelenleri Yıldız Sarayı'na kabul edilerek

[147] Esra Yakut, **Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din**, 93.
[148] Mehmet İpşirli, "Ahmed Muhtar Beyefendi, Molla Bey", **DİA**, c. 2 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1989): 105.
[149] Yasin Yılmaz, **Son Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi** (İstanbul: Bir Yayıncılık, 2018), 80.
[150] Sadık Eraslan, **Meşhat-i İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye / Osmanlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı** (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 59.

sadrazam ve vükelâdan daha fazla önem verilerek karşılanmışlar, padişahla aracısız görüşmüşlerdir. Meşihatın alt rütbedeki memurları ise padişahın yüksek iltifatına kavuşmayı umut ederek Yıldız'a meşihatta olanları jurnal için kabul edilmişlerdir.[151]

Müştak Bey'in değerlendirmesinin aksine Ahmed Esad Efendi'nin siyasette faal ve etkili olduğu, en azından padişahla ters düşmemek kaydıyla görevinin gereklerini yerine getirdiği farklı kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Nitekim Said Paşa'nın anlatısı bu konu verilebilecek örneklerden biridir. Said Paşa, Berlin Anlaşması'na aykırı olarak 1885 yılında Doğu Rumeli'nin Bulgaristan tarafından işgali esnasında Filibe'ye gelen Prens De Battenberg'in yanında yaverinden başka asker olmadığına dair raporun Cemaat-i İslamiye Nazırı Cemaleddin Bey'in Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'ye sunduğu ve bu raporun şeyhülislâm tarafından sadrazam Kâmil Paşa'ya bildirildiğine dikkat çekmiştir.[152] Şeyhülislam Üryanizâde Esad Efendi'nin Mehmed Said Paşa'nın 1882'de sadaret makamına tayin edildiği kendisine bildirildiği Mâbeyn-i Hümâyûn'da Mahmud Nedim Paşa ile birlikte hazır bir vaziyette bulunması da[153] onun siyasi konulara olan ilgisine örnek teşkil etmektedir. Bayezid Camii'nin inşası sırasında caminin yakınına İstanbul pazarına gelen köylülerin binek hayvanlarını bağlamaları için vakıf adına bir ahır inşa edilmiştir. Mehmed Said Paşa, bu ahırın bir kütüphaneye dönüştürülmesini istemiştir. Evkâf Nezareti ise vakıf şartlarını değiştirilemeyeceği gerekçesiyle onun bu teklifine karşı çıkmıştır. Ancak Şeyhülislâm Esad Efendi, Nezaretin bu muhalefetini reddetmiş ve mekân kütüphane olarak maarif hesabına tamir edilmiştir.[154]

Son vak'anüvis Abdurrahman Şeref, Ahmed Esad Efendi'nin bakanlar kurulunda her işe karışmadığını, ancak karıştığı işlerde de sözünün geçtiğini bildirmiştir. Onun II. Abdülhamid döneminin kuşkucu ve şüpheci ortamında padişahın güvenini kazandığını, ilim rütbelerinin itibarsızlığa düşmesini engellediğini, âdi ve kötü jurnalcileri gücü yettiği kadar makamına yaklaştırmadığını savunmuştur. Şeyhülislâmın derslerin ilerlemesine ve gelişmesine, Bâb-ı Fetvâ'nın teşkilat bakımından yenileştirilmesine gereği kadar ilgi göstermediği konusunda da eleştirisini dile getirmiştir.[155] Mehmed Said Paşa ise Şeyhülislâm Üryanizâde'ye havale olunmuş

[151] İsmail Müştak Mayakon, **Yıldızda Neler Gördüm?** (İstanbul: Sertel Matbaası, 1940), 161-164.
[152] **Kâmil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları: Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri**, yay. Haz. Gül Çağalı-Güven, 2. bs. (İstanbul: Arba Araştırma Basım Yayın, 1991), 229.
[153] **Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı / [Küçük] Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtırâtı**, haz. Mustafa Gündüz, c. 1 (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 97.
[154] **Age.** 150.
[155] Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, 250.

medereselere yönelik bazı düzenlemeleri içeren bir konudan netice alınamadığına dikkat çekmiştir. Bunların ilim talebelerine mahsus medreselerin üç dereceye ayrılması, Bâb-ı fetvada görevlendirilecek olanları yetiştirmek üzere Medâris-i Umûmiye Nezareti ile Meclis-i Medâris'in açılması, medreselerdeki müddet ve eğitim usulünün ıslah edilmesi gibi konular olduğunu bildirmiştir.[156]

Sultan Abdülaziz ve V. Murad'ın hal edilme kararlarının ulemanın başı olan şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin fetvalarıyla alınmış olması, Ulemanın II. Abdülhamid'in kontrolü altında tutulmasına neden olmuştur. Üstelik II. Abdülhamid'in henüz saltanatının başlangıcında 1876'nın sonlarında *Vakit* gazetesinde şeyhülislâmın fetvasının padişahın hal edilmesine yeterli olduğuna dair gördüğü haber, onun ulema hakkındaki endişesini artırmıştır. Nitekim saltanatı boyunca çalıştığı şeyhülislâmlardan en uzun süre görevinde kalan Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin (1878-1889)[157] vefatına değin bunu sürdürmesi, onun II. Abdülhamid'in güvenine layık icraat sergilemiş olduğunun göstermektedir. Zira birtakım siyasi gelişmelerdeki Esad Efendi'nin rolü, onun padişahın güvenini kazanmasındaki görüşünü doğrulayabilecek türdendir. Mithat Paşa, hatıratında Sultan Abdülaziz'i katletmekle suçlanan kişilerin ifadelerini almak üzere sarayda yapılan sorgulamalarda asıl maksadın Sultan V. Murad'ın itham edilmesi, Rüştü Paşa, Mithat Paşa ve Mahmut Paşa'nın da suçlanarak cezaya çarptırılması olduğu açıklamıştır. Eğer devlet erkânı bu iddialara inanmazsa icrası kesin emir olduğundan yerine getirileceğine dair söz, Sururi Efendi ve Cevdet Paşa tarafından verilmiştir. Hatıratta, II. Abdülhamid'in isteği doğrultusunda, zanlıların ceza alacağı şekilde bu konunun halledilmesi için Mahmud Nedim Paşa ve Üryanizâde Esad Efendi'nin bazı devlet adamlarıyla birlikte geceleri sarayda çalıştıkları bildirilmiştir. Bu durumun Mithat Paşa'ya giden mektuplardan anlaşıldığı belirtilmiştir. Nitekim Mithat Paşa'nın idam kararı, Mahkeme-i Temyiz'de onaylanmıştır. Saray'da toplanan meclislerde Şeyhülislâm Üryanizâde Ahmed Esad Efendi, Mahmut Nedim ve Cevdet Paşa'nın dışında vükelâ, ulema ve devlet ricalinden mahkeme kararını destekleyen kimse olmamıştır.[158]

---

[156] **Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı / [Küçük] Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtırâtı**, 193.
[157] Emre Gör, **Abdülhamid Döneminde İstihbarat/Mutlakıyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909)**, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2019), 193.
[158] **Midhat Paşa'nın Hatıraları, Yıldız Mahkemesi ve Tâif Zindanı**, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 1997), 78, 276-277.

Sultan Abdülaziz'in vefatı sırasında Mabeyn Müşiri olan Fahri Bey, V. Murad ile iş birliği yaparak Sultan Abdülaziz'i öldürmekle suçlanmıştır. Kendisi ifadesi alınmak üzere Yıldız Sarayı'na götürülerek sorguya çekilmiştir. Mabeyinci Fahri Bey anılarında Harem dairesine götürüldüğünü, orada kendisini Sultan II. Abdülhamid, Başvekil Said Paşa, Şeyhülislâm Esad Efendi, Mahmud Nedim Paşa, Osman Paşa, Bahriye Nâzırı Hasan Paşa, Cevdet Paşa, Ali Saib Paşa ve diğer bazı vükelâ, devlet adamı ve adliyeden bazı kişilerin karşıladığını söylemiştir. Burada Sururi Efendi'nin kendisine Sultan Abdülaziz'in ölümüyle ilgili sorular yönelttiğini bildirmiştir. Fahri Bey, daha önceki meclislerdeki sorgularında açıkladığı gibi olayla ilgisinin olmadığını, suçsuz olduğunu açıklamasına rağmen Şeyhülislâm Esad Efendi ve Cevdet Paşa tarafından kendisinin katil ve hain olduğuna dair ithamlarda bulunduğunu, bu iddiayı Mahmud Nedim Paşa'nın da doğruladığını anlatmıştır.[159] 20 Temmuz 1880 tarihinde Yıldız Sarayı'nda olağanüstü bir meclis toplanmıştır. Eski ve yeni sadrazamlar, vükelâ, bazı müşir ve feriklerle birlikte Üryanizâde Esad Efendi'nin de olduğu bu mecliste on beş kişinin idamına karar verilmiş, bunlardan on kişinin cezası hafifletilerek müebbed küreğe çevrilmiştir. Mahkûmların idam cezalarının Taif'te kürek cezasına çevrilmesi, II. Abdülhamid'in kan dökmekten hoşlanmaması ve padişahın İngiltere'yi memnun etmeye çalışmasıyla izah edilmiştir.[160]

Üryanizâde Ahmed Esad Efendi, meşihat makamına Hayreddin Paşa'nın sadareti döneminde tayin edilmiştir. II. Abdülhamid, Hayreddin Paşa'ya gönderdiği irade ile Ahmed Esad Efendi'ye şeyhülislâmlık; Müşir Osman Paşa'ya seraskerlik; Girit valisi Alexandre Paşa'ya Hariciye nazırlığı; Bağdat valisi Kadir Paşa'ya Dâhiliye nazırlığı; Said Paşa'ya Adliye nazırlığı; Suriye sabık valisi Cevdet Paşa'ya Ziraat nazırlığı görevlerini verdiğini bildirmiştir.[161] 1898 yılında, II. Abdülhamid tarafından sadaret makamına, İslâm'a olan bağlılığı ve ıslahatçı karakteri nedeniyle getirilen Tunuslu Hayreddin Paşa, devlet idaresini yeniden düzene sokmak için çalışmalar başlatmıştır. Sâdaretin saraya karşısında sorumluluğunu ve yetkilerini artırmak istemiş, memurların belli bir sisteme tabi olmasını teklif etmiş, mahkemelerin yeniden düzenlenmesi, taşra yönetiminin organizasyonu ve gelirlerin artırılmasıyla ilgili düşüncelerini ortaya koymuştur. Anayasanın değiştirilmesini ve Meclis-i Mebûsan'ın

[159] **İbretnümâ / Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler**, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: TTK Yayınları, 1968), 38, 42.
[160] İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, c. 4 (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 321.
[161] BOA. Y. EE. 75/24, 4 Aralık 1878.

tekrar toplanmasını talep etmiş, parlamento ve nazırların karşılıklı sorumluluğuna dayanan bir sistemi savunmuştur. Ancak Mâbeyn-i Hümâyûn'da ve devlet adamları arasında Tunuslu Hayreddin Paşa'ya karşı muhalefet oluşmuş, II. Abdülhamid, meclisin ikinci kez toplanmasına izin vermemiştir. Şeyhülislâm Esad Efendi ile fikir ayrılığı yaşamış, sarayla ters düşmüştür.[162] Bâbıâli iktidarını Âli Paşa zamanındaki durumundaki gibi icra etmek isteyen Hayredddin Paşa, Abdülhamid'in karşı duruşuyla makamını bırakmaya mecbur kalmıştır.[163]

II. Abdülhamid, Hayreddin Paşa'nın sunduğu *mes'uliyet-i vükelâ* kanun layihasını, şeyhülislâmın gözetiminde ulemadan oluşan bir komisyona kendi fikrine uymayan bazı yerlerini değiştirilerek şer'i kaidelere uygun düzeltilmesi için havale etmiş, Hayreddin Paşa'yı ve Heyet-i Vükelâ'yı Yıldız'a çağırmıştır. Burada yapılan müzakerelerde kanun layihası oylamaya sunulmuştur. Henüz görevinde yeni olan Esad Efendi, vükelâ heyetini yeterince tanımadığı için hangi tarafın görüşüne göre davranacağını anlayamamıştır. Fakat layihada değişiklik yapılmasını kabul edenlerin padişah nezdinde makbul olacakları düşüncesiyle ve bu grup içinde yer alan serasker Gazi Osman Paşa gibi bir zatın bulunmasını da dikkate alarak kabul yönünde taraf olmuş ve sadrazamın aleyhinde bulunmuştur. Hayreddin Paşa'nın padişahın iltifatına mazhar olduğu zamanlarda Esad Efendi'nin Hayreddin Paşa hakkında övgüyle bahsettiği, padişaha onun için "Barbaros Hayreddin gibi bir zât buldunuz, devlete bundan büyük hizmet olmaz" dediği, sabık sadrazam Said Paşa tarafından anlatılmıştır. Ancak Hayreddin Paşa'nın gözden düşmeye başladığını, makamında kalmayacağını anlayan Esad Efendi, mecliste bir işin görüşülmesi esnasında, kendisine karşı küçümseyici ifadeler kullanmıştır. Hayreddin Efendi'ye, "sen hukuk-ı saltanata tecavüz ediyorsun" demiş, karşılığında: "Efendi! Bu, Ali Efendi fetvası değildir, umur-ı siyasiyedendir, senin aklın ermez, Ali Efendi fetvası da olsa sana sormaya tenezzül etmem" cevabını almıştır. Esad Efendi, padişahın siyasi hukukuna tecavüz olduğu gerekçesiyle çok üzülmüş, kendinden geçerek, oturduğu yerde yığılmıştır. Evine götürülen Esad Efendi'nin hekim tedavisinden sonra gözünü açtığında başında bekleyen oğlu Halid Molla'ya, "işte şimdi mevkiimizde tutunduk" dediği, Ali Fuad

[162] Atilla Çetin, "Tunuslu Hayreddin Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, c. 17 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul), 58.
[163] **Bir Devlet Adamının Mehmed Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 1**, haz. F. Rezan Hürmen (İstanbul: Arma Yayınları, 1993), 364.

Bey tarafından nakledilmiştir. Nitekim bu makamda ömrünün sonuna kadar kalmıştır.[164]

Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin siyasi konulardan uzak olmadığı, aksine devletin güvenliğini ilgilendiren oldukça özel konularda dahi fikrini söylemekten çekinmediği birtakım hadiselerde sergilediği tavrından anlaşılmaktadır. Nitekim Mısır Hidivi ile aleyhinde olanların aralarındaki düşmanlığı kaldırmanın, barıştırmanın anlaşma yoluyla mümkün olmayacağı, Mısır'da bulunan özel görevle bulunan memurlardan haber alınmadıkça önceden müzakereye başlanmaması görüşünde olduğunu bir tezkire ile bildirmiştir.[165] Şeyhülislâmlığı sırasında padişaha hürmeti çok büyük olmasına rağmen şeriata ve akla uymayan padişah iradelerine itiraz etmiştir. Evkaf müfettişi ulemadan Batumlu Emin Efendi'nin Diyarbakır'a sürgün edildiğine dair iradeyi, dört kez müdafaa etmiş, vazifesini, memuriyet maaşına dokunulmamak üzere İzmir merkez naipliğine çevirtmiştir. Ayrıca İlmiye sınıfından fesatlıklarıyla bilinen üç kişi taşraya sürülmelerinden sonra affedildiklerine dair irade çıkmış, ancak Esad Efendi, memleketin selâmeti adına bu emri yerine getirtmemiştir.[166]

Üryanizâde Ahmed Esad Efendi hakkında anlatılan bazı anekdotlar, onun şeyhülislâmlık makamında siyaset ilmini kullanma becerisiyle açıklanabilir. Konya vilayeti defterdarı Sürre Emini Bicanpaşazâde Baha Bey'in[167] azliyle alakalı bir durumdur. Baha Bey'in rüşvet gibi görevi kötüye kullanma suçlarıyla azline karar verilmiş, ancak kendisi şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin akrabası olması nedeniyle, Maliye nazırı Zihni Paşa azil işini Esad Efendi'ye haber vermeden yapmak istememiştir. Durumun arz edildiği Esad Efendi, kendisini bunak göstererek kurnazca denilebilecek bir davranış sergilemiş, görevinden azledilmesi gereken Baha Bey'in rütbesinin düşürülerek Karesi'ye Balıkesir Defterdarlığına gönderilmesini sağlamıştır. Sonrasında evinde oğlu Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Halit Molla Bey'e bunak gibi davranarak Baha Bey'in azline engel olduğunu itiraf etmiştir. Sözü edilen olay, Esad Efendi hakkında yapılmasını istediğini yaptıran, ne söylemesi gerektiğini bilen, işine gelmeyeni söylemeyen bir kişi[168] olarak tanımlanmış olmasını haklı çıkarabilir.

---

[164] İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar** (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1969), 909-910.
[165] BOA. YPRK. MŞ. 1/40, 18 Ocak 1882.
[166] Ali Rıza-Mehmed Galib, **Geçen Asırda Devlet Adamlarımız II**, 63.
[167] Ahmed Esad Efendi, Bican Paşa'nın kızı Emine Behiye Hanımla evliydi. Bicanpaşazâde Baha Bey ile olan akrabalığı bu yolla olduğu anlaşılmaktadır. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, 332.
[168] İrtem, **Bilinmeyen Abdülhamid**, 312-313.

2.5.4. Şeyhülislâm Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin Bazı Fetvaları ve İcraatları

Ahmed Esad Efendi'nin Eyüp kadılığı esnasındaki bir icraatı, Osmanlı'da kadıların görev alanlarını göstermektedir. Esad Efendi'nin Eyüp Sultan'da Cezeri Kasımpaşa Mahallesi'nde oturan hayrat Mehmed Samih Efendi Vakfı'nın mütevellisi Nevşehirli Kitapçızâde Abbas Efendi ve diğerleri arasındaki vakıf şartları ve sicili hakkında yazdığı hüccet (delil, senet), bu konuya örnek gösterilebilir.[169]

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde meşihat makamına ulaşan bir dava konusu ve alınan karar Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin fetvası üzerinden incelenebilir. Nitekim bir bahçenin değerinin üzerinde satın alındığına dair Meşihat makamına yapılan sikâyet başvurusunda Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin satın alan kişinin iddiasını ispatlaması halinde satışın fesh olunacağına dair fetvası dikkat çekmektedir.[170]

Meşihatta dava konusu olan olaylar kişisel olabileceği gibi devletin kurumlarını ilgilendirecek mahiyette de olabilmekteydi. Medresede oturan talebelerin genelinin vergi tahsilatından muaf olduklarına dair nizamnamede açık bir madde olmadığı konusundaki soruyu içeren tezkire Şûrâ-yı Devlet'ten meşihata havale olunmuştur. Buradan Şeyhülislâm Esad Efendi'nin mührüyle çıkan kararda, vergi veren şahsın kâr ve kazanç işleriyle meşgul olması gerekirken medrese talebelerinin ilimle meşgul oldukları, kendilerinin vergiden istisna olmaları gerektiği tebliğ edilmiştir. Şeyhülislâm, bu konuda nizamnamede açık bir madde olmadığına dikkat çekerek, talebeler hakkında vergi mükellefiyetine yönelik yorumlama yoluyla hüküm çıkarılmasının önünü almak için gereğinin yapılmasını istemiştir.[171]

Padişah iradesiyle ve Şeyhülislâm Esad Efendi aracılığıyla fakir fukaraya 1500 kuruş değerinde kömür ve Halid Paşa haremine 1600 lira verilmesi emredildiğine dair ferman,[172] şeyhülislamın ilmî ve siyasi alandaki görevlerinin yanı sıra sosyal alandaki etkinliğine bir örnektir.

Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi'nin bir tür imtiyaz talebini içeren arzı ise nüfuzunun diğer kurumlar nezdindeki etkisini göstermektedir. Damadı Celaleddin Efendi'nin biraderi Rauf Efendi'nin açılacak Orman müfettişliğinden birine tayinini

[169] Aile Özel Albümü, 44-45-46.
[170] BOA. MŞH. FTV. 1/170, 20 Şubat 1879.
[171] BOA. ŞD. 2441/15, lef 1; lef 5, 4 Mart 1881.
[172] Y. PRK. SRN. 2/39, 14 Ocak 1888.

Ticaret Nezareti'nden istemiştir.[173] Nitekim Sinop Orman Müfettişi olarak kendisine Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı Sâniyesi tevcih olunmuştur.[174] Daha sonra ise Trabzon Orman Başmüfettişliğinde bulunmuş olan Rauf Efendi, Orman Heyet-i Fenniyesi Azalığına seçilmiştir.[175]

2.5.5. Şeyhülislâm Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin Eğitim Alanındaki İcraatı

II. Abdülhamid, 1877 yılında Müslüman okullarındaki ders programının öğrencilerin dinî inançlarına göre yeniden düzenlenmesine yönelik bir irade-i seniyye çıkarmıştır. Buna göre, Müslüman mekteplerindeki öğrencilerin dinî inançlarında zayıflama işaretleri olduğu bildirilmiş, gayrimüslim mekteplerinde öğrencilerin dinî inançlarını kuvvetlendirmeye yönelik ders programlarının hazırlandığına dikkat çekilmiştir. Müslüman öğrencilerin din derslerini bir program dâhilinde düzenlenmesi amacıyla şeyhülislamın başkanlığında bir komisyonun kurulması istenmiştir.[176] Mekteb-i Mülkiye ve diğer Müslüman okullardaki müfredatı değiştirmek ve düzenlemekle görevli olan bu komisyonun başına şeyhülislamın atanması II. Abdülhamid'in okul sistemine getireceği değişikliğin habercisi olmuştur. Üstelik devlet sistemi içindeki okullardan Müslüman okulları diye söz edilmesi ve gayrimüslim okullarındaki din eğitimiye kıyasla Müslüman öğrencilerin ders programlarının yeniden düzenlenmesi fikrinin oluşması da dikkat çekicidir.[177] Nitekim 1877'de, bu amaçla meşihatta toplanan komisyona Ahmed Esad Efendi, başkanlık yapmıştır.[178] Ahmed Esad Efendi, birinci ve ikinci derecedeki okullarda, dinî, millî ve ahlaki değerleri ve sosyal gelenekleri hakkıyla öğretmek, daha üst dereceli tahsilde istenildiği gibi meslek adamları yetiştirebilmek düşüncesinde olmuştur. Ancak Maarif Nazırı Münif Paşa'nın bir *Dâniş Mektebi* kurulmasına dair tezkiresi Vekiller Meclisi'nde okunduğunda, Esad Efendi, yürünecek muntazam yolları dahi olmayan memlekette böyle şeylerin kurulmasının taklidine yeltenilen memleketleri bile güldüreceğini öne sürerek[179] memleket gerçeklerine dikkat çekmiştir. Üryanizâde

[173] Aile Özel Albümü, 51, 15 Aralık 1882.
[174] Aile Özel Albümü, 54, 5 Nisan 1886.
[175] Aile Özel Albümü, 53, 29 Kasım 1888.
[176] BOA. İ.DH. 1019/80409, 29 Ocak 1887.
[177] Benjamin C. Fortna, **Mekteb-i Hümâyûn / Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim**, çev. Pelin Siral (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 255-256.
[178] Esra Yakut, **Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din** (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005),152.
[179] Ali Rıza-Mehmed Galib, **Geçen Asırda Devlet Adamlarımız II,** 63.

Ahmed Esad Efendi 1887 yılında, Mekteb-i Sultânî'de dinî inancı ve fikirleri bozacak bazı zararlı eserlerin ders kitabı olarak kullanıldığını, müfredatın ihmal edilmekte olduğunu işittiklerini bildiren bir tezkire yazmıştır. Tezkirede Mekteb-i Mülkiye müdür muavininin de içinde bulunduğu, bütün mekteplerin teftişi için rütbesinin büyüklüğüne küçüklüğüne bakılmaksızın ulemadan dinine sadık bir kişinin de katılımıyla bir encümen oluşturulmasının yerinde olacağı açıklanmıştır. Yapılması gerekenlerin konuşulması ve durumun üst makama bildirilmesi lüzumuna göre, mekteplerde okutulan derslerin, talebelerin dinî inancına hizmet edecek şekilde düzenlenmesi için, oluşturulan komisyona ve Maarif Nezareti'ne gönderilen tezkirede, mekteplerin ders programının incelendiği ve etraflıca düşünüldüğü bildirilmiştir. Esad Efendi, bir milletin dinî inancına göre, işlerini hakkıyla yürütebilmesinin iptidaiye ve rüştiye mekteplerinde dinî ilimlere yönelik okunan derslerle sağlanabileceği düşüncesinde olmuştur. Osmanlı lisanı kadar itikadın ortaya çıkarılmasına hizmet edecek Arapça derslerinin dahi pek zayıf ve eksik olduğunu ileri sürmüştür. Çocukların dinî mesuliyet duygularına sahip olacakları yaşa gelinceye kadar fıtratı korunması için iptidaiye ve rüştiye mekteplerinin tahsil sürelerine bir sene daha eklenmesini, derslerin buna göre değiştirilmesi ve genişletilmesi yoluyla düzenlenmesini tavsiye etmiştir. Ana mektebin altı yaşında başlamasını, dokuz yaşından itibaren dört sene İptida, dört sene Rüştiye mekteplerinde kalmalarının dinen uygun görüldüğü bildirilmiştir.

İnas Rüşdiye Mektebi ile Darülmuallimat'ın derslerinin özel hallerine göre dört sene üzerine çıkarılarak yeni bir İnas mektebi ders programı cetveli hazırlanmıştır.

Mekteb-i Mülkiye-i Şahane ve ona bağlı olan idâdî mektepleri ders programlarının incelenmesine, encümenin çalışma alanında olmayan Harbiye, Bahriye, Tıbbiye ve Hendese mekteplerinin ders programlarının da dinî inancı takviye edecek şekilde yeniden düzenlenmesi için bağlı oldukları nezaretler ve Bâb-ı Fetva arasında karşılıklı görüşmeler yapılmıştır. Böylece hazırlanacak kitaplar ve risalelerle düzenlenmiş bir ders programının ilavesi lüzumlu görülmüştür.

Mekteb-i Sultanî ise üzerinde çalışılan nizamnâme bakımından özel bir durumu sahipti. Maarif nizamnamesinde yer almış mekteplerin derecelerine ve bu mekteplerin sırasıyla düzenlenmiş derslerine uygun olmayan yapıdaki bu mektebin durumuna göre ıslah edilmesi düşünülmüştür. Bunun için Mekteb-i Sultanî'ye girecek öğrencilerin Rüştiye'den mezun olması şartının konulması, bunların İslâm ahlâkı ve saltanatın

menfaatlerine zararlı olan yayınlarla uğraşmalarının engellenmesiyle beraber Mekteb-i İdâdî'de olduğu gibi burada da dinî risalelerin ders olarak konulması istenmiştir.

Bu programa göre:

1. Mekteb-i İdâdî'nin ve diğer bütün yüksek mekteplerin her sınıfında Fransızca gibi Arapça'ya devam edilmesi, Arapça edebiyat, Arapça'dan Türkçe'ye ve Türkçe'den Arapça'ya usul tercüme ve taliminin yapılması;
2. Hz. Muhammed'in hayatı ve sahabenin anlattıkları; İmamların ve ulemanın meşhurlarının biyografileri ve dersleri, nasihatleri;
3. Mekteb-i Sultânî'de verilen Arapça, Farsça ve Türkçe derslerinin Müslüman bir memur nezaretinde verilmesi uygun görülmüştür.

Sözü edilen ders programıyla beraber Şeyhülislâm'ın başkanlık ettiği komisyon üyeleri, Öğrencilerden bu derslerden herhangi birine isteği ve kabiliyeti görülenler, hocaları tarafından teşvik edilerek ümitlendirilmelerine ve kendilerinin derecelerinin yükselmesi, tahsillerinin devamı ve tamamlanması için özen gösterilmesi bildirilmiştir. Çocukların Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemeleri için teşvik edilip özendirilmeleri, bunu isteyen öğrencilerin, imtihana tabi tutulmak suretiyle kendilerine eşit olanlarla seçilip kendilerine ayrıcalıklı muamele yapılacağı belirtilmiştir. Ayrıca Arapların, Kürtlerin ve Arnavutların yaşadığı bölgelerde "lisân-ı Osmanî'nin" (Türkçe) tam anlamıyla herkes tarafından bilinmesi için dil kurallarına yönelik risalenin de öğretilmesi istenmiştir.[180]

Komisyon tarafından uygun görülen müfredetta, Osmanlı medreselerinde yüzyıllardır okutulan Kısas-ı Enbiyâ aleyhimü's-selâm ve Birgivî Risalesi,[181] Dürr-i Yekta Risalesi[182] gibi kitapların ve risalelelerin de olması, eğitimde devamlılık esasını yansıtmakla beraber inanç ve kültürün modern eğitim anlayışına aktarımı olarak da değerlendirilebilir.

---

[180] BOA. Y. MTV. 25/52, 2 Mart 1887. **Bkz. EK-1.**

[181] Risâle-i Birgivî (Vasiyetnâme) olarak bilinen bu eser derli toplu bir ilmihâl kitabıdır. Emrullah Yüksel, "Birgivî", **DİA,** c. 6 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 193. 1562/1563 yılında yazılan, iman esaslarını, ibadet ve ahlâk konularını içermektedir. Kelam, fıkıh ve ahlak konuları özetlenmiş olan eser, herkesin anlayacağı bir dilde yazılmıştır. Ahmet Turan Arslan, "Vasiyetnâme", **DİA**, c. 42 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012): 556.

[182] Hanefî fıkhının doğru kabul edilen görüşlerinden derlenen kitap Osmanlı âlimi ve kazasker İmamzâde Esad Efendi (ö. 1851), tarafından yazılmış Türkçe bir ilmihal olup çeşitli baskıları yapılmıştır. Rüştiye mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Recep Cici, "İmamzâde Esad Efendi", **DİA**, c. 22 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000): 211.

Komisyon çalışmaları sonucunda, iptidai mektepler ile rüştiyelerin eğitim süreleri uzatılmıştır. Ders programında yer alan dinî ilimler ile Arapça ile ilgili dersler yetersiz bulunmuş ve bunlara yenileri eklenmiştir. Kadın mekteplerindeki din derslerinin sayısı artırılmıştır. Sûltanîlerde eğitim gören öğrencileri itikadî açıdan kuvvetlendirmek amacıyla cemaatle namaz kılmanın sağlanmasına yönelik uygulamaya karar verilmiştir. Böylece Tanzimat döneminde eğitim alanındaki yetkileri medreselerle sınırlı olan şeyhülislâmlık makamı, II. Abdülhamid döneminde maarife bağlı okullarda dinî konularla ilgili dersler de meşihatın sorumluluk alanına girmiştir.[183] Ancak komisyonun Maarif Nezaretine bağlı batılı tarzda açılan okulların müfredatına yönelik bu önerilerinin söz konusu nezaretin incelenmesine sunulup onayı alındıktan sonra padişaha iletilmiş olması da medreseler dışındaki eğitim kurumlarında Maarif Nezâreti'nin bir üst merci olduğunu göstermektedir.[184]

2.5.6. Şeyhülislam Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin Hayatının Son Günleri ve Vefatı

Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi, vefatından birkaç gün önce hastalanmış ve evinde istirahate çekilmiştir. Padişah, epey zamandır görmediği ve "ağır keyifsizlik" bahanesi ile evinde kaldığına dair haber aldığı Şeyhülislâm'ın konağına birkaç doktor göndermiştir. Doktorlar, Şeyhülislâm'ın rahatsızlığının hafif olduğunu, işleriyle ilgilenebilecek sıhhatte olduğunu padişaha bildirmişlerdir. Şeyhülislâm'ın söz konusu durumu, padişaha aynı tarihte ortaya çıkan medrese talebelerinin isyanını hatırlatmış ve talebelerin bir kısmını tutuklatarak, sorgulatmıştır. Sorguya alınan talebeler, uzun zaman önce toplandıklarını, Mabeyn-i Hümâyûn'un davranışlarını tenkit ettiklerini ve Bâbıâli'nin idarede gerçekleştirecek ıslahatlarını övdüklerini ve kendilerine sadaret makamı tarafından ikişer lira bağışta bulunulduğunu söylemişlerdir. İçlerinden bu parayı bozanlar, bunların ecnebi akçeleri ve sıradan İngiliz altınları olduğunu belirtmişlerdir. Bu iddialar neticesinde padişah, sözü edilen bağışların nereden verildiğini Şeyhülislâm'a ve sadrazama sordurtmuştur.[185] Şeyhülislâm Esat Efendi'ye yönelik bütün bu iddiaların olduğu günlerde, Halid Molla, şeyhülislâm konağından

[183] Esra Yakut, **Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din** (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005),152-153.
[184] Esra Yakut, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık Kurumu ve Bir Şeyhülislâm Olarak Mûsâ Kâzım Efendi", **Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım Erzurum)**, ed. Ömer Kara (2013): 135.
[185] BOA. YPRK. TKM. 14/26; 17 Ocak 1889; BOA. YPRK. TKM. 14/30,18 Ocak 1889.

sadarete çektiği telgrafta pederinin 17 Ocak 1889 tarihinde, gece iki buçuk sularında vefat ettiğinin haberini vermiştir.[186] Şeyhülislâm'ın ölüm raporunda üç tabip miralay mührü yer almıştır. Bu raporda, Şeyhülislâm Esad Efendi'nin 77 yaşında olup bir müddetten beri soğuk algınlığından dolayı hasta olduğu kırk beş gün önce ise hastalığının şiddetlenerek "zatü'l-kasabâtü'r-rie"ye (akciğer nefes borusu iltihaplanması) dönüştüğü bildirilmiştir. Yapılan idrar tahlili neticesinde de bunun ortaya çıktığı ve iltihabın giderilmesine yönelik tedavi edilmesine rağmen, söz konusu hastalık nedeniyle Kanunisâni'nin beşinci akşamı, cuma gecesi saat iki buçukta vefat ettiği rapor edilmiştir.[187] Medrese talebelerinin fesat çıkarmak suçuyla Yıldız Sarayı'nda yapılan tahkikatlar,[188] Ahmed Esad Efendi'nin vefatından sonra 28 Ocak 1889 tarihinde son bulmuştur. Bu konuda, Korrespondans Gazetesi'nde[189] 2 Ocak 1889 tarihinde yayınlanan mektup tercüme edilmiştir. Buna göre, medrese talebeleri, kendilerine sadrazam Kâmil Paşa'nın bozgunculuk yapmaları için para verdiklerinin söyletilmeye çalıştıklarını ileri sürmüşlerdir. Kâmil Paşa'ya bu oyunu oynayan kişinin Maliye Nezaretinden bir kişinin olduğu iddia edilmiştir. Sadrazam Kâmil Paşa, aleyhinde büyük entrika düzenlendiğini, kendisinin doğru yoldan ve sadakatten asla ayrılmadığına dair padişahı ikna ettiği bildirilmiştir. Tutuklu talebelerin her birine onar lira hediye edilerek salıverilmişlerdir. Kimliği belirsiz kişiler tarafından cami duvarlarına padişah aleyhine fesatça yakıştırmalar yapıştırılmış, bu yaftalar medrese, sokak ve çarşılarda dağıtılmış, ancak sorumluları yakalanamamıştır. Bu konuyu araştırmaları için şehremini Mazhar Paşa ve Polis Nazırı muavini ve sabık baş hafiye Çerkez Ahmed Celaleddin Bey'den oluşan bir komisyon kurulmuştur. Medrese talebeleri meselesinde itibarı sarsılan sadrazamın Kâmil Paşa'nın görevinden alınacağı, şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin de yerine Reşid Paşa'nın Londra ve Paris sefaretlerinde bulunduğu sırada sefaret imamı olan Necip Molla'nın atanacağı iddia edilmiştir. 31 Ocak 1889 tarihli mektupta ise şeyhülislâm Ahmed Esad

[186] BOA. İ. DH. 1118/87442, 18 Ocak 1889.
[187] BOA. İ.DHH. 1117/87333, 18 Ocak 1889.
[188] 1889 yılında Osmanlı başkentinde ve yabancı basında dolaşan haberlere göre, Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın himayesinde olan Ömer Hilmi Efendi'nin evinde meşihata mensup bazı yüksek rütbeli memurlarla, ulema ve bazı ilim adamlarının da katıldığı bir toplantı düzenlenerek sultanın politikaları eleştirilmiştir. Sadrazam Kâmil Paşa ise softalara büyük miktarda para dağıtmış. Saray tarafından yapılan soruşturmada Kâmil Paşa'nın suçsuzluğu anlaşılmış olsa da kendisi Aydın valiliğine atanarak pasif hâle getirilmiştir. Karpat, **İslamın Siyasallaşması**, 295.
[189] Korrespondans Gazetesi, Almanca ve Fransızca çıkarılmış, imtiyaz sahibi mösyö Salarito Ekspertes, mesul müdürü Aleksandr Begos' dur. 1909'dan 1927'ye kadar gazeteye ruhsat verilmiştir. Ahmet Ali Gazel, Şaban Ortak "İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927), **Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c.7, s.1 (2006): 230, 254.

Efendi'nin vefatıyla, onun çok zamandan beri hasta olduğu, ortalarda dolaşan yalan haberlere göre ve bazılarının zannettiği gibi hastalığının diplomatik bir hile olmadığı ortaya çıkmıştır. Şeyhülislâm'ın medrese talebelerinin fesadına uğradığı, Mabeyn-i Hümâyûn üst düzey memurları ve baştabip Mavroyani Paşa tarafından uzun müddet sorgulandığı haberlerinin doğru olduğu belirtilmiştir. Bu esef verici durum, Şeyhülislâm'ın hastalığının ağırlaşmasına neden olmuş, vaktinden önce vefat etmiştir. Şeyhülislâm'ın vefatı üzerine, gazetelerde yayınlanan resmî ilanda, kendisinin mükemmel bir doğruluk ve sadakat ile vazifesini yerine getirdiği duyurulmuştur. Cenazesi henüz defnedilmeden halefi tayin edilmiştir. Yeni şeyhülislâm Bodrumîzâde Ömer Efendi olmuştur.[190] Sultan Abdülhamid tarafından Kâmil Paşa'ya gönderilen iradede, görevini tam bir sadakat ve doğrulukla yerine getiren Şeyhülislâm Esad Efendi'nin vefatından dolayı üzüntülerini dile getirilmiş, yerine Bodrûmî Ömer Efendi'nin atandığını bildirilmiştir.[191]

Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin padişah nezdindeki itibarına örnek olarak verilebilecek örnekte, 2/3 Aralık 1882'de yalnız iki gün sadarette bulunan Ahmet Vefik Paşa'nın derhal azledilmesi gösterilebilir. Bu azle sebep olarak Ahmet Vefik Paşa'nın Şeyhülislâm Üryanizâde Esad Efendi'yi Meclis-i Vükelâ'ya gelmesini yasaklaması ve padişahın haberi olmadan bazı değişiklikler yapmaya kalkışması olarak gösterilmiştir.[192] Ancak Üryanizâde Esad Efendi'nin şeyhülislâmlık görevinin son günlerinde aleyhinde gelişen olaylar ve padişahın emriyle savunmasının alınması onun artık gücünün zirvesinde olmadığını göstermiştir.

2.5.7. Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin Vefatından Sonra Ailesinin Durumu

Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin vefatından sonra aile, geçimine yönelik maddi imkânların sağlanması çerçevesinde devletle olan ilişkilerini sürdürmüştür. Nitekim Ramazan Bayramı münasebetiyle Şeyhülislâm Üryanizâde Esad Efendi'nin hanımı[193] ailesiyle birlikte harem-i hümâyûna bir ziyarette bulunmuştur. Bu ziyarette söz konusu ailenin zor durumda olduğunun anlaşıldığına dair bir tezkire, Yıldız Saray-ı Hümâyûn Baş Kitabet Dairesi'nden çıkmıştır. Söz konusu hanımın sefalette olması padişahın merhametine yakışmayacağı düşüncesiyle kendisine benzeri durumda

[190] BOA. YPRK. TKM. 14/8, 2 Ocak 1889; 31 Ocak 1889.
[191] BOA. Y.EE. 75/39, 1 Şubat 1889.
[192] Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,** 325.
[193] Belgede hanımın ismi belirtilmemiştir.

olanların aldığı miktara uygun maaşın bağlanması hususu Meclis-i Vükelâ'ya havale edilmiştir.[194]Ahmed Esad Efendi'nin vefat tarihi ile ailesine maaş bağlanma tarihi arasında altı ay olması bu süre zarfında neden maaş bağlanmamış olduğu sorusunu hatırlatmaktadır. Nitekim söz konusu aileye 6 Haziran 1889 tarihinde 5000 kuruş bağlandığına dair Meclis-i Mahsusa'dan tezkire çıkmıştır. 9 Haziran'da padişahtan sadrazama maaşın bağlanmasına dair irade buyurulmuştur.[195]

Aynı dönemde Hazine-i Hassa-ı Şahane Emlak-ı Hümâyûn Dairesi Şeyhülislâm merhum Ahmed Esad Efendi'nin ailesi ile diğer kişilerin ailelerine dağıtılmak üzere 35 bin kuruş altının verileceğini duyurmuştur. Söz konusu yardımın 350 kuruşunun Şeyhülislâm'ın ailesine verilmesi kararlaştırılmıştır.[196] Şeyhülislâm Esad Efendi'nin kızları Ayşe Sıdıka Hanım ve Fatma Arife Hanım, aileleri hakkında yapılan araştırmaya rağmen kendilerine bir şey verilmediğine dair dilekçeyi Meclis-i Vükelâ'ya sunmuşlardır. Yapılan inceleme sonucu Sıdıka ve Arife hanımlara ayda biner kuruş maaş bağlanmasına izin verilmiştir.[197] Babıâli Meclis-i Mahsûsâ'ya ait tezkirede ise Ayşe Sıdıka ve Fatma Arife hanımların vermiş oldukları dilekçede, kendilerinin itibarlı insanlardan oldukları zaruret içinde olduklarını, zevcelerinin kudretlerinin olmadığını, validelerine[198] 5000 kuruş bağlandığı halde kendilerine henüz bir ödeme yapılmadığını belirtmişlerdir. Şeyhülislâm'ın kızlarının da padişahın çok kıymetli şefkatinden hissedar olmaları ve kendilerine Maliye hazinesinden ayda 1000'er kuruş bağlanması münasip görülmüş, padişah tarafından karar onaylanmıştır.[199] Fatma Arife Hanım ve Ayşe Sıdıka Hanım'a aylık 1000 kuruş maaş tahsis edildiğine dair senetler ödemenin yapılmış olduğunu göstermektedir.[200]

Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'ye verilen Osmanî, Mecidiye imtiyaz ve sadakat nişan-ı zişanların varisler arasındaki paylaşımının ne şekilde olacağına dair nizamname hükümleri hakkındaki bilgi sahibi olmak üzere bunlara bağlı kanun hükümlerinin pratiğe dökülmesi Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin kızı Fatma Arife Hanım tarafından rica edilmiştir. Bu nizamnameye göre, bu nişanların geri alınmayıp sahip olduğu şeref ve hizmetlerinin takdir edilmek üzere aileye terkedileceği

[194] BOA. İ. DH. 1138/88827, 4 Haziran 1889.
[195] BOA. İ.MMS. 105/4473, 6 Haziran 1889; 9 Haziran 1889.
[196] BOA. ML. EEM. 113/54, 17 Haziran 1889.
[197] BOA. MV. 44/40,19 Haziran 1889.
[198] Ayşe Sıdıka Hanım ile Fatma Arife Hanım'ın validemiz diye bahsettikleri kişinin, kendisine 5000 lira maaş bağlanan İffet Hanım olduğu anlaşılmaktadır. BOA. BEO. 3927/294500.
[199] BOA. MMS. 105/4477, 24 Haziran 1889.
[200] Aile Özel Koleksiyonu, 2, 3.

bildirilmiştir. Ancak söz konusu nişanların ailenin en büyüğüne bırakılacağı belirtilmiştir.[201]

Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin ailesine bağlanan maaş, 1911 yılında, 5000 kuruştan 500 kuruşa indirilmiştir. Buna gerekçe olarak Şeyhülislâm'ın vefat tarihinin İlmiye Tekaüd Nizamnamesi'nin çıkmasından önce olduğu gösterilmiştir. Ayrıca vaktiyle hazineden meşihat makamında bulunan kişiler ile vükelânın ailelerinin tamamına maaş verilmiş, ancak bunların bazılarının maaşlarını hizmet karşılığı olarak aldığına dair kayıtları bulunmamıştır. Bu durumda olanların eşleri ve babalarının vefatıyla hazinece doğrudan doğruya maaş tahsisi hakkında yapılagelen bir usul olmamakla beraber bu durumda olanlara bağlanan maaşın da padişah iradesiyle özel olduğu bildirilmiştir. 8 Haziran 1889 tarihli irade ile Esad Efendi'nin hanımına bağlanan maaşın da Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin hizmetine karşılık olmadığı, eşinin içinde bulunduğu maddî sıkıntının ortadan kalkması için verilen muhtaç maaşı olduğu belirtilmiştir.[202] 1881 yılında mülkî memurların tamamını kapsayan emeklilik sistemini düzenlemek üzere Mülkiye ve Tekaüd Kanunu yürürlüğe girmiş ve aynı yılda Mülkiye Tekaüd Sandığı kurulmuştur. Bu sandıktan emekli maaşı alanlar, maaşlarından sandık için yüzde beş kesilen ilmiye memurlarıydı. İlmiye mensuplarından bazıları mülkî görevlerde tarik maaşı almaktaydılar. 1880 yılında çıkarılan Maaşat Kararnamesi'ne göre, memurlar iki veya daha fazla yerden maaş alamayacaklardı. Bu sebepten dolayı tarik maaşı alan mülkî görevdeki ilmiye memurlarına maaş verilmemiştir.[203] Ahmed Esad Efendi'nin ailesine verilen maaşın özel olarak padişah iradesiyle verilmiş bir ihsan olduğu, resmî bir geçerliliğinin olmadığı nedeniyle kesilmiştir. Bu uygulama Şeyhülislâm'ın vefatından önce çıkarılan 1883 tarihli Tarik-i İlmiye Tekaüd Nizamnamesi'ne dayanarak yapılmıştır. Nitekim 1883 tarihinde, Maliye Nezareti tarafından mülkiyede bulunan tarik maaşı almayan ilmiye memurlarının maaşlarının yüzde beşini sandığa bırakmaları halinde ilmiye ve mülkiyede bulundukları hizmet sürelerinin emekliliğe sayılmasına karar verilmiştir. Ayrıca yalnız tarik maaşı alan ilmiye memurlarının ise mülkiyede geçirdikleri zamanın emekliliklerine sayılmamakla beraber maaşlarının yüzde beşinin sandık adına kesilerek kendilerine bu sandıktan emekli maaşı ödenmesine hükmedilmiştir.[204]

[201] BOA. DH. MKT. 1763/129, 23 Eylül 1890.
[202] BOA. ŞD. 2800/39, 17 Mayıs 1911; 18 Mart 1911.
[203] Nazire Doğan, "İlmiye Tekaüd Sandığı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri" **Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmaları Dergisi**, c. 5, s.10 (2021): 44.
[204] BOA. ŞD. 2447/4, 14 Mayıs 1883.

Ahmed Esad Efendi'nin hanımı da meşihat makamına sunduğu dilekçede eşinin hizmet süresi göz önüne alınarak kendisine emekli maaşı bağlanmasını istemiştir. Bunun üzerine meşihatça Şeyhülislâm'ın hizmet cetveli sunulmuştur. [205]

Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin hanımına bağlanan 4 bin 500 kuruş muhtaçlık maaşının 500 kuruşa indirilmesiyle ilgili olarak İffet hanımın itiraz dilekçesi üzerine yapılan düzenleme, bu konuda dönemin hukuk kurallarını ve bürokratik aşamalarını yansıtmaktadır. Aynı zamanda değişen iktidar gücüyle beraber makamların da el değiştirdiği İkinci Meşrutiyet döneminin yapısı dikkate alınacak olursa önceki dönemin önemli simalarından olan bir devlet adamının ailesinin yeni dönemde hak arama çabaları gözlenmektedir. Söz konusu hak arama çabasının kanunî işleyişi döneme ait yetkili kurumların tezkirelerinden takip edilmektedir. Buna göre, Ahmed Esad Efendi'nin eşi İffet Hanım'ın dilekçesine dayanarak Maliye ve Nafia ve Maarif Dairesi tarafından yapılan inceleme sonucu düzenlenen tezkirede merhum Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin ailesine ödenen maaşın Şeyhülislâm'ın hizmetinin karşılığı olmadığının anlaşıldığı açıklanmıştır. Ancak zevcesinin zarureti için verilmiş muhtaçlık maaşı olduğu ve bu gibi ailelere eşleri ve pederlerinin vefatıyla hazinece maaş tahsisi edilmesi hakkında alışılagelmiş bir uygulamanın olmadığı belirtilmiştir. Buna göre maaşın 500 kuruşa indirilmesinin uygun olduğuna kanaat getirilmiştir. Ancak 30-40 sene sadakatle hizmet eden bir zatın vefatından sonra ailesinden maaş kesilmek suretiyle haklarından mahrum bırakılmasını hiçbir kanun maddesi kast etmemekle beraber şeyhülislâm ailelerinin istisna tutularak bunlara muhtaciye maaşı adıyla yüksek maaş verilmesi kendilerinin lehinde olmuştur. Maliye hazinesinden muhtaçlara mahsus düzenlenen maaşların miktarı 1325 senesi Müvazene-i Umumiye Kanunu[206] gereğince 500 kuruşa indirildiğinden bunun artış imkânı kanunî değildir. İffet Hanım'a İlmiye Tekaüd Sandığı'ndan maaş tahsisi meselesine gelince Maliye, Nafia ve Maarif dairesinin mazbatasında bildirildiği üzere Esad Efendi Tarik-i İlmiye Tekaüd Nizamnamesi'nin çıkarılması tarihinden evvel vefat etmiştir. Bu sebepten dolayı, o zaman yürürlükte olan İnfâk-ı Eytâm ve Erâmil-i

[205] BOA. ŞD. 2800/39, lef 25, 2 Mart 1911. **Bkz. EK-2.**

[206] Müvâzene-i Umûmîye Kanunu 17 Haziran 1325 (30 Haziran 1909) tarihli Kanunun'nun birinci maddesine dayanarak Şûrâ-yı Devlet kadroları gözden geçirilmiştir. 1 Ağustos 1325 (14 Ağustos 1909) tarihli Muvâzene-i Umûmîye Kanunu ile kurumun teşkilât yapısı yeniden düzenlenmiştir. Daire sayısı Tanzimat, Mülkiye ve Maliye, Nafia ve Maarif olmak üzere üçe indirilmiştir. Şûrâ-yı Devlet reisi ilk defa Vükelâ-yı Devlet arasından seçilmiş ve Şûrâ-yı Devlet Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır. Zeki Eraslan, "Cumhuriyet Türkiye'sine Geçiş Sürecinde Şûrâ-yı Devlet", **Belleten**, c.85, s.394 (2021): 1031.

İlmiye Nizamnamesi'nin[207] 15. maddesinde şeyhülislâmların açıkça zikredilmemesi nedeniyle söz konusu merhum şeyhülislâmdan dolayı zevcesine maaş bağlanmamıştır. Ancak ilmiye mensuplarından kesilecek emeklilik aidatına dair olan nizamnamenin birinci maddesinde devriye medreseleriyle kadı ve şeyhülislâmdan başka tüm ilmiye mensuplarıyla naiblik maaşlarının onda biri verilecek diye yazılmıştır. Bu maddeye istinaden şeyhülislâmların dahi maaşlarından emeklilik aidatının kesildiğinden yetim ve dul maaşının verilmesi gerekli olup hazineden padişah iradesiyle maaş tahsis edilmesi, kendilerini sandıktan olan haklarından vazgeçirmeyecektir. Yürürlükte olan Tarîk-i İlmiye Tekaüd nizamnamesinin 21. maddesine göre çıkarılan 24 Şubat 1898 tarihli nizamnamenin son fıkrasında sandıktan şimdiye kadar tahsisi olunan maaşların verilme usulü devam edeceği bildirilmiştir. 1894 tarihinden önce vefat edip de henüz maaş tahsisi edilmemiş yetimlere ve dullara ise bu nizamname gereğince verilmesi gereken paranın yarısının ödeneceği kararlaştırılmıştır. Söz konusu tarihten sonra vefat edenlerin de maaş verilmemiş olan yetimlerinden ve dullarından emeklilik talep edenlere bu nizamnameye göre maaş tahsis olunacağı belirtilmiştir. Yine söz konusu kanunun 27. maddesinde bu nizamnamenin icraata konulduğu tarihten önce vefat edenlerin yetim ve dullarına tahsis olunan maaşların verilmesine devam edileceği gibi bu nizamname gereğince maaş hak edenlerden olup da henüz maaş bağlanmamış yetim ve dullara da bu nizamname gereğince uygun görülmüştür. Şûrâ-yı Devlet Reisi ve on yedi azasının mührüyle İffet Hanım'ın muhtaç tertibinden olan maaşının kesilmesi ve kendisine yarım maaş derecesinde dul maaşının verilmesi onaylanmıştır.[208] Maliye Nezareti'nin Üryanizâde ailesinin merhum şeyhülislâmın emekli maaşının yarısını almasına dair tezkireyi sadarete sunma tarihinin konunun Maliye ve Nafia ve Maarif Dairesi ve Şûrâ-yı Devletçe onaylanmasından altı ay sonra gerçekleşmesi, maaşın henüz bağlanmadığını göstermektedir. [209]

Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin vefatından sonra ailesi hakkındaki bir bilgi de ailenin güvenliği ile ilgili bir konunun resmî makamlara taşınması yoluyla elde

[207] Yetim mallarına yönelik ilk düzenleme, 7 Rebiülevvel 1268 (31 Aralık 1851) tarihinde yapılmıştır. Terekelerin daha iyi tespit edilmesi ve yetimlere ait malların düzgün bir şekilde korunması için müstakil bir birimin oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu birimin işleyişi ile ilgili konuları içeren bir nizamname düzenlenmiştir. Söz konusu nizamname ile yetim sandıklarının kurulması kararlaştırılmış ve bununla ilgili ayrı bir nizamname oluşturulmuştur. Daha sonra okuşturulan Meclis-i İdare-i Emvaâl-i Eytam'ın yapısı görevlerini içeren bir nizamname ise 21 Şaban 1291 tarihinde düzenlenmiştir. Buna ek olarak İnfak- ı Muhtacîn-i Eytâm ve Erâmil-i İlmiye Nizamnamesi çıkarılmıştır. Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları" **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s.14 (2006): 110.

[208] BOA. BEO. 3927/294500, lef 4; lef 5, 22 Mart 1911; 3 Ağustos 1911.

[209] BOA. ŞD. 458/15, lef 7, 23 Muharrem 1330 (13 Ocak 1912).

edilmektedir. 1909'un şubatında İffet Hanım tarafından ilgili makamlara verilen şikâyet dilekçesinde Üryanizâde Esad Efendi'nin ailesine ait evin uşak ve hizmetçileri tarafından soyulduğu bildirilmiştir. Buna göre hırsızlar, İffet Hanım'ı boğmak istemiş, değeri yedi bin liradan fazla olan mücevher ve paraları çaldıktan sonra yakalanmışlar, buna rağmen çaldıkları mallar ortaya çıkmamıştır. Üstelik bu konuda davacıların müracaatları dikkate alınmamıştır. İstanbul'da Yerebatan semtinde oturan İffet Hanım tarafından verilen dilekçede suçlular tutuklandıkları hâlde çalınmış eşyaların ortaya çıkarılması istenmiş, yerel adlî kuvvetin bu duruma göz yumduğu bildirilmiştir. Sadaret makamı, bu konuda dilekçe verenin ifadelere uygun emrin verilmediğinin görüldüğü gerekçesiyle Adliye Nezareti'nden kanunun gereğinin yapılmasını talep etmiştir.[210] Şikâyet dilekçenin ne zaman verildiğine dair bir bulgu bulunamadığından dolayı, 1909 yılındaki Üryanizâde ailesine yönelik hırsızlık olayı davasının üç yıl sonra hala çözülmemiş olması hakkında bir değerlendirme yapılamamaktadır. Üryanizâde Esad Efendi'nin Kuzguncuk'ta ikamet ettiği[211] dikkate alındığında, İffet Hanım'a yönelik hırsızlık olayının İstanbul'un Yerebatan semtinde gerçekleşmesi, onun 1912 yılında eşine ait evde oturmadığını göstermektedir.

Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin İffet Hanım'dan başka bir eşinin daha varlığı, bu kişinin de Halid Beyin annesinin Emine Behiye Hanım olduğu arşiv belgeleri ışığında anlaşılmaktadır. Nitekim 1890 yılında artık hayatta olmayan Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Sânisi Üryanizâde Halid Bey'in validesi Bican Paşa'nın kızı Emine Behiye Hanım'ın oturduğu Defterdar İskelesi'ndeki[212] evinde yetmiş yaşını aşmış olarak acziyet ve fakirlik içerisinde yaşadığı, hiçbir kira gelirinin ve herhangi bir maaşının olmadığı, devlet yetkililerine bildirilmiştir.[213] Nitekim Emine Behiye Hanım'a vefat eden oğlu Mehmed Halid Bey'den dolayı Emekli Sandığı'ndan maaş bağlanması uygun görülmüştür.[214] Emine Behiye Hanım'ın Bican Paşa'nın kızı ve Şeyhülislâm'ın ilk zevcesi olduğu ve kendisinden bir oğlu ve iki kızı olduğu Mehmed Süreyyâ tarafından da yazılmıştır.[215]

---

[210] BOA. BEO. 4050/303731, lef 1, 26 Cemaziyelahir 1330 (12 Haziran 1912).

[211] Sinan Genim, "Kuzguncuk Üryanizâde Ahmed Esad Efendi Mescidi", **Şehir ve Kültür,** s. 68 (2020): 10-13.

[212] İffet Hanım, 1912 yılında Defterdâr İskelesi'ndeki evinde hırsızlarla muhatap olmuştur. Aile'nin Kuzguncuk'ta Üryanizâde Köşkü'nde Cemil Molla'nın vefat tarihine kadar (1941) yaşadığı göz önüne alındığında İffet Hanım'ın Yerebatan'daki evinde ikamet etmesi soru işaretlerine neden olmaktadır. Bu belgeden başka kaynak ve belgelerde İffet Hanım ve Emine Behiye Hanım ile ilgili bilgilere rastlanmamıştır.

[213] BOA. Y. PRK. AZJ. 17/50 (15 Ağustos 1890).

[214] BOA. DH. MKT. 1760/136, 4 Muharrem 1308 (20 Ağustos 1890).

[215] Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, 332.

Emine Behiye Hanım'ın Üryanizâde Esad Efendi'nin vefatından sonra, eşinden dolayı kendisine maaş bağlanmasına dair herhangi bir başvurusunun olmadığı, ancak oğlu Halid Efendi'nin vefatından sonra oğlu üzerinden emekli sandığından hak talep ettiği anlaşılmaktadır. İffet Hanım ve Emine Behiye Hanım'ın merhum Şeyhülislâm'ın eşleri olarak evlilik kurumu dâhilindeki statülerinin ne olduğu bilinmemekle beraber İffet Hanım'a eşinden dolayı acziyet maaşı bağlandığı ve daha sonrasında ise emeklilik maaşının bağlanması için yetkililere başvurduğu ve muhatap olarak alındığına dair bilgiler, ulaşılabilinen belgeler arasındadır.

1818-1821 yılları arasındaki Haliç'in kuzey ve güney, Boğaziçi'nin Anadolu ve Avrupa yakaları sahillerindeki mülk ve yapılarının kaydedildiği Son Bostancıbaşı Defteri'nde Arnavutköy'de Behiye Sultan sahilsarayı yakınında, Haliç kıyısındaki Defterdar İskelesi'nde Mehmed Said Efendi'nin evinin kaydı, görülmektedir.[216] Bu bilgiden yola çıkılacak olunursa Emine Behiye Hanım'ın kaldığı bu evin, oğlu Halid Efendi'nin dedesi Said Efendi'den kalan ev olduğu söylenebilir.

Şeyhülislâm Üryanizâde'nin hanımına ait Maçka'da bir konağın varlığına rastlanmıştır.[217] Ancak belgede isim zikredilmemiştir.

2.5.8. Siyasi ve Sosyal Kişiliği

Esad Efendi, halim selim, cana yakın, güler yüzlü,[218] güzel konuşan, iyi huylu, yumuşak tabiatlı, insanlara karşı dostça davranan, doğru yoldan ayrılmayan, mütevazı biri olarak tanınmıştır.[219] Konuşulması cesaret gerektiren sözleri manası gizli bir ifadeyle söylemeyi tercih ettiği anlatılmıştır. Ödüllendirmeyi sevmeyen Esad Efendi'nin yeri ve zamanı geldiğinde bunun yapılmasını istediği bildirilmiş,[220] ancak servet peşinde koşmadığı, o devirde makam sahiplerine bolca dağıtılan bahşişlerden faydalanmaya itibar etmediği de belirtilmiştir. Kendisi, kimsenin ekmeği ile oynamayı sevmeyen, çevresindekileri ödüllendirmeyi ve gönül almayı seven, tatlı dilli, dürüst bir kişi olarak tarif edilmiştir.[221] Zeki, güçlü ve doğru adam olarak anılan Esad

[216] Hülya Arslan, "Son Bostancıbaşı Defterine Göre Boğaziçi ve Haliç Sahilleri" (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2019), 110.
[217] Beşiktaş Şeriyye Sicili 192. Defter 90/2, 17 Aralık 1894.
[218] Altunsu, **Osmanlı Şeyhülislamları**, 212.
[219] Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye I**, 332.
[220] Alİ Rıza-Mehmed Galib, **Geçen Asırda Devlet Adamlarımız**, 60-61.
[221] Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, sad. Enver Koray (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 250.

Efendi,[222] mütevazı karakterinin yanı sıra onurunu koruma konusunda hassasiyet göstermiştir. Vakur tavırlı bir yapıya sahip olup ağırbaşlılığı bozan hiçbir davranıştan hoşlanmamıştır. Nitekim Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin bir danışma meclisindeki davranışını hakaret edici bulmuş, üzerindeki iki meclis başkanlığı görevinden istifa etmiştir. Şeyhülislâm olmadan önce ise Balıkhâne Nâzırı ve oğlu ile damadıyla birlikte davetli olduğu yalıda ev sahibi Sahip Molla Bey'in kendilerini kapıda sarıksız fes ile karşılamasını hafif bulacak kadar da nezaket kurallarını dikkat ettiği nakledilmiştir.[223]

Babası Said Efendi'nin Halep Kadılığı zamanında yanında olan Esad Efendi, Halep'te Mısırlı İbrahim Paşa ile aynı ortamda bulunurken İbrahim Paşa, Sultan II. Mahmud hakkında cüretkâr sözler sarf edip ardından da Esad Efendi'ye fikrini sormuştur. Bunun üzerine Esad Efendi, bunların olağanüstü hâller olduğunu, padişahla İbrahim Paşa arasında geçenlerin cilveden ibaret sayıldığını belirtmiştir. Paşa'nın ilerde huzurda bulunup padişahın iltifatına muhatap olabileceğini, bu yüzden devlet adamları arasında söylediği sözlerden dolayı pişmanlık duyabileceğine dikkat çekerek "bu sözleri işitmemiş olalım", şeklinde konuşarak çok genç olmasına rağmen siyasi yeteneğini kanıtladığı anlatılmıştır.[224]

II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden itibaren güvenini kazanmış kişiler, Meşrutiyet'e mesafeli duranlar ile Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde rolü olmayanlar olmuştur. Üryanizâde Ahmed Esad Efendi de II. Abdülhamid'e sadık olan kadronun içinde olmuştur.[225] Esad Efendi'nin birtakım işlerdeki icraatları, onun siyasi kişiliği hakkında fikir vermektedir. Resmî işlerde devletin şanını ve şerefini düşünerek hareket ettiği ve buna göre kararlar verdiği ileri sürülen Esad Efendi, şer'i işlerde, "*Bu devlet, bir İslâm saltanatıdır ve bunun için de lüzumlu olan kanunlar, tabiatıyla şer'i hükümlerdir. Medenî bir mecburiyet altında konulacak kaideler, şer'i esaslara uymazsa âmmenin kabulüne mazhar olmaz ve tebaa indinde saygı görmez*" kuralına uygun davranmıştır. Vakıf imaretlerinin erzakı hakkında Evkaf Nazırlığı'nın hazırladığı bir projeyi, Osmanoğulları hanedanının mutfağından duman çıktıkça, imaret ocaklarının sönmeyeceğini belirterek reddetmiştir. II. Abdülhamid'in devlet adamlarından Râgıp Paşa, mezbahalar imtiyazına dair bir isteği, ilgili dairelerce de tasvip edilmiş bir dosya hazırlatarak müzakere için Vükelâ Meclisi'ne getirmiştir.

---

[222] İsmail Hâmi Danişmend, **Osmanlı Devlet Erkânı** (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 157.
[223] Ali Rıza-Mehmed Galib, **Geçen Asırda Devlet Adamlarımız II,** 61.
[224] **age.** 63.
[225] Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", **Osmanlı Araştırmaları Dergis**i, s.47 (2016): 371.

Bunun üzerine meclis tarafından uygun görüldüğüne dair bir mazbata hazırlanmıştır. Ancak Şeyhülislâm Esad Efendi, mezbahaların genel ihtiyaçlardan olduğunu, zaten birkaç türlü vergiye tabi tutulmuş iken bir de sözü edilen imtiyazın bir koyundan iki deri çıkarmaya çalışmak olduğunu ileri sürerek bu duruma itiraz etmiş ve bu teşebbüsün gerçekleşmesine engel olmuştur. Şeyhülislâm'ın vefatından sonra bu mazbata Vükelâ Meclisi'nde tekrar hazırlanıp II. Abdülhamid'e sunulduğu halde padişah, önceden Esad Efendi'nin bunu reddettiği gerekçesiyle onaylamamıştır.[226]

2.6. Üryanizâde Mehmed Halid Bey (1854-1890)

Mehmed Halid Bey, Şeyhülislâm Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin oğludur. 27 Ağustos 1854 senesi İstanbul'da doğmuştur. İlk dinî eğitimini sıbyan mektebinde aldıktan sonra rüşdiye mekteplerinde okutulan Arapça ilimlere ait dersleri özel hocalardan almıştır. Muallimhâne-i Nüvvab'da [227] çeşitli kitaplardan fıkıh ve dine dair hükümleri uygulamalı olarak öğrenmiştir.[228] Bilgili, güzel konuşan, yumuşak huylu, olaylar ve konular karşısında olumlu bir tavır sergileyen, cömert karakterli olarak tanınmıştır.[229]

2.6.1. Bulunduğu Görevler, Aldığı Pâyeler ve Nişanlar

Halid Bey'in İlmiye'ye dâhil olması 1854 yılında,[230] ruûs-ı hümâyûn ihsanıyla doğrudan doğruya İstanbul müderrisliğine girişi ile olmuştur. 1874 yılında 20 yaşında iken İstanbul müderrisliğinden çıkarak Makam-ı Meşihat-ı İslâmiye Mektubî Kalemine mülazemetle memur olmuş, 1874/1875 yılında 1250 kuruş maaş ile Anadolu Kazaskerliği tezkireciliğine tayin edilmiş, usul gereği 1 sene sonra bulunduğu yerden ayrılmıştır. 1875 yılının sonlarında fetvahâne müsevvidliği memurluğuna girmiştir.

---

[226] Ali Rıza-Mehmed Galib, **Geçen Asırda Devlet Adamlarımız II**, 61.

[227] Mekteb-i Nüvvab, 1853-62 yılları arasında hâkimleri (kadıları) yetiştirmek amacıyla açılmıştır. Önceden medrese mezunları arasından seçilen kadılar bu okulda özel olarak yetiştirilmişlerdir. 1884 yılında okulun adı Muallimhâne-i Nüvvab olarak değiştirilmiştir. Kemal Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması / Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, çev. Şiar Yalçın (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 179-180.

[228] BOA. DH. SAİDd. 4/194 lef 99, sayfa 194, 6 Nisan 1882.

[229] Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, çev. Seyit Ali Kahraman, haz. Nuri Akbayar, c. 2 (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 567.

[230] Halid Molla'nın 1854 (Zilhicce 1270) yılında doğduğu göz önüne alındığında, aynı yıl kendisine ruûs-ı hümâyûn ile İstanbul müderrisliği payesinin verildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Osmanlı'da beşik ulemalığının örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Usul üzere 1 sene süreyle çeşitli şekilde olan dağıtımda altı yüz kuruştan aşağı olmamak üzere maaş almıştır. 1877 yılında, 170 kuruş maaş zammı almış, Tahkik-i Kuzat (şeriat namına hükmeden hâkimler) memurluğuna tayin olunarak ilmiyedeki rütbesi hâmise-i Süleymaniye'ye ulaşmıştır. Aynı sene 100 kuruş maaş artışı olmuştur. 1879'da bilâd-ı hamse pâyesi verilmiş ve söz konusu maaşı kesilmiştir. Aynı sene rütbesi Mekke-i Mükerreme payesine terfi ettirilmiş ve üçüncü rütbe Mecidiye Nişanı sunulmuş ve yeniden 800 kuruş arpalık tahsisedilmiştir. 1880 yılında, arpalıkla beraber 2400 kuruş maaş ile Dersaadet Bidayet Mahkemesi 2. Hukuka ve yine aynı sene aynı arpalık ve maaş ile söz konusu mahkemenin 1. Hukuk daireleri azalıklarına ve 1881 yılında, aynı arpalıkla ve 4200 kuruş maaş ile Şûrâ-yı Devlet Muhakemât Dairesi azalığına[231] tayin olunmuştur.[232] Halid Efendi'ye 1881 yılında birinci rütbeden Mecidî Nişanı, 1883'te birinci rütbeden Mecidî Nişanı verilmiştir.[233] Şeyhülislâm Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin isteği üzerine Mevlana Mehmed Halid Efendi'ye İstanbul payesi verilmesi hakkında ferman çıkarılmıştır.[234]

Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi, 1881 yılında Adliye Mahkemeleri İbtida Mahkemesi azası oğlu Halid Efendi'nin uzun müddettir bulunduğu bu görevinde beğenildiğini ve ön plana çıktığını, daha önce bulunduğu Fetvahâne'deki hizmetinin de göz önüne alınarak kendisinin boş olan İstinaf Mahkemesi azalığına tayin edilmesini rica etmiştir. Halid Bey'in memur sicil defterine kayıtlı İstinaf Mahkemesi azalığına dair bir bilgi olmamakla beraber Şeyhülislâm'ın tezkiresi ile aynı tarihte Halid Efendi'nin Şûrâ-yı Devlet azalığına tayin edildiği padişah iradesiyle bildirilmiştir.[235]

Halid Efendi, Şûrâ-yı Devlet azalığı vazifesinde iken hakkında kanunî olmayan yolla maddi çıkar sağladığına dair birtakım iddialar olmasına rağmen görevinden dolayı mahkemece yargılaması yapılmamıştır. Bu konuda Şûrâ-yı Devlet Reisi Server Paşa'nın *"mumâ ileyh erbâb-ı malûmattan ve kavanin-i adlîyeye vakıf zevattandır*" şeklinde yaptığı açıklama[236] dikkat çekicidir. Bu durum ya yasaları çok iyi bilen Halid Efendi'nin suçlamaya konu olan hareketinin kanunî bir dayanağının olabileceği ya bir zadegân-ı ilmiye olamasından dolayı kendisine ayrıcalık tanındığı ya da adli teşkilatta

[231] BOA. İ. DH. 1295-2/101921, 16 Nisan 1881.
[232] BOA. DH. SAİDd. 4/194 lef 99, sayfa 194, 6 Nisan 1882.
[233] Aile Özel Albümü, foto: 13, 5 Ekim 1881
[234] Aile Özel Albümü, foto: 29, 17 Nisan 1883.
[235] BOA. MB. İ. 74/173, 17 Nisan 1881.
[236] BOA. DH. SAİDd. 4/194 lef 99, sayfa 194. 6 Nisan 1882.

yeri doldurulamayacak bilgi ve beceriye sahip olduğundan ötürü mahkemeye verilmediği şeklinde yorumlanabilir.

Üryanizâde Halid Bey, 1883 yılında, 3. rütbe-i Osmanî**,** aynı sene İstanbul pâyesiyle 2. rütbe Mecidiye ve 2. Osmanî nişan-ı zişanlarını almış.[237] Haremeyn payeli Şura-yı Devlet azası Mehmed Halid Efendi'ye 3. rütbeden Nişan-ı Osmanî verilmiştir.[238] 1886 yılında kendisine Anadolu Sadareti pâyesi verilmiştir.[239] Ayrıca Anadolu Kazaskerliği payesi ile Mehmed Halid Efendi'ye 1. rütbeden Mecidiye nişanı verilmiştir.[240] 1887'de, İmtiyaz Nişan-ı Âlisi'nin gümüş madalyası verilmiş, 1888'de 1. rütbeden Mecidiye Nişan-ı Zişanı verilmiş ve 1889 yılında, 5 bin kuruş maaşla Şûrâ-yı Devlet azalığına ve aynı tarihte 7500 kuruş maaşla Tanzimat Dairesi Riyaset-i Sânîsi'ne dönmesi emredilmiştir.[241] 8 Ocak 1890 tarihinde 7500 kuruş maaş ile Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Riyaseti'ne tayin edilmiştir. [242]

2.6.2. Üryanizâde Halid Efendi'nin Vefatından Sonra Ailesinin Durumu

Halid Efendi,1890'ın mayıs ayında vefat etmiştir.[243] Kendisine ait Fetvahâne'de ve mülkî idarede bulunduğu görev müddetlerini gösteren hizmet cetveli Emine Behiye Hanım'ın emekli maaşının bağlanmasına yönelik dilekçeleri üzerine düzenlenmiş, usul ve emsallerine uygun olarak gerekli işlemlerin yapılmasına karar verilmiştir.[244] Aynı yılın sonlarına kadar Halid Efendi'nin ailesine ödenecek olan emeklilik maaşı için hizmet cetveli düzenlemeleri devam edilmiştir. Nihayetinde Halid Efendi'nin annesi Behiye Hanım ve eşi Şahende Hanım tarafından kendilerine tahsis edilmesini istedikleri maaş, Dâhiliye Nezareti'nin isteği üzerine hizmet cetveli, ayrıntılı hesap pusulası şeklinde düzenlenmiş, ilgili heyetçe incelenmiştir. Kendisinin mülkiye memuriyeti görevinde iken vefat ettiği, burada aldığı maaş dikkate alınarak Mülkiye Kararnamesi'ne uygun olarak her birine 190 kuruş olmak üzere 380 kuruş maaş Emekli Sandığı'ndan ödenmesine karar verilmiştir.[245] Üryanizâde Halid Bey'in vefatından sonra eşi Şahende Hanım tarafından ilgili mercilere verilen dilekçede, Mülkiye Emekli Sandığı'ndan kendisine tahsis edilen 190 kuruş maaşın geçimine

[237] BOA. İ. DH. 901/71653, 22 Kasım 1883.
[238] Aile Özel Albümü, foto: 15.
[239] BOA. DH. SAİDd. 4/194 lef 99, sayfa 194, 6 Nisan 1882.
[240] Aile Özel Albümü, foto: 17, 20 Haziran 1886.
[241] BOA. DH. SAİDd. 4/194 lef 99, sayfa 194.
[242] BOA. DH. MKT. 1503/20, 29 Nisan 1887.
[243] BOA. DH. SAİDd. 4/194, sayfa 194.
[244] BOA. DH. MKT. 1752/39, 18 Ağustos 1890; BOA. DH. MKT. 1760/136, 20 Ağustos 1890.
[245] BOA. DH. MKT. 1807/81, 5 Kasım 1890; BOA. ŞD. 902/1, 18 Kasım 1890.

yetmediği bildirmiştir. Bunun üzerine Şahende Hanım'a mahlulattan uygun miktarda maaş bağlanmasına dair irade çıkarılmıştır.[246]

Halid Efendi'ye ait olan nişan ve madalyalara yapılacak muamele ise üzerinde resmî bir kararın verilmesi gereken konulardan biri olmuştur. Nitekim bu konuda ailenin verdiği dilekçe, Meşihat makamı tarafından incelenmiş, Sultan Mahmud ve Sultan Abdülmecid Han tarafından verilen madalya ve nişan sahiplerinin vefatlarında, bunların geri alınmayıp ailenin en büyüğüne intikali uygun görülmüştür. Halid Efendi'ye oğlu olması nedeniyle babası Şeyhülislâm Esad Efendi tarafından intikal eden Osmanî, Mecidî-i atîk ve cedîde imtiyaz nişanları ile altın ve gümüş madalyaların akıbetinin ne olacağı konusu da meşihata tarafından incelenmiştir. Şeyhülislâm Ömer Lütfî Efendi'nin mührüyle çıkan tezkirede Esad Efendi'nin büyük kızı Fatma Arife Hanım'ın söz konusu nişan ve madalyaların kendisine kalması yönünde dilekçe verdiği anlaşılmaktadır.[247]

2.7. Üryanizâde Said Efendi (1856-1906)

Üryanizâde Said Efendi, Şeyhülislâm Esad Efendi'nin kızı Ayşe Sıdıka Hanım'ın Süleyman Celaleddin Efendi ile evliliğinden dünyaya gelen iki oğlundan biridir. Said Efendi hakkında resmî kayıtlarda bilgiler oldukça sınırlıdır.

2.7.1. Bulunduğu Görevler, Aldığı Pâyeler ve Nişanlar

Said Efendi ile ilgili ilk resmî bilgiye aile özel albümündeki bir belgede rastlanmaktadır. Buna göre, Şeyhülislâm Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin telhisi ile torunu Ömer Said Efendi'ye Kudüs payesi tevcih olunması hakkında hüküm verilmiştir.[248] Mekteb-i Nüvvab muallimi olarak Kadıyyü'l Kuzat Said Efendi namıyla kendisine dördüncü rütbeden Mecidî nişanı verilmesi uygun görülmüştür.[249]

Said Efendi, 1887 yılında 7500 kuruş maaşla Şûrâ-yı Devlet azalığı yapmıştır.[250] Kendisine Bidayet Mahkemesi İkinci Hukuk Dairesi Reisi azalığı verildiğine dair ferman çıkarılmıştır.[251] 1894 yılında Said Efendi'ye Nişan-i Zişan verilmiştir.[252]

[246] BOA. İ. DH. 1211/94837, 23 Ocak 1891.
[247] BOA. ŞD. 2562/29, 22 Aralık 1890.
[248] Aile Özel Albümü, foto: 27. 14 Kasım 1882.
[249] Aile Özel Albümü, foto: 11, 26 Temmuz 1886.
[250] BOA. İ. DH. 1062/83370, 27 Aralık 1887.
[251] Aile Özel Albümü, foto: 28, 5 Temmuz 1893.
[252] BOA. Y. PRK. AZJ 28/75, 28 Mayıs 1894. Aile Özel Albümü, foto: 18.

İstinaf Mahkemesi azası Üryanizade Said Efendi'nin güvenilir bir şekilde ve doğrulukla sürdürdüğü memuriyet hayatı göz önüne alınarak sahib olduğu Haremeyn rütbesinden usulen terfi etme zamanının geldiği Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi tarafından padişaha bildirilmiştir.[253] 1898 yılı başında Said Efendi, sağlık sorunları nedeniyle İstinaf Mahkemesi azalığından istifa etmiş, kendisine münasip bir maaş bağlanması için Adliye Nezaretine başvurmuş,[254] kendisine maliye hazinesinden ayda iki bin beş yüz kuruş maaş, Meclis-i Vükelâ kararıyla bağlanmıştır.[255]

2.7.2. Siyasi ve Sosyal Kişiliği

Said Efendi'nin görevinden ayrılması hakkında kaynaklarda yazmayan ancak Üryanizâde ailesinin bilgisi dâhilinde olan anlatıya göre, Cemil Molla'nın kardeşi Said Molla, hâkimlik yaparken bir karar yüzünden II. Abdülhamid'le istemeden ters düşmüştür. Padişah bir konuda kendisinden bir talepte bulunmuş, ancak Said Molla buna uygun davranmamış ve bu nedenle baskıya maruz kalmış, neticede ruh sağlığı bozulmuştur. Bu olaya kadar mesleğinde çok parlak bir başarıyla ilerleyen Said Bey, hastalanarak görevinden ayrılmış, ölene kadar eve kapanmıştır. Aklı melekelerini kaybetmiş bir halde olan Said Bey, kardeşi Cemil Molla'nın yanında ve onun gözetimi altında yaşamıştır.[256]

[253] BOA. Y. MTV. 164/224, 11 Ağustos 1897.
[254] BOA. İ. ML. 25/26,16 Ocak 1898.
[255] BOA. İ. ML. 25/26, 20 Ocak 1898; BOA. BEO. 1081/81072,16 Şubat 1898.
[256] Dürin Ababay, görüşme.

3. ÜRYANİZÂDE CEMİL MOLLA (1864/1865-1941)

Osmanlı'nın son döneminde ilmiye ve bürokraside görev almış Üryanizâde ailesinden Mehmed Cemil Molla, Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin kızı Ayşe Sıddıka Hanımdan olma torunudur.[257] Cemil Molla, Salih Efendizâde Süleyman Celâleddin Bey'in[258] oğlu olup Üryanizâde adıyla tanınmıştır.[259] Nüfus-ı tezkire-i Osmanî'de doğum tarihi Hicri 1282 [1865] senesi olarak yazılmıştır.[260] Üryanizâde ailesinin özel arşivinde[261] Cemil Molla'nın kendi imzasıyla yazdığı tercüme-i hâl'inde

[257] Dürin Ababay ile **görüşme** (04.10.2022, 13.00-17.00, İstanbul-Beşiktaş).

[258] Süleyman Celâdeddin Bey (1838-1890); ulemadan Ömer Efendizâde Salih Efendi'nin oğlu olup Üryanizâde Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi'nin damadıdır. İlk tahsilini babasından aldıktan sonra Sultan Ahmed Camii Hünkâr mahfilinde açılan "İrfaniye" mektebinden şehâdetnâme almış, Eyyûbi Feyzullah Efendi'den yüksek ilimleri, Türk, Arap ve Fars edebiyatını öğrenmiş, aklî ilimlerin de tahsilini yapmıştır. Şiir ve inşâda kendine has üsluba sahip olarak tekke şairlerinin izinden gitmiş olan Celadeddin Bey, bir müddet Bâbıâli'de Meclis-i Valâ Mazbata Odasına devam etmiştir. Daha sonra Kastamonu Evkaf muhasebeciliğine atanmıştır. Mezarı, Eyüp'te Kâşgari Dergâhı avlusunda bulunmaktadır. *Devrnâme, Sâkinâme, Mevlid-i Cenâb-ı Ali* adlı basılmış manzum eserleri vardır. Ayıca müellifin basılmamış bir Divân'ı olduğu kaynaklarda bahsedilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir Bey, **Osmanlı Müellifleri,** haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, c. 2 (İstanbul: Meral Yayınevi), 77-78. İhsan Işık, "Süleyman Celâleddin", **Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi**, c. 8 (Ankara: Elvan Yayınları, 2006): 3263. Ömrünün son 18 yılını felçli geçirmiş, Ağustos 1891'de vefat etmiştir. Mehmed Süreyyâ, **Sicill-i Osmanî**, 332. Süleyman Celaleddin Bey hakkında bilgilere Üryanizâde ailesinin günümüzdeki temsilcilerinin muhafazası altındaki "Aile Özel Koleksiyonu'nda" yer alan belgelerden ulaşılmaktadır. Celâleddin Bey'in devletteki görevleri, bu belgeler yoluyla açığa çıkarılma imkânı olmuştur. Nitekim 1856 yılında Şeyhülislam Ahmed Arif Efendi'nin işaretiyle Anadolu Kalemi kadılarından Süleyman Celaleddin İbn-i Salih'in rütbesinin terfi ettirilmesi hakkında hüküm verilmiştir. Aile Özel Koleksiyonu, **Foto: 26.** 1866 yılında Kastamonu Evkaf Müdürlüğüne Meclis-i Valâ Mazbata Odası halifelerinden Celâleddin Efendi'nin tayini ile mutasarrıfı Vezir Hamdi Paşa ile muhasebecisi Vehbi Bey'in terfi dereceleri hakkında ferman çıkarılmıştır. Foto: 21. 1876 yılında Mülga (lağvedilmiş, kaldırılmış) Eyüp Mahkemesi Umur-ı Tahrirîye memurlarından Süleyman Celâleddin Efendi'ye, Maliye hazinesinden aylık 500 kuruş emekli maaşı tahsis edilmiştir. Foto: 1. Sultan Selim Vakfı imaretinden dört çift fodla (bir tür ekmek) Sultan Selim Mektebi muallimi Mehmed Salih Efendi oğlu Celâleddin Bey'in vefatıyla oğlu Said Bey'e iki çift fodula verilmesine dair berat verilmiştir. Foto: 31.

[259] Doğduğunda Üryanizâde adını taşımamaktadır. Babası Şair Süleyman Celaleddin Bey'dir. Genç yaşta kötürüm kalmıştır, eğitimli ve değerli bir Osmanlı aydını olmasına rağmen yatağa bağımlıdır. Bu nedenle genç Cemil Molla, annesi Ayşe Sıddıka Hanım'ın babası Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi'nin kanatları altına girmiş, onun oğlu gibi olmuş ve ilginç bir girişimde bulunarak babası yerine annesinin babası olan dedesinin Üryanizade lakabını kendi adının önüne eklemiştir. Bir anlamda genç yaşında kendi soyadını kendi seçmiştir. Bu seçimi de işine çok yaramış, dedesinin adı sayesinde ikbal basamaklarını hızla çıkmıştır. Dürin Ababay, **görüşme**. Ekler kısmında sözlü tarih çalışması çerçevesinde gerçekleştirilmiş olan mülakat kaydının tam metni yer almıştır.

[260] Ulema Sicil Dosyaları, İSAM Kütüphanesi Veri Tabanı, No. 1191.

[261] Üryanizade ailesinin elinde bulunan aile arşivindeki belgeler arasında 19. yüzyılda Osmanlı bürokrasisinde yer almış olan ailenin bireylerine ait birçok resmî belgeye de ulaşılmıştır. Yaklaşık 66

ise doğum tarihi hicri Cemaziyelahirin ikinci günü 1281 (2 Kasım 1864), doğum yeri de İstanbul'da Eyüp'te Cezeri Kasımpaşa mahallesi olarak bildirilmiştir.[262] 13 Şubat 1941'de vefat etmiştir. Mezarı Nakkaş'taki aile kabristanındadır. İkisi kız ikisi erkek dört çocuk sahibidir. [263]

Cemil Molla'nın hâl tercümesinde eğitimi hakkında verdiği bilgilerde, Eyüp'te La'lizâde Mekteb-i İbtidaiyesi'nde ilköğrenimini yaptığını, daha sonra camilerdeki derslere devam ettiğini[264] ve bir süre de özel hocalardan sarf, nahiv, fesahat, belagat, mantık, kelam, fıkıh, edebi dersler ve dinî dersler aldığını açıklamıştır. Osmanî ve Farisî dil bilgisi öğrendiğini, hesap ilmi ile matematik ve tıp derslerini özet bir şekilde aldığını kaydetmiştir. Ana dili olan Türkçe'den başka kendisini ifade edecek kadar Arapça konuştuğunu ve yazdığını, Farsça yazılmış eserleri anladığını, bir miktar da Fransızca okuduğunu ve konuştuğunu bildirmiştir.[265]

Meclis-i Tedkikat'ın Baş Kitabet Muavenetliği,[266] Adliye nazırlığı ve Şûrâ-yı Devlet reisliği görevlerinde bulunmuştur.[267] Cemil Molla'ya devlete yapmış olduğu hizmetlerden dolayı birtakım payeler[268] ve bazı nişanlar verilmiş,[269] Kazaskerlik rütbesine kadar yükselmiştir.[270]

Cemil Molla'nın devletin işleri hakkında veya genel ıslahatlara dair ayrıntılı layihalar takdim etmiş olması onu insanlar nazarında Jurnalciler arasına sokmuştur. 1908 inkılabının ardından basının kendisine şiddetli hücumuyla mevkiini kaybetmiştir.[271] II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Sultan Abdülhamid'e yakınlığı sebebiyle Midilli Adası'na sürgün edilmiştir. Üç yıl sonra affedilerek İstanbul'a dönmesine izin verilmiştir.[272]

---

adet resmî belge, ailenin önde gelen isimlerinden Şeyhülislam Esad Efendi, Cemil Molla, Molla Said ve diğer bireylerinin tayin, azil, nişan gibi konularını içermektedir. Bunlar arasında Cemil Molla'ya ait belgeler arasında bir dua ve bir Ramazan risalesi de bulunmaktadır.

[262] Aile Özel Koleksiyonu, Foto: 62.

[263] **Âsaf Halet Çelebi'nin Defter-i Meşâhir'i**.

[264] Mehmed Zeki Pakalın, Sicil-i Osmanî Zeyli'nde Cemil Molla'nın Kuyucaklı-zade Atıf Bey'in cami dersine devam ettiğini, az da olsa İngilizce bildiğini yazmıştır.

[265] Aile Özel Koleksiyonu, foto: 62. **Bkz. EK-3.**

[266] BOA. İ. HUS. 74/15; BEO. 975/78, 17 Nisan 1899.

[267] Mehmed Zeki Pakalın, **Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi**, c. IV, haz. Hava Selçuk (Ankara: TTK Yayınları, 2008), 151-154.

[268] **Ulema Sicil Dosyaları.**

[269] Ailenin özel albümü, foto: 47; BOA, İ. DH. 1019/80436, 1886 Aralık 31.

[270] **Âsaf Halet Çelebi'nin Defter-i Meşâhir'i**, haz. İsmail Kara- E. Nedret İşli-Yusuf Çağlar, 1. bs. (İstanbul: Zaman Kitap, 2006).

[271] **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi**, 140.

[272] **Âsaf Halet Çelebi'nin Defter-i Meşâhir'i**.

3.1. Cemil Molla'nın İlmiyedeki Rütbeleri

Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumları olan medreseler, müderrislerin günlük ücretlerine göre derecelendirilmişlerdir. İlmiye sınıfı içinde medreselerde ders vermekle görevli olan müderrisler, medrese dereceleri içinde hiyerarşik yapıya uygun bir gelişmeyi takip etmiştir.[273] Hâric, Dâhil, Sahn, Altmışlı, Süleymaniye, Dârülhadis şeklinde derecelenmiş olan medreseler, on yedinci yüzyılın sonlarından başlayarak imparatorluğun sonlarına kadar devam etmiştir. Sözü edilen medrese sistemi şu derecelerden oluşmuştur: İbtida-i Hâric, Hareket-i Hâric; İbtida-i Dâhil, Hareket-i Dâhil; Mûsıle-i Sahn, Sahn-ı Semân; İbtidâ-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı; Mûsıle-i Süleymaniye, Süleymaniye, Hâmise-i Süleymaniye, Dârülhadis-i Süleymaniye.[274]

Cemil Molla, 1878 tarihinde İbtidâ-i Hâriç İstanbul Müderrisliği, 1879'da Hareket-i Hâriç ve Hareket-i Dâhil, 1880'de İbtida Altmışlı, 1881'de Mûsıle-i Süleymaniye, 1883'te Hamise Merâtib-i Tedrisiye derecelerine ulaşmıştır.[275] 1878'de İstanbul ruûs-ı hümâyûnuna[276] kavuşmuş, 1880 tarihinde kendisine 300 kuruş ruûs maaşı bağlanmıştır.[277] Cemil Molla, iradenin çıktığı yıl İstanbul müderrisliği ruûsunu almıştır. Kendisinin dersiâmlık yaptığına dair bir beyanı veya sicilde kaydı bulunmamaktadır. Cemil Molla, 1878'de on dört yaşında iken İstanbul müderrisliği ruûsunu almış olduğunu beyan etmiş, ancak kendisine 1880 tarihinde ruûs maaşının bağlandığı hem ulema sicil dosyasında hem de özel koleksiyon sicilinde doğrulanmıştır.[278] Cemil Molla'nın kendi ifadesinde belirttiği üzere ilk mektep hariç herhangi bir medrese eğitim sürecinden geçmediği, ancak özel hocalardan dersler

---

[273] Ziya Kazıcı, **Osmanlı Devleti'nde Toplum Yapısı**, ed. Rahime Demir (İstanbul: Bilge Yayınları, 2003), 63.
[274] İpşirli, **Osmanlı İlmiyesi**, 331.
[275] **Ulema Sicil Dosyaları.**
[276] Ruûs, medrese eğitimini tamamlayıp "mülâzım" olanlardan imtihanda başarılı olanlara verilen beratın adıdır. Medrese tahsilini bitirip mülâzım olanlar "Ruznamçe-i Hümâyûn"a kaydedilmişlerdir. Bu mülazımlardan yedi sene mülâzemet süresini bitirenler imtihan edilmişler, başarı elde edenlere ruûs verilmiş ve beraberinde "İbtida-i Hariç" medreselerine müderris tayin edilmişlerdir. İbtida-i Hariç medresesinden sonra sırasıyla üst derecelerdeki Dâhil ve Sahn medreselerine geçilmiştir.[276]1878 yılında şeyhülislâmlık bünyesinde kurulan Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin teklifi ve şeyhülislâmın arzıyla bir irade çıkmıştır. Buna göre, şeyhülislâmlık tarafından yapılan imtihanda başarılı olanlara dersiâmlık diploması verilerek, dersiâm sıfatıyla camilerde dört yıl süren bir öğretim hizmeti verebileceklerdi. Bu sürenin sonunda İstanbul Müderrisliği ruûsu almaya hak kazanmış olacaklardı. Nitekim 1879 yılında camilerde ders vermeye başlayan 23 dersiâm 1883 tarihli iradeyle İstanbul müderrisliği ruûsu elde etmişlerdir. Zâdegân kontenjanından 19 kişi ise "ihsan-ı şâhâne" olarak İstanbul müderrisliği ruûsunu almışlardır. İlhami Yurdakul, "İlmiye Zadegânının (Beşik Ulemâsı) Atama İmtiyazı ve II. Meşrutiyet'teki Değişimi", 178-179.
[277] **Ulema Sicil Dosyası; Aile özel koleksiyonu,** foto, 62.
[278] **Ulema Sicil Dosyası; Aile özel koleksiyonu,** foto, 62.

alarak eğitim gördüğü bilinmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda elde edilen sonuca göre Cemil Molla, medrese eğitimini tamamlamadan ve mülâzemet süresi sona ermeden ruûs ve müderrislik unvanını almıştır. Ancak medrese içindeki dereceleri sırasıyla takip ederek ilerlemiştir. Cemil Molla'nın ilmiye zadegânından olması, onun ilmiyedeki mevkiini belirlemiştir. Nitekim ulemazâdelerden olan Şeyhülislâm Ataullah Efendi'nin 1806'da on iki yaşında, Şeyhülislâm Mekkizâde'nin ise 1832'de on üç yaşında iken müderrislik pâyelerini almış olmaları bu konuda verilebilecek diğer örnek isimlerdendir.[279]

3.2. Cemil Molla ve Fetva Odası

Cemil Molla, 1879'da 15 yaşında iken Fetva Odasına kaydedilmiştir.[280] Fetva Odası, fetva eminin nezareti altında, reisü'l-müsevvid idaresinde sözlü ve yazılı fetvalara cevap verme görevini yapan memurlardan oluşmuştur.[281] 1875 yılında yayınlanan *Fetvahâne Nizamnâmesi* ile Fetvâhâne'ye[282] bağlı İlâmat Odası'na şer'i mahkemelerin temyizi görevi verilmiştir. Temyizi istenen i'lâm, önce İlâmat Odası'na gelerek burada gereken incelemeler yapıldıktan sonra lüzumu halinde Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'ye havale edilmiştir.[283] Osmanlı Devleti'nin bu önemli idari organında bulunma aşamaları Cemil Molla'nın kendi imzasıyla yazmış olduğu özgeçmişinde ve sicil-i ahval defterinde bildirmiştir. Fetva Odası'ndan önce mülâzemetle Fetvahâne Mektubî Kalemi'ne[284] devam ettiğini, "*On beş yaşında olduğum halde evvela mülâzemetle Bâb-ı Celîl Fetvahâne Mektubî Kalemine ve biraz müddet sonra Fetvahâne-i Celile Fetva Odasına devama başladım*" sözleriyle dile getirmiştir.[285] 1881'de Fetvahane Müsevvidliğine imtihanla girmiş, aynı yıl içinde

[279] İpşirli, **Osmanlı İlmiyesi**, 339.
[280] Aile Özel Arşivi, foto:62; Ulema Sicil Dosyaları, İSAM Kütüphanesi Veri Tabanı, No: 1191.
[281] Sadık Eraslan, **Meşihat-ı İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye/Osmanlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı** (Ankara: DİB Yayınları, 2009), 63.
[282] II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet döneminde şeyhülislâmlık bünyesinde Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye Dairesi, Fetvahâne-i Âli, Bâb-ı Fetva Sicill-i Ahvâl Dairesi, Bâb-ı Fetva Memurîn Dairesi, Evrak Odası, Mektubî Kalemi, Sicillât-ı Şer'iye Dairesi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Dairesi, Darü'l Hikmet'l-İslâmiyye, Şûrâ-yı İlmiye ve Encümen-i Islahat-ı İlmiye, Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe, Muhasebe-i İlmiye Dairesi gibi birimler oluşturulmuştur. Yurdakul, Aydın, "Şeyhülislamlık Kurumunun Tarihçesi, Kaynaklar ve İlgili Literatür", 383, 385.
[283] Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Mahkemeleri, (Tanzimat Sonrası)**, 1. bs. (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2017), 335.
[284] Mektubî Kalemi, Osmanlı Devleti'nin meşihat makamının bütün yazışma işlerini yürütmekle görevli birimidir. Eraslan, **Meşihat-ı İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye/Osmanlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı,** 66.
[285] Bkz. Ek: 4

İ'lâmât-ı Şer'iyye Odası Mukayyid Muavinliği görevine getirilmiş ve bu görevinden dolayı kendisine 250 kuruş bağlanmıştır. 1883'te İ'lâmât'ı Şer'iyye Odası Umûr-ı Tahrîresine 350 kuruş maaşla memur edilmiştir.[286] Cemil Molla'nın Fetvahâne Müsevvidliği'ne imtihanla girmiş olması ve maaş artışlarıyla beraber kurum içindeki yükselmesi, mevcut düzene uygun olarak yapılmıştır.

Kadılık rütbelerinin en üstünde yer alan Fetvâ Eminliği ile Meclis-i Tedkîkat-ı Şer'iyye Riyaseti, birinci derecede hâkimlik görevini yerine getirmişlerdir. Fetvâ Emini muavinleri, İlâmât-ı Şer'iyye Müdürü ve Fetvâ Başmüsevvidi ikinci derece hâkimlik; Meclis-i Tedkîkat-ı Şer'iyye âzâları, Fetvahâne'deki i'lâmât-ı Şer'iyye mümeyyizleri üçüncü derecede hâkimlik; Fetvahâne'deki mümeyyiz muavinleri ile Meclis-i Tedkîkat-ı Şer'iyye mümeyyizleri ise dördüncü derecede hâkimlik görevini üstlenmişlerdi. Bu rütbeler ilmiye sınıfının seçim ve tayinlerinde etkili olmamış, protokol ve maaş konusunda değer taşımıştır.[287] 19 Şubat 1875 tarihinde yayımlanan nizâmnâmede, Fetvahâne-i Âli Müsevvidliğinde görev yapacak müsevvidlerin sayıları belirlenmiş, fıkıh ilmini en iyi bilen kişinin ise baş müsevvidliğe getirileceği açıklanmıştır.[288] Başmüsevvid tüm Dersaadet mahkemelerinden fetva için gönderilen dava suretlerini tarihleyerek buradaki memurlara inceletilerek sonuç, fetva eminine sunulmuş ve meşîhât makamından imza ve iadesi yapıldıktan sonra fetva sahibine verilmiştir. Aynı işlem vilayetlerden istida şeklinde gelen fetva pusulaları için de uygulanmış, müsevvitlerle istişare edilen soruların cevapları hazırlanarak fetva eminine bildirilmiştir. Mukayyidler ve fetva tahrir memurları da bu odada yer alan görevlilerdendir.[289] Fetvahâne'ye bağlı iki kısımdan biri olan şer'î mahkemelerin temyiziyle görevli olan İ'lâmât Odası; başında İstanbul pâyeli bir müdür, sekiz mümeyyiz, dokuz mümeyyiz muavini, bir tahrir-i mesâil memuru ve çeşitli rütbelerde on dört kâtipten oluşmuştur.[290]

Bu bilgilerin ışığında Cemil Molla'nın Fetvâhâne'deki görevleri değerlendirilecek olursa, onun Osmanlı Devleti'nin oldukça önemli bir kurumunda çok genç yaşta görev alarak hukuk alanında yetiştiği görülmektedir.

---

[286] Aile Özel Arşivi, foto: 62; **Ulema Sicil Dosyaları**, İSAM Kütüphanesi Veri Tabanı, No: 1191.
[287] Ekinci, **Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası),** 344.
[288] Saliha Okur Gümrükçüoğlu, "Meşîhat Makamının Bir Dairesi: Fetvahâne-i Âlî", **Din ve Hayat Dergisi**, s. 34 (2018): 33
[289] Ferhat Koca, "Osmanlılarda Meşîhat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne", **İLAM Araştırma Dergisi**, c. 2, s. 1 (1997): 141, 142.
[290] Ekrem Buğra Ekinci, "Mecelle'de Kanun Yolları", 8.

Osmanlı Devleti'nde meşihat makamına bağlı fetva işlerinin yürütüldüğü birimde farklı görevlerde bulunan Cemil Molla, ilmiye mensubu olarak yargı alanında yetki ve sorumluluk almıştır. Ulemanın görev alanlarından birinin de yargı olduğu dikkate alınacak olursa Cemil Molla'nın bu alanda yetkinlik kazanması olağan dışı değildir.

Osmanlı Devleti'nde medrese mezunları yargı, eğitim, dinî hizmetler ve merkezî bürokrasinin pek çok alanında görev yapmışlardır. İlmiyeden bir kişi bilgi ve kabiliyeti yeterli görülürse mensubu bulunduğu sınıfın dışında bir meslekte de görev alabilmiştir.[291] Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde, Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye ile rüşdiye ve dârü'l-maârif mektepleri kalemlere memur yetiştirme amacıyla kurulmuştur. Bunların kurulmasında etkili olan nedenler; eski usulde yetişen kâtiplerin yalnız kalemdeki yazı şekillerini öğrendikleri, Arapça ve Farsça bilmedikleri, dâhili ve hârici işlerde istihdâm olunacak kâtipler için gerekli riyâziye ve coğrafya gibi ilimlerden haberlerinin dahi olmadıkları şeklinde ileri sürülmüştür. Nitekim bu mekteplerden mezun olanlar istediği kalemde imtihansız memur olabilmiştir. Ancak mektep dışından kendilerini özel olarak yetiştirmiş olanlar kalemlerden birinde görev alma isteklerini sadarete bildiren adaylar, uzun bir bürokratik süreci aşmak mecburiyetindeydiler. Kimi zaman kalemlere nizama aykırı olarak birtakım kişilerin yerleştirilmesini engellemek amacıyla mekteplerden yetişenler sene sonu imtihanına tabi tutulurken, dışardan yetişen memuriyet talebinde bulunanlar için de imtihana girme şartı koyulmuştur. Memuriyete girmek için bu imtihanlarda başarılı olmak esas alınmıştır.[292]

Tanzimat öncesinde devlet daireleri için ihtiyaç duyulan memurlar, *kalem* adı verilen devlet dairelerinde iş içinde eğitim sistemiyle yetiştirilmiştir. Memur yetiştiren bir mektep görevini de yerine getiren bu devlet dairelerine genellikle memur veya devletin ileri gelenlerinin çocukları alınmıştır. Burada kendilerine Türkçe kitabet, inşa ve yazı çeşitlerini öğretilmiştir.[293] Cemil Molla'nın kalemiyeye girişi de onun kalemiye sınıfına alınan özel yetişmiş ulemadan olduğunun göstergesidir. Nitekim Cemil Molla'nın tarih, inşa ve edebiyat, Arapça ve şer'i hukuka dair bilgisinin tamam olmasından dolayı ilmiye rütbesinden kalemiye rütbesine geçerek Âmedî-i Divân-ı

[291] Aydın, **Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu,** 16.
[292] Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi, Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1839-1856)** (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), 54-57. Cemil Molla'nın Fetvahâne Müsevvidliği'ne imtihanla girmiş olması kendisine mevcut nizamnâmeye göre muamele edildiğini göstermektedir.
[293] Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 25.

Hümâyûn Odasına[294] memur tayin edildiği duyurulmuştur. Kendisi "*kibâr-ı sadre*" ifadesiyle yani "önde gelen büyüklerden" ifadesiyle tanımlanmış, İlmiye Dairesi tarafından maaşı bazı aidatlarla beraber maaşının 800 kuruşa yakın olduğu tespit edilmiş, rütbesini ikinci rütbeye dönüştürüldüğü bildirilmiştir. Ancak Âmedî Odası halifeleri dört sınıfa ayrılmış olup dördüncü sınıftan üçüncü ve ondan daha ilerideki sınıflara ilerlemeye açık durumda olarak hizmette bulunmalarına binaen padişahın sayesindeki Cemil Molla'nın ilerleme şekli dahi nizama uygun olacak şekilde şimdilik dördüncü sınıf halifelerinden sayılmıştır. Böylece o sınıfa mahsus olan 1200 kuruş maaşının 1879 senesi Dâhiliye muvazenesinin birinci kısım ve bendinin ikinci maddesine dâhil olup bu sene sarf edilmeyen akçeden verilmesi hakkında irade-i seniye yayınlanmıştır.[295] Cemil Molla'ya yönelik bu irade, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemde Osmanlı Devleti'nin bürokratik yapısı ve işleyişi içinde padişah iradesinin, kanun hüküm ve kuvveti üstünde bir tutum sergilememiş olduğunu ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Cemil Molla'nın Âmedi Divân-ı Hümâyûn'daki görevi onun ne kendi ifadesindeki özgeçmişinde ne de sicil dosyasında zikredilmiş, ancak 1200 kuruş olarak kendisine bağlanan maaş aynı tarih olan 1886'da sicil dosyasında ve kendi özel sicilinde Meclis-i Tedkikat Baş Kitabet Muavenetliği görevinde gösterilmiştir.

3.3. Cemil Molla ve Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye

Şeyhülislâmlığa havale edilen davaların çok olması nedeniyle bu davaların incelenme safhasının uzun sürmesine ve meselelerin çözümünün bir an önce yapılmasını isteyen halkın şikâyetine neden olmuştur. 1861 yılında Huzur muraffaasında görülen gecikmelerin giderilmesi amacıyla Rumeli kazaskerinin başkanlığında olmak üzere üyelerinin kazasker ve Bâb-ı Fetva'da bulunan memurlarının oluşturduğu "Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye" adı altında maaşsız, geçici

[294] Osmanlı devlet teşkilâtında Divân-ı Hümâyûn'a bağlı olan Âmedi kaleminin başındaki âmedci, padişaha sunulacak arzları yazmak, Bâbıâli'ye gelen hatt-ı hümâyûnları okumak, vekiller heyetinin müzakere zabıtlarını tutmak ve padişah iradelerini muhafaza etmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca reisülküttâbın sadrazama, sadrazamın da doğrudan padişaha yazacağı yazıları temize çekmek, daha az önemli olanları sadrazam adına kaleme almak, reisülküttâbın yabancı devletlerin temsilcileriyle yaptığı toplantılarda hazır bulunmak gibi görevlere de sahip olmuştur. Bu odada âmedcinin emrinde kâtipler görev almıştır. Necati Aktaş, "Âmedci" **İslam Ansiklopedisi**, c. 3 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991): 12.

[295] BOA. Y. A. RES. 30/18, 11 Ağustos 1885.

bir meclis kurulmuştur. Haftada iki gün toplanan meclis, 1862 yılında Şeyhülislâm Sadettin Efendi'nin teklifiyle daimî olarak kurulmuştur. Meclis, karışık ve anlaşılması güç davaların evraklarını inceleme, tarafları sorgulayarak işi açıklığa kavuşturma, bir sonraki hafta huzur muraffaasında kesin hüküm verilmesi amacıyla konuyu özetleme görevlerini üstlenmiştir.[296] Cemil Molla, 1862 tarihinde dedesi Ahmed Esad Efendi'nin de bizzat memur olarak atandığı[297] Meclis-i Tedkikat'ın Baş Kitabet Muavenetliği görevine 1886'da 1200 kuruş maaşla getirilmiştir. 1886'dan 1887'ye kadar 3895 kuruş Mevleviyet maaşı almıştır. 1888 tarihinde 2300 kuruş maaşla Meclis-i Tedkikat Şer'iyye Azalığı Baş Kâtipliği'ne getirilmiş ve maaşına eklenen 800 kuruşla ilave bir memuriyet olarak Tetkik-i Müellefât Komisyonu Azalığı görevine tayin edilmiştir. 1888 tarihinde "Arpalık"[298] olarak ayda 300 kuruş verilmesi uygun görüldüğü sicilde belirtilmekle beraber, Cemil Molla 1892'de 800 kuruş "Arpalık" bedeline kavuştuğunu beyan etmiştir. Cemil Molla'nın maaşı 1889'da 700 kuruş, 1892'de 800 kuruş zamlanırken, 1893'te 3800 kuruş maaşla Evkaf-ı Hümayun *Beytü'l-mal Kassamlığına*[299] getirilmiş, 1894 tarihine kadar 931 ve 1131 kuruş maaş

---

[296] Yurdakul, **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtında Reform (1826-1876)**, 197-198.

[297] **age.** 199.

[298] Arpalık, Osmanlı Devleti'nde bazı devlet memurlarının maaşlarına ilave edilen ek gelirdir. Ulemâ'ya arpalık verilmesi 16. yüzyıl kaynaklarında görülmekle beraber bu uygulamanın daha önceleri de yapılmış olma ihtimali vardır. 16. yüzyıl başında timar, mülk ve dirlik ifadesiyle aynı anlamda kullanıldığına rastlanmıştır. Bu yüzyılın ikinci yarısına kadar seyfiye mensuplarına da arpalık verilmiştir. Arpalık verilen ulema genellikle kendilerine verilen arpalığa gitmemiş, oraya bir nâib atamıştır. Kendi arzusuyla arpalık yerine giden ulema, burada halkın adlî ve hukukî davalarına bakmışlardır. III. Selim döneminde bozulan "arpalık" uygulamasına yeni düzenlemeler getirmeye çalışılmış, ilmiye mensuplarının bizzat arpalık yerine gitmeleri, hasta ve ihtiyar olanların arpalıklarının iltizama verilmesi kararlaştırılmıştır. Cahit Baltacı, "Arpalık", **İslam Ansiklopedisi,** c. 3 (İstanbul: Diyanet vakfı Yayınları, 1991): 392-393. Ulema arpalıkları 18. yüzyılda makam sahibi olmayan büyük mollalar için geçim kaynağı olmuştur. Neredeyse bütün büyük mollalar ve bazı müderrisler arpalık sahibi olmuştur. Madeline C. Zilfi, **Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması/ Klasik Dönem Sonrası 1600-1800**, çev. Mehmet Faruk Özçınar (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2008): 50, 51. Ulemanın geçim kaynakları; tımarlar, arpalıklar, harçlar, para cezaları, hediyeler şeklinde sıralanabilir. Ulemadan bazı kişilerin de kimi zaman yolsuzluk olarak adlandırılabilecek gelir temin etme şekillerine rastlanmıştır. Hans Georg Majer, "On The Economic Situation of the Ottoman Ulema", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebliğler, 21-25 Ağustos 1989** (Ankara: TTK Basımevi, 1990): 637. Sözü edilen yolduzluklar 18. yüzyılda, özellikle kadıların *müddet-i infisal* adı verilen atama bekledikleri sürede artmıştır. İnfisâl süresinde çekilen geçim sıkıntısı nedeniyle kadılar, kanunsuz yoldan halktan para toplama, rüşvet alma, ayânla birleşerek halka zulmetme gibi davranışlar sergilemişlerdir. Medreselerde ve kazâlarda boş kadro bekleyen ilmiye mensuplarının payeli tayin uygulaması 16. yüzyılda başlanmış, 18. yüzyıl ortalarına doğru yaygınlaşmıştır. Mansıb kadılıkları (kasaba kadılıkları) içinde yer alan bazı kazâlar arpalık ve maişet olarak verilmiştir. Arpalık kadılıklar, mevleviyet payeli ulemaya görevde olmadıkları sürede veya emeklilik döneminde verilmiştir. Maîşet kadılıklar ise bir tür ek gelir sağlamaları amacıyla müderris ve mülâzımlara hisselere ayrılarak verilmiştir. Yasemin Beyazıt, "Tanzimat Devri Şeyhülislamlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumundaki İstihdam Sorunu", **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 54 (2010): 51-52.

[299] Kassâm, miras davalarında bizzat dava yerine giderek gerekli incelemeleri yapıp anlaşmazlık hakkında bir karara vararak davayı hükme bağlayan ve mirası varisler arasında paylaştıran şer'i memurdur. İkinci dereceden adliye görevinden olan kassâmlar hâkimin yardımcılığı görevini

artışları olmuştur. Meclis-i Tedkikat Şer'iyye başkâtibi Üryanizâde Cemil Efendi'nin maaşı, 1899 yılında henüz bu görevde iken, 2223 kuruştan 5 bin kuruşa çıkarılmıştır.[300] 1903'e kadar maaşının 10 bin kuruşa ulaştığı Bâb-ı Fetva-yı Sicil-i Ahvâl Şubesinin vukuat pusulasında görülmüştür.[301]

Meclis-i Tedkikat Baş Kâtibi görevindeki Cemil Molla'ya, İkinci Ordu On Üçüncü Alay Miralayı iken Yunan Muharebesinde şehit düşen Murtaza Bey İbn-i Mustafa Nuri Bey'in (isimleri karalanmış) vasisi, küçük kızı Fatma Saniye Hanım'ın validesi Hatice Nimet Hanım'ın kefalet ve rehin ile borç verdiğini gösteren hüccet ailenin özel koleksiyonunda yer almaktadır.[302]

Cemil Molla'nın padişaha teşekkürlerini sunup hilafet makamına bağlılığını bildirdiği arîzasından Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye azalığına tekrar tayin edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Meclis-i Tedkikata intikal eden bir davada Cemil Molla, bir şahsın idaresi altında olup evladına geçen bir şeyin[303] ondan koparıp alınmak suretiyle başka birine verimesinin doğru olmadığı yönünde kararını bildirmiştir.[304]

3.4. Cemil Molla ve Adliye Nezareti

1838 yılında, gerçekleştirilmesi planlanan yenileşme hareketi içinde ihtiyaç duyulacak kanunnâme ve nizamnâmeleri hazırlamak amacıyla kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, 1868'de Şûrâ-yı Devlet (Danıştay) ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye 8Yargıtay) reislikleri olarak ikiye ayrılmıştır. Bir yüksek mahkeme görevini üstlenmiş olan Divân-ı Ahkâm-ı Adliye 14 Şubat 1870 tarihinde Adliye Nezareti'ne dönüştürülmüştür.[305] Adliye Nezareti, 1911 tarihinde hazırlamış olduğu teşkilât nizamnâmesi ile yabancı hukukçular Adliye Nezareti'nde görevlendirilmiş, hukuk tahsili için Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Adliye Nezareti bünyesinde kurulan İhsaiyyat ve Müdevvenat-ı Kanuniyye şubesi ile kanunlar ve Temyiz Mahkemesi kararları düzenli bir şekilde bir araya getirilmeye başlanmış, böylece

---

üstlenmişlerdir. Said Öztürk, "Kassam", **İslam Ansiklopedisi**, c. 24 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 579-582.

[300] BOA. İ. HUS. 74/15; BEO. 975/78, 17 Nisan 1899.

[301] Ulema Sicil Dosyaları, **İSAM Kütüphanesi Veri Tabanı**, No: 11; BOA, BEO. 2038/152838.

[302] Foto: 43.

[303] Belgede idare edilen şeyin ne olduğu bildirilmemekle beraber "evlad yedinden bir şeyi menfaat-ı zatiye üzerine nez'" ifadesinden vakıfla ilgisi olduğu düşünülmektedir.

[304] BOA. HSD. AFT. 11/91. Belgede tarih kaydı bulunmamaktadır.

[305] Hulusi Yavuz, "Adliye Nezâreti", **İslam Ansiklopedisi**, c.1 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1988): 389-390.

adliyede büyük bir kütüphane oluşturulmuştur.[306] II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, hukuk alanında yapılan yenilikler; yargı organlarını birleştirmek ve şer'i kurumların etkisinden çıkarmak olmuştur. Bu amaçla mahkemeler 1917'de doğrudan doğruya ve yalnızca Adliye Nezaretine bağlanmıştır.[307] Şer'i mahkemelerin kaldırılarak tüm mahkemelerle Nizâmiye mahkemeleri çatısı altında birleştirilmesi, ilmiye sınıfının tamamen etkisiz hale getirilerek hukukun laikleştirilmesi olarak kabul edilmiştir.[308] 3 Mayıs 1920 tarihinde Muhallefât-ı Umumiye Kassamlığı Adliye Nezareti'nde kalmak üzere şer'iyye mahkemeler tekrar şeyhülislâmlığa bağlanmıştır. [309]

Dünya Savaşını takip eden mütareke zamanında İstihzarat-ı Sulhiye Komisyonuna[310] memur edilen Cemil Molla, daha sonra 1919'un şubat ve mart aylarında Adliye nazırı ve Şûrâ-yı Devlet reisi olmuştur. Bu vazife ile üç kabinede bulunmuştur.[311] Şubat ve martta Adliye Nazırlığı ve Şura-yı Devlet Reisliği yapan Cemil Molla, nisan ve haziran aylarında ikinci defa Adliye Nazırlığı görevine getirilmiştir.[312] Cemil Molla, 21 Nisan 1919'da tekrar bu göreve tayin edilmesi Adliye Nazırı Sıdkı Bey'in istifası üzerine gerçekleşmiştir.[313] Yine nisan ayında Sadaret makamı tarafından Adliye Nazırı Cemil Molla'nın, İstanbul'da yapılacak olan ıslahat esasını kararlaştırmak üzere Bâbıâli'de akdedilecek olan komisyonda bulunması uygun görülmüştür.[314] Bu durum Cemil Molla'nın çok kısa aralıklarla kısa süreli iki defa Adliye Nazırlığı görevine getirildiğini göstermektedir. Cemil Molla'nın Dâhiliye Nazırı olduğu kabineyi değerlendiren Mehmet Tevfik Bey de Nafia Nazırı olan Şevket Turgut Paşa'nın hâl ve şanını nisan ayında kendisiyle Adliye Nazırı sıfatıyla

---

[306] Fatmagül Demirel, **Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)** (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007), 46.
[307] Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980),** 3. bs. (İstanbul: Afa Yayınları, 1996), 164.
[308] Ekinci, **Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası**), 290.
[309] **age.** 359.
[310] İstihzarat Sulhiye Komisyonu: 18 Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı başlayınca İkinci defa kurulan Tevfik Paşa Hükümeti barış hazırlıkları ile esaslı bir şekilde meşgul olmak üzere Hariciye Nazırı Reşit Paşa'nın riyaseti altında 30 Ocak 1919'da geniş yetkilere sahip kurmuş olduğu komisyondur. Bu komisyonun görevi devletin hangi şartlar dâhilinde sulh yapacağına dair projeler hazırlatmaktır. Gürbüz Aslan, "Ahmed Tevfik Paşa Hükümetleri'nin Sulh Hazırlıkları (11 Kasım 1918- 3 Mart 1919)," **3. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı,** (Ankara: Son Çağ Yayıncılık, 2018), 391.
[311] Mehmed Zeki Pakalın, **Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi**, c. IV, haz. Hava Selçuk (Ankara: TTK Yayınları, 2008), 151-154.
[312] Sinan Kuneralp, **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922); Prosopografik Rehber** (İstanbul: İsis, 1999), 69.
[313] BOA. BEO. 4565/342316, 21 Nisan 1919; BOA. MV. 260/42, 21 Nisan 1919.
[314] BOA. BEO. 4565/342316, 7 Nisan 1919.

karşılaştığı Cemil Molla'ya kıyasla daha uygun bulduğunu belirtmiş, ancak hâl ve şandan ne kastettiğine dair bir açıklama yapmamıştır.[315]

3.5. Cemil Molla ve Şûrâ-yı Devlet

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kısımlara ayrılmasından sonra oluşturulan en yüksek idari yargı kurumu ve kanun ve taslakların incelenmesinden sorumlu Şûrâ-yı Devlet,[316] Osmanlı Devleti yönetiminde Divân-ı Hümâyûn ile başlamış, Meclis-i Meşveret ve Tanzimat meclisleriyle devam etmiştir. Bu kurum 19. yüzyılın son çeyreğinde kurulan parlamento öncesindeki uzun ve derin tecrübelerin birikimi olarak istişare usulünün gerçekleştiği bir devlet organı görevini üstlenmiştir.[317] Cemil Molla'nın bugünkü Danıştay'ın ilk şekli olan Şûrâ-yı Devlet'teki[318] görevini üstlenmesi, Damad Ferid Paşa'nın 16 Mayıs 1919 tarihindeki[319] birinci kabinesinde, 22 Nisan 1919 tarihinde Adliye Nazırı Sıtkı Bey'in istifa etmesi üzerine olmuştur. Adliye eski nazırı Cemil Molla Bey'in buradaki görevine tayin edildiği "Adliye eski Nazırı Cemil Mola, İdare-i Seniye kararı ile 10 Mart 1920 tarihinde Şûrâ-yı Devlet Riyaseti'ne atanmıştır"[320] şeklinde bir tezkire ile duyurulmuştur (nisan-haziran 1919).[321] 1868 senesinden 1922'ye kadar Şûrâ-yı Devlet reisliği yapan otuz altı farklı devlet adamından yirmi üçü paşa, aralarında Cemil Molla Bey'in bulunduğu on ikisi Bey ve biri de Efendi'dir. Şûrâ-yı Devlet reisliğine çeşitli bürokratik kökenden gelenler atanmıştır. Sadrazamlıktan Şûrâ-yı Devlet reisliğine gelenler olduğu gibi bu makamdan sadrazamlığa gidenler de olmuştur. Üyeleri arasında gayrimüslim bulunmasına rağmen hiçbir gayrimüslim bu makama atanmamıştır. Başkanların bürokratik kökeni incelendiğinde bir kısmının çeşitli kalemlerde görev yaptıkları görülmektedir. 11 Mart 1920'den 5 Nisan 1920'ye kadar Şûrâ-yı Devlet reisliğinde bulunan Cemil Molla da diğer birçok Şûrâ reisleri gibi

---

[315] **Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 2**, haz. F. Rezan Hürmen (İstanbul: Arma Yayınları, 1993), 169.
[316] Esra Yakut, **Şeyhülislâmlık/Yenileşme Döneminde Devlet ve Din** (İstanbul: Kitap yayınevi, 2005), 90.
[317] Zeki Eraslan, **Şûrâ-yı Devletten Danıştaya Yapısal ve Fonksiyonel Dönüşüm (1868-1922)** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 45.
[318] Ahmed Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,** 19.
[319] Hürmen, **Mehmed Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 2**, 141.
[320] BOA. MV. 261/18, 10 Mart 1920; BEO. 4620/346492, 10 Mart 1929.
[321] BOA. BEO. 4568/342559, 22 Nisan 1919. Sinan Kuneralp, **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922); Prosopografik Rehber,** 69.

medrese tahsili görmüş, özel hocalardan ders almış ve kalem biriminde görev yapmıştır. Söz konusu reislerin sosyal kökenlerine bakıldığında Cemil Molla'nın da aralarında bulunduğu on sekiz Şûrâ-yı Devlet reisinin İstanbul'da doğduğu ve çoğunun köklü ailelerden gelen nüfuzlu kişilerin çocukları olduğu görülmektedir.[322]

Ağustos 1908 tarihinde Kâmil Paşa hükümeti döneminde yayınlanan bir genelge ile tüm resmî işlemlerin hukuka uygun yapılması istenmiş, bu amaçla ilgili kanunları incelemek için her dairede bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonların teklifleri kanun teklifi haline getirilerek Şûrâ-yı Devlet'ten geçirilmiş ve Meclis-i Mebûsan'a sevk edilmiştir. 669 numaralı Şûrâ-yı Devlet Kanununun 5. maddesindeki Şûrâ-yı Devlet reis, aza ve başkâtip olacak zatların sahip olması gereken özellikler şu şekilde sıralanmıştır:

> Evvela: Kırk yaşını ikmâl etmiş olmak, Saniyen: Mekâtib-i âliyeden mezun olmak Salisen: Müsteşarlıklarda, valilik ve mutasarrıflıklarda hüsnü hizmeti ve muvaffakiyeti görülmüş veyahut kanunen mahkeme-i temyiz azalığına kesbi istihkak eylemiş zevattan veya evvelce liyakatta laakal üç sene memuriyette bulunmuş devâiri merkeziye erkânından ve Şûrâ-yı Devlet başmuavinlerinden bulunmak veya bulunmuş olmak.[323]

Cemil Molla'nın Şûrâ-yı Devlet reisi olması söz konusu madde üzerinden değerlendirilecek olursa onun, Mekâtib-i âliyeden mezun olma şartına sahip olmamakla beraber yaş ve kalem biriminde memurluk yapmış bir bürokrat olma şartlarına uygun olduğu görülmektedir.

3.6. Cemil Molla ve Ailesine Verilen Pâyeler, Nişanlar ve İhsanlar

Cemil Molla, 1886 tarihinde Bilâd-ı Mâhreç'ten Halep Mevleviyetine,[324] 1890'da Bilâdü'l-Hamse'den Bursa pâyesine, 1892'de Haremeyn-i Muhteremeyn pâyesine, 1894'te İstanbul pâyesine, 1898'de Anadolu Kazaskerliği pâyesine, 1900'de İstanbul Kadılığı pâyesine nail olmuştur.[325] Osmanlı Devleti'nde sancak, vilayet ve eyalet kadılıkları "mevleviyet" diye adlandırılmıştır. Süresi bir yıl olan 500 akçelik en

---

[322] Fethi Gedikli, **Osmanlı Hukuku -Makaleler-** (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2012), 186-194.
[323] Ch. Crozat, **Şûrâ-yı Devlet Kanunu**, asist. Ferit H. Saymen (İstanbul: İstanbul Ü. Hukuk Talebesi Cemiyeti Neşriyatından, 1935), 4.
[324] Mevleviyet; Osmanlı Devleti'nde başata payitaht olan İstanbul, Bursa, Edirne olmak üzere Balkanlar'da, Anadolu'da ve Osmanlı idaresinde bulunan Arap topraklarında yer alan, stratejik, nüfus ve kültür bakımından önde gelen büyük şehirler yönetim açısından önemli olduklarından dolayı buraların adli/kazaî idaresine tecrübeli ulema gönderilmekteydi. Bu kadılıklara da *mevleviyet* denmiştir. Fahri Unan, "Mevleviyet", **İslam Ansiklopedisi,** c. 29 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004): 467. Bu mevleviyetlere Süleymaniye Darülhadis müderrisi, Hâmise-i Süleymaniye, Mûsıle-i Süleymâniye müderrisleri tayin edilmiştir. A. Refik Gür, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesi**, ed. Şengün Kılıç Hristidis (İstannbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 66.
[325] **Ulema Sicil Dosyaları.**

yüksek mevleviyet kadılıklarına "taht kadılıkları" da denilmiştir. Bu kadılıklar beylerbeyi derecesiyle denk kabul edilmiştir. İstanbul kadısı da beylerbeyine denk bir rütbede olup kazaskerliğe tayin edilebilmişlerdir. Sahn-ı seman müderrisliği, İstanbul kadılığı arasında tayinler yapılmış, bu rütbelerden şeyhülislâmlığa ve kazaskerliğe geçebilmişlerdir. Kadı sayısı arttığı dönemlerde sıra bekleyenlerin bir üst dereceye çıkabilmeleri için o derecedeki kadılığın önce payesi verilmiştir. Rumeli ve Anadolu Kazaskerliği payeli büyük kadılıklardan olmuştur.[326] Osmanlı'da kadılık rütbelerinde ilk sırada kazasker ve büyük eyalet kadılıkları yer almış, İstanbul, Muhallefât ve Evkaf kadıları ise ikinci sıradaki kadılıklar olarak kabul edilmişlerdir. Ardından sırasıyla, Haremeyn-i muhteremeyn (Mekke ve Medine), birinci, ikinci ve üçüncü sınıf eyalet kadılıkları, livâ kadılıkları ve kaza kadılıkları gelmiştir.[327]

1851'den sonra sınırlı sayıda ve üst düzey devlet erkânına dağıtılan, Mecidî Nişanı ile diğer bazı Osmanlı nişanlarına layık görülen Cemil Molla, devlete yapmış olduğu hizmetler ölçüsünde söz konusu nişanlara sahip olmuştur. 1886 yılında Tetkikat-ı Şeriyye Başkâtip Muavini Cemil Efendi'ye üçüncü rütbeden Mecidî Nişanının[328] verilmesinin uygun görüldüğü bir tezkireyle Şeyhülislâm Ahmed Esad tarafından sadarete bildirilmiştir.[329] 1894'te, Şeyhülislâm Mehmed Cemaleddin tarafından Sadarete bildirilen tezkirede, İstanbul payesini taşıyan Meclis-i Tedkikat Şer'iyye Başkâtibi Mehmet Cemil Efendi'ye ikinci rütbeden Mecidî nişanının verilmesi uygun görülmüştür. 1896'da Nişan-ı Zişan Osmanî[330], Meclis-i Tedkikat Şeriyye başkâtibi Üryanizâde Mehmed Cemil Bey'in güzel hizmetinden dolayı

---

[326] A. Refik Gür, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi,** haz. M. Nihat Aryol (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015), 63, 64.

[327] Ekinci, **Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası),** 344.

[328] Mecidî Nişanı; 29 Ağustos 1852 tarihinde bir nizamname ile duyurulan nişan, devlete hizmette özel gayret ve başarı göstermiş herhangi bir kişiyi ödüllendirmek amacıyla ihdas edilmiştir. Padişahın kendi himayesi altında bulunan bu nişan beş derece ve beş rütbeden oluşmaktadır. Belirli bir standardizasyon ile Batı nişanlarıyla eşdeğer bir hal alan bu Osmanlı nişanı hızlı bir şekilde uluslararası bir itibar kazanmıştır. 1857 yılında Prusya Kralı IV. Friedrich Wilhelm'e murassa Mecidî Nişanı verilmesiyle birlikte hükümdarlara da verilmeye başlanmıştır. Edhem Eldem, **İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişan ve Madalyalar Tarihi**, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşive ve Araştırma Merkezi, 2004), 176, 187, 188, 190. Bu nişanı hak etmek için askerlerin ve memurların en az 20 yıl başarılı hizmet etmiş olmaları gerekmekteydi. Mecidî nişanı sahibi ölünce nişan berat harcı karşılığında hazineye iade edilmekteydi. Metin Erüreten, **Osmanlı Madalyaları ve Nişanları**, çev. Erhan Uzsay (İstanbul: DMC, 2001), 211. 23 Muharrem 1322 tarihinde Osmanî, Mecidî ve Şefkat nişanı hümâyûnları için yazılacak beratı âliler kuyut ve muamelâtının temini inzibatı hakkında talimat yayınlanmıştır. **Düstur**, c. 8 (Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası, 1943), 15.

[329] Ailenin özel albümü, foto: 47; BOA, İ. DH. 1019/80436, 1886 Aralık 31.

[330] Nişan-ı Osmanî; devlete her türlü hizmet edenlere verilmek üzere 12 Aralık 1861'de Osmanî adıyla ihdas edilmiştir. Üç rütbeden oluşan nişana daha sonra dördüncüsü eklenmiştir. Kaydı hayat şartıyla verilen bu nişan, berat harcı karşılığında hazineye iade edilmekteydi. İbrahim Artuk, "Nişan" **İslam Ansiklopedisi**, c. 33 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007): 154-156.

kendisine ikinci rütbeden Nişan-ı Âli-i Osmanî ihsan edildiği,[331] bildirilmiştir. 1898'de 1 kıta Mecidî Nişan-ı Zişânı, 1901'de birinci rütbeden Nişan-ı Âli-i Osmanî nişanları ile onurlandırılmıştır.[332] 1878'de kadınlara verilmek üzere ihdas edilen, Osmanlı nişanları arasında yabancı hanedan üyelerine dağıtılan Hanedan-ı Âli Osman Nişanı ile birlikte ölüm halinde geri alınmayan, hatıra olarak saklanmak üzere varislere bırakılabilen iki nişandan biri olan şefkat nişanı, [333] Cemil Molla'nın hanımı ve kızına ikinci rütbeden olarak ihsan edilmiştir.[334]

Hazine-i Hassa-i Şahane Emlak Hümâyûn Dairesi tarafından Lütfi Bey aracılığıyla bazı zevata âtiye-i seniye[335] olarak ihsan edilen 12.000 kuruştan 30 Osmanlı parasının Üryanizâde Cemil Molla'ya verilmesi uygun görülmüştür.[336] Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iye başkâtibi olarak görev yapan Üryanizâde torunu Cemil Bey'e peder ve büyük pederinin Devlet-i Âliye'ye yapmış oldukları hizmetler göz önüne alınarak kendisinin sadakat ve ehliyeti de kabul edilmiş olduğundan kendisinin sahip olduğu Haremeyn-i Muhteremeyn pâyesinin İstanbul payesine yükseltilmesine karar verilmiştir.[337]

Cemil Molla'ya padişahın özel hazinesi olarak bilinen "ceyb-i hümâyûn"[338] dan farklı tarihlerde kendisine ihsanlarda bunulmuş olduğu belgelerden tespit edilmektedir. Nitekim kendisine 1894 tarihinde 75 lira,[339] Atabe-i Seniye olarak 1895'te 5 bin kuruş,[340] 1896'da 50 lira[341] takdim edilmiştir.

Meclis-i Tedkikat Şeriye Başkâtibi Üryanizade Cemil Bey'in 6240 kuruş memuriyet maaşının 10 bin kuruşa çıkarılması Yıldız Saray-ı Hümâyûnu'ndan çıkan

---

[331] İ.TAL. 90/36, 22 Ocak 1896.
[332] **Ulema Sicil Dosyaları,** BOA. İ. TAL. 56/4,18 Haziran 1894.
[333] Necdet Gök, **Osmanlılar I; Devlet Bürokrasi, Teşkilat- Diplomatika** (İstanbul: Kriter, 2016), 272.
[334] BOA. İ.TAL. 214/71, 17 Haziran 1900.
[335] Atiyye-i Seniyye kelime anlamı olarak "bahşiş", "ihsan" anlamlarına gelmektedir. Bu ihsan; padişahların belli günlerde ve çeşitli vesilelerle saray halkına, devlete hizmet eden kişilere, şairler, sanatkârlar, ulemaya, bir işte fevkalâde başarı gösterenlere, tâziye amacıyla bazı önemli şahıslara nakit verildiği gibi bazen de yabancı elçilerin maiyetindekilere elbise ve kumaş olarak da verilmiştir. Bu hediyelerle ilim ve fikir adamları, sanatkârlar teşvik edilmekle beraber devlet hizmetinde liyakati görülenlerin mükâfatlandırılması yönüyle de Osmanlı kültür, ilim ve siyaset hayatında önemli bir görev yerine getirilmiştir. Feridun Emecen "Atıyye-i Seniyye", **İslam Ansiklopedisi**, c. 64 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991): 64.
[336] BOA. ML. EEM. 186/4, lef: 1; lef:2, 26 Mart 1894.
[337] Y. PRK. BŞK. 36/60, 9 Haziran 1894.
[338] Ceyb-i hümâyûn, doğrudan padişahın şahsî kullanımına ayrılmış olup buradan yapılan harcamaları ve padişaha ait gelirleri ifade etmektedir. Halil Sarıoğlu, "Ceyb-i Hümâyûn", **İslam Ansiklopedisi,** c. 7 (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993): 465-467.
[339] BOA. ML. EEM. 198/92, 5 Aralık 1894.
[340] BOA. ML. EEM. 212/63, 4 Ağustos 1895.
[341] BOA. ML. EEM. 221/54. 5 Şubat 1896.

bir irade ile uygun görülmüştür.[342] Ancak ilmiye tahsisatından sözü edilen maaşın karşılığı bulunmamış, aradaki maaş zammının mahlûlâttan (geride mirasçı bırakmadan ölen kimselerden vakıflara veya devlet hazinesine kalan mallar) bir karşılığının bulunması düşünülmüştür.[343] Bununla beraber Meşâyih Dairesinden sadrazama gönderilen arîzada maaş zammı olan 3760 kuruş farkın Dâire-i İlmiye mahsûsatından ödeneceği belirtilmiştir.[344] Maaşına zam yapılması padişahça uygun görüldüğüne dair bilgi, Şeyhülislâm Mehmed Cemaleddin Efendi tarafından Mehmed Cemil Efendi'ye bildirmiş,[345] nihayetinde Maliye Nezaretince maaş zammının bütçeye ilave edilerek ödenmesine karar verilmiştir.[346]

Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye heyetinin gayret ve mesailerinden dolayı Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin teşekkürünü sunduğu tezkire de Cemil Molla'nın özel belgeleri arasında yerini almıştır.[347]

Osmanlı'da saray hizmetleri dışında vakıf eserlerinin temizliğini yapan, halı, kilim, hasır gibi mefruşatları serip toplayan görevliler için "ferrâş" kelimesi kullanılmıştır. Vakıflarda ferrâşlık görevi alt derece bir hizmet olarak kabul edilmekle beraber Mekke'de Harem-i Şerif'in ve Medine'de Ravza-i Mutahhara'nın süpürülmesi büyük bir şeref sayılmış, sembolik olarak hânedan mensupları ile ileri mevkideki bazı kişilere *ferâşet-i şerife* diye adlandırılan bu görevden belirli bir pay (nısf, hisse) verilmiştir. Tamamı 99 hisse olan *ferâşet-i şerife* hizmetinin her hissesi 16 kırattır. Bunun 48 kıratı padişaha, 24 kıratı valide sultana geri kalanlar ise itibarlı kişilere paylaştırılmıştır. [348] Mehmed Cemil Efendi'ye, Hüseyin kızı Hatice Hanım'ın vefatıyla yerine Üryanizâde Mehmed Cemil Efendi'nin kerimesi Hatice Halet Hanım'a ve Mehmed Cemil Efendi oğlu müderrisînden Ahmed Adnan Bey'e Haremeyn'de Feraşet-i Şerife hizmeti tevcih beratı verilmiştir.[349] Ekim 1905 tarihinde vefat eden El-Hac Muhammed Selim'den boşalan dörtte bir kıratlık Ravzâ-ı Mutahhara odasının feraşeti, Üryanizâde Mehmed Cemil Efendi'ye verilmiş, Harem-i Şerif-i Nebevi'de

[342] BOA. İ. İLM. 6/17; BOA, BEO. 2038/152838, 28 Şubat 1903.
[343] B0A. BEO. 2038/152838, lef,1; lef 3, 6 Nisan 1903.
[344] BOA. BEO. 2057/154216 17 Nisan 1903.
[345] Aile Özel Albümü, foto**:** 48, 8 Haziran 1899.
[346] BOA. BEO. 2117/158772, 17 Temmuz 1903; BEO. 2147/160995, 17 Ağustos 1903; İ. HUS. 107/66 13 Eylül 1903; BEO. 2179/163386, 27 Eylül 1903.
[347] Aile Özel Albümü, foto: 49, 17 Mart 1901.
[348] Tahsin Yazıcı, Mehmet İpşirli, "Ferrâş"**, İslam Ansiklopedisi**, c. 12 (İstanbul: Diyanet Vakfı yayınları, 1995): 408, 409.
[349] Aile Özel Albümü**,** foto: 23, 20, 24; 31 Mart 1904.

ferraş olan Şemate-zâde Şeyh İbrahim Efendi şehadeti ve Harem'de Ferrâşin Şeyhî Piri-zâde Mehmed Emin'in mührüyle de tasdik ve kaydolunmuştur.[350] Ayrıca Cemil Efendi'nin zevcesi Emine Hanım'a da Harem-i Şerif ve Nebeviyye'de Feraşet hizmeti verilmiştir.[351]

Cemil Molla'nın oğlunun almış olduğu ilmiye kademelerindeki çeşitli rütbeler bir ulema ailesine olarak tanınan Üryanizâdelerin bu konuda devamlılığı sağlamaya çalıştıkları görülmektedir. Darü'l Hadis Halidiye Medresesi Hareket-i Dâhil Müderrisi olan Üryanizade torunu Cemil Efendi'nin oğlu Ahmed Adnan Bey'e Sahn itibarı verilmiştir. Mimar Kasım Medresesi Müderrisliği görevini yerine getirirken de Ahmed Adnan Bey'e Mûsıle-i Süleymâniye itibarı tevcih edilmiştir. Mimar Kasım Medresesi Sahn ile Daru'l Hadis Müderrisi iken ise Şeyhülislâm Mehmed Cemaleddin Efendi'nin tertipleri üzere İbtida-yı Altmışlı itibarı sunulmuştur.[352]

Cemil Molla'nın almış olduğu eğitim ve ilmiyede almış olduğu görevler ve payeler onun ilmi derecesini gösterirken oğlunun da bu geleneği devam ettirdiği görülmektedir. Nitekim Cemil Mola'nın özel arşivinde "Babamın Hutbeleri / Üryanizâde Cemil Molla Beyefendi Hazretlerine Arz ve Takdim" başlığı altında Cemil Molla'nın büyük oğlu Adnan Cemil Bey'e 1/5/1951 tarihi ve İstanbul Müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen[353] imzasıyla muhafaza edilen defterde şu cümle yer almıştır:

> Dua pek ziyade itinaya layık bir vazifedir. Muhterem Adnan Cemil beyefendinin dua kitabı, bu bâbda pek fâideli, pek etraflı ma'lûmâtı muhtevî bulunmaktadır. Böyle kıymetli, nadide bir eseri yazmaya muvaffakiyetinden dolayı kendisini tebrik eder, o mühim eserin mütalaasını din kardeşlerime tavsiye ederim. Allah-ü Teâla hazretleri kendisinden razı olsun, âmin![354]

Bu durum Cemil Molla'nın oğlunun dahi bir âlim olarak Cumhuriyet döneminde de İslâmî ilimlerde takdir edildiğini göstermektedir.

---

[350] Aile Özel albümü, foto: 56; 1 Haziran 1905.
[351] Aile Özel Albümü, foto: 55; 1 Haziran 1905.
[352] Aile Özel Albümü: foto: 37, 38, 39.
[353] Ömer Nasuhi Bilmen, 1943-1960 yılları arasında İstanbul müftülüğü görevini yapmış, 1960-1961 tarihinde ise Diyanet İşleri Başkanlığı görevinde bulunmuştur. Kelam ve fıkıh konularında dersler veren Ömer Nasuhi Bilmen fıkıh ve tefsir âlimidir. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri* ile *Büyük İslam İlmihali* adlı eserleri onun en tanınmış eserlerindendir. Rahmi Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", **İslam Ansiklopedisi**, c. 6 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993): 162-163.
[354] Aile özel arşivi, foto: 7.

3.7. Cemil Molla'ya Yönelik Suçlamalar ve Adlî Davalar

Abdurrahman Şeref Efendi, Genç Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhinde konuşmaktan geri durmaması nedeniyle hükümet idaresi tarafından sürgün edilen Cemil Molla'nın meşrutiyete hakkıyla hizmet edecek adamlardan olduğunu öne sürmüş, Molla'nın bulunduğu memuriyet makamda iken rüşvet aldığının iddia edildiğini, bu durumun kendisi için büyük kusur olduğunu da ayrıca belirtmiştir.[355] Mahmud Celaleddin Paşa varislerinden Kadri Bey tarafından verilen şikâyet dilekçesi üzerine Dersaadet Bidayet Mer'i Umûmiliğince, Üryanizâde Cemil Molla ile geçmişte padişaha yakın olanlardan Faik Bey aleyhindeki rüşvet iddiasına ait araştırmanın sonucunun karara bağlanmasına kadar İstanbul'dan ayrılmamasına karar verilmiştir. Zan altında bulunan Faik Bey'in firar ettiğinin anlaşılması üzerine bu konuda dinlemesi gereken şahitler ve merhum Mahmud Paşa zevcesi Leyla Firdevs Hanım ve biraderi İlyas Bey'in iddialarını mahkeme gününde ispat etmeleri istenmiştir. Ayrıca bu konu hakkında mahkeme kararının verilmesine kadar Cemil Molla'nın İstanbul'dan ayrılmasına izin verilmeyeceği bildirilmiştir.[356]

Cemil Molla'ya yönelik rüşvet suçlaması ile ilgili ailenin vermiş olduğu bilgiye göre, Cemil Molla bir dönem rüşvet almakla da suçlanmış, fakat bu konuyla ilgili kendisine hiçbir zaman yasal bir suçlama yöneltilmemiştir. Şura-yı Devlet reisliğine atandığı zaman bizzat padişahın "biz senin ne kadar güvenilir ne kadar muteber biri olduğunu biliriz, söylenenlere inanmayız" şeklindeki ihsası karşısında; Cemil Molla'nın meşhur hazırcevaplığı devreye girmiş: "Padişahım, malum âliniz, sınanmadan kimin ne kadar namuslu olduğu bilinmez. Benim namusum üç teneke altınla sınanmıştır, verdiler, almadım. Namuslarını bir tek altına satanların ağzı torba değil ki büzeyim?" şeklinde kendini savunmuştur.[357]

Cemil Molla'nın tutuklanması ve sürgün kararına dair yorumlar iki görüş etrafında şekillenmiştir. Bunlardan ilki; Ali Cevat Bey'in fezlekesinde belirttiği şu sebebe dayanmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Eylül 1908'de Cemil Molla, Nazif Sururi ve fesat çıkaran hareketlerinden dolayı Mizan gazetesi sahibi Murad Bey, Sadrazam Kâmil Paşa tarafından davet edilerek kendilerine nasihatte bulunmuştur. Ekim 1908 tarihinde ise Harbiye Nezaretinde tevkif edilmiştir. 17

[355] **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi**, 140.
[356] BEO. 3421/256501, 21 Ekim 1908.
[357] Dürin Ababay, görüşme.

Ekim'de sürgün edilme şartıyla[358] serbest bırakılacağı açıklanmıştır.[359] "Kör Ali" olayları[360] sonrasında Murad Bey, sadrazam Kâmil Paşa'nın emriyle, halkı tahrik etmesine meydan vermemesi için nezaret altına alındığı ve Nazif Süruri ile Cemil Molla'nın da onunla beraber gözaltına alındığı Süleyman Kâni İrtem tarafından da belirtilmiştir.[361] Cemil Molla'nın İstanbul haricinde bir yerde ikamet etmek üzere tahliyesine izin verileceği, kendisinin Bursa veya Manisa'da ikamet arzusunda bulunduğu ve Bursa'ya gönderilmesinin münasip görüldüğü bildirilmiştir.[362]

Bu kararın öncesinde Cemil Molla 1908 İnkılabı'ndan beri haksızlığa uğradığını, aleyhinde birtakım tertiplerin düzenlendiğini iddia etmiş, bulunduğu zor durumdan maddi manevi büyük bir buhran içinde olduğunu bildirerek yetkililerden yardım talebinde bulunmuştur.[363] Cemil Molla'nın Bursa'ya gönderilmek üzere tahliyesinin uygun olup olmadığı konusunda ilgili makamlara yapılan başvuru[364] neticesinde verilen kararda, Harbiye Nezaretinde gözaltında tutulduktan sonra Ramazan Bayramını evinde geçirmek üzere kendisine üç gün izin verilmesi, bayram sonrası ise Manisa'ya gönderilmesi uygun görülmüş,[365] Sadaret makamı da bu kararı onaylamıştır.[366] Ancak tutukluluk hali devam eden Cemil Molla'nın sadaret makamına yazmış olduğu dilekçede şahsına ait bir kabahatin varlığının incelenmesi için mi, yoksa güvenliğimin muhafazası veya şahsına olan bir itinadan mı dolayı mı 14 gündür Harbiye Nezareti'nde tutuklu olduğunu sormuştur. Memleketin asayiş ve emniyetinin şahsından dolayı bir zarara uğrama ihtimali varsa memleketin menfaati adına hükümetin alacağı kararı kabul ettiğini beyan etmiştir. Birlikte tutuklanan kişilerin evlerine dönmesine izin verildiği halde kendisinin hala tutuklu olduğunu, Ramazan

---

[358] Faik Reşit Unat'ın Ali Cevat Bey'in Fezlekesi'nden aktardığı Kosova'ya gitme izni, Zaptiye Nezareti'nin kayıtlarında Bursa ve Manisa diye geçmektedir. BOA. BEO 3417/256250.

[359] **II. Meşrutiyet'in İlânı Otuzbir Mart Hadisesi,** haz. Faik Reşit Unat (Ankara: TTK, 1985), 170, 171.

[360] II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 31 Mart Vakası'nı hazırlayan nedenlerden biri olarak Kör Ali adındaki kişinin meşrutiyet rejimini dinî gerekçelerle eleştirerek halkı isyana teşvik etmesi hadisesisidir. II. Meşrutiyet'in ilanından iki ay sonra Kör Ali adındaki kişi camilerde meşrutiyet aleyhine konuşmalar yaparak mevcut iktidara karşı halkı kışkırtmış, Meşrutiyet rejimini dini gerekçelerle eleştirip yanına topladığı kalabalıkla birlikte Yıldız Sarayı'na doğru yürüyüşe geçerek gösteri yapmışlardır. Dönüş yolunda rastladıkları sadrazam ve şeyhülislama hakaret ve saldırıda bulunmuşlardır. 31 Mart Vakası'nın bir provası olarak da kabul edilen bu olay neticesinde Kör Ali yakalanarak sürgün edilmiştir. Ayrıca Kör Ali olaylarını başlatan kişilerle bağlantısı olduğu iddia edilen Mizan gazetesi sahibi Murat Bey'de sürgün edilmiş ve gazetesi de kapatılmıştır. Doğan Duman, 31 Mart Vak'ası'nın İki Öncü Habercisi: Kör Ali ve Beşiktaş Olayları" **International Journal of Social** Science, no: 42 (2016): 103-106.

[361] Süleyman Kâni İrtem, "Saray ve Bab-ı Âli'nin İç Yüzü", **Akşam Gazetesi**, 31 Nisan 1938, 12.

[362] BOA. BEO 3417/256250, 20 Ekim 1908.

[363] BOA. HSD. CB. 3/52, 17 Ekim 1908.

[364] B0A. ZB. 622/1, 20 Ekim 1908.

[365] BOA. ZB. 486/146; 25 Ekim 1908. BOA. ZB. 486/141, 26 Ekim 1908.

[366] BOA. DH. MKT. 2640/8, 26 Ekim 1908.

ayını evinde geçirmek istediğini, burada kaldığı müddetçe sinir hastalığının artmasından dolayı hayatından ümit kesecek hale geldiğini kadir gecesi hürmetine evine dönmesine izin verilmesini talep etmiştir.[367] Cemil Molla'nın Bayramdan sonra Manisa'ya gönderilmesine karar verilmişken, evine giden sinir hastalıkları mütehassısları Derviş Paşa ve iki tabip kendisine bir sinir hastalığı olan nevroz teşhisi koymuşlar, Molla'nın doktor gözetimi altında evinde kalmasının uygun bulunduğunu rapor etmişlerdir.[368] Cemil Molla'ya aynı zamanda doktorlar tarafından şeker hastalığı tanısı da konulmuş, kendisinin Manisa'ya gönderilmemesi evinde istirahat etmesi gerektiği bildirilmiştir. Nitekim Dâhiliye Nezareti tarafından Cemil Molla'nın dışardan kimseyle görüşmemesi kaydıyla evinde istirahatine izin verilmiştir.[369] Harbiye Nezareti'ndeki tutuklu bulundurulanlara örnek olarak verilebilecek bir başka isim Ferik İsmail Mahir Paşa'dır. Ferik İsmail Mahir Paşa da tıpkı Cemil Molla gibi ortada bir suç olmadığı halde tutkluluk hâlinin kırk günden beri devam ettiğine dair şikâyetini sadaret makamına bildirmiş olduğu[370] dikkate alındığında II. Meşrutiyet döneminde II. Abdülhamid'in hizmetinde bulunanlara karşı yürütülen adli soruşturmaların seyri hakkında fikir sahibi olunabilir.

Cemil Molla, hatıratında kendisiyle ilgili sürgün kararına değinmemekle beraber bu yönde yapılan uygulamaları şahsına indirgemeden geneli içine alacak ifadelerle anlatmıştır. İttihat ve Terakki döneminde kendisi hakkında açılan davalar ve sürgünler göz önüne alındığında Cemil Molla'nın İttihatçılar hakkındaki düşüncesi, siyasi bir çekişmede taraflardan birinin yansıttığı hisler olarak düşünülebilir. 1908 sonrası İttihat ve Terakki tarafından bu yönde yapılan uygulamaları bir facia olarak nitelendiren Cemil Molla'ya göre, İstanbul'a giren Hareket ordusu, Bâbâli'ye, kışlalara, karakollara güllereler atarak Yıldız Sarayı'nı kuşatmıştır. Yollarda rastgeldikleri ulemayı kurşuna dizmiş, ahaliyi süngülemiş, halkı bombalar ile dehşete düşürmüş, türlü rezillikler, gasp ve hakaretlerle ulemadan, şeyhlerden, memurlardan binlerce kişiyi döverek umumi hapishane hâline getirdikleri Askeri Daire'nin ahırlarına, itfaiye arabalıklarına toplayarak hapsetmişler ve işkence yapmışlardır. Ayestefanos'ta toplanan meclis ise Abdülhamid Han'ı meşrutiyet düşmanı, irticanın tertipçisi göstererek tahttan indirmeye karar vermişlerdir. Bu kararın yerine

[367] BOA. BEO. 3419/256378, 22 Ekim 1908.
[368] BOA. BEO. 3428/257086, 1 Kasım 1908; ZB. 327/109, 2 Kasım 1908.
[369] BOA. DH. MKT. 2647/3, 4 Kasım 1908; DH. MKT. 2657/22, 9 Kasım 1908.
[370] BOA. BEO. 3417/256266, 17 Eylül 1908.

getirilmesinde hâlâ yabancı vatandaşlığında bulunduğunu iddia eden Emanuel Karasu'yu görevlendirmişlerdir. Gece ve gündüz devam eden, sert bir sıkıyönetim ilan etmişlerdi. Divan-ı Harpler kurarak binlerce masum ve günahsız kişiyi sırf İttihat ve Terakki'ye boyun eğmeme suçuyla idam ve müebbed kürek ve kalebentlik cezalarına çarptırmışlardır. Saraya mensup olanlardan yüzlerce kişiyi sürmüşler, Yıldız Sarayı'nı yağmalamışlardır. Nazırlardan ve tanınmış devlet adamlarından bazılarının konaklarını basmışlar, göğüslerine süngü dayayarak mevcut olan para ve mücevherlerine el koymuşlardır. Görülmemiş zulümlere sahne olan İttihatçıların divan-ı harpleri, Takvim-i Vekâyi vesair gazetelerde yazdığı üzere "önce cezalandırma, sonra tahkikat ve yargılama" şeklindeki garip kuralı ilan etmişlerdi. Trablusgarp, Bingazi taraflarına ve Adalar'a sürgün edilen devlet ricali hakkında divan-ı harplerde verilen mahkeme kararları tutanaklarında; "sonradan tahkikat ve yargılama yapılarak ortaya çıkacak suçlara göre cezalandırılmak üzere, şimdiden rütbelerinin kaldırılmasına ve memuriyetlerinden uzaklaştırılmalarına ve bellli yerlere sürülmelerine karar verildi" denilmiştir. Divan-ı Harp tutukevlerinde, Bekir Ağa Bölüğü'nde, bodrumlarda dört-beş bin tutuklu toplanmış ve kendilerine işkence edilmiştir. İstanbul'da bulunan 1. ve 2. Tümen ile çeşitli kıtaların tamamı uzak yerlere sevk edilmişlerdir. Sanayi takımına mensup on-on iki yaşlarında sekiz yüzden fazla masum çocuk Harbiye Nezareti Dairesine gece vaki getirilerek çeşitli yerlere sürülmüştür.[371]

Cemil Molla, İttihat ve Terakki iktidarı tarafından kendisine ve kendisi gibi saltanat tarafında yer alanlara yönelik yapılan muameleyi genel bir değerlendirmeyle sunmuş, bunu anayasa çerçevesinden izah etmiştir. Buna göre, Kanun-i Esasî'nin 9. ve 10. maddelerinde "Osmanlıların tamamı şahsi hürriyetlerine sahip ve başkalarının hürriyetine tecavüz etmemekle mükelleftir. Şahsi hürriyet ve her türlü tecavüzden korunmuştur. Hiç kimse kanunun belirlediği sebep ve şekillerden başka bir bahane ile tutuklanamaz ve cezalandırılamaz" maddesi açıktır. Hâl böyleyken devrin vekillerinden, devlet adamlarından, ordu komutanlarından yüzlerce kişinin hürriyetlerine tecavüz olunmuştur. Kendileri tahkir, tehdit, darp edilmiş, usule uygun olmayan bir şekilde tutuklanıp cezalandırılmıştır. Anayasanın 21. maddesinde herkesin mal ve mülkünün emniyet ve dokunulmazlığı bulunduğu açık iken mahkeme

[371] Cemil Molla, 38, 39.

hükmü olmaksızın mallarına, mülklerine el konulmuş ve bazılarının da göğsüslerine hançer ve revolver dayanarak zorla paraları alınmıştır.[372]

Cemil Molla'nın sürgün edilme nedenleri resmî belgeler ışığında açığa çıkarılmakla birlikte dönemin siyasi şartları göz önüne alındığında, ulema sınıfından biri olarak onun tutuklama ve sürgün kararına farklı bir açıdan bakmak mümkün olabilir. Zira II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki iktidarı döneminde yayınlanan risaleler dizisinin ikincisi olan *İkinci Hutbe*'nin içeriğinde ana hedef ulema, subay ve asker başta olmak üzere Osmanlı'nın değişik grup ve tabakalarını II. Abdülhamid rejimini devirmek için harekete geçirmekti. Din içerikli bir toplumsal hareket oluşturmak için ulema desteğinin sağlanması amaçlanmıştı. Risalelerde, ulemanın aktif desteğini almak isteyen İttihat ve Terakki iktidarı, saraya karşı yürüteceği muhalefetin meşruluğunu sağlamak istemiş, bu konuda onları taciz, tehdit, teşvik etmeye başlamıştı. Kısa vadede ulemayı ikna ederek muhalefetin tarafına çekmeye, uzun vadede ise onu yerinden ederek dönüştürmeye yönelik projelerine dair fikirlerini beyan etmekten çekinmemişlerdi. Bütün kötülüklerin sembolü olarak tarif ettikleri Abdülhamid'e bağlı olan ulemaya aşağılayıcı ifadeler kullanmışlardı. Söz konusu risalelerde, meşrutiyet unsurlarından olan *Meclis-i Şûrâ, milletin hâkimiyeti, meşveret* ve *istişare* kavramları oldukça önemsiz bir şekilde az sayıda kullanılmıştır.[373] İttihat ve Terakki tarafından çıkarılan risaleler çerçevesinde Cemil Molla'nı azil ve sürgünleri değerlendirilecek olursa, onun muhalefet saflarında yer almaması, hakkında yapılan çeşitli suçlamaların gerçekliğini tartışılabilir kılmaktadır.

Cemil Molla'nın tutuklanması ve sürgün kararından kısa bir süre önce oğlu Adnan Efendi'ye bir kıta gümüş liyakat madalyasının verilmesi Şeyhülislâmlık makamı tarafından uygun görülmüştür. Söz konusu madalya kendisine Arapça ve lüzumlu ilimler çalışmasında kusursuz konuşma yeteneği ile akranlarından üstün ve takdire layık olduğunu ispatlamış olması nedeniyle verilmiştir.[374] Bu durum, dönemin hızla değişen siyasi atmosferinin kişiler üzerindeki yansıması olarak da değerlendirilebilir.

---

[372] Cemil Molla, 25.
[373] İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler – II Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş!" **Divan: İlmî Araştırmalar**, c. 4, s. 7 (1999):65-75.
[374] BOA. Y. MTV. 311/158, 27 Haziran 1908.

3.8. Cemil Molla'ya Yönelik Casusluk İddiaları

Abdurrahman Şeref Efendi, Cemil Molla hakkında jurnal iddiasını da değerlendirmektedir. Buna göre, Üryanizâde Cemil Molla, devletin işleri hakkında veya genel ıslahatlara dair ayrıntılı layihalar takdim etmiş, bu durum kendisini insanlar nazarında Jurnalciler arasına sokmuştur. 1908 inkılabının ardından basının kendisine şiddetli hücumuyla mevkiini kaybetmiştir.[375] Nitekim Meşihat makamından Maliye ve Evkaf Nezareti'ne gönderilen bir tezkirede, Cemil Molla'nın istibdat döneminin adamlarından olarak yaptığı casusluklarla birçok hainlik yaparak nice ailelerin mahvolmasına sebep olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu suçlamaların muhatabı olan Cemil Molla ile beraber Bodrumî Hüseyin ve Meclis-i Meşayih eski reisi Ahmed Efendi, Ebu'l Hüda'nın kardeşi Maliye Meclisi azası Abdürrezzak Efendi'nin haklarında kanun hükmü verilene kadar tutuklu olmalarına hükmedilmiştir. Ayrıca mal ve emlaklarının haczedilmesine, sahip oldukları rütbelerin kaldırılmasına, nişanlarının geri alınmasına, maaşlarının kesilmesine, emeklilik haklarının ellerinden alınmasına, ailelerinin tahsil terbiye ve geçimlerinin temin edilmesine, bu kişilerin mallarının malı olmayanların ailelerin iaşesi için hükümet tarafından dağıtılmasına 2. Divan-ı Harbin verdiği karar ve Hareket Ordusu Kumandanlığının bildirisi ile duyurulmuştur.[376]

1908 tarihinde, *Mahmud* isimli yazarın neşrettiği kitapta Cemil Molla'nın Sultan II. Abdülhamid'in hafiyelerinden olduğu iddia edilmiş, Bâb-ı Meşihat'ta her istediğini yaptırdığını ve bu makama geldiğinde mutlak Şeyhülislâm ile birkaç saat sohbet etiğine dair bilgi verilmiştir. Üstelik Cemil Molla, birinci sınıf hafiyeler arasında sayılabilecek şekilde tanımlanmıştır. Bu tür hafiyelerin en büyük özelliğinin saray ileri gelenlerinden olmaları, isteklerini doğrudan doğruya ya da jurnal yoluyla padişaha iletebilmeleri olarak gösterilmiştir. Yazar, sözü edilen kişilerin kendi küçük menfaatleri için sadık görünmeye ve maddi kazanç sağlamaya dikkat ettiklerini öne sürmüştür.[377] Cemil Molla'nın saraya ve Abdülhamid'e olan yakınlığı bu dönemdeki terfilerinden ve almış olduğu nişan ve payelerden anlaşılabilir olsa da kendisinin bulunduğu görevler ve görev süreleri göz önüne alındığında söz konusu nişan ve payeleri hak ettiği de rahatlıkla iddia edilebilir. Zira Cemil Molla'nın görev yaptığı

[375] **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi**, 140.
[376] BOA. BEO. 3611/270779, 1 Ağustos 1909.
[377] Mahmud, **Mebusana Takdim Olunan Hafiyelerin Listesi Yahut İstanbul'da Kimler Hafiyelik Etmiş,** 1326. 1. Cüz, İSAM.

Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye Sultan II. Abdülhamid döneminde padişahın çok önem verdiği bir kurum olmuştur. Kurumun reis ve azaları, devrin uleması arasında kazaskerlik ve mevleviyet kadılığı gibi yüksek hukukî makamlarda bulunanlar arasından seçilmiştir.[378] Nitekim Cemil Molla'ya da Meclis-i Tedkikat Şer'iyye başkitabet yardımcılığı verilmeden kısa bir süre önce mevleviyet payesi ve mevleviyet kadılığı görevleri verilmiş, görev sırasında ise kendisine maaş ilavesi yapılmıştır.[379] Şehzade Abdurrahim Efendi'nin sünnet merasimi ziyafeti için Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi tarafından Meclis-i Tetkikat Başkâtibi Mehmed Cemil Efendi'ye davetiye tezkiresi [380] de Cemil Molla'nın ilişkileri hakkında fikir verebilir.

Cemil Molla'nın casusluk yaptığına dair benzer bir iddia da 1916 yılına ait olup Hariciye Nezaretin bilgisine sunulmuştur. Cemil Molla'nın Cenevre'de bulunan muhaliflerle görüştüğü ve bu görüşmeyi İstanbul'da Manizâde, Cenevre'de İngiliz Sefareti'nin aracı olduğu, Manizâde'nin Köstence'ye erzak taşıyan şirket vapurunun memurları ve tayfalarıyla temasta bulunduğuna dair ihbarlar olduğunu konunun araştırılacağına dair tezkire Bükreş Sefaretinden Hariciye Nazırı Halil Bey'e sunulmuştur.[381] Ancak ilk iddiada Cemil Molla, devletin en üst makamı ve yetkilisi olan padişaha bilgi götürmekle itham edilirken, ikinci iddiada söz konusu kişinin iktidar kuvvetini elinde bulunduran İttihat ve Terakki kuvvetine karşı muhaliflerle iş birliği yaptığını iddia etmektedir. Cemil Molla bu iddialar çerçevesinde değerlendirilecek olursa onun güç dengelerini dikkate alan bir siyaset takip etmediğine dair görüş öne sürülebilir.

3.9. Cemil Molla ve Ailesinin Maddi Sıkıntıları, Hak Arama Çabaları ve Sonuçları

II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki İttihat ve Terakki döneminde Cemil Molla'nın görevinden azledilmesiyle birlikte kendisine açılan davalar ve hakkında yapılan suçlamalar ailenin maddi ve manevî sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. 1903 tarihinde Cemil Molla'nın Meclis-i Tedkikat Şer'iyye Başkâtipliğine devam ettiği[382]

[378] Murat Akgündüz, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlığa Bağlı Bir Birim Olarak Meclis-i Tedkîkât- ı Şer'iyye" **Ekev Akademi Dergisi**, c. 8, s. 20, (2004): 168, 170.
[379] **Ulema Sicil Dosyaları**, İSAM Kütüphanesi Veri Tabanı, no: 1191; Aile Özel Arşivi, 62.
[380] Aile Özel Albümü, foto: 50, 5 Haziran 1899.
[381] BOA. HR. SYS. 2264/2, lef 28, 12 Temmuz 1916; lef 30, 30 Haziran 1916.
[382] BOA. BEO. 2057/154216 17 Nisan 1903.

ve Mevleviyet Kadılığı payesiyle rütbelendirildiği[383] göz önüne alındığında ailenin hak arama çabalarının başladığı 1908 tarihine kadar bu görevlerden maaş aldığı anlaşılmaktadır.

Cemil Molla'nın oğlu tarafından Meclis-i Vükelâ'ya verilen dilekçede, babasının Midilli'ye sürgün edildiğini, dört ay önce de maaşının kesilmiş olduğunu, bu durumdan dolayı ailesinin sefalet içinde kaldığı bildirilmiştir. Mecliste okunan bu dilekçeden dolayı verilen kararda, azledilmiş ilmiye mensuplarına yapılacak muamelenin alınan karara uygun olarak yerine getirilmesi için şeyhülislâma tezkire gönderilmesi bildirilmiştir.[384] Sadaret makamı ise Maliye Nezaretine gönderdiği tezkirede hak sahibi olan Cemil Molla'ya dair maaşın, içinde bulunan senenin maliye bütçesinden ödenmesini uygun görmüştür.[385] Divan-ı Harp kararıyla idareten sürgün edilen Cemil Molla'nın eskiden olduğu gibi İlmiye tertibinden olan 15 bin kuruşluk maaşının kendisine hangi tertipten verileceği Bâb-ı Fetva Meşihat makamından Şeyhülislâm Hüseyin Hilmi mührüyle Maliye Nezareti'ne ve sadaret makamına sorulmuştur.[386] Buna karşılık Maliye Nezareti'nin verdiği cevapta, maliye hazinesinde maaşı ödeyecek tahsisatın bulunmadığı bildirilmiştir.[387] Meşihat makamının başı olan Şeyhülislâm Musa Kâzım, Cemil Molla'ya maaş bağlanmasının kanuna aykırı olduğunu sadarete yazmıştır. Buna göre, selefi zamanında ilmiye mensubu hak sahiplerine verilmek üzere alınan karar gereği ilmiye tahsisatından Cemil Molla'ya 5000 kuruş maaş tahsis kılınmış ise de azledilmiş ilmiye hakkında alınacak kararın ancak Tensik komisyonu tarafından ileride istihdamı uygun bulunarak kadro dışı bırakılan ilmiye memurlarına emeklilik maaşı verilmektedir. Bu yönüyle de azledilmiş ve sürgün edilmiş birinin bu durumdan yararlanması mümkün olmadığına dair karar, sadarete bildirmiştir. Emekli kabul edilmemesine gerekçe olarak da görevde hizmet süresini doldurmadığı gösterilmiştir. Maaşı hakkında karar sadarete bırakılmıştır. Aynı numaralı belgenin içinde olan ve kimin gönderdiği belli olmayan bir tezkirede, İstavroz caddesinde 75 numaralı köşkte, bugün Midilli'de yerleştirilmiş Üryanizâde Mehmed Cemil Beyefendi'nin zevcesi hanım ile iki oğlu ve iki kız evlatlarından başka kardeşinin çocuklarından oluşan çok sayıda aile fertlerinin oturduğuna dair bilgi, mahalle halkı tarafından bildirilmiştir. Bir hayli borçları olduğu ve bugün son derece

[383] Aile Özel Arşivi, 62.
[384] BOA. MV. 140/47, 22 Mayıs 1910; BEO 3756/281684, 28 Mayıs 1910.
[385] BOA. BEO. 3709/278109, 23 Şubat 1910.
[386] BOA. BEO. 3709/278109, 24 Şubat 1910.
[387] BOA. BEO. 3719/278868, lef 5, 20 Şubat 1910; lef 3,12 Mart 1910.

zor durumda oldukları ve her halde korunmaya muhtaç bulundukları beyan edilmiştir.[388]

Cemil Molla, Adliye Nazırı olarak görevdeyken, Ocak 1910 tarihinde kesilen maaşının, 1910'un Haziran'ında 5000 kuruş maaşın hak sahibi ilmiye mensubu olması nedeniyle Mahsusat-ı Zatiye İdaresi'nden kendisine bağlandığını, ancak 1913'ün temmuzuna kadar ödenmediğini, birikmiş miktarın kendisine ödenmesini sadaret makamından talep etmiştir. Bu talep, Sadaret'ten de Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmiştir. Gönderilen evrak Maliye ve Nafia Dairesi tarafından okunmuş, yapılan incelemeler sonucunda, ilmiye encümenince tahsis olunan maaşların en yüksek sınırının 1000 kuruş olduğu, bu sebepten söz konusu kişiye 5000 kuruş maaşın verilemeyeceğine kanaat getirilmiştir. Alıkonulan maaşın ödenmesine dair verilmiş olan dilekçeye karşılık 1 Ağustos 1910 tarihinde çıkarılan sadaret tezkiresinde maaşın verilip verilmeyeceğine dair bir emir verilmemiş, ancak aile efradının ihtiyaçlarının araştırılarak bildirilmesi beyan edilmiştir. Buna rağmen ailenin maaş talep ve takipleri olmamıştır. 12 Temmuz 1913 tarihinde ise Cemil Mola'ya emekli maaşı bağlanmıştır. Cemil Molla'ya maaş bağlanmasının diğer bir sebebi de söz konusu kişinin henüz emeklilik hakkına sahip olamaması, hak sahibi ilmiye mensuplarının ve muhtaç durumdaki ilmiye ailelerinin incelenmesi şartıyla Bâb-ı Meşihat bütçesine tanınan 1 milyon 900 bin kuruşun, meşihatça oluşturulacak komisyon aracılığıyla paylaştırılmasının uygun görülmemiş olmasıdır. Bu paylaşımdan yaralanabilmek için emeklilik hakkının bulunmaması ve komisyon kararına dayanması gerekmekteydi. Cemil Molla'nın emeklilik hakkından yararlanılmasına engel olunmuş, aile ise resmî başvurusunu yapmış, ancak başvurunun takipçisi olmamıştır. Emeklilik hakkından mahrum edilerek söz konusu kişiye meşihat makamının verilmesini emrettiği 5000 kuruş maaş, kanunen yetkili olan komisyon tarafından miktarına itiraz edilmiş ve ilmiye mensuplarının incelenen maaşları neticesinde meblağın sınırı aştığı sebebiyle 4 bin kuruş kesilerek Temmuz 1913 tarihine kadar birikmiş maaşının 1000 kuruş üzerinden hesaplanarak ödenmesine karar verilmiştir.[389]

Cemil Molla'nın II. Abdülhamid'e yakın olması İttihat ve Terakki iktidarı döneminde onu birtakım suçlamaların hedefi haline getirmiş olması muhtemeldir. Ancak İttihatçıların 1918 senesinden sonra iktidardan uzaklaşmalarının ardından aile, ellerinden alınan mali haklarına kavuşabilmiştir. Cemil Molla'nın Midilli'ye sürgün

[388] BOA. BEO. 3786/283938, lef 3, 18 Temmuz 1910; lef 5, 18 Aralık 1910.
[389] BOA. BEO. 4583/343672, lef 2; lef 3, 12 Temmuz 1919.

edilmesinden sonra geride kalan ailenin hak arama çabalarından Osmanlı Devleti'nin söz konusu dönemde bürokratik işleyişi hakkında fikir sahibi olunabildiği gibi siyasi ortamdaki değişim ve dönüşümlerin bürokratların hayatları üzerindeki etkileri de anlaşılabilmektedir. Aynı dönemde Cemil Molla'nın ailesiyle benzer sıkıntıları yaşamış olan, II. Abdülhamid'in hizmetinde bulunmuş Ferik İsmail Mahir Paşa'nın[390] hanımı Safiye Hanım'ın sadrazama sunduğu dilekçe, dönemin değişen iktidar anlayışını gösteren örneklerden biridir. Nitekim Safiye Hanım, kocasının elli günden beri tutuklu olduğunu, başvurduğu hiçbir merciden sonuç alamadığını, çocuklarının perişan halde kaldığını bildirerek yardım talebinde bulunmuştur. Dilekçede II. Meşrutiyet'in ilanından sonra adeta bir propaganda aracı olan adalet ve hürriyet kavramları üzerinden eleştiri ve şikâyetin dile getirilmiş olması dikkat çekici bir detay olarak görülebilir.[391]

Cemil Molla ve ailesinin yaşantısı Cumhuriyet döneminde eski görkemini yitirmiştir. Aile fertlerinin daha önce hiç çalışmamış olmaları, Cemil Molla'nın emekli olduğu bu dönemde aileyi maddi sıkıntıya sokmuştur. Alışılmış refah seviyesinin nispeten devam ettirilebilmesi için değerli mülkler ve eşyalar tek tek satılmaya başlanmıştır. Bu durum, 1941 yılında Cemil Molla köşküne icra yoluyla el konulmasına kadar devam etmiştir.[392] Nitekim ailenin maddi sıkıntıya düştüğü ilk olarak 1932 senesinde, "Emniyet Sandığı Emlâk Müzayedesi Katî Karar İlanı" başlığında *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*'ne verilen ilan ile göz önüne serilmiştir.[393]

3.10. Cemil Molla'nın Siyasi ve Sosyal Kişiliği

Cemil Molla, güzel konuşan, alçak gönüllü,[394] saltanat devrinin zekâsıyla ve bilgisiyle tanınmış bir şahsiyetidir.[395] Dedesi Ahmed Esad Efendi tarafından özenle eğitilmiş ve yetiştirilmiştir. Sevimli ve kendisini sevdiren bir karakter yapısına sahip

---

[390] Bkz. s. 118.
[391] BOA. BEO. 3417/256266, Eylül 1908, lef 11.
[392] Dürin Ababay, "Üryanizâdeler Çılgın Bir Osmanlı Ailesi", **Tarih Dergisi**, s. 4 (2014): 91.
[393] "Emniyet Sandığı Emlâk Müzayedesi Katî Karar İlanı", **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 23. 04. 1932, 7. /04. 06. 1932, 6.
[394] Mehmed Zeki Pakalın, **Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi**, c. IV, haz. Hava Selçuk (Ankara: TTK Yayınları, 2008), 151-154. Sözü edilen kaynakta; Cemil Molla'nın Eyüp'te Talim-zâde mektebinde ilk tahsilini yaptığı yazılmış, ancak bu ilk mektebin adı, Cemil Molla'nın kendi el yazısındaki sicilinde La'lizade medresesi olarak geçmektedir. Ayrıca az da olsa İngilizce bildiğine dair bilgi ne Sicil-i Ahval kayıtlarında ne de kendi özel sicilinde de yazmaktadır.
[395] **Akşam Gazetesi**, 16 Şubat 1941.

olduğu bilinen Cemil Molla oldukça zeki, işlerini düşünerek ve bilerek yapmış biri diye tanınmıştır. Neşeli bir ruh haline sahip, dostlarına vefalı olduğu söylenen Cemil Molla, az sözle çok şey ifade etmeyi seven, nüktelerinin yerinde ve güzel olduğu kabul edilmiş, gönül ehli ve gönül yapıcı olarak tanımlanmıştır.[396] Onun sohbetinin, en kederli birine bile gamını ve kederini unutturarak neşe verdiği bildirilmiştir.[397] Cemil Molla'nın hocalar arasında nadir bulunan bir zekâya ve kuvvetli bir hafızaya sahip olduğu, gayet düzgün ve mantıklı konuştuğu belirtilmiştir.[398] Osmanlı son devrinin molla beylerinden olan Cemil Molla, Türk inceliği ve zarafetinin gerçek temsilcilerinden biri olarak ünlenmiştir.[399] Bereketzâde Hakkı, dönemindeki medreselerde Arapça ve konuşma ve yazma usulü derslerinin verilmediğinden dolayı lisan kaidelerini öğrenmekten amaçlanan faydanın elde edilmediğini, medreselerde yetişmiş bazı istisnalar hariç fesahat ve belagat üzere yazma ve konuşmaya muktedir kişilerin kalmadığına dair şikâyetini dile getirmiştir.[400] Cemil Molla'nın söz söyleme sanatı konusundaki sözü edilen dersleri eğitimi sırasında almış olması, onun konuşma üslubuna dair yapılan övgülerin haklılığını ve dönemindeki medrese eğitimi almış diğer âlimlerden farklılığını ortaya çıkarmış olabilir.

Cemil Molla'nın siyasi kişiliğini değerlendiren Abdurrahman Şeref Efendi, Cemil Molla'nın harikulade anlayışına ve zekâsına hayranlığını dile getirmiş, Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye a'zası ve başkâtibi olduğu sıralarda konuşmaları ile öne çıktığını belirtmiştir.[401] Cemil Molla'nın siyasi olayları yorumlama konusundaki anlayışı Tevfik Bey'in naklettiği anısında da dile getirilmiştir. Söz konusu hatıraya göre; Üryanizâde Cemil Molla'nın Adliye Nazırlığı görevini aldığı Damad Ferid Paşa'nın 1. kabinesinde (15/16 Mayıs 1919) Maliye Nazırı olan Tevfik Bey, Sultan Vahdettin'in idareyi ele alan zevata yönelik bir nutku olduğunu belirtmiştir. Bu nutkunda, menfaat ve intikam hisleriyle hükümet edilmemesini yönünde uyarıda bulunmasına rağmen Damad Ferid, İtilafçı nazırların padişahın bu nasihatine aykırı hareket ettiklerin, Vahdettin'in de bu duruma sessiz kaldığını, hatta onlarla pek samimi göründüğüne dair tespitini Cemil Molla'yla paylaşmıştır. Cemil Molla'nın verdiği cevap; "padişahın

[396] Semih Mümtaz S. "Evvel Zaman İçinde İkinci Hamid'in Şeyhülislamlarından Birkaç Sima", **Akşam Gazetesi"**, 03. 09. 1946, 4.
[397] **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**,140.
[398] Cavid Bey, "Felâket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi", **Tanin Gazetesi,** 3 Ekim 1945, 6.
[399] N. A. Küçüka, "Üç Ölünün Arkasından", **Ulus**, 24. 05. 1939, 5.
[400] Bereketzâde İsmail Hakkı, **Yâd-ı Mâzi,** haz. Mümtaz Habib Güven (İstanbul: Nehir Yayınları, 1997), 29.
[401] **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi**, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, 140.

kendi fikri o nutkun tamamen aksi istikametindedir", şeklinde olmuştur.[402] Bu yorumun Cemil Molla'nın padişaha olan hususi yakınlığından mı yoksa dikkatle inceleme sonucunda etraflıca düşünülmüş bir siyasi öngörüden mi kaynaklandığı Tevfik Biren tarafından açıklanmamıştır.

Cemil Molla'nın renkli siyasi ve sosyal kişiliğine örnek gösterilebilecek türden haberler gazetelerde yer almıştır. 1942 tarihli Ulus Gazetesi'nde, yirmi yıl önce (1922) Cemil Molla ve Mustafa Sabri'nin saraya davet edilerek kendileriyle konuşulmalarının İstanbul'da hayretle karşılandığı, söz konusu buluşmada Tevfik Paşa ve İzzet Paşa kabinesinin sona erdirilmesinden bahsedildiğine kuvvetle ihtimal verildiğine dair geçmişten bir haberi sayfasına taşımıştır.[403] Gazete, Cemil Molla ve Süleyman Nazif'in yine aynı tarihte Hürriyet ve İtilaf reisleri tarafından *Cercle d'Orient* (Serkldoryan)[404]'da verilen ziyafete katıldıklarını, muhalefet basınının ziyafet aleyhinde yayın yaptığını duyurmuştur.[405]

Cemil Molla'nın sosyal kişiliğine dair ailenin vermiş olduğu bilgilere göre kendisi, lüks içinde yaşamayı ve çok para harcamayı seven, son derece renkli bir kişiliğe sahip olup şık, imzalı ve iddialı giyinmeyi tercih etmiştir. Şiirden ve sohbetten hoşlanan Molla, eğlenceli, komik, esprili ve dışa dönük yapıda biri olarak tanınmıştır. Dindar biri olmasına rağmen, içkiyi, kumarı, hanımlara kur yapmayı sevdiği için, evi dönemin önde gelenleriyle dolup taşmış, hatta köşküne Fransız aristokratlarının saraylarındaki toplantı salonlarından esinlenerek, "Salon de Molla" denilmiştir. Cemil Molla, Emine Hanım'la tek evlilik yapmış, eşi kendisinden önce vefat etmişse de ikinci bir evlilik yapmamıştır.[406] Söz konusu dönemde, bir paşanın evinde bir piyano veya merkezî ısıtma sisteminin olması onun reformcu diye tanımlanmasına yeterli olduğu,

---

[402] **Mehmed Tevfik Bey (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 2,** haz. F. Rezan Hürmen, 1. bs. (İstanbul: Arma Yayınları, 1993), 143.

[403] "20 yıl Evvelki Hâkimiyet-i Milliye", **Ulus Gazetesi**, 17. 03. 1942, 2.

[404] Serkldoryan (Cercle d'Orient); geç 19. yüzyılın en ihtişamlı binası olan yapı mimar Vallaury tarafından tasarlanmıştır. Cumhuriyet döneminde Büyük Kulüp adını almıştır. Nilay Özlü, "Dönüşen Beyoğlu Üzerine Notlar: Cercle d'Orient ve Emek Sineması Örneği", **Mimarist Mimarlık Kültür** Dergisi, s, 57 (2016): 26. Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi üzerindeki bina 1884 yılında yapılmıştır. Mustafa Servet Akpolat, "Fransız Kökenli Levanten MimarAlexandre Vallaury", **(**Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991,15. Beyoğlu'nda değişik milletlerden İstanbul'a yerleşmiş insanlarla azınlıkların yaptırdığı binaların arasında en gösterşli olanıdır. Semavi Eyice, "Empire", **DİA,** c. 11 (İstanbul: Diyanet Vakfı, 1995):163. Ailenin *Cercle d'Orient* mekânı ile ilişkisinin Cemil Molla'nın ziyafete katılımı ile sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim ömrünün sonuna kadar kumar oynayıp aile servetini yok eden biri olarak ailenin hafızasında yer etmiş Cemil Molla'nın kızı Halet Hanımın da dönemin kulüplerinden *Cercle d'Orient*'ın ve Yıldız Kumarhanesinin müdavimlerinden biri olarak hatırlanmaktadır. Dürin Ababay; görüşme.

[405] "20 Yıl Evvelki Hâkimiyet-i Milliye" **Ulus**, 19. 07. 1942, 2.

[406] Dürin Ababay, görüşme.

Fransızca bilmesinin ise Avrupa kurumlarının her şeyi ile Osmanlı'ya ithal edilmesine taraf olduğu düşüncesi hâkim olmuştur.[407] Bu düşünceden yola çıkılacak olursa Cemil Molla'nın da hiç şüphesiz bir reformist olduğu da söylenebilir.

3.11. Cumhuriyet Dönemi'nde Cemil Molla

Cumhuriyet döneminde Cemil Molla, evinde inzivaya çekilmiş ailesiyle sakin bir hayat sürmeyi tercih etmiştir. Üryanizâde ailesinden Cemil Molla'nın Cumhuriyet dönemine tanıklık etmiş fertlerinin anlattıklarının dışında, onun hayatının bu dönemine ait bir resmî bilgi oldukça az sayıdadır. Ailenin bu konuda anlattıklarına göre, Cumhuriyet döneminde, Atatürk, padişaha yakın kişileri 150'likler adı altında toplayarak sürgün etmiştir. Cemil Molla'nın da ismi, hanedana yakınlığı ile tanınmış popüler bir simâ olmasından dolayı, listeye konmak istenmişse de bizzat Atatürk'ün müdahalesiyle adının üstü çizilmiştir. Atatürk, vefatından bir süre önce Beylerbeyi Sarayı'na gelmiş ve engin tecrübeli, fil hafızalı, cin fikirli, belagati kuvvetli olarak nam salmış olan Cemil Molla'yı daha yakından tanımak üzere Saray'a çağırtmıştır. Atatürk, köşke özel görevli yollayarak kendisini davet etmesine rağmen Cemil Molla, Beylerbeyi Sarayı'na gitmemiştir. Hasta olmadığı halde, "hastayım, yaşlıyım, evden çıkamıyorum" diyerek, Atatürk'ün davetini nazikçe reddetmiştir. O dönem, köşk nüfusu 38 kişi ve bunların dokuzunu çocuklar oluşturmaktadır. Cemil Molla, Atatürk'ün davetini geri çevirdiği duyulunca, köşkteki çocukları etrafına toplamış ve onlara hayat boyu unutamayacakları bir konuşma yapmıştır; "Atatürk'ün beni çağırmasına rağmen gitmemiş olmamı sakın yanlış yorumlamayın. Atatürk'e karşı olduğum şeklinde bir fikir sakın ola aklınızdan bile geçmesin. Çünkü bu külliyen yanlış olur. Ben Atatürk'ün davetine icabet edemedim, zira ben ve atalarım, biz hep Devlet-i Âliyye'ye hizmet ettik, padişahlarımıza kulluk ettik. Şimdi Atatürk'ün kapısına gidersem, ikbal bekliyormuşum, kendi geçmişime ihanet ediyormuşum gibi olur. Oysa artık benim devlet kapısından bir beklentim, bir geleceğim yoktur, ama Atatürk ve Cumhuriyet sizin geleceğinizdir! Ben size Atatürk'ü ve Cumhuriyeti tüm benliğinizle sevmeyi ve saymayı emrediyorum." Molla, son gününe kadar rahat yaşamış, ailesini de refah içinde yaşatmıştır.[408]

---

[407] Oliver Bouquet, "Hâlâ Osmanlı Modernleşmesinden Söz Etmeye Gerek Var mı?" **Devlet Olma Zanaatı / Osmanlı'dan Bugüne Kamu İcraatı**, der. Marc Aymes-Benjamın Gourısse, Elıse Massıcard, çev. Ali Berktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 64.
[408] Dürin Ababay, görüşme.

3.12. Cemil Molla Köşkü

Üryanizâde ailesinin mekân ile olan ilişkisi, Cemil Molla köşküyle sınırlı değildir. İstanbul Eyüp'te içinde Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi ve oğlunun bulunduğu türbe ile Kuzguncuk'ta deniz kıyısında 1860 yılı yapımı Üryanizâde mescidi, ailenin izlerini taşımaktadır.

Üsküdar Kuzguncuk'taki Cemil Molla Köşkü[409] adıyla tanınan köşkün arazisini oluşturan kıyı şeridi ve kıyının hemen üzerindeki koruyu 1860 tarihinde, Şeyhülislâm Esad Efendi Medine kadısı[410] iken Harem'i Şerif'i onarmasındaki büyük fedakârlık ve gayret karşılığında Sulan Abdülmecid (1839-1861) tarafından kendisine ihsan edilmiştir.[411]

---

409 Cemil Molla'ya ait Cemil Molla Köşkü, Beylerbeyi Kuzguncuk denildiği zaman akla ilk gelen mekânlardan olmuştur. **Akşam,** 01. 09. 1931. Boğaziçi'nin Kuzguncuk'ta yer alan Cemil Molla Köşkü, "cihannümalı" yapısıyla günümüze ulaşabilmiş en güzel yapılarındandır. A. Haluk Dursun, "Şehir ve Kültür: İstanbul", **Şehir ve Kültür: İstanbul,** ed. Ahmet Emre Bilgili (İstanbul: 2010),158. II. Abdülhamid döneminde Diesel motoruyla aydınlatılan birkaç yapıdan biridir. Salah Birsel, **Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi**, 249. Köşkün bulunduğu arazi 41 dönüm 728 zirâdır (parmak uçlarından dirseğe kadar olan, ortalama 75 cm ile 90 cm arasında kabul edilen uzunluk ölçüsü). Bunun 700 zirâsında üç katlı ahşap köşk, 400 zirâsında kaidesi kâgir üstü ahşap Kuleli köşk, 230 zirâsında zemini kâğir üstü ahşap dağ köşkü, 120 zirâsında ahşap arabalık bir alan, 180 zirâsında kapının ulaştığı yere kadar kâgir üstü ahşap iki oda, 50 zirâsında kömürlük, 130 zirâsında kâgir iki odalı hamam yerleri mevcuttur. Bu köşklerden 230 zirâ alanda olan dağ köşkü yanmış olduğundan mevcut değildir. Arazi ise ağaçlıktır. "Gayrimenkul Satış İlanı", **Akşam Gazetesi**, 06. 12. 1941, 8. 75 numaralı köşkün zemin katında beş oda, iki taşlık, bir antre, iki kiler, iki helâ bulunmaktadır. Birinci kat; parke döşeli bir salon ve sekiz oda, iki kiler, iki hela, ikinci kat; bir salon sekiz oda, iki kiler, iki hela, mermer döşeli bir gusülhane barındırmaktadır. Salonlar kartonpiyerli ve yaldızlı, odaların duvarları yağlı boyalıdır. Zemin ve birinci katlar kafesli ve demir parmaklıdır. 77 numaralı köşkün zemininde kârgir bir mutfak, kalorifer dairesi, kiler, iki oda, bir su kileri, bir helâ mevcuttur. Birinci kat; içte ve dışta iki antre, parke döşeli bir büyük, bir küçük salon ve dört oda, bir hela, İkinci kat; bir salon beş oda, bir mermer hamam, bir duş, çatı altında içinde bir oda ve ikinci katında mozaik döşeli ve korkuluğu mozaik parmaklıklı iki balkonu olan panjurlu bir kuleden ibarettir. 79 numaralı köşkün zemin katında bir koridor, bir salon üç oda bir helâ vardır. Birinci kat zemin katla aynıdır. Bir asma köprünün olduğu mekânda kapının yanındaki kârgir evin zemin katında iki oda, bir antre, bir helâ bulunur. Birinci katta, iki oda, bir balkon, bir hela bir sofa yer almaktadır. 120 arşın arsa üzerinde kârgir bir arabalık olup üzeri beş oda, bir koridor, bir helâ, ayrıca samanlık, bir ambar, bir hela, bir ineklik vardır. 180 arşın arsa üzerinde ise iki odalı bir ahır, 130 arşın arsa üzerinde kömürlük ve içinde bir bahçıvan odası, sebze bahçesi, bir kuyu, makine dairesi, dört su hazinesi, bir kısmı demir parmaklıklı çardak, üç havuz bir bostan kuyusu ve diğer bir kuyu, dört masura bulunmaktadır. Mai lezizi bahçede çam ve yemiş ağaçları sıralanmıştır. Bu üç köşkün tamamı 40 dönüm 18 arşın araziye sahiptir. "Emniyet Sandığı Emlâk Müzayedesi Katî Karar İlanı", **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 23. 04. 1932, 7. /04. 06. 1932, 6. Boğaziçi'nin Anadolu sahilinin nasıl imar edileceğine dair 1941 yılına ait gazete haberine göre, Cemil Molla Köşkü'nün bulunduğu Paşabahçe kasabasının deniz tarafı yalılarla kapatıldığı için kasaba halkının denizle olan irtibatının kesilmiştir. Bu durumun ortadan kaldırılması için iskele ile söz konusu tarihte Cam Fabrikası'na ait olan Cemil Molla Parkı (bugün bölgede bu adla bir park mevcut değildir) arasında yer alan deniz kenarındaki arazide duruma uygun genişlikte olmak üzere bir yeşil sahanın kurulduğu bildirilmiştir. "Boğaziçinin Anadolu Sahili Nasıl İmar Edilecek", **Vakit Gazetesi**, 02. 05. 1941, 6.

410 BOA. İ. İMS. 16/64

411 Dürin Ababay, "Üryanizadeler Çılgın Bir Osmanlı Ailesi", 91.

II. Abdülhamid, Sultan II. Mahmud'un ikinci ikbali Tiryal Hanım'ın vefatı üzerine onun Nakkaş Burnu'ndaki yalısını Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'ye verilmiştir. Ahmed Esad Efendi, bu yalıyı onarmış ve yalının Kuzguncuk yönüne doğru olan boş arsaya, uzun süredir ihtiyaç duyulan ahşap bir mescit inşa ettirmiştir. Ahmed Esad Efendi, bir burun olduğundan dolayı şiddetli anafor ve akıntının oluştuğu bölgedeki mescidin alt tarafına kayıkların sahile kolayca yanaşabilmeleri ve kayıkçıların vakit namazlarını kılabilmeleri için 1884-1885 tarihlerinde bir kayıkhane yaptırmıştır.[412] Esad Efendi, bu yalıda ikamet ederken 1878 yılında şeyhülislâmlık görevine getirilmiştir. Ahmed Esad Efendi'nin kızı Ayşe Sıdıka Hanım'dan olan torunu Cemil Molla, dedesinin izniyle onun 1889 yılında vefatından sonra koruda İtalyan mimar Alberti'ye bir köşk yaptırmıştır. Köşke Diesel motoruyla aydınlatma sağlanmış, kalorifer tesisatı kurulmuş ve telefon hattı çekilmiştir. Yıldız Sarayı'nda dahi olmayan köşkün hamamının mermerleri alttan kalorifer sistemiyle ısıtılmıştır.[413] Üsküdar'da Kuzguncuk iskelesinin üst tarafında vefat etmiş olan Tiryal Hanım'ın sahilhânesi arkasında bulunan köşk, padişahın iradesi gereği kışın başlangıcına değin Esad Efendi'nin ikametine tahsis edilmiştir. Ancak köşkün eşyaları, Hazine-i Hümâyû'nda koruma altına alındığından, köşkün Esad Efendi'ye tekrar tefrişi için Mefruşat Hümâyûn Müdüriyetine acilen teslimi, bir irade-i seniye ile buyurulmuştur.[414] Esad Efendi, sahilde bulunan evine bir telgraf makinesinin irade buyurulduğunu ve özel bir memur vasıtasıyla padişah iradesinin yerine getirilerek telgraf hattının bağlandığını içeren teşekkür yazısı,[415] Şeyhülislâm'a padişahın verdiği önemi göstermekle beraber, köşkün günün şartlarına göre en konforlu özelliklere sahip olduğunu da gözler önüne sermektedir.

II. Abdülhamid döneminde, resmî olmayan kültür, sanat ve eğlence merkezlerinden biri olan köşkte düzenlenen sazlı-sözlü eğlence ve toplantılarda Cemil Molla'nın Arap şairlerinin şiirlerini okuduğu, Ramazan ayında köşkün yakınındaki Üryanizâde Mescidinde teravileri kıldırdığı bilinmektedir.[416] II. Abdülhamid'in 1892 yılındaki doğum günü münasebetiyle İstanbul ve Boğaziçi'nde bu özel günü için yapılan hazırlıklar gözlemlenerek padişaha bildirilmiştir. Orta derecede ve fevkalade

[412] Sinan Genim, "Kuzguncuk Üryanizâde Ahmed Esad Efendi Mescidi", **Şehir ve Kültür,** s. 68 (2020): 10-13.
[413] Dürin Ababay, "Üryanizadeler Çılgın Bir Osmanlı Ailesi", **Tarih Dergisi**, s. 4 (2014): 88, 89.
[414] BOA. TSMA. e. 605/85, lef 1, 23 Ağustos 1887.
[415] BOA. YPRK. MŞ. 2/36, 30 Aralık 1888.
[416] Salâh Birsel, **Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi** (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982), 250.

donatılmış evlerin devlet görevlilerinden kimlere ait olduğu hakkında bilgi verilmiştir. Bunlardan evlerin arasından Nakkaş'ta merhum Üryanizâde'nin torunu Cemil Bey'in köşkünün de olduğu ve burada hiçbir kalabalığın görülmediğine dair rapor iletilmiştir.[417] Tahsin Paşa da anılarında II. Abdülhamid'in evlerde toplanmaya son derece düşman olduğu, İstanbul'un belli başlı konaklarındaki toplantıları gözlettirdiğini dile getirmiştir.[418] Üryanizâdeler ailesinin torunlarından olan Dürin Ababay'ın Cemil Molla'nın yanında dolayısıyla köşkte doğup büyümüş olan babasından duyup aktardıkları da sözü edilen bilgileri desteklemektedir. Buna göre, Cemil Molla döneminde köşk, adeta bir kültür merkezi veya bir kulüp gibi faaliyet göstermiştir. Misafiri köşke gelenler arasında üst düzey devlet görevlileri, tanınmış şairler, yazarlar ve İstanbul'un ileri gelen ailelerinden kişiler olmuştur. Cemil Molla'nın köşkünde yaşanan, sabahın ilk ışıklarına kadar devam eden sazlı-sözlü, şiirli-sohbetli eğlencelerde kumar da eksik olmamıştır. Köşkteki bu debdebeli hayat Abdülhamid'in de ilgisini çekmiştir.[419]

İstanbul işgalinden (1918) sonra köşkte bu eğlenceli hayat sona ermiştir. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Cemil Molla'nın emeklilik hayatı başlamış, eski debdebeli hayat artık sürdürülemez olmuştur. Yaşanan mali sıkıntılar aileyi emekli sandığına borçlandırmıştır. Cemil Molla'nın 1941 tarihinde vefatıyla Emekli Sandığı, ailenin borçlarına karşılık Köşk'e el koymuştur.[420] Üryanizâde Ömer Said Bey'in kerimesi Kadıköy Nail Bey sokağına oturan Fatma Muhterem Hanım ile Lebe Biraderler Şirketi sigorta memurlarından Mahmud Ekrem Bey ibni Said Bey'in amcaları Üryanizâde Cemil Molla'dan olan alacaklarından feragat ettiklerini bildirdiklerine dair senet ailenin özel albümünde rastlanmıştır. [421] Bu belge, Cemil Molla'nın maddi açıdan sıkıntılı dönemine tanık etmesi açısından dikkat çekicidir.

Cemil Molla ve ailesinin Cumhuriyet sonrasındaki dönemde maddi sıkıntı yaşamış oldukları, Cemil Molla Köşkü'nün dönemin gazetelerine yansıyan ilanlarında açıkça görülmektedir. İstanbul Emekli Sandığı Direktörlüğünün satış ilanına göre, Cemil Molla emekli sandığından almış olduğu 18.000 liralık borcunu vadesinde

[417] Meryem Günaydın, "II. Abdülhamid ve Saltanatı Süresince Kutlanan Yaş Günleri (1876-1909)", **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, 20-21 Şubat 2014, Selanik**, c. 3 [Sosyo-Kültürel Hayat- Sanat- Basın], 100. (71-122).
[418] Tahsin Paşa, **Sultan II. Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları**, haz. Yüksel Kanar, ed. Hamdi Akyol (İstanbul: Kapı Yayınları, 2021), 97.
[419] Dürin Ababay, görüşme.
[420] Dürin Ababay, "Üryanizadeler Çılgın Bir Osmanlı Ailesi", 91.
[421] Aile Özel Albümü, foto**:** 64-66.

ödeyemediği için borca karşılık ipotek ettiği Beylerbeyi Bostanbaşı Abdullah Ağa mahallesi Nakkaş Abdullah Ağa sokak 75, 77, 79 kapı numaralı biri büyük diğeri kuleli köşk adıyla bilinen iki köşk ile bahçe ve müştemilatından oluşan gayrimenkul, açık artırmaya konulmuştur.[422] 1947 senesinde İstanbul Emekli Sandığı Müdürlüğü adına Cemil Molla'nın varislerine yapılan duyuruda, 18.000 liralık borcun 14. 04. 1927 tarihinde alındığını, 05. 06. 1945 tarihli icra yargıçlığı kararına istinaden 28. 09. 1944 tarihine kadar faiz, komisyon ve masraflarla beraber 44.100 lira 46 kuruşa ulaştığı bildirilmiştir. Varislerin kanunî bir itirazları varsa bildirmeleri gerektiği ve tüm borcu ödemleri halinde ipoteğin kaldırılacağı aksi halde gayrimenkulün Sandıkça satılacağı her bir varise ihbarname suretiyle bildirildiği ilan edilmiştir.[423]

Köşkün satılma nedeni aile tarafından şu şekilde anlatılmıştır: Köşkün ailenin elinden çıkmasına Cemil Molla'nın kızı Mehire'nin çok iyi bir evlilik yapması neden olmuştur. Düğünün masrafları için köşkü emniyet sandığına rehin vermiş ve sandıktan alınan parayı son kuruşuna kadar harcamıştır. Fakat daha sonra borcuna karşılık hiç ödeme yapmamıştır. Cumhuriyet döneminde gelir kaynakları azalan, harcamaları artan aile, para sıkıntısı çekerken birçok mülkle beraber köşkteki değerli olan objeleri de satmıştır. 1943 yılından itibaren aile köşkten çıkmış ve köşk, 1947'de satılmıştır.[424]

[422] "Gayrimenkul Satış İlanı", **Akşam Gazetesi**, 4 Nisan 1939, 15. 31.05.1941, 7.
[423] "İstanbul Emniyet Sandığı Müdürlüğünden", **Akşam Gazetesi**, 22. 03. 1947, 6.
[424] Dürin Ababay, görüşme.

4. ÜRYANİZÂDE CEMİL MOLLA'NIN HATIRATI VE OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE (1874-1914) SİYASİ VE ASKERÎ OLAYLAR

Cemil Molla tarafından kaleme alınan bilinen hatırat, 1878-1914 tarihleri arasındaki siyasi olayları ve bunların merkezindeki devlet adamlarını anlatmıştır. Dönemin siyasi olaylarının ve kişilerinin adeta bir vakanüvis tavrıyla anlatıldığı eser, Cemil Molla'nın siyasi düşüncelerini yansıtmaktadır.

Cemil Molla'nın *Dağarcığım* adlı bir hatıratının mevcudiyetine dair bilgi çeşitli kaynaklarda yazılmıştır. Fakat Üryanizâde ailesinin torunları tarafından ailenin özel arşivinde korunan Cemil Molla'nın kendi el yazısı ile yazmış olduğu elli sayfadan oluşan metnin basılmış hiçbir nüshası bulunmamaktadır. Bu hatıratın dışında Üryanizâde ailesinin elinde bulunan aile arşivindeki bilgi, belge ve fotoğraflar arasında 19. yüzyılda Osmanlı bürokrasisinde yer almış olan ailenin bireylerine ait birçok resmî belgeye de ulaşılmıştır. Çok sayıda resmî belge ailenin önde gelen isimlerinden Şeyhülislam Esad Efendi, Cemil Molla, Molla Said ve diğer bireylerinin tayin, azil, nişan gibi konularını içermektedir. Bunlar arasında Cemil Molla'ya ait belgeler arasında bir dua ve bir Ramazan risalesi ile beraber rulo halinde sarılmış sayfalardan oluşan söz konusu hatırat da yer almaktadır. Bulunan sayfalar arasındaki bir yazıda "Merhum babam Üryanizâde Cemil Molla Beyefendi hazretlerinin asâr-ı kıymeddârından: Cemaat-ı İslâmiye Teşkilâtı Kanunu" ifadesi dikkat çekmektedir. Akşam Gazetesi'nin 16 Şubat 1941 tarihli basımının 5. sayfasında Cemil Molla hakkında yazılan yazıda, Cemil Molla'nın evkafta toplanan encümende "Cemaat-i İslamiye Teşkilâtı Kanun Layihası"nı yazdığı bildirilmiştir. Yazıda Cemil Molla'ya ait dini, içtimai ve siyasi mahiyette eserlerin ve "Dağarcığım" başlığı altında mufassal hatıraların olduğu da belirtilmiştir. Hatırat, tarih kaydı verilmemekle beraber Sultan Abdülaziz'in tahta çıkış tarihinden [1861] Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına [1918] kadar olan zaman diliminde meydana gelen Osmanlı Devleti'ndeki siyasi, iktisadi ve askerî olayları içine almaktadır. Cemil Molla, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartları, siyasi gelişmeleri, idari, askerî, eğitim, adalet ve maliye alanında yapılan yenilikleri değerlendirmiştir. Söz konusu döneme ait bulgular yazarın bizzat tanık

ifadesine dayanmaktadır. Konuyla ilgili yer, zaman, kişiler ve olaylar hakkında tüm resmî ve gayri resmî çalışmalar, arşiv belgeleri ve Cemil Molla'ya ait belgelerden verilen bilgilerin metin içindeki bilgilerle örtüştüğü söylenebilir.[425]

4.1. Cemil Molla'nın Siyasi Düşüncesinde Devlet Yönetimi

Cemil Molla, *mutlakıyet* ve *meşrutiyet* [426] kavramlarını açıklayarak başladığı hatıratının ilk sayfalarında yönetim şekilleri üzerine fikirlerini ortaya koymuş, hükümetlerin yönetim şekillerinin değişiyor olmasını 19. yüzyılın teşekküre lâyık ilerleme ve yansımalarından biri olarak kabul etmiştir. Cemil Molla, meşrutiyet yönetimini, beşerî hukuka koruyup gözetme esasına dayalı olan idare tarzı şekli olarak kabul etmiştir. "Hükûmet-i müstebîde yerine hükûmet-i mutlaka-i münevvere, hükûmeti meşrûta usûlü kabul ve ikâme olunuyor idi. Hukûk-ı beşere müra'at esâsına müstenid olan bu tarz-ı idâre her tarafta halkın mazhar-ı rağbet ve meserreti oluyordu"[427] sözleri, eserinin girişinde dikkat çekmektedir.[428] Karada trenlerin, denizlerde vapurların seyrüsefere başlamasıyla milletlerin birbirleriyle temasını ve ilişkilerini artırdığını, basının yaptığı dikkat çekici yayınların zihinleri uyandırmış olduğunu belirterek tüm bu nedenlerden dolayı söz konusu yüzyılın idari şekli olan meşrutiyet yönetiminin Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne yayıldığına işaret etmiştir. Cemil Molla, meşrutî yönetimden yana olmasına rağmen bu yönetim tarzının Osmanlı'da uygulanma biçimine itiraz etmiş, Mithat Paşa'nın beklenmedik bir şekilde

---

[425] Cemil Molla'nın "*Dağarcığım"* adıyla bilinen hatıratının tamamının transkripti ve sadeleştirilmiş hali tarafımdan hazırlanmıştır. Hatırat çerçevesinde tezden üretilen makaleler yayına hazır hale getirilmiştir. İlerleyen zaman içinde Cemil Molla'nın hayatı ve hatıratının kitap olarak yayınlanması planlanmıştır.

[426] Meşrutiyet, Osmanlı'nın siyasi anlayışında meclis, anayasa ve saltanat-hilafet rejiminin birarada olduğu yönetim şekli olarak kabul edilmiştir. Mutlakiyet karşıtı bir anlam taşımaktadır. Kanun-i Esasî'nin ilan edildiği 23 Aralık 1876'dan Meclis'i Meb'ûsan'ın bir süreliğine tatil edildiği 13 Şubat 1878 tarihine kadar I. Meşrutiyet olarak adlandırılmıştır. Meclis'in yeniden toplandığı 23-24 Temmuz 1908'den 20 Ocak 1921 Teşkilât-ı Esâsi'ye Kanunu'nun yayınlandığı ya da saltanatın kaldırıldığı 1-2 Kasım 1922'ye kadarki döneme II. Meşrutiyet denilmektedir. M. Şükrü Hanioğlu, "Meşrutiyet", **DİA**, c. 29 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 388.

[427] "Despotizm" kavramı konusunda başvurulacak kaynaklardan bazıları: **Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler**, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 555; Baki Tezcan, "Some Thoughts on the Politics of Early Ottoman Science", *Osmanlı Araştırmaları*, s.16 (2010): 137; Lütfi Sunar, "Aydınlanma Döneminde Doğu'ya Bakış: Değişen İlgi ve Söylemler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, s. 24 (2012): 68. Şerif Mardin, "Hıstorıcal Determinants of Stratıfıcatıon: Social Class and Class Conscıousness ın Turkey", **AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. 22 (1967): 120; Necmettin Doğan, "Patrimonyalizm Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım", **Liberal Düşünce Dergisi**, s. 64 (2011): 161.

[428] Cemil Molla, "**Dağarcığım",** Aile Özel Albümü, (İstanbul: basılmamış, tarih kaydı yok), 1.

meşrutiyeti ilan ettiğine vurgu yapmıştır. Cemil Molla'ya göre, meşrutiyeti ilan edenler, milletin istek ve onayı olmaksızın meşrutiyete karar verilemeyeceğinin farkında olmuşlardır. Nitekim Osmanlı tebaasının hoşnut olmadığı mutlakıyet idaresinin sona erdirildiğini, medeni haklarının kendi iradelerine bırakılması yoluyla meselenin çözüme kavuşturulduğunu ileri sürüldüklerine, dikkat çekmiştir.[429]

Cemil Molla, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda başlayan devlet yönetimindeki değişim ve dönüşümler hakkındaki düşüncesinde, Sultan II. Abdülhamid'in 1908 yılında Meclis'in yeniden açılmasında yapmış olduğu konuşmasını örnek vermiştir. Abdülhamid'e göre, ilkel kavimler her şeyi silah zoruyla, baskı ve zorla yaparlar, medeni kavimlerin despot ve fesat çıkaran hükümetleri ise isteklerini, korkutucu, yıldırıcı kanunlar çıkararak yapmak istediklerler. Ancak Allah'ın kâinatta koyduğu kanunlara, hak ve adalete aykırı olan kanunlar için hayat hakkı olamaz. Bu gibi kanunlar, çoğunlukla çıkaranların aleyhinde suç belgesi olarak kullanılır. Cemil Molla, padişahın bu fikrinin 1878 tarihindeki Meclis'i tatil ederek Kanun-i Esasî'yi askıya almasında etkili olduğunu belirtmiştir. [430]

Cemil Molla, meşrutiyet idaresinin asrın gereği olduğunu kabul etmiş, ancak bu idare adı altında olabileceklere dikkat çekmiştir. Bunu da şu sözleriyle dile getirmiştir:

> "İcabât-ı asriyyeden olarak efkâr-ı umûmiyede şekl-i idare-i hükûmetin teceddüdü, hukûk-ı medeniyyenin inkişâfıyla tagallüb-i mutlakiyetten tecerrüdü arzuları hüküm-fermâ olmakta bulunmuş idüğünden buna bir şey denemez, lüzûmu inkâr edilemez…"[431]

Cemil Molla'nın meşrutiyet ve mutlakiyet görüşlerine benzer diğer bir örnek dönemin vak'anüvislerinden Abdurrahman Şeref'te görülmektedir. Nitekim A. Şeref'e göre, meşrutiyet kavramının monarşik yönetimlerin hükümdarlarını her dönem ürkütmüştür. Bu ürkme iyi huylu hükümdarlarda bile olmuştur, ancak bu durum onlara daha çok yakınları tarafından aşılanır ve kuruntuya düşürülürdü. Meşruti ülkelerin mutlakıyetle yönetilen ülkelerden şeref ve mevki bakımından daha aşağı oldukları söylenemezdi. Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet yönetimi kaçınılmaz bir zorunluluk ve isteğe bağlı olarak dönemin devlet adamları Âli ve Fuat paşalar tarafından Sultan Abdülaziz'e kabul ettirilebilirdi. Meşrutiyetin ülkeye getirdiği yenilik ve yükümlülüğe ulusu alıştırmak hazır olmadığı idare tarzını benimsetmek için değişim ve dönüşüm

[429] Cemil Molla, 4.
[430] Cemil Molla, 8.
[431] Cemil Molla, 5.

dönemini akıllıca yönetmek gerekliydi. Ayrıca sağlam bir iyi niyete, fikre, kuvvetli bir azme, iktidara ve tecrübeye ihtiyaç vardı.[432]

Cemil Molla, Meşrutî sistemin Osmanlı'daki uygulanma tarzını eleştirirken Kanun-i Esasî'nin aceleyle hazırlandığını, derme çatma hazırlanmış millî bir meclis için seçimlerin yapıldığını belirterek böyle bir meclisin milletin kaderini eline aldığına işaret etmiştir. Meclis-i Vükelâ'nın kararlarına uymaktan kendini alamayan Meclis-i Millî üyelerinin meşrutî yönetim tarzına uygun olmadıklarını, milletin isteklerini doğru bir şekilde anlamaktan yoksun olduklarından savaşın çıkmasına da katkıları olduğunu iddia etmiştir. Zira Bâbıâli'nin çatısı altındaki "idrakten aciz" vekillerin bir takım saf talebelerin sokaklarda yükselttikleri harp isteriz seslerini ve milletin tamamına atfettikleri dokuma entari giyeriz, eski aba giyeriz, çıra yakarız türünde ulvi duyguları tetikleyen sözde kanaatkârlık içeren safça ifadelerini millî gayret ve hassasiyetin büyüklüğü ve milletin savaş istediğinin delili saydıklarını ifade etmiştir. Nitekim II. Abdülhamid'in, meşrutiyetin ilk eserine ve milletin kararına boyun eğmek zorunda kaldığını vurgulayan Cemil Molla, neticesi felaketle biten savaşın çıkma sebebini yanlış usulle seçilen anlayışsız vekillerin kararına bağlamıştır.[433]

Cemil Molla'nın bu yanlış karar sonucunda ortaya çıkan savaş ve savaş sonrası olayları aktarırken Osmanlı Devleti'nde bilinçsizce uygulanmaya çalışılan meşrutî sistemin nelere mâl olduğunu gözler önüne sermiştir. Ona göre, Rusya'ya karşı başlayan savaş, yerli ve yabancı kitap ve dergilerde ayrıntılı ve eleştirel bir şekilde kaleme alınmış tüm yazılanlarda belirtildiği gibi, savaşın ilanında ve savaşı idare etme şeklinde Osmanlı'nın birçok hatası olmuştur. Ruslar, önceden hazırlanmış, asker, silah ve mühimmat bakımından Bulgar, Sırp, Karadağ, Yunan, Romen kuvvetleri de sayıca Osmanlı ordusundan üstündü. Neticede Osmanlı Devleti mağlup olmuş, Rus orduları İstanbul önlerine kadar gelebilmişti. İstanbul'un cami, mescit, tekke, zaviye ve birçok meydanı perişan haldeki muhacirlerle dolmuş, çeşitli bulaşıcı hastalıklar, şiddetli bir fakirlik baş göstermiştir. Ciddi bir şekilde sarsılan Osmanlı Devleti, önemli ölçüde toprak, nüfus ve millî servet kaybına uğramıştı. Önce Ayestefanos daha sonra da Berlin anlaşmalarıyla devletin hazin kaderi belirlenmiştir. Berlin Anlaşması'nın 23. maddesiyle Rumeli'de elde kalan vilâyetlerin vergi bakımından istisnası, Girit Adası'na ayrıcalıklı yönetime benzer bir idare şeklinin getirilmesi, Anadolu'da yerel

[432] Abdurrahman Şeref, **Tarih Konuşmaları,** 136, 147.
[433] Cemil Molla, 4, 5.

ihtiyaçlara ve büyük devletlerin çıkarına hizmet edecek düzenlemelerin uygulanması ve ıslahat yapılması için devlet taahüt altına alınmaya çalışılmıştır. Cemil Molla, Tanzimat'tan itibaren görevlerin ve verilen sözlerin layıkıyla yerine getilmediğini kabul etmiş, içinde bulunan zamanın gereği olarak hükümet şeklinin değişmesi ve medeni hukukun gelişmesiyle mutlakiyet baskısından kurtulma isteğinin yayılması isteklerini ise lüzumlu bulmuştur. Ancak Rumeli ve Anadolu ıslahatlarındaki asıl maksadın buraların devlet bünyesinden ayrılarak Balkan hükümetlerini güçlendirmek ve genişletmek, Anadolu sınırlarında ise bir Ermenistan devleti kurmak belirtmiştir.

Cemil Molla, Osmanlı Devleti'nin bu kadar zor, önemli ve ihtiyaç içinde içinde bulunduğu durumun farkında olan Sultan II. Abdülhamid'in savaştan sonra ne yapılabileceğini düşünerek kendi fikir ve görüşleri ve bazı devlet adamlarının yol göstermesiyle karalaştırdığı program dâhilinde işe başladığını belirtmiştir. Padişahın ilk önce tecrübeyle sınanmış, büyük bir fayda sağlamayacağı anlaşılan Meclis-i Umûmi'nin toplanmasını gelecek bir zamana ertelemek üzere süresiz tatil ettiğini bildirmiştir. Böylece II. Abdülhamid tarafından meşrutî yönetimin askıya alınma sebebini makul bir gerekçeyle açıklamaya çalışmıştır. Tarafsız düşünüldüğü ve Avrupa'nın meşhur temel hukukçularının araştırma ve görüşlerine bakıldığı takdirde II. Abdülhamid'in aldığı bu geçici tedbirin uygun görülebileceğini savunmuştur.[434]

Cemil Molla, devlet yönetimini Avrupalı düşünürlerin bakış açısına göre değerlendirdiği fikirlerini şu kelimelerle ifade etmiştir:

> "Zîrâ "Ruhu'l-Kavânîn" müellifi "Montesquieu", "Mukâvele-i İctimâiye" musannifi "Rousseau", meşâhir-i hükemâdan "Ruvaye Kolor"[435] Bacon, Marra, Danton, Robespierrre, Voltaire, Elber [?] vesâire müttehiden beyân ediyorlar ki hükûmet-i mutlaka yahut müstebide cehle müsteniddir. Hükûmet-i meşrutanın müstenidi ilm ü irfândır. Efrâd-ı nâs hiss-i diyânet, saîla cehâletle hükûmeti bir te'sis-i semâvî, hükümdârı bir timsâl-i kudsî add ü farz ile ânın kuvve-i galebesine teslim-girûn ihtiyâr eylerler. Üzerlerine hükümrân olan kuvvetin kendilerinden geldiğini bilmezler. Nev'-i insanın cenâb-ı Hak'tan gayrisinin kulu ve mut'i-i mutlakı olmadığını takdir edemezler. Protestan vâizlerine verilen "Pasteur" unvânı boş değildir. Cemâatin reisi çobandır. Cemâat bir sürüdür. Mösyö Rousseau hükûmet-i mutlakayı müdâfaa zımmında fakat istihzâ sadedinde bir çobanın kendi koyunlarından ziyâde bir fıtrat-ı âliyeye mâlik olduğunu ve herhalde onların büyüğü olup tabi'at-ı mümtâze sahibi bulunduğunu dermiyân ediyorsa da "Bacon" her çobanın evsâf-ı matlûbeyi hâ'iz olamayacağını ve sürüsünün hüsn-i muhafaza edemeyip mahv u helâke sürükleyeceğini söylüyor."

Cemil Molla, Montesquieu'nun "Ruhu'l-Kavanîn" (Kanunların Ruhu), Rousseau'nun "Mukavele-i İctimaiye" (Toplum Sözleşmesi) kitaplarında yazdıkları ile Ruvaye

[434] Cemil Molla, 4-5.
[435] 1930 tarihinde çıkan *Yarın Gazetesi*'nde Ruvaye Kolor, "1831 en büyük ulemasından"ifadesiyle tanıtılmıştır. *Yarın Gazetesi,* sayfa: 2, 24 Nisan 1930.

Kolor, Bacon, Marra, Danton, Robespierrre, Voltaire gibi filozofların "mutlakiyyet ve istibdat hükümetleri cehalete dayanır" şeklindeki ifadelerini paylaşmış, meşrutiyet hükümetinin dayanağının "ilim ve irfan" olduğunu iddia etmiştir. Cemil Molla'ya göre, İnsanlar dinî inançları ve cahillikleri nedeniyle hükümeti ilahi bir kurum, hükümdarı kutsal bir simge kabul ederek kendilerini onun üstün kuvvetine bilerek teslim ederler. Üzerlerinde hükümran olan kuvvetin kendilerinden geldiğini bilmezler. İnsan türünün Allah'tan başkasına kul ve itaatkâr olmadığını takdir edemezler. Cemaatin reisi çobandır, cemaat ise bir sürüdür. Cemil Molla, bu konuda, Rousseau'nun mutlakiyet hükümetini savunma adına hafif alaycı bir üslupta söylediği, bir çobanın kendi koyunlarından daha yüksek bir fıtrata sahip olduğunu, seçkin bir yaratılışa sahip olduğunu bu yüzden onların büyüğü olduğu tezine karşılık Bacon'un her çobanın arzu edilen vasıflara sahip olamayacağını ve sürüsünü iyi bir şekilde koruyamayıp ölüme sürükleyeceğine dair tezini desteklemiştir.

Cemil Molla, tarihte mutlak hükümdarlar içinde millet ve cemaatini hayır ve kurtuluşa sevk etmiş, öz evladından daha iyi bakmış, gözetmiş olanların sayısı az değil ise de ekseriyetle cahil, haddini bilmeyen ve aşırı hırslı nefisleri ile zulmedenlerin görüldüğüne dikkat çekmiştir. Bu durumu Avrupalı düşünürlerin çoban-sürü metaforu çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır.[436] Buna göre, çobanın reislik ettiği sürü kendi türünden olduğunu, yaratılış gereği aynı vasıflara ve hukuka sahip olduklarını ve işleri onun keyfine bırakılmalarının doğru olamayacağına dair fikir üretmiştir. Bu durumun zorba kuvvete iradesini teslim etmek demek olduğunu, bunu seçmeyi ise çaresizlik diye tanımlamıştır. Çaresiz olmak ise ne hak ne vazife oluşturur. Buna bağlı olarak hâkimiyet hakkının, hükümeti ele alacak üstün kuvvetin kimde olması ve nasıl kullanılmasının faydalı ve verimli olduğu, zararlı ve sakıncalı durumlara engel olduğunu düşünerek hâkimiyet hakkının millette olmasını münasip görmüşlerdir.

Cemil Molla, toplum içinde yaşamanın bir düzeni gerektirdiği, bu düzenin sağlanmasının üstün bir kuvvetin mevcudiyeti ile mümkün olacağını belirterek muntazam bir sıra ve düzen olmaksızın işlerin yürüyemeyeceğini savunmuştur. Cemil

[436] Cemil Molla'nın, yöneticinin bir çoban olduğunu ve çobanın da sürüsünden sorumlu olduğuna dair İslam terminolojisinde oldukça yaygın bir Hadis-i Şerif olan "Ey müminler! Sizin hepiniz çobansınız ve hepiniz birbirinize karşı mütekabil vazifeler ile mükellef ve mesulsünüz", 487 numara ile "Cum'a bahsinde geçen bu hadis-i şerifte devlet reisinden bir hamala kadar toplumun her ferdinin birbirlerine karşı vazifelerinin ve sorumluluğunun olduğu bildirilmiştir. Buhârî, Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi, mlf. Zeynüddin Ahmed b. Hambel (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019) 4/98. referans göstermeyi tercih etmeyerek Batı'da bu tarzdaki benzer ifadelere atıf yapmış olduğu görülmektedir.

Molla'ya göre, vazife belirlenmeden, usul ve icra için gerekli olan kanunlar düzenlenmeden hiçbir iş yapılamaz. Öyleyse millet, kanun usullerini hazırlayarak düzeni korumak ve varlığını devam ettirmek için bütün kuvvetini; kendi oyu ve iradesi ile hâkimiyet hakkını kullanmalıdır.

Cemil Molla, insanların hükümette kendilerini temsil edecek olanları seçerek meşrutî haklarını kullanmaları konusundaki fikirlerini açıklarken, insan doğasına vurgu yapan akılcı ve gerçekçi bir yaklaşımdan yola çıkmıştır. Nitekim ona göre, insan topluluğu tek bir çeşit değildir. Aralarında yaratılıştan gelen geleneksel dinî, mezhebi çeşitli farklılıklar, muhalefetler, zıtlıklar bulunur. Genellikle isteklerinde hayır ve şerri bilmezler, bilseler de birleştiremezler, güzelce biraraya getiremezler, gerekli ayrımı yapamazlar. Milyonlarca nüfusun tek bir karar üzerinde aynı kararı veremeleri, aynı amaca göre davranamaları imkânsızdır. Her birinin kendi nefsine hâkim olmaları zordur. Cemil Molla, bu durumda yapılması gerekenin "usul-ı niyâbet" olduğunu savunmuştur. Usul-ı niyâbeti, milletin sahip olduğu hâkimiyet hakkını özgür iradeleriyle seçeceği vekillere vermesi şeklinde açıklamıştır. Bunun iki yolla olduğunu, birinin hâkimiyet hakkının kendi içlerinden seçilecek vekiller ile kullanılması olduğunu, diğerinin ise yürütme kuvvetinin sorumlu memurlara verilmesi olarak bildirmiştir. Bu demek oluyor ki hâkimiyet hakkı başka, hükümeti yürütmek başkadır. Bütün hukuk âlimlerinin ve düşünürlerinin müttefik olarak açıkladıkları "parlamentarizm" de esas olan milletin gerçek bilgiyi kavrama seviyesinin yükseltilmesidir. Millet, kazandığı hâkimiyet hakkını ve onu içeren medeni hukuku hakkıyla bilip anlamalı, kullanmalı, koruma şeklini bilmelidir. Bilmez ise istibdat ve baskıcı hükümetlerdeki mevcut durum şiddetle geri döner, kendisini yok eder. Üstelik bu defa kendi iradeleri ve seçimleriyle haklarından vazgeçmiş olduklarından, kimseye bir şey demeye hakları kalmaz.[437]

Memleketin meşrutiyetle idareye hazır olmadığına dair benzer görüşü paylaşan dönemin tanıklarından Hüseyin Kâzım Kadri (1870-1834) ise 1908 II. Meşrutiyet'in ilanından sonra meşrutiyet kavramından hiçbir şey anlamayan halkın birbirine düştüğüne dikkat çekmiştir. Ordudan hükümet memuruna, aileden akrabalık ilişkilerine kadar her yerde etkisini gösteren muhalefet siyasetinin vatanın çökme

[437] Cemil Molla, 6.

sebebi olduğunu iddia etmiştir.[438] II. Meşrutiyet'in ilanından sonra memlekette kuvvetli ve uyumlu bir hükümetin hâkim olamaması, II. Abdülhamid'in düşürülmesinin yanı sıra memleketin meşrutiyetle idare edilmesinde halkın onayının ve ümmetin söz birliğinin bulunmamasına bağlanmıştır.[439]

Cemil Molla'ya göre, Meşrutiyet yönetiminde bir diğer önemli konu "muvazene-i kuvâ" (kuvvetlerin dengesi) meselesidir. Bunu da şöyle ifade etmiştir:

> "Usûl-i meşrûtiyette muvâzene-i kuvvâ meselesi gâyet mühim ve nâziktir. Kuvve-i teşri'iye, kuvve-i icrâ'iye, kuvve-i adliye denilen bu üç kuvvet nefsü'l-emirde hâkimiyet-i milliyenin mümessilleridir. Millet nâmına idâre-i umûr ederler. Hükümdâr dahi bu kuvvetlerin nâzımı olup cümlesinin fevkinde bir mevki'-i âlî-i müstesnâyı hâ'izdir. Her kuvvetin kendi hudûd-ı salâhiyeti dâiresinde istiklâli müsellem, yekdiğerine müdâhale etmemeleri mültezem olup mesela kuvve-i teşri'iyye, kuvve-i adliyeye müdâhale etse, yâhud kuvve-i icrâ'iyeye kuvve-i teşri'iyeyi ele alarak istediğini yaptırırsa meşrûtiyet muhtel; millet, memleket muzmahil olur. El'iyâzübillah bundan muzır, mühlik-i âfet yoktur. Buna istibdâd-ı ba'z derler ki hükümdâr-ı mutlakın istibdâdından bin kat beterdir.[440]

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda Âli Paşa iktidarına muhalif olanlar tarafından söz edilmeye başlanan "istibdat"[441] sözcüğü modern Fransa'nın despotizmine karşılık kullanılmıştır. Bununla beraber istibdat, İslâmcı siyasal kuramda sözü geçen ve doğru yönetimle aynı anlama gelmektedir.[442] Cemil Molla'nın "istibdat" kavramının karşılığını Batılı anlamda değerlendirmiş olması onun zihin dünyasını yansıtması bakımından dikkat çekicidir. Cemil Molla'nın kuvvetler ayrılığı ilkesi de İslâmî idaredeki kısmî kuvvetler ayrılığına dayalı idari sistemi esas almamaktadır. Zira İslâm devletinde yasa koyucu ilahî güçtür dolayısıyla yönetici yasama alanında yetkisizdir; yetkili olduğu durumlar ise İslâm hukukunun genel esaslarıyla sınırlı ve söz konusu hukukun düzenlememiş olduğu alanlarda geçerlidir. Onun bu sınırlı iktidarı, yürütme ve yargı erkini de etkilemiş olmakla beraber yürütme ve yargı yöneticiye aittir.[443]

---

[438] Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**, haz. İsmail Kara (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1991), 64, 66.
[439] Hüseyin Kâzım Kadri, **Balkanlardan Hicaz'a İmparatorluğun Tasfiyesi 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici**, sad. Kudret Büyükcoşkun (İstanbul: Pınar Yayınları, 1992), 28.
[440] Cemil Molla, 7.
[441] "İstibdat" kavramı yalnızca II. Abdülhamid dönemi için değil Emevilerden itibaren tüm İslam tarihindeki tüm yönetim biçimleri için kullanılmaktadır. İslam kaynaklarında savaş ve galibiyet sonucu kuvvet kullanma yoluyla iktidarı ele geçirmek ve tek başına yönetmek anlamına gelen kavram, tümüyle olumsuzluk içermemektedir. İcraata göre değeri ve hükmü değişen kavramda esasen önemli olan iktidarın nasıl geldiği değil ne yaptığıdır. Bu sebpten dolayı klasik İslâm düşüncesinde önemli olan meşveret/şûra değil adalettir. Adil olmak kaydıyla kuvvet yoluyla iktidara gelen her hükümet meşru kabul edilmiştir. Ancak istibdat kavramına modernleşme döneminde tamamen olumsuz bir anlam yüklenmiştir. İsmail Kara, **Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak / Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet**, 3. bsm. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 464.
[442] İlber Ortaylı, **Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı**, ed. Ali Berktay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007),173.
[443] Mehmet Âkif Aydın, "Anayasa". **DİA.**

Cemil Molla, Meşveret usulünü devlet yönetimi için faydalı olabilecek prensiplerden biri olarak görmüş, Türk ve İslâm devlet geleneğinde önemli bir uygulama olduğunu belirtmiştir. Meşveretin en iyi tatbik edildiği yerin idarî, örfî, hukukî, malî ve diğer işlerin görüldüğü Divân-ı hümâyûnla sınırlı olmadığını ileri sürmüştür. Devletin her döneminde, merkezde, savaşta, cephede ihtiyaç duyuldukça meşverete başvurduğuna dikkat çekmiştir. Meşveretin fikir birliğinin oluşması ve sorumluluğun paylaşılması gereken olağanüstü konular üzerinde sıklıkla ve çeşitli kesimlerden ilgili kimselerin bir araya gelmesiyle yapıldığını bildirmiştir.[444] Cemil Molla, döneminin aydınları gibi kavramın İslâmî kaynağına atıfta bulunmadığı gibi Batılı tarzdaki uygulamasına da değinmemiştir. Üstelik Cemil Molla, Yeni Osmanlılar gibi meşvereti siyasal bir anlayışın kurumsal görünürlüğüyle ilgilenmemiş, söz konusu usulün işleyişinin temelinde yer alan insan unsuruna dikkat çektiği sözlerinde gerçekçi ve faydacı bir yaklaşım ortaya koymuştur:

> "Mebûsân intihâbâtında çok vakit basîret ister. Meşveret pek fâ'ideli, pek hayırlıdır. Be şart-ı ân ki müsteşâr mü'temen ve sâhib-i irfân ve ehliyet olmalıdır. Bilhassa hubb-ı millî ve vatanî ile mecbûl, hûbb-ı câh, hırs mâl ü menâl, havf, endişe, riyâdan sâlim, âğrâz makâsıd-ı ağyâra hizmet ve delâlet şevâ'iyle gayri mâ'lûl bulunmalıdır."

Bahsedilen vasıf ve niteliklere sahip olmayan, modern bilim ve eğitimden, siyasetten, hukuktan, iktisattan habersiz ise ona danışmaktan fayda olmayacağı görüşünü belirtmiştir. Cemil Molla, kendisine danışılacak kişinin özelliklerini saymaya devam ederken, bu kişilerin başkalarına hizmet ve aracılık edecek yaratılış ve karakterde ise doğru yoldan saptıracaklarını ve fesata neden olacaklarını söylemiştir. Yüksek mevki ve makam düşkünü, mal-mülk hırsı ile dolu olanların yalnızca kendi menfaatini düşüneceklerini savunmuştur. Ayrıca gösterişi seven, korku ve endişe taşıyan birinin danışmanlığından hayır gelmeyeceğini iddia etmiştir. Cemil Molla'ya göre, son Meclis-i Umûmî'de bunların her türlüsü görülmüş, milletin vekâletinin despot, diktatör, cahil birkaç şahsın oyuncağı olmuştur. Görünüşte bütün kuvvet Meclis-i Millî'de gösterilmesine rağmen gerçekte millet ve memlekete keyfine göre davranarak rahatsızlık veren bu azınlık grup, mebusları istedikleri gibi seçtirmişlerdir. Kânûn-i Esâsî'nin açık hükümlerine, ikinci derecede kanun ve nizamlara aykırı olan çeşitli zararlı hareket ve icraatlarını onaylatarak akla hayale gelmeyen haksızlıklar içeren geçici kanunlar koyarak genel ve özel hukuku

[444] Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, ed. Tansel Güney (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 31.

çiğnemişlerdir. [445] Osmanlı aydınında mebusun karşılığı Batı'daki gibi sınıf ve grup temsilcisi olmayı gerektirmemiştir.

Cemil Molla'daki mebus anlayışı İslâmcılardan Manastırlı İsmail Hakkı, Filibeli Hilmi, Abdürreşid İbrahim, İskilipli Mehmed Atıf, H. Mehmed Sadık gibi isimlerin mebus tarifine uymaktadır. Sözü edilen grup mütedeyyin, vatansever, namuslu, basiretli, asil, ehil, hür fikirli ve hür sözlü, güçlü bir zekâya ve akla, iyi niyete, hak ve adalete, fazilete ve ferasete sahip siyaset ilmini bilen, tarifi üzerinden mebus kimliği çizmişlerdir.[446] Gerek İslâmcılar gerek Cemil Molla'nın mebuslarda olmasını istedikleri bu özellikler, esasen seçkin insan arayışını yansıtan bir seçicilik anlayışıdır. Cemil Molla'nın bu özelliklere ek olarak eknomi ve hukuk bilgisini de eklediği gözden kaçmamaktadır.

Cemil Molla'nın hilafet makamıyla ilgili görüşleri hatıratında bulunmamakla beraber 1921 yılına ait arşiv kayıtlarındaki belgede yer almıştır. Cemil Molla, dinî bir zaruretten dolayı hilafetin saltanat makamıyla birlikte varlığına ihtiyaç duyulduğuna dair fikrini "İslâmiyette ruhbanlık ve sınıf-ı ruhban olmadığından hilâfet bir makam-ı mânevi olmayıp belki hilâfetin hür ve müstakil bir saltanat ile mütemezzic olmuş zarûret-i dinîyedir" ifadesiyle dile getirmiştir. Bu zaruretin nedenlerini açıkladığı sözlerini ise şu şekilde açıklamaya çalışmıştır:

> "Ehli İslâm nasıl ki tabi'iyetinde başardığı hükûmatın arzu ve iradatına itaatle mükellef ise İslâmiyet'in cânib-i hizmetindeki şahsiyet-i mâneviyeyi teşmîl eden makam-ı hilafete ta'zim ve hürmetle mükelleftir. Ve bu nevazındır ki asırlardan beri âlem-i İslâmı sâkit ve sakin bir heyet ve metbû'larını bu yüzden nâil-i emniyet ve rahat kılmıştır".

Halifeliğin bir rütbe ve tayin olunan bir makam olmadığını, halifenin çoğunluğun onayı ile hazreti peygamberin (s.a.v) vekili olarak seçildiğini belirtmiştir. Halifeliğin beş asırdan beri Osmanlı iktidarının mesuliyetinde olduğunu, Osmanlı topraklarında ve İslâm memleketlerinde hutbelerin Müslümanların halifesi olarak padişah adına okunduğuna dikkat çekmiştir. Halifelik makamına yönelik eleştiri ve incitici sözlerin "din hürriyeti" ve "mezhep hürriyetine" saldırı olduğunu iddia etmiştir. Cemil Molla, hilafeti saltanattan ayırmanın sakıncalarını ve bu düşüncede olanlara yönelik fikirlerini şu sözlerle ifade etmiştir:

> "Sekine-i arzın umumiyet itibariyle tahminen beşte birini, kısm-ı mütemeddin ve mütedeyyini itibariyle takriben üçte birini teşkil eden bir heyetin şöyle teştît ü perişaniyeye sokandan ma'azallah ne neticeler zuhur edeceği ve bu vazi'attan kimlerin istifade edeceği meydandadır.

---

[445] Cemil Molla, 7.
[446] İsmail Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri** (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 173.

Hilafeti hükümetten ayırmak isteyen kimselerin hangi ceryân-ı siyasîyenin mürevvic âmali olduğunu teemmül isbât-ı müdde'aya bürhan kat'adır."[447]

Cemil Molla'nın halifelik konusundaki düşünceleri dönemindeki bazı ulema ve aydının görüşlerinden farklılık göstermektedir. Zira Osmanlı'nın son dönemindeki başta Elmalılı Hamdi Yazır olmak üzere birçok ulema, meşayıh ve aydını tarafından ümmetin vekili, icra dolayısıyla da kanun koruyucu olarak kabul edilmiş, Halifeyi bağlayan bi'at şartını Kanun-i Esasî'nin maddeleri ve muhtevasıyla birleştirilmiştir. Halifenin hak ve yetkileri yürütme (icra) ile sınırlandırılmış, halifeliğin karşısına "hâkimiyet-i millet" denilen etkili bir güç konulmuştur. Halifenin meşrutiyetle idare edilen bir İslâm memleketinde hükümet reisinden başka bir şey olmadığı, bu yüzden diğer ülkelerde yaşayan Müslümanlar üzerinde herhangi bir velâyeti olmadığı ve idari tasarruf hakkının bulunmadığı, bu Müslümanlarla olan bağının manevi bir bağ olduğu savunulmuştur. Meşrutiyet döneminde saltanat kelimesinin istibdatı çağrıştıracağı düşüncesiyle hilafet kelimesinin imparator, kral anlamında kullanıldığına yönelik fikir ortaya konulmuştur.[448]

4.2. Cemil Molla'ya Göre Sultan II. Abdülhamid Yönetimi

Cemil Molla, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'ndeki idari, siyasi, sosyal, askerî, hukuki ve mali alanda gelişen olayları dönemin koşulları çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır. Cemil Molla, bu dönemde yapılan icraatlara dikkat çekmek suretiyle meşrutiyet yönetimi altında kurulabilecek modern devletin temellerinin Abdülhamid yönetiminin mutlakiyet anlayışı çerçevesinde atıldığına dair kanaatlerini paylaşmıştır.

Cemil Molla, Sultan II. Abdülhamid döneminde, eğitim, hukuk, maliye ve askerî alanda yapılan idari düzenlemeler ve yenilikleri hatıratının pek çok yerinde değinerek II. Abdülhamid'in yönetiminden yana bir tavır sergilemiştir. Ancak Cemil Molla'nın II. Abdülhamid'e olan yakınlığı, Osmanlı Devleti'nin son resmî devlet tarihçisi Abdurrahman Şeref tarafından farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmesi dikkat çekmektedir. A. Şeref, Cemil Molla'nın geniş düşünceye, keskin zekâya sahip olduğunu, istibdat taraftarı olamayacağını, bilakis onun Abdülhamid döneminde

[447] BOA. HSD. TVP 1/8 10 Şubat 1921.
[448] İsmail Kara, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Halifelik", **Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu,** 4-6 Eylül (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 254.

mevcut durumu eleştirdiğini dile getirerek onun meşrutiyete hakkıyla hizmet edenlerden olduğunu vurgulamıştır.[449] A. Şeref'in bu yaklaşımı, Cemil Molla'nın siyaset ilmini iyi bildiğini, hangi ortamda kimlerle nasıl konuşması gerektiğinin farkında olan bir zekâya sahip olduğunu göstermektedir. Zira hatıratın bir savunma mekanizması olduğu gibi samimi ve çıkara dayanmayan bir yazım türü olduğu da kabul edilecek olursa Cemil Molla, eserinde II. Abdülhamid'i eleştiren bir tavır içinde olmamıştır. Ancak maaşların düzenli olarak alınmamasından, vakitsiz ve yersiz terfilerden, mutlak idarenin doğal olan zorluklarından etkilenmiş olanlar ile haklı veya haksız Abdülhamid hükümetinden şikâyetçi olan ve nefret eden, kendilerini hürriyet, adalet, eşitlik kelimelerinin büyüsüne kaptıran genç subay ve çeşitli sınıflara mensup insanlar arasında ihtilal severlere katılım eğiliminin arttığını belirtmiştir. Özellikle Selanik ve Manastır'da ihtilal taraftarlarının çoğaldığına dikkat çekerek[450] bir tür dönemin eleştirisini de yapmıştır.

Cemil Molla, hatıratının İttihat Terakki'yi eleştirdiği bölümünde, Sultan Abdülhamid devrinin istibdadından nefret eden halkın İttihat ve Terakki'nin istibdadına bir türlü tahammül edemediğini ifade eden "Halk esâsen Sultan Abdülhamid devrinin istibdâdından müteneffirdi. Bu türedilerin istibdâdına bir türlü tahammül edemiyordu"[451] sözleri ile II. Abdülhamid idaresine dair "istibdat" yakıştırmasını büsbütün reddetmediğini göstermiştir. "Padişahın nüfuz ve kudreti kalmamış, aynı zamanda hükûmette ne yapacağını şaşırmıştı. Bir taraftan ricâl-i istibdâdın yağması hüküm-fermâ olur ki diğer taraftan vilâyatın her tarafında müthiş bir anarşi hüküm-fermâ olmaya başlamıştı"[452] sözleri ile de Meşrutiyet'in ilan edildiği ilk dönemde yaşanan olumsuzluklardan dönemin yöneticilerine de pay çıkardığı dikkat çekmektedir. Ancak Cemil Molla, hükümdarın istibdadını meşrutiyet ilkelerinin layıkıyla uygulanmadığı durumlarda ortaya çıkacak olan istibdat idaresine tercih ettiğini de ifade etmiştir.[453] II. Abdülhamid'in şahsına ve idaresine olan tüm bağlılığına ve takdirine rağmen meşrutiyet idaresinin unsurlarından biri olan mebusların padişah elinde görev yapamaz durumda kaldıklarını da itiraf etmekten geri durmamıştır.[454] II. Abdülhamid yönetimi, Cemil Molla'nın görüşlerine benzer çerçeveden özetlenmiştir.

---

[449] **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi**, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal (Ankara: TTK, 1996),140.
[450] Cemil Molla, 24.
[451] Cemil Molla, 44.
[452] Cemil Molla, 30.
[453] Cemil Molla, 7.
[454] Cemil Molla, 49.

Buna göre, II. Abdülhamid'in dinî otorite dâhil olmak üzere, bütün güç odaklarını merkezîleştirmesi geleneksel mutlakiyet yönetiminin bir gereği olmakla beraber bu politika önceki mutlakiyet anlayışından farklılıklar içermiştir. II. Abdülhamid, icra kaynaklarını ve nüfusun tümünü kontrol edebilecek şekilde saray personelini genişleterek bürokratik bir araç haline getirmiştir. Bu da istibdat adına modern bir totaliter devletin örgütlenmesinin temellerini atmıştır. Sultan Abdülhamid, merkezî otoritesini artırırken, taşra ileri gelenlerinin desteğini ve güvenini kazanabilmek adına onlara ekonomik teşvikler, özerklik ve kültürel özgürlükler vermiştir.[455]

4.2.1. Cemil Molla'ya Göre Abdülhamid Dönemi'nde Eğitim Faaliyetleri

Cemil Molla, II. Abdülhamid döneminde, eğitimin yaygınlaştırılmasının, başlıca ve acil yapılması gereken ilk iş olarak ele aldığını, millî eğitimin ihtiyaçlarının medeni asra göre ilerletilip geliştirildiğini, maarif alanının ihmal edilmediğini, bu konuda gayret gösterildiğini belirtmiştir. Cemil Molla'nın verdiği bilgilere göre, milletin yeni asra göre fazilet ve irfan sahibi hukuk ve medeni görevlerini hakkıyla idrak ve yerine getirebilmesi için Cevdet, Kemal, Münif ve Suphi paşalarla birlikte çalışılmıştır. İptidâ ve rüştiye mekteplerinin programları, dereceleri ve sayıları artırılmış, idâdîye mektepleri kurulmuş, memur ve hâkim yetiştirmek amacıyla mülkiye ve hukuk mektepleri açılmıştır. Bu konularla ilgili nizamnâmeler düzenlemiş, tayinler yapılmıştır. Sözü edilen mekteplerden mezun olanlar devlet kademelerinde ve sarayda görevlendirilirken buradaki görevleri sayesinde seçkin ve saygın zümreye girmişlerdi. Mülkiye ve Hukuk Mektepleri nizamnâmelerince söz konusu mekteplerden yetişenler kendi mesleklerine mahsus hak, üstünlük ve ayrıcalığa sahip olarak hizmet edebilecekleri uygun memuriyetlere tayin edilip vazifelendirilmişlerdir. Bazıları ise saray hizmetine alınmak suretiyle yükseltilmişlerdir. Söz konusu okullarda okunan dersler kanun ve mülkiye nizamnamesi, adliye, maliye, iktisat, edebiyat, tarih, Fransızca vesaire gibi en lüzumlu şeyler olup muallimleri ise devrinin en seçkin ve faziletlilerinden seçilmiştir. Devlete hizmette istihdam edilen, yüksek makamlara erişmiş, seçkin ve saygın olan mekteb-i mülkiye ve hukuk mezunları, meslekleri hakkında gerekli bilgileri hakkıyla bilerek mezun olmuşlardır. Biraz gecikmeyle de olsa vilâyet ve kaza merkezlerinde sağlam taş yapılı binalarda eğitim vermek üzere Fransa'daki liselere denk olarak idâdîyeler açılmıştır. Bu mekteplerin kaliteleri ve

[455] Kemal H. Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması,** 316-317.

sayıları artırılmış, eğitimin gayesinin yerine getirilmesi için çalışılmıştır. Erkek ve kadınlara mahsus Mekteb-i İbtidâîlerin sayıları ve özellikleri artırılmış, sayıları 385'e ulaşmıştır. Bu okullara öğretmen yetiştirme amacıyla Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât mektepleri kurulmuştur.[456]

Cemil Molla, eğitim sistemindeki yeniliklerin hangi alanlarda yapıldığına şu sözlerle dikkat çekmiş, bu kurumları II. Abdülhamid'in etkileyici ileri görüşlülüğünün işaretleri olarak göstermiştir:

> "…Hendese-i Mülkiye, Ticâret, Zirâ'at, Ma'âdin, Sanâyi'-i Nefise Mekâtib-i Âliyesi, Kız Sanâyi' Mektebi, Dişçilik ve Kâbile Tedrishâneleri, evlâd-ı aşâ'ire mahsûs Aşîret mektebi, Darü'l-hayr-ı Eytâm, Darü'l-aceze'ye mülhak Kıraat ve San'at Mektepleri ahd-i Hân-ı mağfûrun mü'asir irfân gösterânesindendir."

Bahriye mektebinin Avrupa'nın en son askerî alandaki ilerlemesine uygun düzenlendiğine vurgu yapmıştır. İstanbul'da başlıca Ordu-yı Hümâyûn merkezlerinde askerî rüştiye ve idâdîler kurulduğuna, Osmanlı ordusunun subay kadrosu sayısının artırıldığına ve özelliklerinin çoğaltıldığına işaret etmiştir.

Cemil Molla, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin padişah saraylarından daha sağlam, büyük ve göz alıcı olduklarını, bu binanın yeniden inşâ edilme proje ve planlarının II. Abdülhamid tarafından dikkatle incelendiğine dikkat çekmiştir. İlk hazırlanan plan padişaha sunulduğunda, Sultan Abdülhamid: "Burası genel sağlık ve sıhhate hizmet edecek tabiplerin senelerce gece-gündüz kalacakları yerdir. Özellikle buranın sağlık kurallarına uygun olması gerekir. Uzman doktorlara soralım dersane ve yatakhanelerin hava ve ışıktan istifadesi oranını içinde bulunduracağı kişi sayısına göre değerlendirip belirlesinler" diye emrettiğini ileri sürmüştür. Padişahın bu görüşüne göre, proje değiştirilmiş ve düzeltilmiştir. Bundan dolayı da koğuşlarının tavanlarının yüksek olarak inşa edildiğini bildirmiştir.[457]

II. Abdülhamid'in aydınlara hem sıradan halkın İslâmî ruhunu hem de Batı'nın yenilikçi ruhunu aşılamak istemesi, Kemal Karpat tarafından onun eğitime verdiği önem, bürokrasinin beslendiği temeli genişletme, Osmanlı tebaasını bir arada tutma çabası olarak değerlendirilmiştir.[458] Sultan Abdülhamid'in eğitim politikasında hızla genişleyen bürokrasi kadrolarını doldurma ve nüfusun büyük bir bölümünü eğitim sürecine dâhil etme gibi kendinden önceki dönemin pratikleri takip edilmiştir. Bununla beraber Batı'nın rekabetiyle baş edebilmek için Batılı pedegojik tekniklerinin de

[456] Cemil Molla, 8-9.
[457] Cemil Molla, 9.
[458] Kemal Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din**, 174.

seçicilikle alınmasına yönelik uygulamalarda bulunulmuştur. Gayrimüslim okullardaki din eğitimi programının örnek alınmasının yanı sıra yatılı okul, merkezî bir müfredat planı, ders kitabı dağıtımı gibi Batı eğitiminin temel özellikleri Osmanlı eğitim sisteminde standart hâle getirilmeye çalışılmıştır.[459]

II. Abdülhamid döneminde, merkezin kontrolünden uzak bölgelerde ve Osmanlı yönetimine yabancılaşmış kesimlerin merkezî yönetim altında imparatorluğa yeniden bağlanmasını içeren eğitim reformlarını bir toplumsal mühendislik planının parçası olarak da kabul eden anlayışa göre ise eğitim sistemiyle "Osmanlı vatandaşı", yani yeni Osmanlı bireyini oluşturma amaçlanmıştır. Bu sistem, otorite kurmanın ve istikrar sağlamanın aracı haline gelmiştir.[460] Eğitim kurumlarını memleketin ilerlemesi için zorunlu olarak gören II. Abdülhamid'in amacı, bir yandan devletin ihtiyacı olan kadroları buralardan sağlamak diğer taraftan bu eğitim kurumlarından dinini, memleketini seven, saltanata ve hilafete bağlı nesiller yetiştirmek olmuştur. Bu yetişecek nesiler devletin istikbali için çok önemli sayılmış, bu gayeye hizmet etmek üzere okullardaki müfredat yeniden düzenlenerek dinî ve ahlaki derslerin adet ve sayıları arttırılmıştır. Ne var ki II. Abdülhamid'in saltanata ve hilafete bağlı nesiller yetiştirme gayesi etkili olmamış, bu dönemde açılan yüksekokullarda yetişenler Batı düşüncesinden ve pozitivist akımlardan etkilenerek Sultan Abdülhamid yönetim tarzına karşı muhalefet olmuşlardır.[461] Nitekim Cemil Molla'nın dedesi Ahmed Esad Efendi'nin şeyhülislâmlığı döneminde 2 Mart 1887 tarihinde meşihat tarafından Yıldız Sarayı'na sunulmuş tezkirede, rüştiye ve idâdîlerin müfredatının öğrencinin akaidinin artmasına hizmet edecek şekilde düzenlenmesi tavsiye edilmiştir. Milletin dininin temelinin sağlamlaştırılması için dinî eğitimin iptidaiye ve rüştiyelerde olması gerekliliği öne sürülmüştür. Ayrıca Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de, Harbiye, Tıbbiye ve Mühendishanelerde de müfredatın tekrar ele alınarak ek din bilgisi derslerinin konulması dile getirilmiştir. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane müdür yardımcısı Mehmed Recai Efendi'de yazmış olduğu tezkirede ders programının düzenlemesinin ne surette olması gerektiğine dair teklifini sunmuştur. Özellikle Arapça, fıkıh dersleri ile peygamberlerin, sahabelerin ve meşhur ulemanın hayatını öğreten derslerin müfredata eklenmesi istenmiştir. Bununla beraber Latince ve felsefe derslerinin kaldırılması,

[459] Benjamin C. Fortna, **Mekteb-i Hümâyûn**, 290-291.
[460] Miri Shefer- Mossensohn, **Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi**, ed. Cumhur Öztürk, çev. Kübra Oğuz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), 100.
[461] Azmi Özcan. "Sultan II. Abdülhamid", **Türkler 12**, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002): 926.

Avrupa yazarlarına ait tercüme eserlere yönelik hiçbir şey okutturulmaması, ahlak derslerinin haftada iki gün bu konuda en iyi hocalar tarafından verilmesi, Mekteb-i Sultanî'de kaldırılmış olan Arapça, Farsça ve Türkçe derslerinin Müslüman bir memur nezaretinde verilmesi konusunda tavsiyelerde bulunmuştur.[462]

Ümmet ve tebaa temelinde şekillenen geleneksel devlet anlayışından ulus, millet ve vatandaş esasına dayalı, meşruiyetini beşerî şartların gereklerine dayandıran, bir milletin tarihi, beklentisi, dili ve hisleri üzerinden ideolojisine göre kurgulanmış modern devlet anlayışı büyük ölçüde II. Abdülhamid döneminde atılmıştır. Bu dönemde Tanzimat'ın seküler ve laik reformlarının uygulandığı pragmatist bir politika takip edilirken diğer taraftan devletin geleneksel gücünün korunması için devletçi ve merkeziyetçi bir yönetim anlayışı sergilenmiştir. II. Abdülhamid, sözü edilen politikaları yürütebilmek adına İslâm birliği ideolojisiyle birlikte eğitim unsurundan da faydalanmıştır.[463] Devlet eğitim sisteminde, Batı etkisi altında olduğu kabul edilen eğitim planına eklenen dinî telkinlerle karşı duruş sergilenmeye çalışılmıştır. Bir yandan merkezileştirilmiş okul ağı inşa edilirken öte yandan eğitimin içeriğine dinî bir yönelimin damgası vurulmuştur.[464]

Osmanlı'nın düzenli bir ilkokul sistemini kurması için gerekli olan yerel mali kaynakların istikrarı ve sürekliliğinin sağlaması konusunda yetersiz kalınmıştır. Yerel mali kaynakların aktif olarak eğitime katkıda pay sahibi olabilmesi, yerel halkın eğitime olan yaklaşımıyla ilgilidir. Maddi kaynakların elde edilmesinden sorumlu olan yerel mülki idareler, bölgelere ve nüfus yapılanmalarına göre farklılık gösteren maddi ve kültürel şartlarla karşılaşmışlardır. Bu farklılıklar Osmanlı vilayetlerinde aynı örnek ve standartta bir okul sisteminin kurulması çabasını engelleyen çok önemli bir faktör olmuştur.[465]

---

[462] BOA. Y. MTV 25/52, 31 Ocak 1887; Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönem (1876-1909)**, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002)**,** 109. Not: Selim Deringil, sözü edilen eserinde Mekteb-i Mülkiye-i Şahane müdür yardımcısı Mehmed Recai'yi Galatasaray Lisesi Müdürü Ahmed Recai olarak tanıtmıştır. Deringil'in gerek Şeyhülislâm Üryanizâde Ahmed Esad Efendi'nin gerek Mehmed Recai'inin II. Abdülhamid'in muhafazakârlığını göz önünde bulundurarak görüş bildirdikleri şeklindeki yorumu anokranik bir yaklaşım olarak kabul edilebilir.

[463] Mustafa Gündüz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", TALID c. 6. s.12 (2008): 244.

[464] Benjamin C. Fortna, "Education for the Empire: Ottoman State Secondary Schools During the Reign of Sultan Abdülhamid II (1876-1909)", A Dissertation Submitted to the Faculty of the Division of the Humanities ın Candidacy fort he Degree of Doctor of Phılosophy, (The University of Chıcago, 1997), 201.

[465] Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) / İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, 197.

Eğitim alanındaki bu tür bir olumsuzluk Cemil Molla tarafından farklı bir açıdan dile getirilmiştir. Buna göre, eskiden beri var olan mahalle ve vakıf mekteplerinin sayısının 1000'i aşkın olmasına rağmen Osmanlı nüfusu göz önüne alındığında bu sayı yetersiz kalmıştır. Yeni okulların açılmasındaki ihtiyacın maddi kaynaklardan ibaret olmayıp yeni eğitim-öğretim usullerine vakıf öğretmenlere de ihtiyaç olduğundan bu konuda ibtidâ mektepleri ile Dârülmuallimler çok önemli görevler üstlenmişlerdir.[466]

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında yapılan reformlar ilmiye sınıfının kontrolü dışındaki alanlarda başlatılmıştır. Bunlar ordu ve sivil bürokrasinin ihtiyaç duyduğu subay, doktor, mühendis ve idari yönetici gibi elemanları yetiştirmek üzere kurulan modern teknik meslekî okullar olmuştur. Sonrasında ise ilmiye sınıfının ilgili olduğu orta öğretime sıra gelmiştir.[467]

II. Abdülhamid döneminde yurt dışına gönderilen öğrenciler, Osmanlı subaylarıyla sınırlı kalmamıştır. 1883 yılında Almanya'ya gönderilen altı öğrenciden 4 kişi buradaki Ziraat Akademilerinde eğitimlerini tamamlamışlar, vilayetlere ziraat müfettişi olarak atanmışlardır. 1890 yılından sonra II. Abdülhamid tarafından beş kişi Fransa'ya, beş kişi ise Almanya'ya ziraat eğitimi almak üzere gönderilmiştir.[468]

Cemil Molla ise Abdülhamid'in meşhur korkularına rağmen pek çok Osmanlı subayını Avrupa'ya tahsile gönderdiğine vurgu yapmıştır. Yalnızca askerî okulların değil, siyasi ilimler ve fen hukuk, tıp, iktisat okullarından görev yapmak üzere getirtilen Batı'nın ilim adamlarından Müslim, gayrimüslim yüzlerce Osmanlı aydınının faydalanmış olmasını, Abdülhamid'in Batı'nın eğitiminden korktuğu söylentilerini boşa çıkaran deliller olarak göstermiştir.[469]

II. Abdülhamid döneminde alınan kanunî tedbirler çerçevesinde ilköğretim mecburi hâle getirilirken (1882), merkez ve taşrada ilköğretim teşkilâtı kurulması, iptidaî okullar açılıp çoğaltılması, sıbyan okullarına yeni usûl eğitim anlayışının getirilmesi, taşrada Darülmuâllimînlerin açılması gibi eğitim alanında idari tedbirler alınmıştır. B. Kodaman'a göre, imparatorluğun genişliği ve nüfusuna oranla söz konusu alanda yapılan yenilik ve düzenlemeler yetersiz kalmıştır. İlköğretim ve eğitim

---

[466] Cemil Molla, 8, 9.
[467] Ahmet Cihan, "Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması (1770-1876)", (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), 270, 271.
[468] Ali İhsan Gencer, **"Osmanlı'dan Cumhuriyet'e" Sosyo-Kültürel Siyasi Yansımalar**, haz. Gülden Sarıyıldız, Fatma Ürekli, Recep Karacakaya, Neriman E. Hacısalihoğlu (İstanbul: Derin Yayınları, 2015), 162, 163.
[469] Cemil Molla, 9.

alanındaki yeniliklerin somut neticeleri alınmakla beraber devletin mali imkânları, eğitime ayrılan para, iç ve dış olaylar, kapitülasyonlar, gayrimüslimlerin olumsuz faaliyetleri, kadro yetersizliği gibi sebepler, eğitim alanındaki sorunların çözülmesine engel olmuştur.[470] Nitekim Cemil Molla da otuz altı sene iktidarda kalan Abdülhamid'in milletin irfan seviyesini hakkıyla yükseltmesi, mecburi eğitim kanununu tam ve güçlü bir şekilde yürürlüğe koyarak hiç olmazsa Osmanlı genel nüfusunun yüzde ellisine kadar okuma yazma becerisini kazandırması gerekirdi, diyerek eğitim konusunda II. Abdülhamid'e yönelik serzenişten de geri durmamıştır. Ancak hemen ardından II. Abdülhamid'in fikirlerini ve anlayışını gerçekleştirmesi nasip olamadı diyerek onun bunları yapacak dünya görüşüne sahip biri olduğuna dair takdirini gizlememiş, "*O feyz-i cihanpenâhın idraki ma'a'-te'essüf müyesser olamadı*", sözleriyle bundan duyduğu üzüntüyü belirtmiştir.[471]

4.2.2. Cemil Molla'ya Göre II. Abdülhamid Dönemi'nde İdari Durum

Cemil Molla, idari işlere ait bazı eksikleri ve başarısızlıkları dile getirmek suretiyle eleştirisini yapmıştır. Ona göre, idari işlerden olan inşaat, ticaret, ziraat işleri için Fransa kanunlarından kopya edilerek bazı usul ve kanunların toplanarak bir araya getirilmiş, ancak bundan pek büyük bir şey ortaya çıkmamıştır. Bazı bataklıklar kurutulmuş,[472] limanlar, rıhtımlar, köprüler yapılmış, "Turuk-ı Sultânîye" (Sultan Yolu) denilen büyük şoseler birkaç vilayet sınırında birbirine bağlanmış, Rumeli'nin ve Anadolu'nun bazı yerlerinde demiryolları yapılmış ise de memleketin ihtiyaçları yanında bunlar hiç kalmıştır. Bu konuda Abdülhamid devrinin en önemli, büyük inşa

---

[470] Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, 2. bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 69, 70.

[471] Cemil Molla, 9.10.

[472] Osmanlı Devleti'nin son dönem devlet adamlarından Mehmed Memduh'un yaşadığı dönemle ilgili gözlemlerini ve arîzalarını aktardığı eserinde Osmanlı Devleti'nde yapılması gereken ıslah çalışmalarının listesini sunmuştur. Buna göre, nehirlerden kanal açarak ölü toprağı sulamak, bataklıkları kurutup civardaki köylerin halkını zehirleyen pis kokudan kurtararak sağlık ve selametlerini temin etmek suretiyle neslin çoğalmasına hizmet edilecektir. Kurutulacak geniş ve verimli yerlere muhacir yerleştirmek, ziraatçı halka yeni icat edilen alet ve edevatı dağıtmak, gübre üretimini sağlayacak fabrikalar kurmak, tarım ve beslenmede kullanılacak hayvanların ıslahı da yapılacaklar arasındadır. Ayrıca ürünlerin az bir maliyetle nakilleri için yolları birleştirmek, hazine arazisi olup istenilen verim alınmayan arazilerin halka devredilerek hem hazineye hem halka fayda sağlamak, madenleri halka açmak, ormanları korumak ve geliştirmek de listeye eklenmiştir. Mehmed Memduh, **Tanzimattan Meşrutiyete 2**, haz. Ahmet Nezih Galitekin (İstanbul: Nehir Yayınları, 1995), 140.

eseri ve hayrından olarak Hicaz Demiryolunu[473] ve Ziraat Bankalarını[474] görmüştür. Hicaz hattının doğrudan doğruya devlet malı olmakla birlikte millet ve memleketin maddi-manevi desteğiyle ortaya çıkarıldığına dikkat çekerek bu hattın esaslı faydaları olduğu gibi istikametinin İslâm'ın kıblesi Mekke'ye doğru olması nedeniyle beğenilen ve övgüye layık bir eser olduğunu belirtmiştir. Ayrıca doğal olarak geçtiği toprakların bayındırlık ve zenginliğini artırmaya hizmet etmesinden dolayı da emeği geçenleri ve sebep olanları takdir edip yüceltilmesi gerektiğini savunmuştur.[475]

Personel bilgilerine daha kolay ulaşılmasını sağlayacak sicil dosyalarını oluşturmak amacıyla 5 Şubat 1879 tarihinde kurulmuş olan Sicill-i Ahvâl İdaresi[476] gibi idari alandaki bu tarz düzenlemeler Cemil Molla'ya göre, II. Abdülhamid dönemindeki İstanbul ve diğer merkezlerde meşrutiyet usullerinin uygulanmasıdır. Zira idari hukukta sorumluluk ve vazife esasına göre değişiklikler yapılarak hizmetlerin geneline Müslüman-Hristiyan istisnasız memur alınmıştır. Memurların ehil ve ehliyet sahibi kişilerden seçilmesine karar verilmiş, bunun için Mülkiye

---

[473] II. Abdülhamid'in emriyle 1 Eylül 1900'de resmî olarak yapına başlanan Hicaz Demiryolu ile Şam'dan Mekke'ye ulaşması planlanmış, ileride Akabe ve Cidde'ye bağlanması, hatta Yemen'den San'a kentine kadar uzatılması düşünülmüştür. Hicaz Demiryolu'nun yapılmasındaki amaç, bölgede muhtemel ayaklanmalar ve buraya dışardan gelebilecek saldırılara karşı bölgeye asker sevkini hızlandırmak suretiyle burada Osmanlı Devleti'nin askerî etkinliğinin artırılması ve otoritesinin güçlenmesini sağlamaktı. Ayrıca Hacıların hicaz hattı boyunca güvenli ve daha rahat seyahat etmeleri amaçlanmıştır. Projeyle İslâm âleminde II. Abdülhamid'in şahsında Osmanlı Devleti'nin itibarını ve nüfuzunu kuvvetlendirmesine hizmet etmesi de hedeflenmiştir. Demiryolu'nun faaliyete geçmesiyle Suriye, Hicaz ve Yemen'e ticarî bir canlılık gelmesi de ulaşılmak istenen hedeflerden olmuştur. Ufuk Gülsoy, "Gerçekleşen Bir Rüya: Hicaz Demiryolu", **Yeni Türkiye,** c. 6, s. 701 Osmanlı Özel Sayısı (2000): 323. Bu projede Osmanlı Devleti'ni Süveyş Kanalı'na olan bağımlılığından kurtarmak, buraya ödenen paraların içerde kalmasını sağlayarak ülkenin ticaret ve ekonomisinin canlandırılması düşünülmüştür. Göçebe bedevilere bu vesileyle iş imkânı sağlanarak hem kendi içlerinde hem de hacılara karşı ortaya çıkardıkları sorunları bitirmek istenmiştir. Yabancı devlet adamları ve gözlemciler tarafından da büyük ilgiyle takip edilen çalışma, 400 yıllık Osmanlı saltanatı tarihinin uzunluk olarak en iddialı, en orijinal, en kapsamlı, en emek sarfedilen, en masraflı ve yenilkçi modernleşme projesi olarak tanımlanmıştır. Uzun süren bir çöküşten sonra Osmanlı toplumunun güven kazanmasını ve Müslüman halkın dayanışmasını sağlamış olması bakımından da takdir görmüştür. Orhan Koloğlu, "Hicaz Demiryolu (1900-1908) Amacı, Finansmanı, Sonucu" **Çağını Yakalayan Osmanlı!** haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür, 1995), 298, 313.

[474] Osmanlı Devleti'nde tarım kredisinin temeli "Memleket Sandıklar" adıyla Mithat Paşa tarafından 1863 yılında yerel ölçekte kurulmuş, daha sonra 1883 yılında Said Paşa'nın sadaretinde "Menafi Sandıkları" adı altında düzenlenmiştir. 1888 yılında ise Kâmil Paşa tarafından Ziraat Bankası adıyla modern anlamda tarım kredisi sağlayan bir kuruluşa dönüştürülmüştür. Hikmet Bayur, "Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa'nın Siyasal Durumu", Belleten Dergisi, c. 35, s. 137 (1971), 63. II. Abdülhamid döneminde kurularak faaliye geçen Ziraat Bankası'nın esas görevi, sağlam kefalet karşılığında çiftçilere borç vermek ve faizle mevduat kabul etmek olarak belirlenmiştir. Fatmagül Demirel, "Sultan II. Abdülhamid'in Mirası Memleket Sandıkları'ndan Ziraat Bankası'na" **Sultan II. Abdülhamid'in Mirası / İstanbul'da Kamu Binaları** (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2011), 100.

[475] Cemil Molla, 10.

[476] Esra Yıldız, "Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Şeyhülislamlığın Bürokratik Yapısı", 60.

Mektebi açılmıştır. Özel bir nizamname ile bir sicil-i ahvâl[477] ve bir de "İntihâb-ı Memûrîn Komisyon-ı Âlisi" (Memurları Seçme Komisyonu) oluşturulmak suretiyle idari yenilikler yapılmıştır. Böylece mektepliler tercih edilmiş, eski memurlardan doğruluk ehliyet sahibi olanların istihdamına izin verilmiştir. Mesleki yeterlilikleri uygun olmayanlar emekliye ayrılmış, emeklilik, tayin, terfi ve azil işlemlerinin özel bir nizamnameye bağlanması konuları karara bağlanmıştır. Emekli sandığı tesis edilmiş, kanun hakkında muhalefet gösterenlerin, kanuna aykırı işler yapanların, rüşvet almaya cüret edenlerin takibi ve araştırılması için müfettişlikler kurulmuştur. Sorgulamalar, özel olarak oluşturulan Mülkiye mahkemelerinde ile Şûrâ-yı Devlet, Bidayet (davaların ilk görüldüğü mahkeme), İstinaf ve Temyiz mahkemelerinde görülmesi kararlaştırılmıştır. [478] Cemil Molla'nın "meşrutiyet usullerinin uygulanması" olarak yorumladığı idari sistemdeki yenilikler esasen bürokrasi ve devletin modernleşmesi olarak görülebilir.

4.2.3. Cemil Molla'ya Göre II. Abdülhamid Dönemi'nde Adli Durum

Osmanlı Devleti'nde 1879 yılında gerçekleştirilen adli ıslahat programı gereğince art arda Teşkîlât-ı Mahakim Kanunu, Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiyye, Usûl-ı Muhâkemât-ı Hukukiyye kanunları çıkarılmıştır.[479] 1879'da çıkarılan 94 maddelik Mehakim-i Nizamiye'nin Teşkilât-ı Kanun-ı Muvakkatı ile Osmanlı yargı teşkilatı mahkemelerinde önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu kanunla mahkemeler hukuk ve ceza olarak ikiye ayrılmıştır. Adliye müfettişlikleri kurulmuş, Bidayet mahkemeleri ceza, hukuk ve ticaret adı altında üçe ayrılmıştır. Her vilayet merkezinde bir istinaf mahkemesi, merkezde ise hukuk ve ceza dairelerini bünyesinde barındıran bir temyiz mahkemesi kurulmuştur. Bununla birlikte köylerdeki ihtiyar meclisleri ile nahiyelerdeki nahiye meclisleri de görevlerine devam etmiştir.[480] Savcılık kurumu, anayasadaki yerini 1876 Anayasası'nın 91. maddesinde almıştır. 1879'da çıkarılan Mehakim-i Nizamiye'nin Teşkîlât-ı Kanun-ı Muvakkatı ile ülke genelinde savcılıklar

---

[477] 1877 yılında İbrahim Edhem Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Dâhiliye Nazırlığı'na getirilen Ahmed Cevdet Paşa bu görevde iken mülkiye memurlarının hâl tercümelerinin kaydedilmiş, *Sicill-i Ahval Defteri* düzenlenmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,** ed. Mustafa Güçlükol, Bilge Bozkurt, c. 1 (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 9

[478] Cemil Molla, 10.

[479] Fatmagül Demirel, "Osmanlı Hukuk Sisteminde Adli Sicil Uygulaması" **OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, s. 29 (2011),101.

[480] Osman Köksal, "Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere Dair II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Layiha" *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 19 (2006): 264.

kurulmuştur. Aynı yıl içerisinde Usul-ı Muhakemat-ı Cezaiyye Kanunu çıkarılarak savcılık kurumunun görev yetkileri belirlenmiş, davayı vekâlete ait hükümler yer almıştır. 1880'de açılan Mekteb-i Hukuk'un Nizamnâmesinde, bu mektebi bitirmeyenlere dava vekâleti ve ruhsatnâme verilmeyeceği belirtilmiştir. İlk Osmanlı barosu 1878'de kurulmuştur. 1878'de kurulan Mukâvelat Muharrirleri Nizamnâmesi ile noterlik kurumu oluşturulmuştur.[481] Adliye Nezaretinin teşkilat yapısı çıkarılan ilk nizamname ile belirlenmiştir. Adliye Müsteşarlığı, Adliye Mektupçuluğu, Havale Müdürlüğü, Umûr-ı Cezaiyye Müdürlüğü, Umûr-ı Hukukiyye Müdürlüğü, Sicill-i Memurin Müdürlüğü, Mezahip Müdürlüğü, Evrak Müdürlüğü ve Muhasebe Müdürlüğü sözü edilen nizamname gereği oluşturulan idarî birimlerdir.[482]

Cemil Molla'nın da II. Abdülhamid döneminde adli alanda yapılan yeniliklere ilişkin verdiği bilgiler bu konudaki bilgileri açıklayıcı ve destekleyici niteliktedir. Cemil Molla, uluslararası kongre ve konferanslarda kapitülasyonların kaldırılmasının adli sistemin düzenlenmesi koşuluna bağlı olduğu gerçeğine işaret etmiş, bu alanda yapılacak yeniliklerin önemine şu şekilde değinmiştir:

> "Hükûmet-i Osmaniye esâsen adl ü ihsân ile memur olup b'il-cümle teba'asına tevzi'-i adâlet, hukûk-u şahsiye ve umûmiyelerinde bahş-i itminân ü emniyet azmi kavîsinde bulunduğunu, kabûl ve ilân olunan meşrutiyetin mü'edda ve muktezâsı da bu olduğu cihetle aynı tarihte sûret-i ciddiye ve mükemmelede adliye-yi ıslâh ve tensîka ibtidâr eylemiştir."

Cemil Molla, bu sözleriyle Osmanlı Hükümeti'nin adalet ve iylikle çalışıp tebaasına adalet dağıtarak genel ve şahsi haklarının tanınmasında ve güvenliğinin sağlanmasında büyük gayret gösterdiğini, adliyenin ıslah edilmesi ve düzenlenmesinin meşrutiyet yönetiminin de bir gereği olduğuna dikkat çekmiştir.

Cemil Molla'ya göre, hukuk âlimleri ve erbabından oluşturulan komisyonlarda Avrupa'nın adliye teşkilatı, yargı usulü enine boyuna tartışılmış, incelenmiş, mümkün olduğunca kanunlar ve esaslar fıkıhla ilgili (şer'i hukuk) hükümlerimizle birleştirilmiş, şer'i ve nizamî mahkemelerin vazifeleri belirlenmiş ve birbirinden ayrılmıştır. Hukuk, ceza, ticaret, gibi kısımlara; bidayet, istinaf, temyiz gibi derecelerine göre mahkemeler kurulmuştur. Yargılamanın açık yapılması, özgürce savunma hakkı, hâkime itiraz edip reddetme gibi adli teminat ile hakkaniyet sağlanmış, yargı usulü kanunları yapılmıştır.[483]

---

[481] Nevin Ünal Özkorkut, "Savcılık, Avukatlık ve Noterlik Kurumlarının Osmanlı Devleti'ne Girişi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. I-II, 4 (2003): 149-154.
[482] Fatmagül Demirel, "Adliye Nezaretinin Teşkilat Tarihçesi", **Adâlet Kitabı,** ed. Halil İnalcık, Bülent Arı, Selim Aslantaş (Ankara: Kadim Yayınları, 2012): 332.
[483] Cemil Molla, 11.

II. Abdülhamid'in 1894'ün aralık ayında Adliye Nazırı'ndan adli işlere karışmaması konusunda valilerin uyarılmasını istediği irade,[484] Cemil Molla tarafından da doğrulanmıştır. Cemil Molla, hukuku koruma ve savunma anlamında "müddei-i umumilik" (savcı) makamları oluşturulduğunu, söylemiştir. Özellikle hâkimlerin bağımsızlığı ve her türlü müdahaleden emin olması kuralı onaylanmıştır. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından hâkimlerin, savcıların tayinleri kolaylaştırılarak Paris, Viyana, Londra, Berlin Konferanslarında etkili olan şikâyetlerin başta gelenleri ortadan kaldırılmıştır. Memlekette hukuk eşitliği kanunlarıyla asli unsurlar karşısında bir derece mahkûmiyet halinde bulunan diğer Osmanlı unsurlarının hâkim mevkilere getirilmeleri, II. Abdülhamid'in herkes tarafından beğenilen icraatlarından olduğunu savunmuştur. Adliyenin bulunduğu asra göre düzenlendiğini, kanunların ve yeni nizamların düzenlendiğini, mahkemelerin açıldığını bildirmiştir. Cemil Molla, sözü edilen tüm bu uygulamalarda ve adli alanda işleyiş nasıldı, kanunlar sözde kalmadı mı, mehkemeler yargılama görevini yerine getirdi mi, bağısızlığını koruyabildi mi, adalet sağlanabildi mi gibi, bu konuda akla gelebilecek soruları da sormuştur. Bunun cevabını arşivlerde yığılı yüzbinlerce dosya, mahkeme zabıt ve kararları, bu kararların icraatlarının verebileceğini söylemiştir. İhtiyaca yeterli ehil ve muktedir hâkimlerin yokluğunu, bazı memurların görevlerini kötüye kullanarak halkın diline düştüklerini teşkilatın eksiği olarak ortaya koymuştur. Bununla beraber adliyenin genel olarak rahatladığını ve insanlar arasındaki şahsi davalar ve çekişmelerin çözümüne iyi bir şekilde hizmet ettiğine dair olumlu görüş bildirmiştir. Abdülhamid'in hazine görevlilerinin, hanedan üyelerinin, padişahın yakınlarının ve nüfuzlu hükümet üyelerine dava açmak isteyen hiç kimsenin engellenmediğini belirtmiştir. Halkın verdiği dilekçelerinin kabul edildiğini, usulünce mahkemelerinin görülerek haklı veya haksız hangi taraf ise mahkeme kararının verildiğine dikkat çekmiştir.[485] Cemil Molla, adli sistemdeki değişiklikleri genel bir bakış açısıyla ele almış, hukuk alanındaki değişiklikleri Osmanlı'nın Batı nezdindeki uyumu çerçevesinde değerlendirirken geleneksel yapının yeni sisteme eklenmesinde gösterilen hassasiyete de dikkat çekmiştir.

[484] Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı", **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi,** ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, 2012): 62.
[485] Cemil Molla, 11-12.

4.2.4. Cemil Molla'ya Göre II. Abdülhamid Dönemi Askerî Durum

II. Mahmud tarafından 1834 yılında kurulan Mekteb-i Harbiye'nin görevi Osmanlı ordusuna subay yetiştirmekti. 20. yüzyıl başlarında Harbiye güçlü bir şekilde teşkilatlandırılmış; hoca kadrosu, nicelik ve nitelik bakımından oldukça güçlendirilmiş, askerî mektepler, ordunun ihtiyacı olan subay ve öğrenci sayısını barındırır hale getirilmiştir. Yılda ortalama altı yüz öğrenci mezun eden Harbiye ve Mühendishaneler, ordudaki mektepli subayların artmasını sağlamıştır.[486] 19. yüzyılın ortalarından itibaren Fransız subayları Osmanlı kara ordusunda, İngiliz subayları ise donanmada danışmanlık görevlerini üstlenmişlerdir. Bu dönemde asker ve donanmanın silahları da Fransız, İngiliz ve Amerikan silah firmaları tarafından karşılanmıştır.[487] 1877-1878 döneminde Amerika Birleşik Devletleri şirketlerinden tüfek ve tüfek mermi ve mühimmatları satın alınmıştır.[488] Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra askerî ıslahatların yapılmasına hız verilmiştir. II. Abdülhamid bu işle özel olarak ilgilenmiş, saltanatı boyunca birçok askerî ıslahatın sorumluluğunu üstlenmiştir. Nitekim askerî kuvvetlerin zaaflarının araştırılması ve yenileşme için gerekli yasaları tavsiye etmesi için Teftiş-i Umûm-ı Askerî Komisyon-ı Âli'yi kurmuştur. Kara ve deniz kuvvetlerini geliştirmek için danışman ve eğitimci olarak hizmet vermeleri amacıyla Alman subaylarını davet etmiştir.[489] Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa ile yaşadığı sorunlar, Almanya'nın Türk dış politikasında daha etkin bir konuma gelmesine neden olmuştur. Almanya, ekonomik, ticari ve askerî alanda Osmanlı topraklarında sermaye yatırımı yapmıştır. II. Abdülhamid, 1881'den sonra Osmanlı ordusunu yeniden örgütlemek için Almanya ile iş birliğini başlatmıştır. İlk olarak 1882'de dört kişilik Alman askerî heyeti Türkiye'ye gelmiş, on genç Osmanlı subayı ise askerî eğitim ve öğretimlerini geliştirmek için Almanya'ya gönderilmiştir. II. Abdülhamid, 1883 yılında Osmanlı topraklarına gelen Colmar von der Goltz'u 1886 'da ferik unvanıyla Osmanlı ordusundaki Alman reform grubunun başına getirmiştir. Osmanlı Devleti, 1885'de Çanakkale Boğazı'nın tahkimi için Alman Krupp

[486] Uğur Ünal, "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askerî Mektepleri", **Türk Tarih Kurumu Belleten**, c. LXXIII, 267 (2009): 582-583, 602.
[487] Mehmet Beşirli, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Ordusunun Top Mühimmatı Alımında Pazar Mücadelesi: Alman Frederich Krupp Firması ve Rakipleri", **Türkiyat Araştırma Dergisi**, 15 (2004): 171.
[488] Selim Hilmi Özkan, **Osmanlı Devleti ve Diplomasisi**, ed. Raşit Gündoğdu (İstanbul: İdeal Yayıncılık, 2017), 243.
[489] Edward J. Erıckson, **Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu**, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013), 16.

firmasından top ve batarya sahra topları satın almıştır. Krupp firmasıyla askerî mühimmat alış-verişi 1886, 1887, 1889, 1893 yıllarında da devam etmiştir. 1891-1894 yılları arasında Alman Mauser ve Loewe firmaları, Osmanlı Devleti'ne önemli miktarda tüfek satışı yapmıştır.[490] Zeytinburnu'nda imal edilen modern silah fabrikasına Avrupa'dan ithal edilen tüfek yapımına uygun makine ve tezgâhlar konularak büyütülmüştür. Fabrika, Osmanlı Devleti sona erinceye kadar devletin en büyük silah imal eden yeri olarak faaliyetini sürdürmüştür.[491]

Bahriyeye önem veren II. Abdülaziz döneminin sonlarında deniz kuvvetlerine dâhil edilen muharebe gemileri ile Osmanlı donanması, dünya istatistiklerinde üst sıralara yerleşmiştir. Ancak mali dengeler dikkate alınmadan oluşturulan bu donanma 93 Harbi'nde Rusya'nın Karadeniz filosu karşısında başarılı olamamıştır.[492]

Cemil Molla da II. Abdülhamid dönemi askerî düzenlemeleri ele alırken 93 Harbi'nde askerî kuvvetler ve mali açıdan Osmanlı'dan kat kat üstün olan Rusya başta olmak üzere Rumen, Bulgar, Sırp, Karadağ, Hırvat, Yunan kuvvetleri ve Avusturyalıların birbirlerine destek olarak gerçekleşen savaşın neticesi facia olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak bu savaşta Osmanlı ordusunun göstermiş olduğu metanetin ve dayanıklılığın bütün dünyanın takdirine sebep olduğunu savunmuştur. Bu savaştaki Osmanlı ordusunun şan ve şeref kazanmasının nedenini Sultan Abdülaziz döneminde satın alınan silahlara ve subay kadrosunda az sayıda da olsa modern askerlik sanatına aşina subayların yetişmiş olmasına bağlamıştır.[493]

Cemil Molla'ya göre, II. Abdülhamid yeni kurulan Balkan hükümetlerine karşı ordunun ihtiyaçlarının temininin karşılanması ve tertip ve talimine yeni bir düzen verilmesi konusunda oldukça kararlıydı. Nitekim en ileri devletlerin de uyguladığı usuller de göz önüne alınarak ilk olarak askere alım usulüne geçmenin gerekli olduğu görülmüştür. Eskiden beri uygulanmakta olan "kur'a-i şer'iyye"[494] usulünden

---

[490] Mehmet Beşirli, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** c. I, 16 (2004): 124-128.

[491] Serdal Soyluer, "Tüfekhane-i Âmire'yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, c. 52, 52 (2018): 302.

[492] **Bahriyede Zafer Haberi (Rehber-i Muzafferiyyât-ı Bahriye) / II. Abdülhamid Devrinde Zırhlı Gemiler ve Deniz Muharebe Doktrinleri) Miralay Ahmet Muhtar Paşa**, haz. Ali Fuat Örenç, ed. Emir Yener (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018), xxv.

[493] Cemil Molla, 14.

[494] Kur'a-i Şer'iyye 11 Ocak 1846 yılında yürürlüğe girmiştir. Nizamiye ordusunun yeni erlerin alınmasına gerek gördüğü zamanlarda, kur'a usulü esas olarak kabul edilmiştir. Ordu için ayrılan birkaç eyaletten oluşan "daireler" saptanmış, her yıl ordunun ihtiyacına göre erlerin sayısı üç ay önceden belirlenerek 15-25 yaşları arasındaki bölge halkının sayısı tespit edilmiştir. Birkaç kur'a dairesine ayrılan ordu daireleri tarafından kur'anın çekilmesi için görevlendirilen üst rütbeli subaya mümeyyiz, kâtip, hekim ve zabıt memuru eşlik etmiştir. Gittikleri kazada hâkim, müftü ve bölge ileri gelenlerinden

vazgeçmeden yirmi yaşına gelen her Müslüman gencin istisnasız askerlikle mükellef sayılması ve yirmi yıl boyunca askerlik hizmetine mahsus bir kanun kabul edilmiş ve neşredilmiştir. Böylece ordunun asker sayısı üç misline çıkarılmıştır. Ordularının nakliye, fenniye tertibatı, askerî ihtiyaçlara dair devam eden projeleri araştırılmış ve uygun görülenler bir araya getirilmiştir. Yeni askerî projelerin tatbik edilmesi için gerekli olan masrafların karşılanması amacıyla "askerî teçhizat" adı altında hafif bir vergi konulmuştur. Askerî fen ilmi ve askerî eğitimden yararlanmak amacıyla özenle ve ciddiyetle takip edilmek üzere Avrupa'dan uzman askerî öğretmenler getirtilmiştir. Harbiye mekteplerinden piyade, süvari, topçu sınıflarından ve Bahriye Mektebi'nin kaptan, çarkçı (mühendis) kısımlarından mezun yüzlerce subay, çeşitli Avrupa ülkelerine gönderilmiş, böylece teorik ve pratik bilgileri artırılmıştır.[495]

Cemil Molla tarafından da işaret edilen Almanya'nın 1880'lerden itibaren Doğu'ya yönelme politikası, siyasi ve ticari anlamda üç önemli alanda olmuştur. Osmanlı ordusunun askerî eğitimi amacıyla subay heyetinin gönderilmesi, Alman silah sanayiinin Osmanlı ile silah ticaretine başlaması, Alman Bankası *Deutsche Bank* aracılığıyla Anadolu demiryollarının yapımı için imtiyaz alması Almanya'nın Osmanlı'ya yönelik politikasını şekillendirmiştir.[496] Cemil Molla, II. Abdülhamid'in bizzat silahı ve silah kullanmayı sevdiğinden dolayı orduyu en son sistem silah ve teçhizatla donatmak istediğini, ilk mavzer tüfeğinin muayenesinin huzurunda yapıldığını, deneme atışlarına bizzat katıldığını anlatmıştır. Bu anlatıya göre padişah, birinci siparişte gelen tüfeklere ağır oldukları gerekçesiyle itiraz etmiş ve iptal edilmişti. Daha sonra ateşli hafif mavzerler ve top alınmıştı. Almanya'dan Krupp, İngiltere'den Armstrong, Fransa'dan Gane/Kane topları getirilmişti. Yapılan muayeneden sonra Krupp topları tercih edilerek peyder pey getirtilmişti. Tophane Fabrikasına bu silahların aynı ebatlarda yeniden imal edilmeleri ve tamiratlarının yapılmaları için makineler getirtilmişti. Zeytinburnu Fabrikası'nın Dumansız Barut Müessesesi'nin yeniden faaliyet göstermesi için harekete geçilmişti. Zeytinburnu Fabrikası'nda imal edilen mavzer ve hartuşlar her hususta Almanya'dan gelenlerle

---

oluşan bir kur'a meclisi kurulmuştur. Askerlik çağına gelenler komisyonca çağrılarak içlerinden muaf ve istisna olanlar ayrılmış geriye kalanlar için ise kur'a çekilmiştir. İsmi kur'ada çıkan kişi, yemin ettirilerek yirmi günlük bir iznin ardından ordu merkezine götürülmüştür. Ayten Can Tunalı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)", **(**Doktora Tezi, Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 64-65.

[495] Cemil Molla, 14-15.

[496] Yusuf Ziya Altıntaş, "Çanakkale Cephesinde Alman Bahriyeliler" (Doktora Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2022), 28.

aynı seviyede hatta daha da üstün denilebilecek özellikteydiler. Özetle padişah orduyu manen ve maddeten düzenleyip takviye etmeye özen göstermiştir. Münakaşa, düşmanlık ve tartışma ortamı oluşmaması için ordunun hazırlıklarında tedbirli davranmıştır. Rusların Karadeniz donanmasına mensup bir harp gemisindeki isyanı üzerine serasker Rıza Paşa ve Tophane müşiri Zeki Paşa'yı çağırarak "tam fırsattır bir dakika kaybetmeden gidiniz geçen sene getirtip koyamadığınız yeni imal ettiğimiz topları münasip yerlere koydurunuz. Gece gündüz çalışarak boğazı tahkim ediniz. Rus sefiri her zamanki gibi dostluğunu dile getirerek askerî bakımdan hazırlıkları gereksiz gördüğünü söyleyemez", demiştir. Cemil Molla, her devletin kendi ordusunu kuvvetlendirmede, hudutlarını sağlamlaştırmada serbest olmakla beraber konu Osmanlı olunca en küçük meseleyi bahane ederek tartışma ortamı oluşturulduğunu ve neticede tertip ettikleri Şark programını uygulamaya başladıklarına dikkat çekmiştir. Bu sebepten dolayı onların şüphe ve telaşlarını harekete geçirecek büyük ölçekli bir hazırlığın yapılmadığını açıklamış,[497] bu konuda II. Abdülhamid'in hassas dengeleri dikkate alan, ancak fırsatları da değerlendirmesini bilen devlet adamı yönüne dikkat çekmeye çalışmıştır.

Cemil Molla, II. Abdülhamid'in orduyu modernleştirmesi ve subayların profesyonelce eğitilmeleri konusunda gerek dönemin kaynakları gerek son dönem araştırmacılarının kanaatini paylaşmıştır. Ancak II. Abdülhamid'in saltanatının sonlarına doğru subayların pozitivist görüşlerinden ve muhalefeti desteklemelerinden dolayı nizami orduya güvenmemeye başlayıp orduyu ihmal ederek askerî bütçeyi kıstığına dair[498] ortaya atılan iddialar da olduğu gibi bu konuda herhangi bir eleştirel yaklaşımda bulunmamıştır. Cemil Molla'nın askeri teçhizat konusunda değinmediği bir başka konu ise donanmayla ilgilidir. İnşasının İsveç asıllı silah üreticisi Nordenfelt'e sipariş edildiği toplamda 22 bin Sterline mal olan Abdülhamid ve Abdülmecid adı verilen iki denizaltı, 1890'lar biterken değişen yeni teknolojik gelişmeler karşısında yeterli olamamıştır. Askeri alandaki teknolojik maliyetin ağırlığı Osmanlı'yı ekonomisi ve alt yapısı güçlü İngiltere karşısında geride bırakmıştır.[499]

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Hristiyan tebaanın önemli bir kısmının Osmanlı Devleti'nden ayrılmaları ve muhtariyet kazanmaları üzerine Tanzimatçıların Osmanlılık ideolojisinin geçerliliği önemli ölçüde zayıflamıştır. Bu

[497] Cemil Molla, 14-15.
[498] Kemal H. Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, 314.
[499] **Bahriyede Zafer Haberi (Rehber-i Muzafferiyyât-ı Bahriye).** haz. Ali Fuat Örenç, xxvi, xxvii.

gerçekten hareketle II. Abdülhamid, "Panislamizm" politikasını benimsemiştir. İslâm birliğini gerçekleştirmek ve Osmanlı Devleti'ni içte ve dışta güçlü hale getirmek amacıyla yürüttüğü politika sonucunda dünya Müslümanları nazarında Halife-Sultan'ın şöhretini ve itibarını artırmıştır. Merkeziyetçi yönetimin kendisine sağladığı maddi imkânlar ve hilafet makamının manevi imkânlarını da kullanmak suretiyle Hamidiye Alaylarını kurmuş ve Doğu Anadolu'daki aşiretleri de kendisine bağlamıştır. Bu yolla, merkezî otoriteyi güçlendirmeyi, Hamidiye Alaylarının etkin olduğu yerlerde sosyo-politik bir denge kurmayı, aşiretlerden askerî güç olarak yararlanmayı, Rus saldırılarından ve İngiliz politikasından Doğu Anadolu'yu korumayı, Ermeni faaliyetlerine engel olarak Müslüman halkla Ermeniler arasında güç dengesini sağlayabilme, Panislamizm politikasını yürütmeyi hedeflemiştir. 1891 tarihinde çıkarılan İrade-i Seniyye ile oluşturulan nizamnamenin 19. maddesinde Hamidiye Süvari Alaylarının Türkmen, Kürt ve Arap aşiretlerinden kurulması kararlaştırılmıştır.[500]

Cemil Molla, Hamidiye Alaylarına ilişkin görüşünde ise bu teşkilatın hangi unsurlardan oluştuğuna dair bir bilgiyi paylaşmadığı dikkat çekmektedir. Bu konudaki değerlendirmesine göre, II. Abdülhamid döneminde, çoğunlukla Rus sınırına yakın yerleşmiş, çadırlarda yaşayan Osmanlı ahalisinden bazı aşiretlerin kolaylıkla düzen ve tertip altında yaşamaya alıştırıp bu sayede istenilen ıslahatların uygulanması temin edilebilecekti. Bu amaçla hem onları yerleşik hayata geçirip medenileştirmek hem de hudutlarda olabilecek hadiselere karşı gözcü kuvveti olabilecek "Hamidiye hafif süvari" adlı bir kuvvet oluşturulduğuna işaret etmiştir. Bu teşkilat başarılı olmakla beraber Rusları kuşkulandırmış, bazı aşiret reislerinin bir takım kabul edilmez ve uygunsuz hareketleri Avrupa'nın itiraz etmesine ve karşı çıkmasına vesile olmuş, böylece bu hayırlı ve faydalı teşkilatın ilerlemesi mümkün olmamıştır. Abdülhamid, bu alayların piyade kısımlarını oluşturmak istemişti. Aynı teşkilattan Rumeli ve Arnavutluk'un bazı kısımlarında kurulması için bir proje hazırlamıştır.[501]

4.2.5. Cemil Molla'ya Göre II. Abdülhamid Döneminde Mali Durum

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nda Balkan topraklarının çoğunu kaybeden Osmanlı Devleti, büyük bir gelir kaybına da uğramıştır. Mali iflas ve savaşın

[500] Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası (**Ankara: Türk Kültürü Araştırma enstitüsü Yayınları, 1987**),** 23-29-30,33, 35.
[501] Cemil Molla, 15.

zararlarını onarmaya çalışan Osmanlı Devleti, hazinenin açığını kapatması için tarımsal üretim ve vergilerin artırılmasına ihtiyaç duymuştur. Bunun için Anadolu ve Arap bölgeleri sulama ve alt yapı hizmetleri ile kalkındırılması gerekmekteydi.[502] Nitekim Kâmil Paşa'nın Sultan Abdülhamid'e sunmuş olduğu layihada iktisadi kalkınmayı sağlayacak hamleler açıklanmıştır. Layihada, Osmanlı memleketlerinde mevcut olan orman ve madenler gibi doğal kaynaklardan faydalanılırsa devletin gücünün artacağına dair görüş belirtilmiştir.[503] Bu konuda Kâmil Paşa ile benzer görüşü paylaşan Cemil Molla, görüşlerini 19. yüzyılda Avrupa'nın ünlü iktisatçı ve filozofu Adam Smith'in yararlı ve zararlı olmak üzere borçlanmayı ikiye ayırdığı teorisiyle desteklemiştir. Buna göre, her devlet borç alır, borçsuz devlet ve millet yoktur. Ancak vergilerden ve Abdülaziz devrinde alınan borçlardan ele geçirilen para faydalı işlere harcanabilseydi, terkedilmiş arazilerden boşa akıp giden sulardan nehirlerden istifade edilebilseydi, orman ve madenler tanzim edilip canlandırılıp yol ve köprülerin inşasına tahsis olunsaydı millet ve memleket refaha kavuşmuş olurdu.[504]

Sultan II. Abdülhamid 1876 yılında tahta çıktığı zaman, hazinede mal ve hizmetler için harcanacak para dahi bulunmamaktaydı. Osmanlı iktisadi kriz içindeydi ve Mısır'ı ele geçiren İngilizler, mali kontrolü de ele almışlardı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Osmanlı Devleti'nin üstlendiği ağır savaş borçları Osmanlı maliyesi için ağır bir yük olmuştur. Devletin maddi gelirleri dış borçların toplamı yanında oldukça yetersiz kalmıştır. 1881'de yabancı alacaklıların temsilcisi olarak kurulan Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi, Osmanlı Devleti'nin borçlarına karşılık gelirlerin bir bölümünü hükümet adına toplayarak bunları Avrupa'ya aktarmakla görevlendirilmiştir.[505] Osmanlı maliyesinin vergi kaynaklarının bir kısmı üzerinde ayrıntılı ve etkin bir denetim kuran Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, kendi denetimine bırakılan tarımsal malların özellikle tütün, ipek gibi malların üretiminin ve ihracatının geliştirilmesine önem vermiştir. Osmanlı maliyesi üzerindeki bu güçlü denetim sayesinde Avrupalı alacaklıların borçlarını tam ve vaktinde alabilmesini sağlanmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin daha düşük faiz ve daha elverişli koşullarla Avrupa para piyasasından borç almasını kolaylaştırmıştır. 1881 yılı sonrasına gelindiğinde

[502] Gökhan Çetinsaya, "İkinci Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", **Osmanlı Araştırmaları**, 47 (2006): 29. (353-409)
[503] **Sadrazam Kâmil Paşa-Siyasi Hayatı-**, yaz. Hilmi Kâmil
[504] Cemil Molla, 18.
[505] Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) / İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, çev. Osman Yener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 183184.

Osmanlı Devleti'nin anapara ve faiz ödemeleri, alınan yeni borçların çok üzerinde bir seyir izlemiştir.[506]

Cemil Molla, maliyenin içinde bulunduğu durum hakkındaki değerlendirmesinde, memleketin önemli kısımlarının ve faydalı arazilerinin kaybedildiğini, servetinin azaldığını, kaynaklarının daralarak masrafların arttığını belirtmiştir. Savaştan kaynaklanan hasar ve zararların gerekli ve kaçınılmaz olan tamir ve telafisinin, yüzbinlerce yokluk içindeki muhacirin iaşelerinin ve iskânlarının, önceki dönemin devlet adamlarının kusur ve ihmalleri sebebiyle faizi ve anaparası ödenmeyerek biriken eski borçların devlete maliyetine dikkat çekmiştir. İçeriye ve dışarıya taahhüt edilen ve ıslahatların aslında son derece gerekli olduğunu öne sürmüş ve bu ıslahatların uygulanması için de fazla miktarda paraya ihtiyaç olduğunu da kabul etmiştir.

Cemil Molla, bu sözleriyle 93 Harbi'nin Osmanlı maliyesi üzerindeki etkisini vurgulamıştır. Her iktisatçı ve düşünce adamını şaşırtacak derecede karmaşık olan iktisadi meseleleri kolaylaştırmak ve çözüm bulmak amacıyla konunun uzmanlarından oluşan bir Maliye ve Nafia komisyonu oluşturulduğuna dikkat çekmiştir. Osmanlı Devleti'nin gelir ve giderlerini gösteren bir takım yazılı kanunlar mevcut ise de Osmanlı maliyesinin bu vakte kadar maliye ilmine göre düzenlenmediğini, kanunların koruması altına alınmış bir bütçenin veya maliye düzeninin olmadığını iddia etmiştir.

Cemil Mola, söz konusu ifadeyle maliyedeki genel gelir ve giderlerin tespit edilerek karalaştırılması, çeşit ve kısımlarının belirlenip düzenlenmesi ve bunların dışında hareketin, yani kanunsuz olarak ne vergi konulması ne tahsil edilmesi ne de harcama ve ödeme yapılması kuralının kabul edildiğine dikkat çekmiştir. Devletin bu konudaki ilk kanununun ve modern bütçesinin uygulamaya konulduğunu öne sürmüştür. Cemil Molla, bu düzenlemelerin meşruti idarenin gereği üzere yapıldığına işaret etmiştir. Nitekim Kanûn-ı Esâsî'nin 25. 96. 100. maddeleri gereğince kimseden kanuna dayanmayan tek bir kuruş vergi ve harç alınmayacağı duyurulmuştur. Bunun gibi bütçede belirlenip düzenlenmedikçe harcama ve ödeme yapılmayacağından, devletin gelir kaynaklarından olan aşar, ağnam, müsakkafat, arazi, kazanç vergileri ve diğer vergiler belirlenmiş, sıradan daimî ve fevkalede giderler de yeniden düzenlenen kanun ve kararnamelerle sınırları belirlenerek artırıldığını bildirmiştir.[507]

---

[506] Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, ed. Ali Berktay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021), 24.
[507] Cemil Molla, 16.

Cemil Molla, devlet borçlarının düzenlenmesi ve yangının söndürülmesi için meşhur Muharrem Kararnamesinin kabul edildiğini belirtmiştir. Kararname gereği borca sayılmak üzere Osmanlı komiserliği nezaretinde, Osmanlı ve yabancı alacaklıların vekillerinin aracılığıyla "rüsûm-ı sitte" adı verilen altı vergi kaleminin gelirleriyle borçlar tahsil edilecekti. Herhangi bir devletin böyle bir düzenlemeyi kabul etmesi yanlış ve itibarını zedelemekle beraber, Sultan Abdülaziz döneminin sonlarında bazı devlet adamlarının siyasette ve maliyede işlemiş oldukları hatalardan dolayı Avrupalı alacaklılar Osmanlı Devleti yetkililerinin sözlerine inanmamaya başlamışlardı. Borçluların mensup oldukları devletler alacaklar karşısında ağır, can sıkıcı, Osmanlı'nın mali işlerine müdahale tarzında gözle görülür şekilde tutum sergilemişlerdir. Bütün bunlar göz önüne alındığında Düyûn-ı Umûmiyye'nin ehven-i şer (kötünün iyisi) olduğu görüşünü savunmuştur.[508]

Cemil Molla, Sultan II. Abdülhamid'in maliye politikasının tarafsız gözle incelenmesini tavsiye ederken doğruların yanlışlardan çok daha fazla olduğunu iddia etmiştir. II. Abdülhamid'e her ne kadar muhalif olunursa olunsun onun için kanunsuz vergi aldığına dair bir söz söylenemeyeceğini ileri sürmüştür.[509]

Cemil Molla, vermiş olduğu bilgiler ışığında malî politikaların uygulanması konusunda yapmış olduğu değerlendirmesinde, gelirler kısmında gösterilen kararlılık ve samimiyetin genel giderler alanında da kısmen uygulandığını belirtmiştir. II. Abdülhamid döneminde hazineyi zor duruma sokan uygulamaları ve bürokrasideki haksız gelir dağılımını gözler önüne sererek söz konusu dönemin malî alandaki eleştirisini de yapmaktan geri durmamıştır. Devlet dairelerinin ve valiliklerin genel bütçeden kendilerine ayrılan tahsisatı aşmaktan sakınmış olduklarını, ancak "Maaşların Düzenlenme Kararnamesi" hükümlerinin aynen uygulanmayıp bozulduğuna dair tespitini de paylaşmıştır. Cemil Molla, idari kadrolarda yapılan uygulamaların mali bilançosunu da vermiş olduğu örneklerle oldukça net gözler önüne sermiştir. Buna göre, sadrazamın maaşının 25 bin, diğer vekillerin maaşlarının 20'şer bin iken üst üste yapılan keyfi zamlarla söz konusu maaşlar iki-üç misline çıkmıştır. Devlet daireleri başkanları ve meclis azaları başkanlarının maaşları da aralarında oran gözetilmeksizin artırılmıştır. Müdürlerin ve ordudaki subayların maaşları nizami ölçüsünü korumakla beraber yersiz ve zamansız terfiler sebebiyle mülkiye memurlarının zam oranları ölçüyü aşmış ve kural bozulmuştur. Cemil Molla, "Maaş

[508] Cemil Molla, 16-19.
[509] Cemil Molla, 17.

Düzenleme Kararnamesi"nin bozulmasına sebep olan kişilerin daha önce bu karanameyi hazırlayıp korunmasını teklif edenler olduğunu da söylemeyi ihmal etmemiştir.

Cemil Molla'ya göre, maaşların belirlenmiş oranı ile terfilerin zamanlaması yapılamadığı gibi maaş ödemeleri de bozulmuştu. Saraya mensup olanlar ile vekillerin maiyetinde çalışanlar maaşlarını düzenli olarak alırken İstanbul'da ve vilayetlerde genellikle iki ayda bir maaş verilebilmekteydi. Cemil Molla, maaşların düzenli olarak verilmesine engel olan durumu eleştirirken duruma vakıf olanların bu konudaki kanaatini dile getirmiştir. Nitekim devlet hazinesinin içinde bulunduğu sıkıntılı durumun kaynağının idarecilerin aldığı yanlış tedbirler ve kötü yönetim olduğunu bildirmiştir. Sene başında görülen hesaplardaki umumi maaşın yüzde doksanının ödendiğini, ancak bu maaşların sahiplerin eline geçmeyip kırıcı sarrafların[510] eline geçtiği anlaşılmıştır. Bunun açık bir yolsuzluk olduğunu vurgulayan Cemil Molla, bu konuyu dile getiren resmî arzlar ve özel ricalar vasıtasıyla II. Abdülhamid'in durumdan haberdar olduğunu belitmiştir. Padişahın maaşların düzenli ödenmesi ve suistimallere meydan verilmemesi hakkında Bâbıâli'ye pek çok defa iradeler tebliğ etmesine rağmen bu olanlara engel olamadığını öne sürmüştür.

Cemil Molla, II. Abdülhamid döneminin mali politikalarını eleştirirken bunu devletin üst düzey yöneticileri üzerinden yapmayı tercih etmiştir. Bu konudaki sorumluluğu II. Abdülhamid'e mal etmemeye çalışırken, esasen onun iktidar olmakla beraber birtakım konularda muktedir olamadığına da vurgu yapmıştır. Osmanlı maliyesi konusunda Sultan II. Abdülhamid'in icraatlarını genel bir çerçeveden yansıtmaya çalışmıştır. Sultan Abdülhamid'in devleti yeniden borca sokmaktan sakındığını, hatta eski dönemden kalmış olan borçların bir çoğununun ağırlığını hafifletmeyi başardığını iddia etmiştir. Cemil Molla'ya göre, bu dönemde, alacaklılarla yapılan uzun pazarlıklar sonucunda önemli oranda indirimi içeren borçlar yapılandırılmıştır. Muharrem Kararnamesi'ne uygun, ölçülü ve dengeli bir ödeme

[510] Osmanlı Devleti'nde sarayın, devlet ileri gelenlerinin, valilerin ve beylerbeyinin alacak verecek işleriyle her birinin maiyetinde bulunan bir sarraf ilgilenmiştir. Zafer Toprak, "Osmanlı Bankası ve Tarihten İzler", **Toplumsal Tarih Dergisi,** (1998): 17. Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan sarraflar, para alıp satma, paranın naklini ve muhafazasını yapma, gayrimenkul alım satımına aracılık etmişlerdir. Ayrıca devlet adamlarının finanas işlerini yürütme, onlara borç verme, para vakıfları ve eytam idareleri gibi kurum ve kuruluşların paralarını işletme, 1790'lardan itibaren ise savaş dönemlerinde kısa vadeli borçlarla hazineyi finanse etme görevini yapmışlardır. Emaneten işletilen mukataalarda her bir mukataa için bir sarraf görevlendirlmek suretiyle sarrafın muktaa sahibine iytiyacı olan sermeyeyi vermesi sağlanmıştır. Ali Akyıldız, "Sarraflık", **İslam Ansiklopedisi**, c. 36 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009): 163.

şekli ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi kabul edilmiştir. Bununla altı vergi kalemi haricindeki devletin önemli gelir kaynaklarının borçlanma ile olan alakaları kesilerek kayıt altına almaktan kurtarılmıştır. Eski borçların genelinden önemli miktarı düşülerek silinmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye Kararnâmesi ile borçlar peyderpey ve aksatmadan ödenmiş, geçmişteki hatalar yüzünden iflas noktasına gelen devletin mali itibarı geri kazanılmıştır. Cemil Molla, II. Abdülhamid'in borçlanmaya yönelik düşüncesinin ve tavrının oldukça dikkatli ve tedbirli olduğuna dair izlenimini paylaşmış, bu dönemde, rutin masraflar için zorunlu olmayan borçlanmalara kalkışmaktan kaçınıldığını ileri sürmüştür.[511]

4.2.6. Cemil Molla'ya Göre II. Abdülhamid Döneminde Dış Siyaset

Cemil Molla, Osmanlı Devleti'nin konjonktürel durumu çerçevesinde Osmanlı dış siyasetini değerlendirmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin coğrafi sınırlarını ve bu sınırlar içerisinde yaşayan farklı din, dil ve ırkların mevcudiyetine dikkat çekmiştir.

Cemil Molla, Osmanlı Devleti'nin iç siyasetinin dış siyasetine bağlı ve birbiriyle iç içe olduğunu hatırlatarak Osmanlı dış siyasetinin nazik ve ince bir konu olduğunu belirtmiştir. Bunu da şu sözlerle ifade etmiştir:

> "Osmanlı Devleti'nin siyâset-i hâriciyesi kadar nâzik, dakîk pür- mehâlik hiçbir siyâset yoktur. Siyâset-i dâhiliyesi siyâset-i hâriciyesine merbût ve mütedâhildir, mâlâmal mahâzîr ve gavâ'ildir. Bunun esbâb-ı hakîkiyesi meydandadır."

Dış siyasetin korku, dert ve musibetlerle dolu olduğunu bunun da sebeplerinin ortada olduğunu belirttiği sözlerini şu şekilde devam ettirmiştir:

> "Evvel emirde mu'azzam haritamıza bakalım. Avrupa'da, Asya'da, Afrika'da bulunduğumuz, garbın Tuna'sından şarkın Acem körfezine, Kârûn Nehri'ne Fırat'a, Bahr-i Siyah, Sefîd, Ahmer'e sahip olduğumuzu, dünyanın mühim geçitlerini, yollarını, boğazlarını tuttuğumuzu görürüz. Rumeli, Makedonya, Balkanlar, Epir, Asya-yı Suğrâ, Cezîretü'l-Arap, Vâdi-i Tîh, Beriyyetü'ş-Şam, Hicâz, Asîr, Tehâme-i Yemen, Hadramut ile Afrika'nın Berberiyesi'ne uzanan o füshat- âbâdda her biri başka başka urûk-ı anâsıra, edyân ve mezâhibe mensûb ve sâlik ekseriyetle ibtidâi, gayr-i medenî milyonlarca nüfûsun sâkin ve seyyâr olduklarını müşâhede ederiz.
> Irk ve unsurca Türk, Türkmen, Moğol, Kırgız, Tatar, Laz, Gürci, Çerkez, Kürt, Arnavut, Arap, Fars, Aryâni, Grek, Kazak, Ermeni, İsrail, Romen, Bulgar, Hırvat vesâireden mürekkep din ve mezhepçe İslâm, Ortodoks, Musevi, Katolik, Gregoryan, Nastûrî, Mârûnit, Melkit, Protestan, Eksarhist, Şi'i, Rafızî, Melek Tâvûs, usûl ve füru'unu hâ'iz mu'akkib bulunan sâlifü't-ta'dâd kitlelerin; elsine itibarıyla da ayrıca bir mevcûdiyetleri vardır. Türkçe, Tatarca, Moğolca, Arapça, Acemce, Kürtçe, Arnavutça, Lazca, Lazkice, Çerkesce, Rumca, Ermenice, Aryânice, Süryânice, Sırpça, Bulgarca, Ulahca lisânları şâyi'dir."

Cemil Molla'ya göre; çeşitli ırk, din, mezhep, millet, şan, mizaç, adet, tabiat ve çevre gibi yaratılıştan faklı cemaatleri tek bir gaye altında toplayıp idare edebilmek

[511] Cemil Molla, 19.

çok zor hatta imkânsızdır. Bunlara ilave olarak küçük-büyük devlet ve hükümetlerin Türkiye hakkında besledikleri emeller de eklendiğinde dış siyasetimizin ne kadar ince ve nazik bir konu olduğu anlaşılmaktadır. İç ve dış dertlerimiz bir değil bindir, aleyhimize açılan davalar, iddialar, beslenilen fikirler, niyetler hayatımızı sarsacak, varlığımızı yok edecek mahiyette elim ve korkunçtur. Yönetimimizde bulunun millet ve cemaatler doğal olarak büyümeyi ve ırk varlıklarını ve millî özelliklerini kazanarak kendilerini göstermek istemişlerdir. Çeşitli devletler, görünürde insanlık ve medeniyet adına her ırk ve dine ilgi göstermekle beraber asıl niyetleri iç işlere müdahale etmektir. Ruslar Ortodoksları, Frenk devletleri Katolik ve Protestanları koruma bahanesiyle kendi devletlerine özel menfaatler elde etmeye çalışmışlardır. Siyasi ve harp tarihimiz hakkında yazılanlara bakılırsa devletimize karşı açılan savaşlar ve saldırıların sebebi aynıdır. Savaşların sonucunda yapılan anlaşma maddeleri sözü edilen iddiayı ispat etmektedir. Abdülhamid'in tahta çıkışından çok önce sebepler ve sonuçlar hazırlanmış ve kuvvetlendirmek için fesat ve bozgunculuk ateşi yakılarak ateşlendirilmiş ve Osmanlı-Rus Harbi'nin çıkması sağlanmıştır. Sonuçta Bulgarları tahrik ederek yanına alan Ruslar, Anadolu ve Karadeniz sahillerindeki Baserabya'daki topraklardan faydalanmış ve Osmanlı Devleti'ne önemli miktarlarda savaş tazminatı yüklemiştir. Avusturyalılar Yeni Pazar, Bosna-Hersek taraflarını hiçbir açıklaması olmayan bir şekilde ele geçirmiş ve yeniden bir Bulgaristan ortaya çıkarılmıştır. Sırp, Yunan, Ulah, Karadağ hükümetleri de kendi paylarına düşeni almışlardı. Berlin Anlaşması'nda gayeleri ortaya çıkan büyük devletler, gelecekte aynı mevzuyu bahane edebilmek için Osmanlı idaresine bırakılan Makedonya ile Epir nüfusunu ve Anadolu'da bulunan Ermenileri himaye eden özel bir madde halinde eklemişler, bu bölgelerin ıslahatı için Osmanlı Devleti'nden söz almışlardır. Cemil Molla'ya göre, Abdülhamid, zeki bir hükümdardı ve hiçbir tarafı tutmadan günün şartlarına uygun davranarak takip etme yolunu seçmişti. Nitekim Doğu Rumeli, Mısır, Makedonya, Ermenistan, Nevâhî-i Tis'a (Yedi Nahiye), Girit, Filistin meselelerinde çeşitli akımlar arasında ve fikir ayrılıkları karşısında bir tavır takınma mecburiyetinde kalmıştır.[512]

Cemil Molla 93 Harbi'nden sonra devletin uğraşacağı çok mühim ve büyük işler iki kısma ayırmıştır. Cemil Molla'ya göre, bunlardan birincisi; savaş neticesinde topraklarımızı kaybetmemize sebep olan Osmanlı Devleti'nin asırlık kadim düşmanı, yeni dostu Ruslar ile eskisi gibi yakınlık kurup ilişkilerimizi yenilemekti. İkincisi;

[512] Cemil Molla, 21.

siyasi çıkarları gereği Şark siyasetine daima ilgili olan Fransızlar, Akdeniz'de, Suriye'de, Arnavutluk'ta, Trablusgarp'ta kendilerine dost ve taraftar seçmek için fırsat kollamaya başlamışlardı. Fransızlar, İtalyanlar ile ihtiyatlı bir politika takip ederken Balkanlarda ise yeni filizlenen küçük hükümetlere karşı dikkatli bir politika izleme gerekli olmuştu.[513] Bu konuda dönemin tanıklarından Tahsin Paşa'nin II. Abdülhamid'in dış siyaseti hakkında anlattıkları da Cemil Molla'nın anlatısıyla örtüşmektedir. Buna göre, Sultan Abdülhamid, Rusya'yı idare ederken, İngiltere ile sorun çıkarmamaya, Almanya'yı arkasına almaya çalışmıştır. Avusturya'nın gözünün Makedonya'da olduğunu unutmadan diğer devletlerle mümkün olduğunca iyi geçinmeyi hedeflemiştir. Balkanları birbirine karıştırıp Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılar arasına düşmanlık sokmaya çalışmıştır. Osmanlı'nın başına en büyük felaketleri Rusların getirdiği unutmayarak onların düşmanlığının farkında olmuştur. Ancak Rusya konusunda İngiltere'ye güvenilmeyeceğinin de bilincinde olarak Rusları iyi veya kötü idare etme politikasını takip etmiştir.[514]

Ali Said Bey tarafından yapılan farklı bir yorumda ise II. Abdülhamid yönetiminin Doğu Rumeli politikası eleştirilmiştir. Buna göre, Bulgaristan tehlikesine karşı Doğu Rumeli'de yeterli kuvvet bulundurma fikri herkes tarafından kabul edilmiştir. Ancak bazı siyasetçiler, askerî yığınak yapmanın Berlin Anlaşması'nın ihlali olacağı görüşünü ileri sürerek Bulgarların anlaşma hükümlerini bozmaya cesaret edemeyeceklerini düşünmüşlerdir. Buna karşılık Bulgarlar ansızın Doğu Rumeli'yi işgal etmişlerdir. Bulgar Prensi'nin kefaleti altında, Osmanlı Devleti tarafından bir komiser tayin edilmesi şartıyla söz konusu bölge imtiyazlı bir vilayet olmuştur. Böylece Doğu Rumeli'nin Osmanlı'ya manevi bir bağı kalmış, Müşir unvanı verilen Bulgar Prensi İstanbul'a davet edilerek ağırlanmış ve Yıldız Sarayı'nda padişah tarafından kabul edilmiştir.[515]

4.2.7. Cemil Molla Göre, II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı-İngiltere İlişkileri

Cemil Molla, II. Abdülhamid döneminin dış politika değerlendirmesini ağırlıklı olarak Almanya ve İngiltere ilişkileri çerçevesinde yapmıştır. Osmanlı

[513] Cemil Molla, 21.
[514] Tahsin Paşa, **Sultan II. Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları**, ed. Hamdi Akyol (İstanbul: Kapı Yayınları, 2021), 91.
[515] Ali Said, **Saray Hatıraları / Sultan Abdülhamid'in Hayatı**, haz. Ahmet Nezih Galitekin (İstanbul: Nehir Yayınları, 1994), 145, 146.

Devleti'nin coğrafi ve siyasi konjonktürünü dikkate alarak söz konusu dönemdeki dış ilişkileri pragmatik bir gerekçeye dayandırmıştır. Dönemin aydın ve siyasetçilerinde sıkça rastlanan İngiliz veya Alman taraftarlığının aksine Cemil Molla, konuya daha gerçekçi ve şüpheci bir yaklaşımla bakmıştır. Herhangi büyük devlete yönelik belirli bir tavır sergilememekle beraber mevcut siyasi, ekonomik ve askerî olayların seyrine göre devletin dış ilişkilerini değerlendirmiştir.

İngiltere'nin geleneksel güç dengesi politikası, Avrupa kıtasında herhangi bir gücün baskın olmasını engelleme amacına dayanmaktaydı. Bu amaçla İngiltere, 19. yüzyılda, bir yandan Rusya'nın güçlenmesine karşı Almanya'nın güçlenmesini teşvik etmiş, diğer yandan Almanya'nın gücünü sınırlamak için Rusya'yı desteklemiştir. İngiltere'nin Rusya'yı desteklemesi ise Osmanlı'yı gözden çıkarması anlamına gelmiştir.[516]

II. Abdülhamid, 1876'da tahta geçerken İngiltere desteğinin devamı olacağına inanmıştır.[517] Zira İngiltere, Kavalalı Mehmed Ali Paşa (1831-1841) isyanında ve Kırım Savaşı'nda (1854-1856) Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir.[518] Ancak 1876-1878 yıllarındaki olaylar, II. Abdülhamid'in İngilizlere olan güvenini sarsmıştır. Fransızların 1870-1871'de Almanlara yenilmesi, İngilizlerin 1856 Anlaşması'nın bazı hükümlerini yeniden gözden geçirmesine, Rusya'nın Karadeniz'i silahlandırmasına göz yummasına neden olmuştur. İngiliz basını, Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca bir tavır takınmış, İngiliz hükümeti Kraliçe Viktorya'nın karşı çıkmasına rağmen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda tarafsızlığını koruma gerekçesiyle Osmanlı'ya silah satmayı reddetmiştir.[519] İngiltere, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra ise imzalanan Ayastefanos Anlaşması'nın yumuşatılarak Berlin Anlaşması hâline getirilmesine yardımda bulunmuştur. Böylece Rusya'nın gelecekteki saldırı ihtimaline karşı yardım sözüyle Kıbrıs adasının kendine bırakılmasını sağlamıştır (4 Haziran 1878). 1880'e kadar İngiliz siyasetince sürdürülen Osmanlı taraftarlığı, Osmanlı aydınlarında derin tesirler bırakmış, hatta İngilizlerin Mısır'ı işgali (1882) bile iyimser yorumlanmaya çalışılmıştır. Meşrutiyet'in ilanında da İngiliz dostluğunun taraftarlığı oldukça yüksek

[516] Bedri Gencer, **Gelenekten Modernliğe Osmanlı** (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 671.
[517] Kemal H. Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, çev. Şiar Yalçın (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001), 327.
[518] Ali Birinci, **Tarih Yolunda Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli**, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 118.
[519] Kemal H. Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, 327.

olmuştur. Öyle ki Gladstone'un Türk düşmanlığı politikası bile bu durumu değiştirmemiştir. Meşrutiyetin ilanından önce İngiliz dostluğunun simgesi Mithat Paşa iken, meşrutiyet sonrası bu isim Kâmil Paşa olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye karşı savaşmış olması dahi İngiliz sevgisinde azalmaya yol açmamış bilakis mağlubiyetin ve harbin yol açtığı bütün sıkıntılar İngiliz dostluğunun kıymetinin bilinmemesi olarak gösterilmiştir. İngilizperestlik olarak nitelendirilen Osmanlı aydını ve devlet adamlarındaki bu yönelme, devletin kendi imkânlarıyla ayakta tutulmayacağına dair ümitsizlikle oluşmuş bir düşüncenin ürünü olmuştur. Rus baskısı ve saldırıları altında ümitsizliğe kapılan halk, İngilizperstliği sadece dış meselelerde değil, iç meselelerin çözüme kavuşturulmasında da çare olarak görmüştür. İngilizlere olan güvenin boşa olduğu II. Abdülhamid ve İttihatçılar tarafından acı tecrübelerle anlaşılmasına rağmen Osmanlı aydınının zihninde İngilizperestlik, kıymeti bilinmeyen bir çözüm unsuru olarak kalmıştır.[520]

II. Abdülhamid'in İngiltere hakkındaki düşünceleri, dış politikadaki dengeler çerçevesinde şekil almıştır. Onun düşüncesine göre, İngiltere ve Almanya'dan hiçbiri doğrudan tutulmamalıydı. Sultan Abdülhamid, Hindistan ve Afrika'nın kuzeyinde, muazzam Müslüman kitlelerin herhangi bir saldırıdan korunmasında İngiltere'nin yardımı olabileceği düşüncesiyle Osmanlı Devleti'nin bu devleti İslâm âlemi için dost tutmaya mecbur olduğu görüşünü açıklamıştır. Öte yandan Almanya'nın orduları ve kara teçhizatıyla küçümsenemeyecek bir devlet olduğu, Almanya'nın kara orduları bilgisinden, İngiltere'nin deniz kudretinden faydalanmak gerektiği fikrinde olmuştur. II. Abdülhamid, sözü edilen durumlara yardımcı olabilecekleri düşüncesiyle, İngiltere ile dostluk söz konusu olunca Kâmil Paşa'yı, Almanya ile anlaşma gerektiğinde ise Avlonyalı Ferid Paşa'yı yakınında bulundurmuştur.[521]

İngiltere tarafından siyasi hayatı boyunca, Osmanlı Devleti'nin en itibarlı ve büyük devlet adamlarından biri olarak görülen Kâmil Paşa'nın da bu konudaki görüşlerine göre, 93 Harbi neticesinde Anadolu'yu istila etme çabasında olan Rusya'nın şark politikasını uygulama hedefini ortaya çıkarmıştı. Hint yolunu Ruslara kapalı tutan Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da varlığı İngiltere'nin de menfaatlerine hizmet etmişti. Nitekim İngiltere, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirmiş ve Kıbrıs'ı idaresi altına almıştı. Ancak bu yolda iyi niyet göstermeyen İngiltere, Osmanlı

[520] Ali Birinci, **Tarih Yolunda Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli**, 118-130
[521] Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, anlatan Hüsameddin Ertürk, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1964), 38.

Devleti'nden Anadolu'nun mülkî idaresinde ıslahat yapılmasını talep etmişti. Sözü edilen ıslahatın gerçekleşmemesi durumunda, Osmanlı Devleti idaresinden şikâyetçi olan Ermenilerin bulundukları Karadeniz ile İran sınırı arasındaki Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van vilayetlerine "otonomi" şeklinde ve devletin himayesi altında bir hükümet heyetinin koyulmasını sağlamak amaçlanmıştı. Bunun için Karadağ ve Yunan sınırı meselelerine Anadolu ıslahatı maddesini de katarak diğer devletlerle birlikte Osmanlı'nın iç işlerine resmen müdahaleye koyulmuşlardır.[522] Bütün bu olan bitenlerin sonucunda II. Abdülhamid dönemi siyasetinin üç önemli aşaması belirlenmiştir. Bunlardan ilki, İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupa'nın bütün devletlerine karşı uygulanacak bir denge politikası; ikincisi, Osmanlı tebaasını din esası etrafında birleştirerek barışı ve gelişmeyi sağlamak; üçüncüsü, hilafeti Müslüman kolonisi bulunan sömürgeci devletlere, özellikle İngiltere'ye ve Rusya'ya karşı kullanmak olmuştur.[523]

Cemil Molla da Berlin Konferansı'nda İngiltere'nin oynadığı rolün Osmanlı lehine olduğuna dair kanaatini paylaşanlardandır. Kıbrıs Anlaşmasıyla da Osmanlı bağımsızlığını ve bütünlüğünü teminat altına alan İngiltere'nin kefil olarak Osmanlı'yı kurtardığı görüşüne katılmıştır. Ancak Cemil Molla'nın İngiltere lehine fikir ortaya koyması, onun İngiltere'nin Osmanlı politikasının arkasındaki niyetini sorgulamasına engel olmamıştır. Nitekim güçlü ve nüfuz sahibi olan İngiltere'nin o zamana kadar takip ettiği Şark Politikası gereği, kendi askerî, coğrafi menfaatlerini sürdürebilmek için Osmanlı'nın ayakta kalması gerektiği düşüncesinde olduğuna dikkat çekmiş; Rusya'ya karşı kuzeyle güney arasında bir tampon devlet bulundurmak amacıyla Osmanlı'nın elinden tutmuş olduğuna dikkat çekmiştir.[524] Savaştan ve mücadeleden ötürü ortaya çıkan yaralarını hafifletmek, iyileştirmek isteyen Osmanlı Devleti'nin, bağımsızlık için geride kalan topraklarının bütünlüğüne kefil olmuş İngiltere'ye karşı minnettar hislerle hareket ederek dostluğunu yenileme mecburiyetinde kaldığına dair görüş belirtmiştir. Bunu da "…istiklâl ve tamâmiyetimizi tekeffül ve te'mîn eylemiş bulunan İngilizlere karşı minnetdârâne ve rıza cûyâne te'sîs hatt-ı harekât mecbûriyetini hissediyordu" sözleriyle ifade etmiştir.[525]

---

[522] Hilmi Kâmil Bayur, **Sadrazam Kâmil Paşa -Siyasî Hayatı-** (Ankara: Sanat Basımevi, 1954), 83.
[523] Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği /Osmanlı Devleti'nin İslâm Siyaseti** (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992), 190-191.
[524] Cemil Molla, 21.
[525] Cemil Molla, 23.

4.2.8. Cemil Molla'ya Göre II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı'nın Almanya, Rusya ve Fransa İlişkileri

Almanya, 1888'de İzmit-Ankara demiryolu imtiyazını almış, Osmanlı bütçesine Fransa'dan daha lehte katkıda bulunduğu için Osmanlı memleketlerinde sermayesi güçlenmiş ve hızla artmıştır. Özellikle 1888-1896 yılları arasında Almanya yatırımlarıyla Osmanlı bütçesine Fransa'dan daha çok katkıda bulunmuştur. Alman sermayesi ve yatırımlarının yapıldığı alanda sergiledikleri teknik, Osmanlı bürokratlarını etkilemiştir. Fransız yatırımlarının yüzde yirmi beşinin Rusya'da olması da Fransa'nın siyasal açıdan Rusya'yı tercihine neden olmuştur. Bu durum, Osmanlı yöneticilerini Almanya'ya yöneltmiştir. Ticari ve sınai yatırımlara aktif olarak katılan millî sermaye kuruluşları ile Almanya, Uzak Doğu'da büyük başarılar elde etmiştir. Kolonisi olmayan Almanya, ihtiyacı olan tahılı, sebzeyi, petrolü Anadolu'nun ovalarından ve uzak Mezopotamya'dan sağlamak mecburiyetindeydi. Bağdat demiryolu Konya Ereğli'sine kadar uzanmıştır. Çumra'ya sulama tesisi yapılması ve Ereğli bataklıklarının kurutulup gölden sulama yapılmak amacıyla yararlanılması istenmiştir. Bu faaliyetler ideolojik bir propaganda ile yürütülmeye çalışılmış, Osmanlı yöneticilerini, aydınlarını ve halk tabakalarını da etkilemiştir.[526] Ancak İngiltere, Hindistan ve Hindistan'a ulaşan yollarda güç sahibi olabilmek, Mısır ve Irak kıtalarını elde etmek arzusunda olduğu için Almanların Bağdat demiryolu vasıtasıyla bu sahalarda etkili olabilmelerine tahammül edememiştir. Almanya'nın Şark'ta takip ettiği iktisadi politika ve Alman Kayser'inin Suriye seyahati ve Sultan Abdülhamid ile samimî ilişkisi ve bunun sonucunda Osmanlı topraklarında birtakım imtiyazlar elde etmiş olması İngilizleri endişelendirmiştir.[527]

Cemil Molla'ya göre de Anadolu Demiryolu projesi ile Mısır, Ermeni, Girit ve Makedonya meseleleri, Almanya'nın Doğu'ya nüfuz ederek girmesini kolaylaştırmıştır. Osmanlı demiryolları, daha çok büyük devletlerin siyasi menfaatlerine ve ekonomilerine aracılık ederken uluslararası mücadeleye de sebep olmuştur. Yarım asırdan beri İngilizler, Fransızlar, Ruslar, Almanlar, büyük önem ve şiddetle şark demiryolları politikasını takip etmişlerdi. Büyük devletlerin kabinelerinin müzakereleri, parlamentolarının tartışmaları ve diplomatlarının raporları gözden geçirildiği takdirde işin önemi anlaşılmaktadır. Avrupa'yı Hindistan'a bağlayacak,

---

[526] İlber Ortaylı, **İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfusu** (AnkaraAnkara Üniversitesi Basımevi, 1981), 40, 41.

[527] Said Paşa, Tahsin Paşa, **İkinci Meşrutiyetin İlânı 1908**, ed. Ö. Andaç Uğurlu (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2008), 564.

Irak'tan geçecek, İskenderun körfezinden Acem Körfezi'ne uzanacak, Anadolu'nun Karadeniz sahilinden Rus hududuna ulaşacak, Cezayir sahillerinin içerlerine girecek, Anadolu içlerinde dolanacak hatlar pazarlık konusu olmuştur. 1851, 1856, 1861, 1871, 1872, 1873, 1888, 1889, 1891, 1896, 1899 tarihlerinde Fransa, İngiltere, Almanya devletlerinin gerek kendi aralarında gerek Osmanlı ile yapılan uzun süren görüşmeler, tartışmalar, mücadeleler sonucunda imtiyazlar elde etmişlerdir. Cemil Molla, her birinin amacının Osmanlı topraklarının o kıymetli, geniş, zengin, şehirleştirilmiş beldelerini ele geçirmek olduğuna dikkat çekmiştir. Erzurum demiryolu hattının döşenmesine Rusların şiddetle itiraz ettiğini belirten Cemil Molla, Rusya sefiri Zinovyef, Baştercümanı Maksimof'la Bâbıâli'ye gelerek demiryolu yapımında Rusya'nın onayının alınmaması hâlinde Rusya'nın Osmanlı ile olan ilişkilerini keseceğini ve savaş ilan edileceği tehdidinde bulunduğunu belirtmiştir. Üstelik Harp tazminatından geriye kalan 50-60 milyonluk meblağın acilen ve bir defada ödenmesi uyarısında bulunduklarını ileri sürmüştür. Çaresiz kalan Osmanlı hükümetinin ise söz konusu hattın yapılmasından vazgeçtiğini bildirmiştir. Cemil Molla'ya göre, Karadeniz havzasında gelecekte yapılacak demiryolları hattı için Ruslara katılım hakkı verilerek mesele savuşturulmuştur. İngilizlerin Bağdat, Basra, Kuveyt hatları için Fransızları ortak etmesi Alman rekabetini tahrik etme amacıyla yapılmıştır. Cemil Molla, bu konuda Fransa Mebuslar Meclisinde Hariciye bakanının İngiliz Lordlar ve Avam kamarasında Hariciye müsteşarıyla aralarında geçen konuşmayı, "Fransa Meclis-i Meb'ûsânında Hâriciye Nâzırının verdiği izâhât, İngiliz Lordlar ve Avâm Kamarası'nda Hâriciye müsteşarının serdettiği mükâlemât erbâbının hâtır-ı nişanıdır" sözleriyle bildirmiştir. Bütün bu olup bitenler karşısında Osmanlı Hükümeti'nin Pan-Cermanizm'e bağlanarak kendisiyle doğrudan sınırı olmayan ve alakası bulunmayan Almanya ile iş yapmayı daha az tehlikeli gördüğünü söylemiştir.

Cemil Molla, Almanya'nın "Drang Nach Osten" yani "şarka doğru" hareket ve "Cermanizm" hedefini aşılamak ve genişletmek politikasını açıkça takibe başlayarak ortaya çıktığını söylemiştir. "Avrupa'nın müstakim simsarı" unvanını alan Prens Bimark'ın büyük amacını hayata geçirebilmek için Balkanlarda, Adriyatik'te, Afrika'da önemli menfaat elde etmek için karşılıksız mal bağışladığını, müthiş zararlardan bahsedip korku ve endişe salma taktikleri ile etrafı kendine bağladığını belirtmiştir. Avusturya ve İtalya devletleriyle "Üçlü İttifak" adıyla bir müttefik devletler birliği oluşturarak Rus ve İngiliz politikalarına karşı çıkmış olduğunu dile getirmiştir. Cemil Molla, Osmanlı hükümetinin üçlü ittifaka yönelmesini, "Hükümet-

i Osmaniye bu üçüncü manzûme-i düveliyenin te'sirâtını pek yakından hissetti. Kendini tehdîd ve tazyîk eden Rus ve İngiliz siyasetinde büyük bir tebeddülün vuku'unu teferrüs ile ister istemez İttifâk-ı Müselles'e meyl gösterdi" sözleriyle ifade etmiştir.[528]

Cemil Molla, aynı dönemde baş gösteren Ermeni meselesinde Avrupa devletlerinin birleşerek Osmanlı'yı sıkıştırmaya başladıklarını, ancak Almanya'nın bu oluşuma katılmadığını belirtmiştir. Girit, Yunanistan olayları üzerine Osmanlı aleyhindeki cepheye Almanya taraf olmamış, Miralay Vassos'un [529] çıkarılmasını uygun görerek Yunanistan'ı kınamıştır. Almanların bu tarzından memnun kalan Abdülhamid'in Almanya'ya ilgisini artmıştır. Bu olaylardan sonra İstanbul'a gelen Almanya imparatorunun Bismark'ın hazırlayarak tavsiye ettiği siyasi politikasını yerine getirmeye fırsat bulduğunu öne sürmüştür. Artık Alman politikasının fiilen şarkta uygulanmaya başladığına dikkat çeken Cemil Molla, Üçlü İttifak'ın Türkiye'de varlığını hissettirmeye başladığını söylemiştir. Osmanlı ordusunun güçlendirilip, düzenlenmesi görevini Almanların üstlendiğini bildirmiştir. Cemil Molla'nın vermiş olduğu bilgilere göre, Almanlar, maliye, gümrük, bayındırık işlerinde de yol gösterici olmuşlardı. Sultan ile ilişki ve dostluğu artırmışlardı. Üçlü İttifak'a resmen girmeyen Osmanlı Devleti, eski dost ve yardımcısı İngiltere, en yakın ve korkutucu komşusu

[528] Cemil Molla, 21-23.

[529] Vassos, Girit'e çıkarılan Yunan ordusunun komutanıdır. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı idaresi altına girmiş olan Girit, imtiyazlı bir eyalet haline getirilmiştir. 1821 yılında Mora ve Adalar'da çıkan Rum isyanı Girit'e de sıçramış, burada yaşayan Müslüman halka yönelik Hristiyan halkın saldırıları başlamıştır. Girit'teki bu isyanı bastırma görevi Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa verilmiştir. 1830 yılında Giritli Rumlar, üç koruyucu devlet tarafından kurulan Yunan krallığına adanın ilhak edilmesini isteğiyle ayaklanmışlardır. 1831 yılında Girit Valiliğine getirilen Mehmet Ali Paşa'nın ada üzerindeki tasarruf hakkı, 1840 yılındaki Londra Anlaşması ile kaldırılmıştır. Daha sonra idaresi Mustafa Paşa'ya verilen adada tekrar baş gösteren Hristiyan tebaanın isyanı 1841'de bastırılmıştır. Büyük Yunanistan kurma hayalinde olan Yunanlılara yedi adanın verilmesi üzerine 1864'te adada isyan tekrar başlamıştır. Girit gayrimüslimleri Yunanistan'ın teşvikiyle geniş çaplı bir reform talebiyle 1866 yılında büyük bir isyan başlatmışlardır. Girit Hristiyanları 1866'da Girit'in Yunanistan'a ilhakını ilan etmiştir. Büyük devletler için Girit isyanı Osmanlı'nın iç işlerine karışmak için fırsat olmuştur. Girit", **DİA**, c. 14 (İstanbul: Diyanet Vakfı 1994), 87. Girit Rumları Osmanlı Devleti'nden ayrılmak için çözümü Osmanlı'nın diğer Hristiyan tebaaları gibi silahlı mücadelede aramışlardır. 1895'ten sonra Rumların bulunduğu yerleri kendi topraklarına katma politikasıyla hareket eden Yunanistan, Girit'teki isyanları desteklemiş ve kışkırtmıştır. Avrupa Devletleri ise adadaki isyanları "Doğu Sorunu"nun bir uzantısı olarak görmüş, Giritli Hristiyanları Osmanlı'nın Balkanlardaki diğer Hristiyan uyruklarıyla birlikte değerlendirmiştir. Pınar Şenışık, **Girit/Siyaset ve İsyan 1895-1898** (İstanbul: Kitap Yatınevi, 2014), 164-167. Şubat 1897'de Yunan Prens George'un kumandası altında Girit'e gelen Yunan filosu adaya asker çıkarmıştır. Karaya çıkan Yunan askerlerinin komutanı Vassos'tur. Büyük devletler tarafından Hanya işgal edilmiş ve Vassos'tan kuvvetlerini adadan çekmesi istenmiştir. Yunan hükümeti Girit sularındaki gemilerini geri çekmiş, ne var ki karadaki ordusunu geri çekmemiştir. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi, Osmanlı Devleti'nin zaferi ile sonuçlanmasına rağmen 18 Aralık 1897'de Girit'in muhtariyeti ilan edilmiştir. Balkan Harbi sonrasında Londra (30 Mayıs 1913) ve Bükreş (10 Ağustos 1913) anlaşmalarıyla Girit Adası Osmanlı Devleti idaresinden çıkmıştır. Cemal Tukin, "Girit", **DİA**, 87-93.

Rusya ile Fransa'dan oluşan ikinci blok ve diğer devletlerle olan iyi ilişkilerini sürdürmeye devam etmişti. Ancak bunda başarılı olamamış, zira Osmanlı topraklarında gözü olanlar, Alman politikasının Doğu'daki ilerlemesini görmüşlerdir. Alman rekabetinden meydana gelen kırgınlıkla bunca senelik mesai ve ilerlemeler sonucunun başarısızlığı gibi müthiş bir hayal kırıklığına uğrayarak Osmanlı Devleti'nin aleyhinde faaliyete başlamışlardı. Rumeli'de Makedonya, Anadolu'da Ermenistan, Filistin'de Siyonist meselelerini en yüksek seviyede alevlendirerek Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmışlardır.[530]

Dönemin diğer tanıklarının ifadesi de Cemil Molla'nın anlattıklarını desteklemektedir. Buna göre, II. Abdülhamid, Osmanlı ordusunun teçhizat ve silahlanma olarak zayıf kalması halinde ve devletlerin müdahalesini gerektirecek bir meselenin çıkması durumunda Rus donanmasının İstanbul Boğazı'na girmesinin Rus siyasetinin başlıca hedefi olduğunun farkında olmuştur. İngiltere'nin ise Mısır ve Hindistan meselesi yüzünden Osmanlı'nın zayıf kalmasını ve her an uğraşacak sıkıntılarının olması yönündeki isteğini anlamıştır. Bu durum karşısında Sultan Abdülhamid'in Almanya ile anlaşmaktan başka çaresi kalmamıştır.[531]

Ruslar, şarkta Ortodoksların hamiliğine kendilerini hazırlarken Ermenilere Ortodoks mezhebine girmeleri halinde kendilerini himaye edecekleri şeklinde söz vermişlerdi. Rusların asıl amacı, Ermenilerin siyasi varlıklarını kabul etmek değil, Osmanlı Devleti'ne karşı kendi menfaatlerini sağlayacak adımlar atmak olmuştur.[532] Söz konusu olayların bu aşamaya gelmesinde II. Abdülhamid'in rolünü farklı bir bakış açısıyla yorumlayan görüşe göre, Said Paşa'nın Sultan Abdülhamid'de oluşturduğu şahsi endişeden dolayı padişah, siyasi olayları takipten çok hafiye teşkilatına gereğinden fazla önem vermiştir. Ayrıca II. Abdülhamid'in halife sıfatıyla ilişkili olarak Cemaleddin Efgani'nin Sultan Abdülhamid'de uyandırdığı dinî temayül, 1882'de Kuzey Afrika liderleriyle ve 1897'de Ön Asya ve Hint Müslümanlarıyla görüşerek İttihad-ı İslâm fikriyle daha çok ilgilenmesi padişahın memleketin gidişatına harcayacak zamanını olumsuz etkilemiştir.[533]

Cemil Molla, ".....doğrudan doğruya hiçbir taraf iltizâm edilmeksizin sevâ'ik-i şu'ûn ve hadisâta ittibâen idâre-i maslahat tariki ihtiyar olunmuş idi" sözleriyle II.

---

[530] Cemil Molla, 22-23.
[531] Tahsin Paşa, **Sultan II. Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları**, 77.
[532] Said Paşa, Tahsin Paşa, **İkinci Meşrutiyetin İlânı 1908**, 554.
[533] Ahmed Bedevî Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele,** (İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1959), 210-211.

Abdülhamid'in diğer ülkelerle ilişkisinde doğrudan doğruya hiçbir tarafa meyilli olmaksızın gelişen olayların seyrine ve şartlara göre bir siyaset takip ettiğini bildirmiştir.[534] Cemil Molla, II. Abdülhamid'in dış ilişkilerde dengeleri korumaya yönelik politikaları karşısında büyük devletlerin tutumlarını özetlerken Osmanlı aleyhindeki hareketleri, Rumeli'de Makedonya, Anadolu'da Ermenistan, Filistin'de Siyonist meselelerini son derece sıkı bir şekilde alevlendirerek devletimizi sıkıştırmaya başladıklarını belirtmiştir. Buna göre, büyük devletler tarafından Makedonya'da "müşterek bir idare" oluşturulması için şiddetli baskılar ve notalar gelmiştir. Berlin Konferansı'nın kararlarından olduğu halde şimdiye kadar uygulanmayan Anadolu'da (Vilayât-ı Sitte ıslahatı) altı vilayete yönelik ıslahatın, yabancıların kontrolü altında, muhtariyet şeklinde bir yönetim tarzının acil olarak kurulması yönünde isteklerde bulunmuşlardır. Osmanlı hükümeti sıkışmıştı ve Rumeli'de (Vilayât-ı Selâse) üç vilayette bazı değişiklikler ve müşterek idare sistemini kabul etmeye mecbur kalmış, bölgeye geniş yetkili müfettiş göndermiştir. Maliye ve zabıta işleri için mensup oldukları hükümetleri temsil eden yabancı müfettişlerin görevlendirilmesine razı olmuştur. Büyük devletler bununla kalmamış, Doğu Anadolu'daki 6 vilayet hakkında fiilen müdahale ve kendi nezaretleri altında muhtariyet şeklinde isteklerde bulunmuşlardır. İsteklerine Osmanlı Devleti'ni boyun eğdirebilmek için Akdeniz'de ve Çanakkale Boğazı'nda savaş gemileriyle boy gösterme hazırlıklarına başlamışlardır. Diğer taraftan dünyanın en önemli ve etkili kuvveti olan, nakit paranın yüzde yetmişini ellerinde tutan, bütün piyasalarda hâkim olan Siyonistler ile tarihte pek çok siyasi olay ve savaşta parmağı olan ve günden güne entrikaları görünür olan Masonlar, olanca hokkabazlık maharetleri, şaşırtıcı tuzak ve hileleriyle işi karıştırmışlardır. Osmanlı'ya karşı zararlı ve talepkâr fikirleri kızıştırmışlardı.[535]

4.3. Cemil Molla'nın Fikirleri Çerçevesinde Yeni Osmanlılar, Jön Türkler ve İttihat Ve Terakki Cemiyeti

Cemil Molla, II. Meşrutiyet öncesi muhalefet hareketlerinin anlatımına Yeni Osmanlılardan başlamış, bu oluşumu Sultan Abdülaziz dönemiyle sınırlandırmıştır. 1908 İkinci Meşrutiyet öncesi muhalif hareketlerde Jön Türklere işaret etmiştir. II.

[534] Cemil Molla, 21.
[535] Cemil Molla, 19-24.

Meşrutiyetin başlangıcından itibaren tüm siyasal faaliyetleri ise ağırlıklı olarak İttihat ve Terakki çerçevesinde dile getirmiştir. Henüz Osmanlı Devleti yönetiminde kendini göstermemiş olan İttihat ve Terakki'yi II. Meşrutiyet öncesi "Jön Türk Partisi" olarak tanımlamıştır. Cemil Molla'nın bu anlatımının Osmanlı Devleti'nin son dönemine siyasi, sosyal ve askerî alanda önemli değişim ve dönüşümlere neden olan söz konusu üç oluşumun kronojik gelişimine uyumlu olduğu görülmektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çekirdeğini oluşturan Jön Türk hareketinin başlangıç tarihi Sultan Abdülaziz'in saltanat dönemi (1861-1876)'ne kadar uzanmaktadır. Bu dönemde, Osmanlı Devlet'inde Batılı fikirlerin etkileri Osmanlı aydınları arasında daha çok hissedilmeye ve yayılmaya başlamıştır. Yönünü Batı'ya çevirmiş Osmanlı aydını, bu yeni medeniyetin düşünce anlayışını kendi millî kültürüne uyarlamak için "anayasa", "parlamento", "ata yurdu" gibi kavramlar geliştirmiştir.[536] 19. yüzyıl Osmanlı fikir dünyasının ilk ideologlarından olan Yeni Osmanlılar,[537] 30 Ağustos 1867 tarihinde, Mustafa Fazıl Paşa tarafından Baden Baden'de Ziya Bey, Namık Kemal ve Çapanzâde Âgah Efendi ile içlerinde bazı yabancılarında bulunduğu muhaliflerden oluşan grupla yapılan bir toplantıyla ve on üç maddelik bir nizamnâmesiyle beraber kurulmuştur.[538] Ayetullah Bey, Kemal Bey, Reşad Bey, Nuri Bey, Musullu Sami Efendi, Küçük Faik Bey, Âsım Bey, Ali Süavi Efendi, Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın kardeşi Mustafa Fazıl Paşa Yeni Osmanlıların kadrosunu oluşturmuşlardır.[539] İlk Genç Türkler topluluğu olarak da kabul edilen Yeni Osmanlıların[540] başlangıçta "Genç Osmanlılar" olarak anılması, Ali Süavi tarafından Avrupa'nın Osmanlı'nın ölüm sancıları içinde olduğuna dair inancına karşılık cemiyetin kurucularının devletin bekasını vurgulamak amacıyla "Genç Osmanlı" veya tam karşılığı olarak "Yeni Osmanlı" terimine vurgu yapılarak açıklanmıştır.[541]

II. Mahmud ve sonrasında gerçekleşen reform hareketlerinin sonucunda yeni bir yönetici elit oluşmuştur. Avrupa yazı dünyasının tercümeleri ve yerli taklitlerinin oluşturduğu yeni fikirler ve inançlar, eğitimli, idealist ve hırslı olan bu yeni elitin zihin

---

[536] Ernest Edmonds Ramsour, **Genç Türkler ve İttihat ve Terakki; 1908 İhtilâlinin Hazırlık Dönemi,** çev. Hacasan Yüncü, (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2001)**,** 11-12.
[537] Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, çev. Mümtaz'er Türköne vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 13.
[538] Kemal Beydilli, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", **İslam Ansiklopedisi**, C. 43 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013): 432.
[539] Ebuzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, yay. haz. Yakup Öztürk (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019), 50-51.
[540] Ernest Edmondson Ramsour, **Genç Türkler ve İttihat ve Terakki** 33.
[541] Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 31.

dünyasını şekillendirmiştir. "Genç Osmanlılar"[542] olarak adlandırılan bu kesimden ortaya çıkan grup, 19. yüzyılın ikinci yarısında padişah ve devlet adamlarının giderek artan otoriter yönetim anlayışından rahatsız olmuştur. Bununla beraber devlet yönetiminde bulunan kıdemlilerin söz konusu grubun ilerlemesine engel teşkil etmeleri de onların Osmanlı idaresinde ve toplumundaki değişimleri fırsat olarak görerek muhalefet ve ihtilal ideolojisini benimsemelerine sebep olmuştur.[543]

19. yüzyılda faaliyet gösteren Yeni Osmanlıların ideolojik düşüncelerini 1908'in Jön Türkleri devralmıştır. Yeni Osmanlılar gibi Jön Türkler de Avrupa geleneğine uygun hürriyetçilik anlayışında olup Fransa ve İngiltere'den ilham almışlar, imparatorluğu ıslah etmek suretiyle modern ve meşrutî bir devlete dönüştürmeyi hedeflemişlerdir. İki oluşumun da liderleri sivil olmakla beraber Jön Türklerin aktif rol oynayanları askerlerden olmuştur. Jön Türkler, Yeni Osmanlılar gibi Bâbıâli'nin üst düzey bürokratlarından olmayıp çoğu öğretmen ya da II. Abdülhamid'in açtığı askeri okullarda ve akademilerde yetişmiş subaylardı. Bu kişiler reformu elit konumlarının muhafazası olarak algılamamış, meşrutiyet idaresini devleti kurtarmanın ve modern dünyanın bir parçası haline getirmenin bir yolu olarak görmüşlerdir. Jön Türklerin geleneksel değerlerle olan bağı daha zayıftı ve sosyal ve kültürel değişimi modernleşme sürecinin doğal bir gereği olarak görmüşlerdir.[544] Jön Türklerin en öncelikli gayesi Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını durdurmak olmuştur. Halka güvenmeyen Jön Türkler, propogandalarını subaylara yönelik yaparken parlamenter bir siyasi yönetim isteklerini hürriyet getirmekten daha çok devletin farklı milleyetçilik akımları sonucunda yıkılmasını önlemek için ortaya koymuşlardır. Eğitilmiş seçkinlerden oluşan meclisin halkı neyin doğru olduğuna dair yönlendirmesi ve bu doğruları halka benimsetmesi onların siyasal anlayışlarının temelini oluşturmuştur.[545]

Modernist, gözü yükseklerde olan milliyetçi ve bürokratik entelektüel elitleri de içine alan Jön Türklerin çoğunluğu modern okullarda yetişmiştir. İktidara gelmek

[542] "Genç Osmanlılar" diye ifade edilen topluluk, Cemil Molla'nın bahsettiği olayların zaman dilimi içindeki karşılığı "Yeni Osmanlılar" olarak da adlandırılmıştır. Cemil Molla,1.
[543] Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, ç. Boğaç Babür Turna, 8. bs. (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015), 206.
[544] Feroz Ahmad, **Jön Türkler/ Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918**, çev. Tansel Demirel (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 12-13.
[545] Adem Çaylak, **Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen -Bir Şerif Mardin Çözümlemesi-** (Ankara: Kadim Yayınları, 2005), 224-225.

için kullandıkları ideolojik araçlar hürriyet ve meşrutiyettir.[546] Yeni Osmanlılar, devlet yönetiminde söz sahibi olmaları halinde imparatorluğu kurtarabileceklerini savunurken onlardan bir kuşak sonra gelen Jön Türkler ise yönetim için kendilerini uygun görmemişler ve idari makamları ele geçirmeyi düşünmemişlerdir. Devlet idare etmek üzere yetiştirilmiş seçkin bir sınıfa mensup Yeni Osmanlılar, Birinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte iktidara gelme imkânını bulmuşlardır. Jön Türkler, Yeni Osmanlılarla aynı değerleri paylaşmışlar, fakat toplumda aynı yere sahip olmamışlardır. 19. yüzyılda, ıslahat hareketlerinin ve Yeni Osmanlılar çizgisinin bir uzantısı olan İttihatçılar ise bürokraside üst makamlarda yer almak için gerekli tecrübeye ve toplumsal geçmişe sahip değillerdi. Nitekim yüksek memuriyetlerde bulunan ve başlıca şikâyetleri daha yükselmelerine izin verilmemesi olan Yeni Osmanlılardan bu konuda ayrılmışlardır.[547]

Cemil Molla, öteden beri kendilerine özgü fikirler besleyen ve dışarıdan etkilenerek kandırılmış olan Osmanlı'nın çeşitli unsurları arasında hürriyet, eşitlik baskı ve zorbalıktan kurtarılma seslerinin yükselirken Yeni Osmanlıların faaliyetlerini artırarak hükümdarı ve devlet adamlarını eleştirmeye ve kendilerine taraftar toplamaya başladıklarına dikkat çekmiştir. Gizli ve yenilikçi bir harekete girişen Yeni Osmanlıları milletin aslî unsurları ve aydınlar topluluğu olarak nitelendirmiştir.[548] II. Abdülhamid döneminin eğitim, basın, kültür ve düşünce alanındaki birikimi ile ortaya çıkan fikir hareketlerini hazırlayan oluşumun Jön Türkler döneminin entelektüel ve kültürel hayatı olduğu[549] göz önünde bulundurulduğunda Cemil Molla'nın Yeni Osmanlıları aydınlar topluluğu olarak nitelendirmesindeki haklılık payı dikkat çekmektedir.

Yeni Osmanlıların ortaya çıkmasını, Avrupa'da çıkan fikir hareketlerinin yüzyılın teknolojik gelişmeleri olan ulaşım araçları ve basın-yayın faaliyetlerinin vasıtasıyla yayılmasının doğal bir sonucu olarak görmüştür. Ancak bunun Osmanlı unsurları arasındaki sakıncasına da dikkat çekmiş ve bu durumu şu cümlelerle ifade etmiştir:

---

[546] Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din**, haz. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş, 2007), 175.
[547] Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, çev. Nuran Yavuz (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999), 33, 34, 35.
[548] Cemil Molla, 1.
[549] Mustafa Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları / İçtihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler**, ed. Dursun Ayan (İstanbul, Lotus Yayınevi, 2007), 22.

> "On dokuzuncu asrın tecelliyât ve terakkîyât-ı meşkûresinden olarak hükûmetlerin eşkâl-i idâriyeleri değişiyor. Hükûmet-i müstebide yerine hükûmet-i mutlaka-i münevvere, hükûmet-i meşrûta usûl ü kabul ve ikâme olunuyordu. Hukûk-ı beşere müra'ât esâsına müstenid olan bu tarz-ı idare her tarafta halkın mazhar-ı rağbet ve meserreti oluyordu. Karada şimendüferlerin, denizlerde vapurların seyr ü sefere ibtidârı beynelmilel ihtilâlât ve münâsebâtı tezyîd etmiş ve matbuâtın neşriyyât mukteyakkızası tenbih-i ezhan etmiş olduğundan Avrupa'nın işbu envâr-ı füyûz ve terakkîyâtı az müddet zarfında memâlik-i Osmâniye'de münteşir olmaya başladı. Öteden beri kendilerince efkâr-ı mahsûsa besleyen ve hâricin te'sîrâtına firîfte olan anâsır-ı muhtelife-i Osmâniye meyânında hürriyet, müsâvât cebr ü tegallübden istihlâs âvâzeleri yükseliyor, anâsır-ı asli-i milletin münevverânından mürekkeb "Gençler Osmanlılar" dahi gizli gizli faâliyet-i teceddüd hâhâneye girişiyor idi".[550]

Cemil Molla, 1908 ihtilaline kadar Rumeli'de teşkilatlanan İttihat ve Terakki'den bahsederken sadece birkaç yerde "Genç Osmanlılar" ifadesini kullanmıştır. Teşkilatlanmasını tamamlayan Genç Osmanlıların bir cemiyet olarak yapısını, işleyişini ve tüm faaliyetlerini ise "İttihat ve Terakki" adıyla anlatmayı tercih etmiştir. Cemil Molla, Jön Türklerin büyük gayret içinde kısmen millî hislerle kısmen de birçoklarının dile getirdiği II. Abdülhamid'in korkularından istifade ederek yayın yaptıklarını iddia etmiştir. II. Abdülhamid aleyhinde yayında bulunan Jön Türkleri "Jön Türk partisi" olarak nitelendirmiş, emellerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda karışıklık çıkararak bölme ve yıkma olan tarafların tuzağına düşerek yangını körüklediklerini savunmuştur.[551]

4.3.1. Cemil Molla'ya Göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ortaya Çıkışı ve 1908 İhtilâli

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1889 yılında "İttihad-ı Osmanî" adıyla Tıbbiye-i Şahane'de kurulmuştur. Aynı yıl içinde Paris'teki Jön Türk lideri Ahmed Rıza ile ilişki kuran cemiyet, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" ismini almıştır. Cemiyet, ilk aşamada Osmanlı çöküşünü ve istibdadı durdurmak isteyen bir öğrenci hareketi iken felsefe tartışmalarının oluşturduğu bir ortamın ürünü olmuştur.[552] 1896 yılının başında Paris şubesi, resmen örgütün merkez şubesi olmuştur. Aynı tarihte İstanbul'da cemiyete çok sayıda bürokrat ve subayın katılımı gerçekleşmiş ve II. Abdülhamid'in devrilmesi için faaliyetler artırılmıştır. 1895 yılında, Mısır'a giden Mizancı Murad tarafından İttihat ve Terakki'nin çalışmaları hız kazandırılmıştır. Örgüt Paris, Cenevre, İstanbul ve Kahire merkezlerine ilave olarak imparatorluğun pek çok yerinde şubeler kurarak hızla yayılmıştır. Cemiyet içinde fikri ve siyasi anlaşmazlıklar nedeniyle

[550] Cemil Molla, 1.
[551] Cemil Mola, 23, 24.
[552] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 1, 19, 20.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, hukuken ortadan kalkmış olsa da örgüt, Ahmed Rıza önderliğinde fikren devam ettirilmiştir. Aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin neredeyse tüm üyeleri bu yeni oluşuma doğrudan katılmış ya da destek olmuşlardır.[553]

İttihat ve Terakki Cemiyetinin sosyal ve fikrî bir inkılap olmadığı, Makedonya'daki siyasi sıkıntılardan doğduğu, 1876 Meşrutiyeti'nin yeniden tesis edilmesi için çalışan bir "cemiyet-i hafiyye" olduğu görüşüne göre, İttihatçılarda "komitacılık" ruhu hâkim olmuştur. Ancak inkılabın getirdiği ihtiraslar, cemiyete intisap edenler arasında şahsi menfaatlerinin peşine düşen kimselerin hükümete ve devlete müdahale etme arzuları inkılabın ruhunu unutturmuştur.[554] Selanik'te 1906 Eylül'ünde çoğunluğunu 3. Ordu subaylarının oluşturduğu 10 kişi tarafından "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" kurulmuştur. Makedonya topraklarında kurulan bu ihtilalci ekibe ülke içinden ve dışından aynı amaçla kurulmuş olan cemiyetler de katılmıştır. Kurucu ekipten Mehmet Talat Bey, İsmail Canbolat Bey, Rahmi Bey adının daha sonra Merkez-i Umumî" olarak değişeceği "Heyet-i Âliye" de (Yüce Kurul) yer almıştır. Paris'te bulunan muhaliflerin temsilcisi Doktor Nazım Bey Selanik'e gelmiş ve yapılan anlaşma neticesinde "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" adındaki örgüt, "Terakki ve İttihat" adını almıştır. Doğrudan doğruya Osmanlı ordusunun bir girişimi olan bu oluşumun içine siviller de dâhil olmuştur. İhtilâlci yer altı çalışmalarında başarılı olan cemiyetin silahlı kuvveti haline gelen Üçüncü Ordu, II. Abdülhamid rejimini yıkmış, İttihat ve Terakki adı hürriyet ve meşrutiyetle bütünleşmiştir.[555]

Bu konuda değerlendirme yapan dönemin tanıklarından Hüseyin Kâzım Kadri, 10 Temmuz ihtilalini hazırlayanın İttihat ve Terakki'den çok Abdülhamid olduğunu iddia etmiştir. Zira Abdülhamid'in kendisine sadık zannettiği ordunun, onun yanlış icraatlarından dolayı kendi aleyhine döndüğünün farkına varamamıştır. Yirmi beş yaşındaki livaları ve ferikleri ordu kadrolarına doldurmuş, ancak yaşı ilerlemiş olan yüzbaşıların terfi etmeleri mümkün olmamıştır. Bu durumdan yararlanmak isteyen İttihatçılar, Rumeli'ndeki zabitleri kazanmışlardır. Savaşa hazırlanmaktan başka amacı olmaması gereken ordunun bu gibi siyasi hesaplar için kullanılması felaketlere

[553] M. Şükrü Hanioğlu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", **İslam Ansiklopedisi,** c. 23 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 476-484.
[554] Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**, haz. İsmail Kara (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1991), 64.
[555] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler,** c. 1, 21- 22.

yol açmıştır.[556] Mehmed Selâhaddin Bey de II. Abdülhamid'in otuz üç yıl süren keyfi ve baskıcı idaresinden vükelânın, memurun ve milletin tedirgin olduğunu iddia etmiştir. Bu durumun, küçük bir zümrenin baskısı ve tehdidi altındaki askerin ayaklanmasının bastırılmasına engel olduğunu savunmuştur.[557]

1908 ihtilâlini hazırlayan sebeplerin varlığından II. Abdülhamid'in kayıtsız kaldığına veya önlem almadığına dair iddialara karşılık Cemil Molla, II. Abdülhamid yönetiminden nefret eden, hürriyet, müsavat (eşitlik) ve adalet kelimelerinin sihirli etkisine kapılan genç subaylar ve halkın diğer sınıfları arasında ihtilalcilere katılma eğilimi arttığını, her tarafta özellikle Manastır ve Selanik'te taraftarlarının çoğaldığını bildirmiştir. Bütün bu olanlardan Yıldız Sarayı'nın vaktinde tam olarak haberdar olamadığını ileri sürmüştür. Bu konuda devlet yetkililerini suçlamış, başta genel müfettiş olduğu halde ordu kumandanlarının, askerî ve mülkî yetkililerin önceleri söz konusu işleri önemsiz göstererek sarayı aldattıklarını, daha sonra karışıklıklar önlenemez hale gelince meselenin kabul edilemez olduğunu padişaha abartılı bir şekilde bildirerek güvenilmez bir tavır sergilediklerini iddia etmiştir. Bu kişilerin ortaya koydukları ikiyüzlü politikanın ne olur ne olmaz kaygısıyla hem sarayla hem de İttihat ve Terakki komitesiyle iyi geçinmeye yönelik olduğuna vurgu yapmıştır.[558]

Cemil Molla, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini II. Abdülhamid'in güzel karşıladığını, devlet yöneticileri ve memurlarına teşekkürlerini sunduğunu, her sınıftan halkın sevinç ve memnuniyetle bu durumu alkışladığını, itiraz eden, beğenmeyen, kabul etmedim diyen kimsenin olmadığını belirtmiştir. "Böyle bir sağlam inkılabın öyle acı veren bir yanlışı mı olur?" sözleriyle İttihatçılar tarafından II. Meşrutiyet sonrası ortaya çıkarılan olaylara dikkat çekmiştir. Cemil Molla'ya göre, İttihatçılar II. Abdülhamid, saray erkânı, vekiller ve devlet adamları aleyhinde yalanlar, iftiralar uydurup halkın kin, nefret, öfke duygularını tahrik ederek yaymaya çalışmışlardır. Böylece mevkilerini sağlamlaştırmak istemişlerdir. Halkı kandırmak için kendilerini Kur'an-ı Kerim'de Bakara sûresinde yer alan "Biz iyleştirici ve ıslah edicilerden gayri bir şey isteyici ve yapıcı değiliz" ayetiyle tanıtmışlardır.

Cemil Molla, İttihatçıların dinî terimleri kullanarak meşruiyet sağlama çabasına aynı yoldan karşılık verme gereği duymuştur. Nitekim Bakara sûresi 10.

---

[556] Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**, 65.
[557] Mehmed Selâhaddin, **İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim**, 24.
[558] Cemil Molla, 24, 25.

ayetinde yer alan "onların kalplerinde bir hastalık vardır" ifadesiyle İttihatçıları tanımlamıştır. Bir takım eli bayraklı dönmelerin dağdan bayırdan inerek temiz kalpli halka, "biz çalıştık, büyük fedakârlık gösterdik, istibdadı yıktık, mutlakiyete, zulme, esarete son verdik sizi kurtardık, millete eşitlik, hürriyet ve adalet getirdik, Meşrutiyet'i kurduk" demişlerdir. Bu taşkınlıklar İstanbul dışında da aynı şekilde devam etmiştir. Komite'nin seçilmiş olanları kanlı bıçaklı, her türlü kötüğü yapmaktan çekinmeyen cahillerden yüzlerce kişi delege, müfettiş, mürşit unvanlarıyla her tarafa saldırmış, vilayet merkezlerinde, sancaklarda, kazalarda, nahiyelerde rezaletlerini ortaya koymuşlardır. Bir taraftan Kanun-i Esasî'nin hükümlerinin korunması için herkese dini, imanı, namusu üzerine yemin ettirilirken, kendileri böyle bir kanun yokmuş, meşrutiyet ilan edilmemiş gibi hareket edip istibdata devam etmişlerdir. Hapishanelerin kapıları açılarak adi hırsızlık, yankesicilik vs. suçlarından cezalı olanlar salıverilmiş, önceki hükümetin mahkemelerinden çıkan kararların adalete uygun olmadığını açıklamışlardır. Hürriyetin anlamı herkesin istediğini yapması olarak kabul edilmiş, işler çığrından çıkmıştır. Halk vergi vermemeye, mahkeme celplerini dinlememeye, polis görevini yapamamaya, sokak ortasında pervasızca etrafa silahlar atılmaya başlanmıştır. İslâm ulemasından, akıl ve irfan sahiplerinin uyarıları dikkate alınmamıştır. Tanin, Şûrâ-yı Ümmet gazeteleri, "İnkılabın gereğidir, ınkılap ve dönüşüm zamanlarında her şey olabilir, mazur görülmelidir" şeklinde yayınlar yapmışlardır. İşledikleri en ağır suçları, masum, temiz yürekli millete yüklemişler, onları anarşiye sevk etmişlerdir.[559]

Cemil Molla'ya göre, inkılap sarhoşluğu içinde, basın özgürlüğü bahanesiyle ortaya çıkarılan kötülüklerle "yedi yüz" senelik[560] asil, seçkin, muhterem koca Osmanlı saltanatı, hanedanı, cennetmekân Osman Gazi hazretlerinin neslinden gelen evlatları aşağılanmıştır. Otuz üç sene kendisine tabi olunan, İslâm dininin en yetkilisi, kendisine uyulan İslâm halifesine ağza alınmayacak küfürler etmişlerdir. Peygamberin evlatlarına dil uzatmışlar; ulema ve İslâm meşhurlarına düşmanlıklarla dolu iftiralarda bulunmuşlardır. Şahsi saldırılar ve aşağılamalardan başka, milletler, cemaatler adına da serbest bir dil kullanılmış, Rum, Ermeni, Bulgar cemaat ve milletlerini Arap, Kürt, Arnavut asli unsurları Osmanlılıktan kırgın ve nefret ettirecek yayınlardan çekinmemişlerdir. Devletleri ve komşu hükümetleri gücendirecek, kuşkulandıracak

[559] Cemil Molla, 26-27.
[560] Metinde geçen Osmanlı Devleti'nin "yedi yüz" senelik geçmiş olduğuna dair ifade yanlış bir tarihlendirme olup yazım hatası olarak değerlendirilebilir.

yazılar yazmışlardır. Bosna Hersek'ten, Doğu Rumeli'nden, Mısır'dan, Kıbrıs'tan, Sisam'dan, Cebel-i Lübnan'dan bilir bilmez konular açılarak oraları bizimdir, Sultan Abdülhamid'in suçundan dolayı işgal altında kalmıştır, hukukumuzu gasptan kurtaracağız diye konuşmuşlardır. Seçimin başlangıcında söz konusu memleketlerden mebus çağırılmasını tavsiye etmişlerdir. Hakikatsiz masonların, fitneci, bozguncu dönmelerin Resne, Siroz, Selanik, Manastır'ın göz boyacı, akılları karıştıran, baş döndürücü, çıkarcı yalanları, entrikaları ve efsaneleri neticesinde zavallı millet, memleket şaşkın ve üzgün bir hale gelmiş; hayır bekler iken, şerlere, belalara düşmüştür. Bu arada Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Doğu Rumeli'nin koparılıp alınması Bosna ve Hersek'in Avusturya'ya katılması ilan edilmiştir. Cemil Molla, İttihatçıların Bosna ve Hersek'in Avusturya'ya katılması üzerine Avusturya malına boykot ilan edip İstanbul ahalisine iki külah giydirdiklerine dikkat çekerek dolandırıcılığın, hilekârlığın böylesinin görülmediğini öne sürmüştür. Birinci külah olarak baştaki fesleri attırıp yerine acayip şekilde kalpaklar, kabalaklar[561] giydirildiğini, ikinci külahın da yeniden giydirilen bu kabalakların kumaşının Avusturya imalatından olduğunu dile getirerek bunu açık bir hile ve bayağı bir şaşkınlık olduğunu vurgulamıştır. [562]

4.3.2. Cemil Molla'ya Göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Harekete Geçmesinde Reval Mülakatının Etkisi

9 Haziran 1908 tarihinde İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı Nikola Finlandiya Körfezi'ndeki Reval limanında bir araya gelerek Uzak ve Yakındoğu'da tampon bölgeler oluşturarak Almanya'ya karşı bir denge politikası uygulama konusunda anlaşmışlardır. Bu görüşmeden ortaya çıkan bildiride Makedonya sorununa ve reformlara da yer verilmiştir. Bu görüşme, Osmanlı Devleti'ndeki muhalif gruplar ve Üçüncü Ordu'nun zabitleri tarafından Rumeli paylaşılacak, padişah, ordularını göndermeyerek karara boyun eğecek şeklinde yorumlanmış,[563] vakit kaybetmeden isyan hareketi başlatılmış, Makedonya'nın durumu ve Reval mülakatının etkisiyle

[561] Enver Bey'in isteği doğrultusunda, "Enveriye" adı verilen bir kabalak askere giydirilmiştir. Bu gözleri güneşten koruyan, kalın kumaştan yapılan ve enseyi örten bir serpuş olarak tasarlanmıştır. Şapka giymek ve Müslüman olmayanlara benzemek dinî ve millî ananelerimize uygun olmayıp küfür alâmeti sayıldığından böylesi özgün bir serpuş uydurulmuştur. Balkan Harbi'nde bazı zâbitanın yazdıkları kitaplarda fesin gözleri güneşten korumadığı, askerin savaşta güçlük çektiğini ulemaya hitaben bu tür bir serpuşa izin vermelerini istemişlerdir. İhtiyaç üzere üretilen bu serpuşlardan dolayı Enver Bey, İttihatçı karşıtlarının tenkidine uğramıştır. Ziya Nur Aksun, **Osmanlı Tarihi / Osmanlı Devleti'nin Tahlilli, Tenkidli Siyasî Tarihi**, c. 6 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994),183.

[562] Cemil Molla, 28-29.

[563] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler / İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, c. 1, 23.

İttihat ve Terakki teşkilatı hızla gelişmiştir.[564] Söz konusu görüşme, Batı basınında Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasına karar verildiği, şeklinde yorumlanmıştır. Bu haberler Rumeli'deki idari yöneticileri, subayları ve eşrafı heyecanlandırmış ve İttihat ve Terakki'ye katılımı artırmıştır. Gelişmelerden II. Abdülhamid yönetimini sorumlu tutan İttihat ve Terakki yönetimi, büyük devletlerin Makedonya konusunda müdahalesine meydan vermemek adına harekete geçmişlerdir. Bu amaçla, II. Meşrutiyet'in bir an önce ilan edilmesi için Makedonya'da genel bir ayaklanma planlamışlardır.[565] Cemiyetin daha çok Selanik kanadında etkili olan ve her kararın öncülüğünü yapan Talat Bey'e göre, iktidara varabilmek için toplu ayaklanmaya kadar her yol denenmeliydi. Büyük devletlerin Rumeli ve Osmanlı imparatorluğunun paylaşılması konusundaki niyetlerini Reval toplantısında açığa çıkarmaları, İttihat ve Terakki cemiyetinin kesin bir eylem planı yapmasına neden olmuştur. Bu plana göre, silahlı propaganda eylemleri ile merkezî otorite sindirilmesi kalabalık bir taraftar grubuna önderlik edilerek başkente Kânûn-i Esâsî'nin yürürlüğe girmesi için dilekçe gönderilmek suretiyle baskı kurulacaktır.[566] Selanik'teki Jön Türkler, mayıs ayında Makedonya'daki Avrupa konsolosluklarına broşürler dağıtarak II. Abdülhamid yönetimine karşı şikayetlerini dile getirmeye başlamışlardır. Reval'de Avrupalı liderlerin Osmanlı Devleti'ni yıkma planlarını görüştükleri düşüncesiyle Niyazi ve Enver beyler liderliğinde isyan hareketi başlatan Jön Türkler, silaha sarılmışlardır. İsyanı bastırmak için II. Abdülhamid tarafından isyancıların üzerine gönderdiği Şemsi Paşa'yı öldürmüşler, sarayın bölgeden haber toplaması için gönderdiği Osman Paşa kaçırılarak isyancıların saklandığı dağlara götürülmüştür. İttihatçıların nüfuzu altındaki Makedonya halkı tarafından Yıldız Sarayı'na gönderilen telgraflarla Anayasa'nın yürürlüğe girme talepleri iletilmiştir. Sarayın teslim olmaktan başka çaresi kalmamıştır.[567]

Cemil Molla, İttihat ve Terakki'nin İngiltere ve Rusya'nın Reval buluşmasıyla beraber aktifleştiğini diğer tarihi kaynakları destekler nitelikte anlatmıştır. Buna göre, söz konusu tarihte İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni Jön Türk Partisi olarak

---

[564] Ahmed Bedevî Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele**, ed. Ali Berktay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012), 452.
[565] Necdet Hayta, "I. Dünya Savaşı'na Giden Yolda 1908 Reval Mülakatı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", **100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu,** yay. haz. Aynur Yavuz Akengin, Selcan Koçaslan 03-95 Kasım 2014, (Budapeşte): 19, 23-29.
[566] Tevfik Çavdar, **Talât Paşa/ Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü** (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995), 67, 70.
[567] M. Şükrü Hanioğlu, "Genesis Of The Young Turk Revolutıon of 1908", **The Jornal of Ottoman Studies III**, ed. Halil İnalcık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry (1982): 298-299.

adlandırmıştır. Mensuplarını ise Yunan, Bulgar, Ermeni, Yahudi fesatçıların ve cihanın meşhur ve tanınmış anarşist, Nihilist, Siyonist, Masonist[568], Etniki Eterya, Hıncakist, Taşnakyun, Eksarhist örgüt ve komitelerinden İslâmiyet ve Osmanlılık namına hayır bekleyerek bunlara körü körüne hizmet etmekle suçlamıştır. Selanikli Yahudilerin ve dönmeler tarafından Reval Mülakatı'nda Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılmasının kararlaştırıldığına dair iddianın ortaya atıldığına dikkat çekmiştir. Vatan, millet elden gidiyor, her şey bitiyor, bir dakika durmaya zaman ve yer kalmamıştır, ayağa kalkalım millet ve memleketi kurtaralım, üzerimizdeki baskıyı kaldıralım, hürriyet, eşitlik, adalet nimetlerine kavuşalım, meşrutiyet idaresini ilan ederek hayat hakkımızı ve devam edeceğimizi ispat edelim, diye haykırdıklarını dile getirmiştir. Hürriyet, eşitlik ve adalet kelimelerinin sihrine kendisini kaptıran genç

[568] İttihat ve Terakki'nin Masonlara yakınlığı ve dönemin Masonluğu hakkında farklı değerlendirmeler ve görüşler mevcuttur. Buna göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti, adını almadan önce Osmanlı Hürriyet Cemiyeti olarak bilinen cemiyet üyeleri Selânik Mason localarını davalarına uygun olduğunu kısa zamanda anlamışlardı. Cemiyet, Mason localarını toplantı yeri olarak kullanmış, Masonların çoğuna kendi davalarını kabul ettirmiş, Masonluğa giriş ritüellerinin çoğunu kendi üyelerine uygulamak üzere benimsemişlerdi. Cemiyetin faaliyetleri Masonlarla karşılaşmalarından sonra hız kazanmıştır. Masonluğa maledilen ayaklanma ve ihtilallerin aslında ihtilalci ve liberal görüşteki kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Söz konusu kişilerin gizli cemiyet kurup Mason törenlerinden yararlanmaları onları Mason yapmazdı. Üçüncü Ordu subaylarının hepsinin Mason olduğu iddia edilemeyeceği gibi Selanik'teki bütün Jön Türklerin de Mason olduğu söylenemezdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, gücünü Selanik dışında Masonların etkili olmadığı kırsal kesimlerden de almaktaydı. Üstelik İttihat ve Terakki Cemiyeti Mason localarının yanı sıra tarikatlardan da yararlanmıştır. Gerek Bektaşilerden gerek Mevlevilerin Anadolu'ya kaçan ya da sürgün edilen Cemiyet mensuplarına yardım ettikleri bilinmektedir.[568] Ernest Edmondson Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilâli,** 125-129. Burjuva-kilise düşmanlığı ile dinsel mistisizm karışımından oluşan Masonluk, 18. yüzyılda ne kesin bir Allahsızlık ne de dinsiz serbest bir fikirlilik olarak tanımlanmıştır. Sözü edilen yüzyılda gelişen Masonluk, Fransız Devrimi döneminde, din karşıtı davranışın artması sonucunda her türlü oluşumun içinde sayılmıştır. Kırım Savaşı (1853-1856) sonrası İstanbul'daki İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya kendilerine bağlı Mason localarını kurmuşlardır. Bu dönemde henüz Türk ve Müslüman bir loca kurulmamakla beraber kişisel olarak Mustafa Reşit Paşa, Namık Kemal, Veliaht Murad, Fazıl Mustafa, Ali, Fuat, Raşit, Süleyman, Ethem Pertev, Ziya, Tunuslu Hayreddin, Sadullah, Prens Halim, Ahmed Vefik, Münif paşalar, Şinasi, Şehzade Kemaleddin, Ali Süavi vs. isimler Masonlukla ilişkileri olmuş, Avrupalılar ve Levanterlerin dışında pek fazla yayılmamıştır. Türk locaları 1908 yılından sonra kurulmuştur. Osmanlı aydınlarının bu dönemdeki Masonluk anlayışında Hristiyanlardan kendi dinlerinde aradıklarını bulamayanların filozofların eserlerindeki akılcılığa başvurdukları yönünde olmuştur. Bu görüşe göre Hristiyanlık artık kalmamıştır. Hristiyanlar, akılcılıkla Farmasonluğa dönüşmüş, bu insanların aramış oldukları bilgelik ve felsefenin İslam'da var olduğundan dolayı İslam'a yaklaşmışlardır. Bu dönem Avrupa'da Mason localarının koruyucuları ve kurucularını hanedan üyeleri oluşturduğundan Masonluk saygın bir konumu da beraberinde getirmekteydi. Osmanlı'da ise hanedanın ilk Mason üyesi V. Murad'ın tahttan indirilmesinin ardından tahta çıkan II. Abdülhamid, dinin en yüksek yetkilisi olarak temsil ettiği fikirlerin dışında Masonluk öğretilerini kabul etmesi düşünülemezdi. Bununla beraber dış ilişkiler konusunda uzlaşmacı ve dengeli bir siyaset takip etmeye çalışan Sultan Abdülhamid'in Avrupa hükümdarın koruması altında olan localara karşı olumsuz bir tavrı olmamıştır. Localar bu dönemde faaliyetlerini serbestçe sürdürmüştür. Mason ilkeleriyle ilgilenmeden onları idare etmeyi ve yanında tutmayı başarmıştır. Jön Türklerin tamamının Mason oldukları iddialarına karşılık, Ahmed Rıza'nın Masonlara karşı sert saldırıları, II. Abdülhamid'e karşı umdukları desteği alamadıklarına yönelik iddiaları ortaya çıkarmıştır. İttihatçıların Mason localarını kendi amaçları için kullandıkları ve bunun bir karşılıklı çıkar ilişkisi içinde gerçekleştiği belirtilmiştir. Orhan Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği** (İstanbul: Eylül Yayınları, 2002), 145-162.

subayların ve halkın diğer kesimleri arasında ihtilalcilere katılım eğiliminin artmış olduğunu, her tarafta özellikle Manastır ve Selanik'te taraftarlarının çoğaldığını belirtmiştir. Jön Türk taraftarlarının, merkez idarenin üyeleri haricinde kimsenin uyarılarına kulak vermeyerek yanlış yolda ilerlediklerini, 1300 senelik İslâmî usul ve kanunları dikkate almadan 6-7 asırlık Osmanlı adet ve geleneklerini yerle bir ederek koca Osmanlı Devleti'ni baştanbaşa yıkmakta ısrar etmiş olduklarını savunmuştur. Jön Türklerin Osmanlı Devleti'ne zarar verdiğine dair iddialarını şu sözlerle ortaya koymuştur:

> **"**Jön Türk sanâdîdi, hey'et-i merkeziye erkânı anîdi hariç ve dâhilin şu sözlerine ihtâr ve ihbârlarına asla kulak vermeyip meslek-i sakîmlerinde istimrâr, bin üç yüz senelik usûl ve kavaid-i münîfe-i İslâmiye'yi altı yedi asırlık adât ve an'anât-ı Osmaniyeye zîr ü zeber etmekde koca Osmanlı devletini baştanbaşa yakmakta ısrâr eylediler kâffe-i kuvvâ-yı hükûmeti merkezi umûmî denilen Daru'n-Nedve-i hafîlerine aldılar. Kuvâ-yı selâse-i hükûmetin câmi'a-i âliyesi olan hilâfet ve saltanat makâm-ı mukaddesinin hükmü, te'sîri, ehemmiyeti yok**!**"[569]

Dönemin tanıklarından Mehmed Selahaddin Bey de İttihat ve Terakki'yi Farmosonluk ve Siyonistlik gibi cemiyetlerden doğup, gelişip büyüdüğünü, üyelerini ise Mason cemiyetlerine hizmetle itham etmiştir.[570]

Cemil Molla'nın İttihat ve Terakki'nin masonlarla ve Selanik Yahudileriyle iş birliği iddiaları, farklı kaynaklar tarafından da dile getirilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1906 yılında Selanik'te, "Osmanlı Hürriyet Cemiyet"ni kuran 3. Ordu subaylarından 10 kişinin (Bursalı Tahir Bey, Nâki Bey, Edip Servet, Kâzım Nami, Ömer Naci, İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Mehmet Talat, Rahmi, Mithat Şükrü) hepsinin tarikat mensubu ve bir-ikisi dışında Mason oldukları ileri sürülmüştür.[571]

4.3.3. Cemil Molla'ya Göre İttihat Terakki, Avcı Taburları ve 31 Mart Vak'ası

Cemil Molla, 31 Mart Vakası'nın sebeplerinin İttihat ve Terakki tarafından hazırlandığını iddia etmiştir. Cemil Molla'ya göre, 31 Mart Vakası'nın İttihat ve Terakki cemiyetinin program dâhilinde tertip edildiğini ve her şeyin önceden hazırlandığını gerek dışarıya gerek içeriye karşı yaptıkları işler ispat etmiştir. Özellikle

---

[569] Cemil Molla, 24, 28.
[570] Mehmet Selahattin Bey, **Bildiklerim**, 124, 175.
[571] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 1, 22. Konuyla ilgili Bkz. M. Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük,** 75-93. Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye,** 104. Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**,
342. Murat Belge, "Türkiye'de Siyasi düşüncenin Ana Çizgileri", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce / Dönemler ve Zihniyetler**, c. 9 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 42. Tanıl Bora, Bayram Şen, "Saklı Bir Ayrışma Ekseni; Rumeliler –Anadolulular", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce / Dönemler ve Zihniyetler,** 1154.

31 Mart olayı için ta Edirne vakasından başlayarak dinî irtica alametleri hazırlamışlardır. Fedakâran Millet ve Ahrar Cemiyet fırkalarını dağıtarak ve bunların üyelerini ve bütün muhalifleri halkın nazarında vatan haini göstermişlerdir. Halkı galeyana getirmek için sebepler oluşturmuşlar, basında faaliyet göstermişlerdir. Hilafet ve hükümdara karşı hücum etmişler, ordunun düzenini bozmuşlar, askeri siyasete karıştırmak için haince tertipler düzenlemişlerdir. Memur kadrolarında özellikle sayısız haksızlıklar icat ederek genel bir hoşnutsuzluk meydana getirmek için planlarını gerçekleştirmişlerdir. Özetle her şey, 31 Mart hadisesinin oluşmasına yönelik yapılmıştır.[572]

31 Mart Vak'ası'nı hazırlayan nedenlerin arasında, İstanbul'a meşrutiyetin bekçisi sıfatıyla getirilen Avcı taburlarına mensup İttihat ve Terakki yanlısı subaylar ile bu taburlarda görevli erlerin başına buyruk davranışlar sergilemiş olmaları gösterilmiştir.[573] İttihat ve Terakki, İstanbul'daki Hassa askerlerine güvenmemiş kendilerine bağlı Avcı taburlarını İstanbul'a getirerek aralarında isyan kışkırtıcılığı yaptıkları iddia edilmiştir.[574] Bu değerlendirmelerden farklı olan görüşe göre ise görünürde ayaklanmayı başlatan Avcı taburlarına mensup çavuşlar ve erlerle onlara katılan bazı sarıklı medrese öğrencileriydi. Ancak onların arkasında, Ahrar Fırkası mensubu olan siyasetçilerin, hatta bazı mebusların, Prens Sabahattin Bey takımının, İttihad-i Muhammedî Fırkasının, bazı gazetelerin ve yazarların olduğu iddia edilmiştir.[575] Kâmil Paşa'nın Rumeli'ye geri göndermek istediği, ancak İttihat ve Terakki'nin İstanbul'da kendine destek olarak gördüğü Avcı taburları, Cemiyet tarafından bir beyannâme yayınlanarak savunulmuştur. İttihat ve Terakki'nin desteklediği Avcı taburlarındaki isyan eden askerler, mektepli subaylar gibi sıkı bir İttihat ve Terakki taraftarı olmamışlar, dinî hislerinden dolayı kolayca harekete geçebildiklerini göstermişlerdir.[576]

Cemil Molla'nın Avcı taburları hakkındaki değerlendirmesi ise İttihat ve Terakki'den bağımızsızdır. Nitekim Cemil Molla şu sözleriyle konuya açıklık getirmeye çalışmıştır:

---

[572] Cemil Molla, 37.
[573] Zekeriya Türkmen, "Osmanlı Ordusunun Siyasîleşme Sürecinde Önemli Bir Dönemeç: 31 Mart Ayaklanması", **Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan** (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2004): 374-375.
[574] Sadi Borak, "31 Mart Vak'asının Çıkış Nedenleri Üzerine Çeşitli Yorumlar ve Atatürk ve Hareket Ordusu Üzerine Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Bir Makalesi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. 8, s. 23 (1992): 358.
[575] Halil Menteşe, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, 17.
[576] Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", **Türkler**, c. 13 (2002): 199-200

"Biz meşrutiyet istemeyiz, mutlakıyet isteriz, Kânûn-ı Esâsî kaldırılsın diye kelime-i vâhide yoktu. Meb'ûsândan ve nüzzârdan bazı kimseleri istemeyiz, Kânûn-ı Esâsîmiz ahkâm-ı şerî'ata tevfîk olunsun demişler idi ki Meşrûtiyet'in birkaç şahıs ile ka'im addedilemeyeceği derkâr ve Kânûn-ı Esâsî'nin zaten ahkâm-ı şerî'ata tevfîki mukarrer idiğü müstağnî-i tezkârdır. Ma'a-mâ-fîh mürteci' addedilen asker Meclisi Meb'ûsânı tanıyarak arz-ı hâlini takdîm etmiş ve ertesi gün ictimâ'larını alkışlamıştı."

Avcı taburları ve onlara katılan askerlerin Meclis-i Mebûsan'a verdikleri arzuhalde "biz meşrutiyet istemeyiz, mutlakıyet isteriz, Kânûn-i Esâsî kaldırılsın" diye bir kelimenin olmadığını belirtmiştir. Söz konusu kişilerin, mebuslardan ve nazırlardan bazı kimseleri istemediklerini, Kanun-i Esasî'nin zaten şeriat hükümlerine uygun olması kararlaştırıldığından bundan bahsetmenin bile gereksiz olduğunu vurgulamıştır. Avcı taburlarının yeni idari düzenin karşıtı olmadığını, kanunların şeriata uygun olarak düzenlenmesini istediklerini iddia etmiştir. "Gerici" olarak adlandırılan askerin, Meclis-i Mebûsan'ı tanıyarak arzuhalini takdim ettiğini ve ertesi gün toplantılarını alkışladığını belirterek Avcı taburlarının hareketlerine olumlu bir yaklaşım sergilemiştir.[577] Bu konuda Mevlânzâde Rıfat da Cemil Molla ile benzer fikirde olmuş, ayaklanan Avcı Taburları askerlerinin şeriat hükümlerinin yeniden uygulanması isteklerini dile getirdiklerini belirtmiştir.[578]

31 Mart Vakası, Rumî 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) tarihinde askerî bir isyan şeklinde patlak veren bir hadisedir. Bunu "irticai" bir hadise olarak gören anlayışa göre, Meşrutiyet'in ilanından bu vakaya kadar geçen sürede bu tarz bir isyana eğilim oluşmuş ve günden güne artmıştır. II. Meşrutiyet döneminin sağladığı yazı ve konuşma hürriyeti ortamında rejimi güçlendirmeye yönelik yazılar yayınlandığı gibi, rejim karşıtı ve onu yıkmaya yönelik yazılar da serbestçe yayınlanmış ve bu yazılar özellikle anlayışı dar, fikri seviyesi düşük olan halk zümrelerini kendi fikirleri doğrultusunda etkilemiştir. Bu isyanı, başsız ve kumandasız asker topluluğu ile maskelenen bağnaz kişilerin isyanı olarak tanımlayan görüşte, 31 Mart Vak'ası'nı gerçekleştirenler, münevverleri ve mekteplileri düşman kabul ederek irticayı korumak ve yerleştirmek isteyen kişiler olmuştur.[579]

Cemil Molla, İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele geçirmek için yapmış olduğu faaliyetlerini şu sözleriyle açıklamıştır:

"Bu ihtilâlden ne padişahın ne hükûmetin ne ittihâdçıların mütemâdi darbeleri altında ezilen, tarûmâr olan muhâliflerin kat'iyen haberleri olmadığı hâlde İttihâdçıların saâdîdi kendilerini

[577] Cemil Molla, 29.
[578] Murat Hanilçe, İlyas Ak, "İstanbul Gazetelerinin Başyazarlarının Kaleminden 31 Mart Vak'ası Öncesi ve Sonrası" Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, c. 2, s. 3, (2018): 3
[579] Halil Menteşe, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anları**, haz. Orhan Birgit (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), 38, 39.

kurtarmak için her şeyi evvelden hazırlamışlardı. Bu hakîkati Avrupa erbâb-ı tedkîki eserlerinde yazdıkları gibi bizde de İttihâdçıların tarafdârânından olan vükelâ-yı sâbıkadan müverrih Abdurrahman Şeref Bey bile i'tirâf etmiştir. Zaten meselenin gizli bir noktası olmayıp en basit tedkîkât ve te'emmülât ile bu hakikat âşikâr olur."[580]

Abdurrahman Şeref ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, genel barış ortamının korunması amacıyla İstanbul'a iki Avcı Taburu getirtmeye mecbur kaldığını söyleyerek 31 Mart olaylarına sebep olan ortamın II. Abdülhamid iktidarının icraatlarına bağlamıştır. Buna göre, II. Abdülhamid'in harbiye ve bahriye nazırlarının değiştirilmesine yanaşmamış, özellikle rüşvet ve benzeri uygunsuz işleri duyulan bahriye nazırı Hasan Râmi Paşa'yı azletmeyerek Said Paşa kabinesini zor durumda bırakmıştır. Gazetelerin ve kamuoyunun hedefinde olan Yıldız'daki yakın çevresini bir türlü yanından ayırmamıştır. Yıldız civarında kışlalarında oturan, istibdadın sığınağı olan İkinci Fırka Taburları, tahrik unsuru olmuştur. Bu tabur, milletin her türlü istek ve hukukunu ezmeye hazır hâlde, askerî terbiyenin sınırlarını aşmış hâle gelirken, II. Abdülhamid ise bunları dağıtmada isteksiz olmuştur. 31 Mart öncesi siyasi ortamın değerlendirmesini yapan Abdurrahman Şeref'e göre, II. Meşrutiyet'in oluşturduğu serbest ortamda basın, hükümet yetkililerini hadsiz bir pervasızlıkla karikatürize ederek halkın güvenini zedelemiştir. Kâmil Paşa hükümetinin mülkî ve askeri alanda tensikatla birçok memuru kadro dışı bırakmıştır. Bu durum, şikâyetlerin artmasına ve muhalif hareketlere katılımı artırmıştır. Bu siyasi ortamda II. Abdülhamid, halk nazarında itibarını artıracak davranışlar sergilerken, ilk mebus seçimlerinde İttihat ve Terakki ile diğer partiler arasındaki muhalefet artmıştır. Hürriyetin anlamını henüz kavrayamamış olan halk, meşrutiyetin çok partili siyasi ortamını henüz alışamadığından taşkın hareketler içine girmiştir. İşsiz kalan Yıldız jurnalcileri ise tek geçim kaynağı olan istibdadın geri gelmesi için çalışırken, meşrutiyetin ilanı sonrası nüfusu artan İstanbul'da asayiş korunamamıştır. Bu ortamda çoğalan fırka ve cemiyetler de 31 Mart öncesi ortamını hazırlayan sebeplerden olmuştur.[581] Bu konuda Hüseyin Kâzım ise 31 Mart Vak'ası'nda padişahı sorumlu göstermenin büyük bir haksızlık olduğu görüşündedir. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, kendi gafletinin ve idare etmedeki

[580] Cemil Molla, 36.
[581] **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, İkinci Meşrutiyet Olayları**, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal (Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınları, 1996), 13-19.

yeteneksizliğinin üzerini örtmek için ihtilâli padişahın düzenlediğine dair açıklamasının yalan ve iftira olduğunu ileri sürmüştür.[582]

31 Mart Vak'asını İttihat ve Teraki'nin yanlış yönetimine bağlı olarak gören anlayışa göre ise Meşrutiyet'in ilanı ile idare ve hükümet mekanizmasındaki değişimlere memurları ve idareciler uyum sağlayamamıştır. Devlet mekanizmasında gerekli olan hiyerarşi işlemez hâle gelmiştir. Emir veren makam konusunda tereddütler oluşmuştur. Bu durum meşrutî rejimden beklentileri olanları da hayal kırıklığına uğratmıştır. İtihatçıların ortaya koydukları icraatları çete kanun ve zihniyetinin İstanbul'da uygulanmaya koyulduğu izlenimini vermiştir. Cemiyetin fedaî grubu tarafından gerçekleştirilen cinayetler muhaliflere yapılan baskılar, İttihat reislerinin kendilerine karşı olanlara yaptıkları tehditler ortamı germiştir. Bu durum fırkalar arasındaki kavgaları artırmış, siyasi bir çekişme ortamı doğmuştur. Memurlar ve orduda yapılan tensikat ise söz konusu kesimlerde rahatsızlığa yol açmıştır.[583]

1908 yılına kadar İttihat ve Terakki, II. Abdülhamid'i 1876 Anayasası'nı uygulamaya zorlamak amacını yürüten bir siyasi cemiyet görüntüsü çizmiştir. Ancak söz konusu tarihten sonra kendisini memleketi idare etmek vazifesiyle yükümlü kılmıştır. Başlangıçta hükümeti devralmaya hazırlıksız olduğundan iktidara geçmeme, "vatanî bir dernek" olarak kalma kararını vermiştir. Ancak 1908 seçimlerinde kendi adaylarını öne sürerek Mebusan Meclisi'ni kontrol altına almak istemiştir. Nitekim 1908 seçimlerinden sonra kurulmuş olan Ahrar Fırkası, Meclis'e bir mebus gönderebilmiştir. Seçimlerden sonra İttihat ve Terakki üye ve taraftarlarından meydana gelen yasama organı tarafından II. Abdülhamid'in yürütme yetkileri sınırlandırılmaya başlamıştır. Cemiyetin gizli merkez komitesi ise bütün siyasi faaliyetleri kontrol etmeye çalışmıştır. Gittikçe politikaya daha fazla karışmaya başlayan İttihat ve Terakki, 31 Mart Vak'ası'nı fırsat bilerek muhalefet partilerini kapatmışlardır.[584]

Cemil Molla, 1908 İhtilalinden sonra gerçekleşen 31 Mart Vak'ası'nın Sultan Abdülhamid Han tarafından düzenlendiğini İttihat komitesinin ve İttihat gazetelerinin iddia ettiğini, ancak daha sonra yine kendileri tarafından yapılan derin araştırma neticesinde padişahın söz konusu olaya dâhil olmadığının kesinlikle anlaşıldığına

[582] Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım,** 235.
[583] Aksun, **Osmanlı Tarihi / Osmanlı Devleti'nin Tahlilli, Tenkidli Siyasî Tarihi**, 159-160.
[584] Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi / Sosyal, Kültür, Ekonomik Temeller,** ed. Neval Akbıyık (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 102-103.

dikkat çekmiştir. Cemil Molla'ya göre Tanin Gazetesi, 550 sayılı baskısında[585] söz konusu olayı padişahın düzenlediğini ilan etmiş, sadaretten sefaretlere ve vilayetlere yazılan "asayişin sağlandığı ve meşrutiyete zarar verilmediği" tarzındaki tebligata, "madem meşrutiyete zarar gelmemiştir, o halde niçin yalanlıyorlar" diyerek irticanının ortaya çıktığına dair iddiaları ispatlamaya çalışmışlardı. Halbûki Sadaret'in meşrutiyete zarar gelmediğini yazması üzerine, İttihatçıların "meşrutiyet kalmamıştır, mahvedilmiştir" yolunda dünyaya karşı kopardığı yaygara ve planları zarar görmüş, bu şekilde kendilerini yalanlamışlar, böylece iki gün içinde tamamen asayiş sağlanmış ve meşrutî yönetim hiç zarar görmemiş, Mebuslar Meclisi açılmıştır.[586]

Cemil Molla, İttihatçıları 31 Mart Vakası'nda ve Osmanlı'nın iç ve dış işlerinde yaşadığı sıkıntılarda büyük ölçüde pay sahibi olarak görmüştür. Bu gizli komitenin şu son zamanlara kadar programlarını[587] harfiyen uygulamış olduklarını söyleyen Cemil Molla, bu konuda son on bir senelik olaylarla fiilen ispat ettiklerini bu müddet zarfında zaman zaman şaşırıp kendilerinin itiraflarının, çeşitli ülkelerde yayınlanan eserlerinin ve bazı devletlerin fırsat düştükçe yayınladıkları resmî belgeli raporlarla sabit olduğunu iddia etmiştir. Selanik'teki gizli komitenin ustaca kurguladığı hile sonucunda 23 Temmuz 1908 tarihinde Abdülhamid, meşrutiyet ve Kânûn-i Esâsî'yi ilan eder etmez zavallı masum halkın mutluluğuna dikkat çeken Cemil Molla gerek hükümdarın gerek halkın meşrutiyete tamamen sadık ve buna iyi niyetleriyle bağlı olduklarını ileri sürmüştür. Cemil Molla'ya göre, İttihat ve Terakki'nin başta bulunanları bir taraftan gizli programı tatbike fırsat bulmuş öte yandan halka karşı rolünü iyi oynamaya çalışmıştır. Osmanlı bayrağının rengini yarı kırmızı yarı beyaza döndürmek gibi bazı dikkat çekici işaretler ortaya koymuşlardır. Bu durum, memlekette bir takım gizli eller ve kuvvetlerin hüküm sürmeye başlayacaklarının işareti olmuş, ancak bundan halkın bilgisi olmamıştı. Cemil Molla, Selanik'in[588] adeta Kâbe gibi gösterilerek her şeyin gayet garip bir esrar perdesi altında gerçekleşmeye başladığını savunmuştur. Anadolu Türklerinin büsbütün ihmâl edildiği halde Selanik'te kimlikleri meçhul şahısların her türlü ayrıcalığa sahip olduğunu

[585] **Tanin,** 17 Mayıs 1909, No: 253.
[586] Cemil Molla, 29.
[587] Cemil Molla, 30.
[588] Selanik Osmanlı toprakları içerisinde en fazla kozmopolit nüfusu olan şehirlerden biriydi. Nüfusunun neredeyse yarısı uzun zaman önce Hristiyan İspanya'dan kaçarak kendilerine karşı dinsel özgürlük tanıyan Müslüman Osmanlı'ya sığınmış İspanyol Yahudilerinden meydana gelmiştir. Bunların bir kısmını on yedinci yüzyılda İzmirli Mesih ilan edilen Sebatay Sevi ile birlikte İslam dinini kabul eden Dönmeler oluşturmuştur. Bölgede ayrıca Balkanlarda yaşayan her türlü millete mensup topluluklar bulunmuştur. Ernest Edmond Ramsaur, JR. **Jön Türkler ve 1908 İhtilâli,** 116-117.

belirtmiştir.[589] Halkın meşrutiyetin ilanını karşılama şekli, şeyhülislâmlık makamında bulunan Cemaleddin Efendi'nin hatıratında da Cemil Molla'yla benzer ifadelerle yer almıştır. Şeyhülislâm, 24 Temmuz 1908 tarihinin sabahında okuduğu gazeteden öğrendiğini, zira o gece Said Halim Paşa'nın başkanlığında Yıldız Sarayı'nda olağanüstü toplanan Meclis-i Vükelâ toplantısına çağrılmadığından bahsetmiştir. Halkın meşrutiyet sevincini göstermek için toplandığı ilk yerin Bâbıâli daha sonra Harbiye Nezareti ve ikindi vakti de Şeyhülislâmlık Dairesi olmuştur. Cemaleddin Efendi'nin halka hitaben yaptığı konuşmada meşrutiyetin yerleştirilmesi ve sürdürülmesinde herkesin çaba göstermesi gerektiğini, intikam duygusu uyandıracak olayların meydana gelmesine neden olunmaması yolunda telkinde bulunmuştur. Şeyhülislâm, İkinci Meşrutiyet'in ilanı ve Kânun-ı Esâsî'nin uygulanması konusunda beklentiler konusunda resmî çevrelerin sözcülüğünü yapmış, sürecin sükûnet ve barış içinde ilerlemesi için ilgili kişilere ve padişaha tavsiyelerde bulunmuştur.[590]

Cemil Molla'ya göre, Selanik'teki İttihatçılar, İstanbul'da irtica hareketi içinde olan din ulemasının padişah tarafından korunduğu, ordunun yine hükümdarın gizli teşviklerine kapılarak meşrutiyet aleyhinde isyana hazırlandığı gerekçeleriyle payitahtı her gün tehdit etmişlerdi. Bütün bunların birer blöften ibaret olduğunu savunan Cemil Molla ne padişahın böyle şeyler yaptığını ne de memleketimizde gerici hareketleri arzu eden bir fert bulunduğunu ifade etmiştir. Komitenin Bulgaristan'ın Doğu Rumeli ve Avusturya'nın Bosna Hersek'i ilhakından dolayı oluşan heyecandan istifade ederek memlekette bir takım hayali olayların icadına başladıklarını iddia etmiştir. Örneğin, Edirne'de bulunan ikinci ordu tabur imamı Hacı Mahmud Efendi'nin askeri irticaya teşvik ettiği bahanesiyle tabur imamlarının kaldırılmasını istediklerini ve askerin ibadetle meşgul olmaması konusunda ısrarcı olduklarını vurgulamıştır**.** Ayrıca bunun komiteciler tarafından para ile satın alınmış basit bir şahıstan kaynaklı olduğunun resmen ortaya çıktığını bildirmiştir. İrtica teşebbüsünde bulunduklarını öne sürdükleri "Kör Ali Vakası", "Muhammedî Cemiyeti", Volkan Gazetesi[591] gibi şahıslar ve hadiselerin İttihatçılar tarafından kurguladıklarını ileri

[589] Cemil Molla, 30.

[590] Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, **Siyasi Hatıralarım**, haz. Selim Kutsan (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), 19-30.

[591] 3 Nisan 1909 tarihinde, 31 Mart Vak'ası öncesinde İstanbul'da Derviş Vahdetî tarafından Derviş Vahdetî tarafından kurulmuş siyasi bir fırkadır. Fırkanın yayın organı Volkan Gazetesi'nde 48. Sayısından itibaren cemiyetin dünya Müslümanları arasında birlik ve beraberliği ve yardımlaşmayı sağlama amacıyla kurulduğuna dair yayınlar yapılmıştır. Fırkanın parti programı ve tanıtımı ilmiye sınıfına hitap etmekle beraber cemiyet daha çok halk ve askerler arasında taraftar bulmuştur. Fırka, İttihat ve Terakki'yi hürriyetleri kısıtlamakla suçlayarak politilarını eleştirirken, İttihatçılar da fırkayı

sürmüştür. Cemil Molla'nın iddiasına göre, Selanik'ten Cavid'in en yakın akrabasından ve dönmelerden kolağası Remzi'nin idaresi altıda bulunan Avcı Taburları'nı İstanbul'u korunma bahanesiyle göndermişlerdir. Kâmil Paşa, bu duruma karşı çıkarak Harbiye Nazırını değiştirmeye teşebbüs etmeye cesaret etmiş, ancak kıyametler kopmuştur. İttihatçılar, Avcı taburlarının İstanbul'a girdiğinin ertesi günü 31 Ekim 1908 tarihinde, Taşkışla'daki askerin terhis tezkeresi talep ettiğini, silahlarını çıkardıklarını ve Selanik taburlarının asi askerlere yaylım ateşine tutarak onları bastırdıklarını açıklamışlardır. Hâlbuki bütün bunların tertip olduğu ve bilhassa ordunun intizamını bozmak için yapıldığı resmen ortadaydı. Askerin siyasete karıştırılmasının zararları 31 Mart Vak'ası ile ispatlanmıştır.[592]

Cemil Molla, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 31 Mart Vak'ası öncesinde gerçekleşen olaylardan sorumlu tutttuğu iddialarına göre, İttihatçılar gizli programlarını uygulamaya ilk önce İsmail Mahir Paşa'yı[593] katletmekle başlamışlardır. Basını korkutup sindirmek için de gazeteci Hasan Fehmi'yi köprüden

---

istibdat ve irtica taraftarı olmakla suçlamıştır. 31 Mart Vak'ası ortaya çıktığında bu olaya karışan askerlerin ellerinde İttihâd-ı Muhammedî'nin açılış gününde dağıtılan bayrakların bulunmuştur. Derviş Vahdetî'nin Volkan'ın 104. sayısında içinde İttihatçıların olmadığı bir hükümetin kurulması yönünde II. Abdülhamid'e yazmış olduğu açık mektubun halkı ve askerleri tahrik edici bulunması gerekçeleriyle Derviş Vahdetî suçlu ilan edilmiştir. Temmuz 1909'da 31 Mart olaylarına sebep olanlardan sayılarak idam edilmiştir. Azmi Özcan, "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti", **İslam Ansiklopedisi**, c. 23 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001): 475.

[592] Cemil Molla, 34.

[593] Cemil Molla'nın İttihatçıları katletmekle suçladığı İsmail Mahir Paşa, II. Abdülhamid döneminin hafiyelerinden olarak etkin faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bu cinayetlerin kurbanlarından biri olan İsmail Mahir Paşa, 15. Alay kumandanlığı vazifesini yerine getirirken Saray'ın dikkatini çekmiş, mirliva rütbesine kadar yükselmiştir. 1907 yılında ise ferik olmuş ve İttihat ve Terakki'nin örgütlenmesini araştırmak için Selanik'e gönderilmiştir. Hafiyeler aracılığıyla cemiyetin varlığından haberdar olan saray, cemiyetin gücünü öğrenmek için Selanik Merkez Komutanı Yarbay Nazım Bey'i görevlendirmiştir. Henüz çalışmalarına başlamadan tekrar Saray tarafından İstanbul'a çağrılan Nazım Bey'e yönelik İttihatçılar harekete geçmiş vekendisi İstanbul'a dönmeden Nazım Bey' e Selanik'teki evinde suikast düzenlemişlerdir. Nazım Beyi İstanbul'a dönüp suikast olayını II. Abdülhamid'e anlattığında, padişah Selanik'e İsmail Mahir Paşa başkanlığında kalabalık bir hafiye heyeti göndermiştir. Heyet, görünürde 3. Ordu'nun teçhizat depolarını teftiş etmekle görevlendirilmişti. Gerçekte ise olayı soruşturmak ve İttihat ve Terakki hakkında bilgi toplamak, cemiyetin üyelerini tespit etmekle vazifelendirilmiştir. İsmail Mahir Paşa'nın Selanik'teki soruşturmaları esnasında İttihatçılar tarafından öldürülen hafiyeler olmuştur. Öldürülenlerin arasında Nazım Bey'in yaralanması sonrası Selanik'e gönderilen İsmail Mahir Paşa başkanlığındaki heyete, cemiyet ve olaylar hakkında bilgi verdiği düşünülen Alay Müftüsü Mustafa Şevket Efendi'de bulunmaktadır. İstanbul'a döndükten sonra Hüseyin Hilmi Paşa ve diğer yüksek rütbeli zabitlerin Saray'a ihanet içinde olduklarını bildirmiş ancak Bursa'ya sürgüne gönderilmiştir. İsmail Mahir Paşa'nın Bursa'ya sürgünü edilmesinden birkaç gün sonra Meşrutiyet ilan edilmiş, bu gelişme üzerine İsmail Mahir Bey, İstanbul'a dönmüştür. 26 Temmuz'da hafiyeliğin kaldırıldığı ilan edilmiş, Meşrutiyet'in ilanından sonra bir süre Harbiye Nezareti'nde tutuklu kalan İsmail Mahir Paşa, görevden azledilenlerin arasına katılmıştır. Ercan Haytoğlu, "II. Meşrutiyet Döneminde Öldürülen Bir Hafiye: Ferik İsmail Mahir Paşa", **Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı**, ed. Mithat Aydın- Süleyman İnan (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2020), 525, 528, 533, 536-538, 545-546. 5 Aralık 1908 tarihinde İstanbul'daki evinden çıkarılarak katledilmiştir. BOA. Y. A. HUS, lef 1. 5 Aralık 1908.

atarak öldürmüşlerdir. Hasan Fehmi'nin cenaze alayınındaki kalabalık kitlelerin gösterisini ise millettteki millî hislerin açığa çıkması olarak yorumlamıştır.[594]

Cemil Molla, İttihatçıların yayın organı olarak nitelendirdiği Tanin gazetesinin yayınlarıyla 31 Mart olaylarının öncesindeki ortamı hazırladığına dair görüşünü paylaşmıştır. Buna göre, menfaat hırsıyla yayın yapan Tanin Gazetesi, milletin şeref sahiplerine saldırması vatanı temelinden sarsmıştır. Tanin'deki yazılar, halifenin ve padişahın nüfuzuna zarar vermiştir. Ayrıca "Patrikhane mi Fesat Ocağı mı" başlıklı yazıyla Rumları yererek unsurların birliğini ortadan kaldırmaya, Kâmil Paşa'yı ve devlet adamlarını aşağılamaya, muhaliflere, münevverlere çatarak bunların memleket düşmanı, sürülmeye, idam edilmeye lâyık insanlar olarak göstermeye çalışmıştır. Türkiye'nin dostu İngilizlere çatarak İngiltere sefareti baştercümanı aleyhinde yazılarla da Almanları memnun etmeye uğraşmışlardır.[595]

Cemil Molla'nın iddiasını göre, İttihatçılar, programın tamamını tatbik için hilafet, saltanat, din, anane ve milliyet konularını ortadan kaldırmayı uygulamaya koymuşlardı. Avcı taburları kumandanı Remzi, Cavid, Talat, Enver, Hafız Hakkı, Doktor Nazım, Bahaddin Şakir ve arkadaşlarıyla beraber 31 Mart olaylarının programını hazırlamışlardır. Bunun zeminini oluşturmak için İstanbul'da, Edirne'de, Selanik'te bulunan Osmanlı ordularının intizamını tamamen bozmuşlardır. Memlekette ayak takımını kandırmış oldukları için de kolaylıkla başarılı olmuşlardır. Avcı taburlarının İttihatçı kumandan ve subayları, erleri iyiden iyiye kandırmışlardır. Nitekim isyan ortaya çıktığında ne kumandan ne subay kimsenin koğuşlarda bulunmadığı ortaya çıkmıştır. Avcı taburlarının mensupları isyan ettiler ama niçin olduğunu kendileri dahi bilmiyordu. İsyandan önce İttihat ve Terakki genel merkezindeki evrak ve para başka bir tarafa kaçırıldığı gibi bütün İttihatçılarda istifa etmişlerdi. 31 Mart hadisesinin faillerinin gizli programa vakıf İttihatçıların olduğunu ispatlayacak pek çok delil bulmak mümkündür. Nitekim İttihatçıların bütün tertibatı incelenecek olursa bunu adım adım hazırladıkları belli olur. Bu ihtilalden ne padişahın ne hükümetin ne ittihatçıların, sürekli zarar gören, ezilen, dağılan muhaliflerin katiyen haberleri olmadığı halde İttihatçıların başları kendilerini kurtarmak için her şeyi önceden hazırlamışlardır. Merhum Kâmil Paşa'nın iktidardan mahrum edildikten sonra gazetelere verdiği açıklamada (görünmez adamlar) olarak adlandırdığı

[594] Cemil Molla, 35.
[595] Cemil Molla, 35-36.

İttihatçıların memlekete yaptıkları kötülükleri anlatmıştır. Bunu şu sözlerle dile getirmiştir:

> "Merhum Kâmil Paşa mevki'-i iktidârdan iskât edildikten sonra gazetelere verdiği beyânnâmesinde (ricâl-i gayb) tesmiye ettiği bu serserilerin memlekete ettikleri fenalıkları basîretkârane dûr-bînâne bir tarzda tasvîr eylediği gibi plânlarını mümkün mertebe keşfe muvaffak olmuş **ve** bunların hilâfete, saltanata, memlekete ve millete ne derece muzır olabileceklerini hayret-efzâ bir kehânetle keşf ve ta'dâd eylemişti ki müşârun-ileyhin bu eseri her zaman asâr-ı muhallede-i siyâsiyeden addedilmeye sezadır."[596]

4.3.4. Cemil Molla'nın Kaleminden 31 Mart Vak'ası, Sonuçları ve Sultan II. Abbülhamid'in Hal'i

Cemil Molla, 31 Mart Vak'ası'ndan sonra İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'nun başarılı olduktan sonra hilafeti yok sayması, hükümdarı tahttan indirmesi, ulemayı ziyan etmesi, dini müesseseyi ortadan kaldırması, muhalifleri ezip yok etmesi, hükümet ve memlekete tamamen sahip olması gibi sonuçları gerçekleştirdiğini dile getirmiştir. Sözü edilen olayların gerçekleşmesini, 31 Mart Vak'ası'nın İttihat ve Terakki tarafından planlandığını doğrulayacak delillerden saymıştır.[597]

31 Mart tarihini takip eden olayların Osmanlı tarihi, hatta genel tarih için fevkalade öneme sahip olduğu düşüncesinde olan Cemil Molla, söz konusu olaydan sonra gelen dönemdeki devletin üzüntü verici durumundan İttihat ve Terakki yöneticilerini sorumlu tutmuştur. İttihat ve Terakki ileri gelenlerini bütün bu kötülüklerin sebebi olarak tanımlamış, bu millete ve memlekete karşı yapılmayacak türde fenalıklar sergilemekle ve bu fenalığı memleketimizin düşmanları olan yabancıların hesabına ve şahsi menfaatleri uğrunda kasten yapmakla itham etmiştir.

Cemil Molla, Osmanlı Devleti'nin son talihsiz dönemindeki durumun 31 Mart Vakası sonrasında İttihat ve Terakki ile başladığını iddia etmiştir. "Alçak, dinsiz, vatansız, sahtekâr serseriler" olarak nitelendirdiği İttihatçıları millete ve memlekete karşı affedilemeyecek kötülükler yapmakla suçlamıştır. Cemil Molla'ya göre, İttihatçılar tarafından hazırlanan 31 Mart Vakası'nda yalnız Münif Paşa mirasçılarına ait olan ve genel merkez diye bilinen binanın pencere ve kapılarının kırılmıştır. Ayrıca kendi adamları tarafından Tanin matbaasındaki matbaa makinesinin kolaylıkla tamiri mümkün olan bir kolunun aşırılması gibi gayet adi bir zarar verilmiştir. Kendilerine mensup olmayan birkaç zavallı genç subayın yanlışlıkla öldürülmesi gibi üzücü bazı olayların ortaya çıkmasından ibaret bir son ile bitmiştir. Bütün bunların ardından programları gereğince Mahmud Şevket Paşa kumandasında Selanik ve Manastır'dan

[596] Cemil Molla, 36.
[597] Cemil Molla, 37.

bir ordu kurulmuş, büyük bir kısmı serserilerle Bulgar eşkıyaları, Siroz Kıptileri, çapulcular vesaireden oluşan bu ordu ile İstanbul'a yürümüşlerdir. İttihat ve Terakkinin müstakbel sadrazamı olan Mahmud Şevket'in kumandası altındaki bu serseri eşkıya ordusunun aslı olmayan ve sahte bir düşmana karşı İstanbul surlarına dayanmıştır. Hareket Ordusu, cuma günü, Sultan Abdülhamid Han'ın son selamlık alayından adet olunduğu üzere kışlalarına dönmekte olan süvari asker kıtasına sur dışında Davut Paşa sırtlarında rastlamıştır. Hiçbir şeye hazır olmayan beklemedikleri bir anda kendilerinin karşısında duran ve aralarında nefret olmayan Osmanlı askerî kıt'asına ansızın ateş açmışlar, hayli vatan millet yavrularını yaralamışlar ve şehit etmişlerdir. Seher vakti Fatih Cami'nin Çarşamba ciheti kapısından çoğunluğu başı sarıklı hoca ve ilim talebesi, sabah namazından sonra muhabbetle camiden çıkarken, içlerinde Bulgar, Yunan çetelerinin en kanlı "kudurmuş" Müslüman düşmanları da mevcut olan Hareket Ordusu, Müslüman cemaatin çıkışlarını kendilerine karşı bir hareket sayarak derhal ateşe başlamışlardır. Söz konusu bu olayda 50- 60 kadar Müslümanı şehit edilmiştir.

Olayın dehşetine dikkat çekmek isteyen Cemil Molla, atılan kurşunların son cemaat avlusundan içeri musallaya nüfuz ederek henüz namaz kılmakta bulunan birkaç Müslümanı dahi yaraladığını belirtmiştir. "Haşarat-ı mel'une" ifadesiyle tanımladığı İttihatçı Hareket Ordusu'nun artık İstanbul'u istila ettiğini, Bâbıâli'ye, kışlalara, karakollara gülleler attıklarını bildirmiştir. Yıldız Saray'ını kuşattıklarını, yollarda rast geldikleri ulemayı kurşuna dizdiklerini, halkı süngülerle ve bombalarla korkutarak ve zulmederek bitmez tükenmez, yürekler dayanmaz alçaklıklar, gasp ve hakaretler yaptıklarını anlatmıştır. Ulemadan, şeyhlerden, memurlardan vesaireden binlerce nüfusu sürükleyerek döve döve tutup hapse attıklarını, askerî dairenin ahırlarına, itfaiye alayları arabalarına toplayıp hapsettiklerini, işkence ettiklerini ileri sürmüştür.[598]

Cemil Molla, bütün bu olanlardan sonra İttihatçıların Abdülhamid'i meşrutiyet düşmanı, gericiliğin sebebi olarak göstererek onun tahttan indirilmesine karar verdiklerini belirtmiştir. Bu kararın icra memurluğuna ise halâ yabancı tabiiyetinde bulunduğu iddia edilen ve hakkında giriştiği kötü işler ve suçlarla anılan Emanuel Karasu'yu tayin etmelerini son derece anlamlı bulmuştur. Sözü edilen tutumun,

[598] Cemil Molla, 37-38.

İttihatçıların dayandıkları özel kuvvetlere ne kadar sadık olduklarını ve programlarını tatbikte kusur etmediklerini ispata yeterli olduğunu şu ifadeyle anlatmıştır:

> "Bir yandan dâhi Ayestefanosta akd-i meclis ile Abdülhamid Han hazretlerini Meşrûtiyet düşmanı, irticâ'ın mürettibi göstererek hal'e karar verdiler. Bu kararın icrâ me'murluğuna hâlâ ecnebî tâbi'tinde bulunduğunu iddi'â eden ve irtikâb eylediği seyyi'at gayr-i kâbil-i ta'dâd olunan ma'hûd Manuel Karasu'yu intihâb ve ta'yîn eylediler ki gâyet ma'nîdâr ve müstenid oldukları husûsî kuvvetlere ne kadar sâdık olduklarını ve programlarını tatbîkte kusûr etmediklerini isbata medardır."[599]

Padişahın tahttan indirilme şekline olan itiraz dönemin bir başka tanığınında ifadesinde yer bulmuştur. Buna göre, İslâm halifesi sıfatındaki birinin bu mevkiden düşürülmesindeki keyfî tutum, Müslümanlardan başka Rum, Ermeni ve Musevi camaatlarına mensup mebuslar tarafından kendisine tebliğ edilmesi herkes tarafından büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır.[600]

Cemil Molla, II. Abdülhamid'in hal'inden sonraki olayları şu şekilde aktarmıştır: İttihatçılar tarafından gece gündüz gayet şiddetli bir yönetimi içine alan sıkı örfî idare ilan edilmiştir. Divan-ı harpler oluşturarak binlerce masum ve günahsız kimseler, yalnızca İttihat ve Terakki tarafından itaatsizlik suçlamasıyla idam, ömür boyu kürek ve kale hapsi cezalarına çarptırılmıştır. Ayrıca saray mensuplarından, mülkiye ve askerî adam ve devlet memurlarından yüzlerce kişi sürgün edilmiş ve Yıldız Sarayı yağma edlmiştir. Vekiller ve tanınmış kimselerden bazı zevatın konakları soyulmuş, göğüslerine süngü dayanarak nakit ve mücevheratları alınmıştır. Dünyada görülmemiş işitilmemiş acayip zulümlerden sayılacak İttihat Divan-ı Harpleri, Takvim-i Vekayi'de ve diğer gazetelerde yer aldığı üzere "ber veçhi iş mücâzat, ba'dehu tahkîkat ve muhâkemat" "önce cezalandırma, daha sonra araştırma ve yargılama" anlamına gelen tuhaf bir kaide ilan edilmiştir. Trablusgarp, Bingazi taraflarına ve Adalara sürülen adamlar hakkında Divan-ı Harplerde verilen mahkeme hükümlerinde ve mazbatalarda sonradan tahkikat ve yargılama yapılarak ortaya çıkacak suçlarına göre cezalandırılmak üzere rütbeleri alınmış ve memuriyetlerinden atılmalarına ve sürülmelerine karar verilmiştir. Böylece gayet pis, iğrenç bir maskaralık ve kepazelik ortaya konulmuştur. Cemil Molla, Divan-ı Harp tutukevlerinde, Bekirağa Bölüğünde[601] bodrumlarda dört beş bin tutukluya eşi olmayan vahşette türlü işkenceler

---

[599] Cemil Molla, 38.
[600] Kâzım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, 236.
[601] Osmanlı Devleti'nin şöhretli bir hapishanesi olan Bekirağa Bölüğü, II. Abdülhamid zamanında bu ismi almıştır. Gerek Abdülhamid döneminde gerek İttihat ve Terakki döneminde muhalif siyasetçilerin tutuklu olduğu bu hapishane Mütareke döneminde de İttihatçı birçok ümera, erkân ve zabitan mahkûmu barındırmış olmasıyla ünlenmiştir. Ertürk**, İki Devrin Perde Arkası**, 201-202.

yapıldığını iddia etmiştir.[602] İttihat ve Terakki tarafından suçlu bulunup Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu olanlar, burada aç susuz bırakılmış, akla hayale gelmeyecek eziyet ve işkencelere maruz kalmıştır.[603] 31 Mart Vak'ası'ndan dolayı aralarında Kabasakal Mehmed Paşa, Yusuf Ziya Paşa, Sermuhasib Cevher Ağa, Şura-yı Devlet azalarından Mehmed Tayyar Bey gibi asker ve sivil şahıslardan oluşan yetmiş idam kararı verilmiştir.[604]

Cemil Molla'nın iddialarının benzeri, dönemin bir başka tanığının da ifadelerinde yer almış, 31 Mart Vak'asını bir kıyam olarak nitelendirilmiştir. Bu vesileyle bir irtica icad ederek ümmetin ahrarını, özellikle meşrû bir fırka olan Ahrar Fırkası'nı perişan etmenin ve ulemayı süngülemenin hürriyet davasına yakışmayan davranışlar olduğuna işaret edilmiştir.[605]

Mehmed Selâhaddin Bey de Cemil Molla'yla benzer ifadelerle 31 Mart Vak'asını ve sonrasındaki gelişmeleri aktarmıştır. 31 Mart tarihinde asker üniformalarını giyen Avcı taburlarının İstanbul sokaklarında dolaşıp isyan eden ve ayaklanan askerler ve halkı tahrik ederek olayların büyümesine neden oldukları ve daha önce planlandığı gibi Selanik'ten gelecek olan orduya katılmak üzere Çatalca'ya gittikleri iddia edilmiştir. Bu sırada hükümetin başında olan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin istifası üzerine II. Abdülhamid, Tevfik Paşa'yı sadarete getirmiştir. Tevfik Paşa hükümetinde Harbiye Nazırlığı görevine getirilen Müşir Gazi Ethem Paşa'nın çabaları sonucunda genel af ilan edilerek isyan halindeki asker ve halk dağıtılmıştır. Askerler kışlalarına dönmüş, İstanbul'da huzur sağlanmışken "Hareket Ordusu" adı altında Selanik'ten gelen İttihatçılar ordusu şehre inmiştir. Rumeli'de inkılap sırasında, söz konusu Hareket Ordusu'na Bulgar, Rum ve Arnavut çetelerinin ve Selanik'in dönme Yahudilerinin katıldığı iddia edilmiş ve bu oluşum "büyük bir eşkıya çetesi" olarak nitelendirilmiştir. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girer girmez karşılarına çıkan âlim ve dindar kimseleri öldürdükleri ve her türlü zulüm ve yağmayı yapmaktan çekinmedikleri ileri sürülmüştür.[606]

---

[602] Cemil Molla, 38-39.
[603] Mehmed Selâhattin, **Bildiklerim**, 22.
[604] Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", Türkler 13, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002): 205.
[605] Süleyman Kâni İrtem, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu /Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**, haz. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 2003), 141.
[606] Mehmed Selâhaddin Bey, **İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim,** sad. Ahmed Varol (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1989), 31.

Hüseyin Hüsnü Paşa'nın 19 Nisan 1909 tarihinde, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Başkanlığına ve İstanbul halkına yönelik gönderdiği iki beyannamede 31 Mart'tan önce İstanbul'da kara ve deniz kuvvetlerine bağlı kıta ve gemilerde görev yapan erkân ve subayların görevlerine tekrar iade edilmesi istenmiştir. Ayrıca bunların tüm emirlerine koşulsuz olarak itaat ve teslimiyet göstereceklerine dair şeyhülislâm, fetva emini, ders vekili ve kendi kumandanları huzurunda İstanbul'da bulunan bütün askerlerin bir gün içinde Kur'an'a el basarak yemin etmeleri talep edilmiştir.[607]

II. Abdülhamid'in tahttan indirilişi dönemin tanıklarından olan Ürgüplü Mustafa Hayri tarafından Cemil Molla'nın aksine adeta resmî bir yöntemin uygulanış şekli olarak aktarılmıştır. Buna göre, 27 Nisan 1909 sabahı Mebûsan ve Âyan Meclisi birlikte Meclis-i Millî olarak Ayasofya'da Adliye Dairesi olan eski yerlerinde toplanmışlardı. Mustafa Hayri, Şeyhülislâm'la birlikte gelen meşhur ulemadan Fetva Emini Nuri Efendi'nin herkesin hürmetini ve dikkatini üzerine çeken biri olduğunu, arkasından yürüyen Şeyhülislâm Ziyaeddin Efendi'nin ilminin olmadığı vurgulanmıştır. Yazılan fetvanın Meclis-i Umumi-i Millî'de Reis Sait Paşa'nın yanında, ayakta duran, Antalya Mebusu Küçük Hamdi Efendi tarafından okunduğunu, ardından oylamaya geçilerek II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine karar verildiğini belirtmiştir. Kararın, Çankırı mebusu Behçet Bey ile başka bir mebusun oylamadan feragat etmesiyle oy çokluğuyla alındığını ve karardan sonra heyetin Harbiye Nezaretine geçerek yeni padişaha biat edildiğini söylemiştir.[608]

Bu konudaki bir başka görüşte ise, bütün Osmanlı unsurlarından müteşekkil Mebûsan ve Âyan Meclislerinin II. Abdülhamid'in hal'ine karar verdiğini, bu konu üzerinde tartışmanın yersiz olduğu savunulmuştur. Mebûsan Meclisi ikinci reisi Talat Bey'in pratik tavrının hal kararında etkili olduğunu savunulmuş, gerekli fetvayı yazmaktan çekinen fetva emini evinden alınarak Meclis'e getirtilmiş, bu toplantıda hazır bulunmak istemeyen Şeyhülislâm'ın ise ağır sözlerle, ite kalka toplantıya iştiraki sağlanmış, böylece işin süratle tamamlanması sağlanmıştır.[609]

İttihatçıların önde gelen isimleri ise Sultan Abdülhamid'in hal' kararının alınma şekli konusunda Fetva Emini Hacı Nuri Efendi ve Şeyhülislâm Ziyaeddin Efendi'nin

[607] Mevlânzâde Rıfat, **31 Mart Bir İhtilalin Hikâyesi,** sad. Berîre Ülgenci (İstanbul: Pınar Yayınları, 1996), 171.
[608] Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, **Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)**, haz. Ali Suat Ürgüplü (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015), 8, 9.
[609] Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1908-1914)**, c. 2 (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1971), 171.

isteksiz davrandıklarını, fetva emininin padişahın kendi kendisini tahtan almasının uygun olacağı görüşünü öne sürdüğünü, dolayısıyla Meclis'te tartışmaların uzadığını bildirmişlerdir. Hamdi Efendi'nin ise padişahın tahtan indirilmesi veya kendisinden istifasının istenmesine yönelik seçeneklerin Umûmî Meclis tarafından oylanmasını önerdiğini, bunun üzerine Hacı Nuri Efendi'nin fetvayı imzaladığını, ancak mebusların bu seçeneği dikkate almayıp padişahın hal'ini istediklerini vurgulamışlardır.[610]

Cemil Molla'nın iddialarına benzer ifadeler dönemin bir başka tanığı tarafından da ifade edilmiştir. Buna göre, 31 Vak'ası'ndan sonra İstanbul'da örfî idare ilan edilmiş, divan-ı harpler kurulmuş, ihtilâli yapanlar ve yaptıranlar cezalandırılmıştır. Daha sonra örfî idarenin kaldırılmamış olması, İttihat ve Terakki'nin iktidar kadrosunun itiraz ve eleştiriye uğramaksızın istedikleri gibi keyfi idarelerini kurabilmesine hizmet etmiştir. Özellikle Mahmud Şevket Paşa cinayetinden sonra, cinayet failleri divan-ı harpte yargılanıp cezalandırılmış, muhaliflerden yakalananlar ise Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilmiştir. Memleketin pek çok aydını Sinop'a sürgün edilmiştir. Meşrutî idarenin en büyük gereği olan toplantı, konuşma ve basın özgürlüğü kaldırılmıştır. Abdülhamid devrini geride bırakacak derecede baskı altında olan gazeteler, mevcut keyfî idareye ve görevlerini kötüye kullananlara karşı ve bir şey yazamamıştır.[611]

Cemil Molla, Dersaadette bulunan askerin geneli olaya karıştıkları kabul edilerek birinci ve ikinci fırkaların ve müteharrik kıtaların hepsinin uzak beldelere sevk edildiğini belirtmiştir. Bu zulüm ve haksızlıktan çocukların bile kurtulamadığını, on, on iki yaşlarında sekiz yüzden fazla masum çocuğun Harbiye Nezareti Dairesine getirilerek gece vakti çeşitli diyarlara sürüldüklerini iddia etmiştir. Üstelik ertesi gün yavrularını, aramaya gelen yüzlerce annenin gözyaşlarına bakılmayarak dipçik darbeleriyle kovulduklarını herkesin bildiğini, gördüğünü ilan etmiştir. Bu olayların dışarıda yansımalarına dikkat çeken Cemil Molla, cemiyetin programı ve harekâtı açıkça ortaya çıktığından İngiliz ve Fransız kamuoyunun İttihatçılar aleyhine döndüğünü, bazen Almanya ve Avusturya'nın ciddi yol takip eden basınının bile kınama ve ayıplamaktan kendilerini alamadıklarını bildirmiştir.[612]

---

[610] Dr. İbrahim Temo, Ahmet Rıza, **Biz İttihatçılar**, ed. Ö. Andaç Uğurlu (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009), 338.
[611] Süleyman Tevfik, I**I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım**, haz. Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2011), 425-426.
[612] Cemil Molla, 39.

4.3.5. Cemil Molla'ya Göre İttihat Terakki ve Ordunun Siyasallaşması

Ordunun siyasallaşması meşrutiyetin ilanından önce başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar ve Rumeli'deki durumu ordu içindeki genç subaylar, özellikle 3. Ordu'nun mektepli subayları tarafından endişeyle takip edilmiştir. Ordu arasında taraftar bulup siyasallaşan İttihat ve Terakki, bu sayede İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra siyasetin aslî ve en güçlü unsuru olmuştur. İlk başlarda, taşrada İttihat ve Terakki'yi mülâzım, yüzbaşı ve binbaşı rütbesindeki subaylar temsil etmiş ve örgüte bağlılığı sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca taşrada İttihat ve Terakki şubeleri ve İttihat ve Terakki mektepleri açmışlardır. Bu dönemde açılan askerî kulüpler, meşrutiyetin sonucu olarak ordunun yeni bir eseri olmuş ve İttihat ve Terakki'nin bir şubesi haline gelmiştir. Meşrutiyet'in yanında olan ordu, dolayısıyla İttihatçıların da yanında yer almıştır. Ordunun ani ve aşırı siyasallaşması, bilhassa siyasallaşmanın daha çok genç kadroda olması, kıdemlilerin ve resmî makamların da tepkisini çekmiş, İttihat ve Terakki'ye karşı bir hareket için ordu tahrik edilmiştir. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri, 1912 yılında *Halaskâr Zabitan*[613] olayları olmuştur.[614]

Cemil Molla'nın İttihat kulüpleri hakkındaki iddiası, dönemin bir başka devlet adamı tarafından da dile getirilmiştir. Buna göre, Meşrutiyet döneminde vilayetlerde kurulan İttihat kulüpleri, o bölgenin serserilerinden, külah kapıcılardan ve askerî ve mülkî fırsatçılardan kurulmuştur. Bunların görevi İstanbul'daki merkez-i umûmiyenin isteklerini yerine getirmeyen büyük-küçük memurlar aleyhinde rapor düzenleyip

---

[613] *Halâskârân-ı Zabitân* olayları: Arnavutluk'taki isyanı bastırmak için gönderilen askerler arasındaki bir grup muhalif subay, 18 Ocak 1912 seçimlerini kazanan İttihatçıların partizanca tutumlarından rahatsız olmuş, dağlara çıkarak isyan etmiştir. Bu grubun İstanbul'daki mensupları hükümete bir muhtıra vermiş, meclisin dağıtılarak Kıbrıslı Kâmil Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kurulmasını, aksi takdirde yönetime el koyacaklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine 16 Temmuz 1912 tarihinde Said Paşa hükümeti yerine Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükümeti kurulmuş, ancak İttihatçıların çoğunlukta olduğu meclis tarafından güvenoyu alamayınca sadrazamın isteğiyle padişah meclisi feshetmiştir. Cevdet Küçük, "Bâbıâli Baskını", **DİA**, c. 4 (İstanbul: Diyanet Vakfı, 1991): 389. Arnavutluk isyanının sonuçlarından biri olarak kabul edilen *Halâskar Zabitân Hareketi* ordunun siyasallaşmasına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. İttihatçı subayların bazı hakları elde etmedeki imtiyazlı olmaları, itibar ve nüfuz sahibi olmaları söz konusu hareketin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Programlarında İttihat ve Terakki'nin meşru olmayan hükümet ve meclis iktidarını devirmek, serbest seçimlerle meşru olan anayasayı yürürlüğe koymak amaçlanmıştır. Ancak 1912 yılının temmuz ayında aktif siyasete başlamışlar, Gazi Ahmet Paşa hükümetinin istifasını istemişlerdir. Neşrettikleri beyannamede meşrutiyete sadık kalmayan devletin itibarının sarsıldığını, bu durumdan dolayı orduya görev düştüğünü açıklamışlardır. Zekeriya Türkmen, "Osmanlı Ordusunun Siyasîleşme Sürecinde Önemli Bir Dönemeç: 31 Mart Ayaklanması", **Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan** (Ankara: Ankara Ü., 2004): 406.

[614] Ali Birinci, **Tarih Yolunda Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli**, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 144-151.

göndermek olmuştur. Ayrıca kendi özel emellerine ulaşmak için de çalışmışlardır. Örneğin İttihatçılığı bir maske gibi kulanmak suretiyle Arnavutlar Arnavutluk, Araplar Arapçılık emellerine hizmet etmişlerdir.[615]

Osmanlı memleketlerinin birçok şehrinde ve İstanbul'da gizli gizli adamlar bularak şubeler oluşturmuş, neşriyatta bulunmuşlardır. Üçüncü ordunun genç subayları ise cemiyetin fikir ve amacına katılmışlardır.[616] Siyasi muhalefet, ordudan hükümet memurlarına kadar her yerde etksini göstermiştir.[617]

Cemil Molla, askerin siyasete karıştırılması suretiyle 31 Mart olaylarını ortaya çıkaracak ortamın hazırlandığını, siyasete karışan ordunun vatan ve millet için sakıncalarını askerin siyasete karışması konusunu geniş bir bakış açısıyla son derece çarpıcı ve kesin ifadelerle değerlendirmiştir. Cemil Molla'ya göre, askeri siyasete karıştıran İttihat ve Terakki Cemiyeti, sırtını orduya dayayarak korkusuzca hareket etmiştir. İnsanlık tarihinde yaşanan acı olaylar ispat etmiştir ki asker, hükümetin düşünen gücü değildir, iktidarın yaptırım gücüdür. Askerin siyasete karışması çok tehlikeli hatta frengi mikrobunun bulaşmasından daha zararlıdır. Orduya giren siyaset, subay ve erlerin birlik ve beraberliğini bozacağı gibi siyasete bulaşmış askerler de duygu düşünce ve vicdanlarının kendilerini yönlendirmelerine kapılırlar. Bu durumda olanlar, kumandanlarının emirleri doğrultusunda değil kendi kanaatleri ve şahsî görüşlerine göre hareket eder ki bu da anarşiyi doğurur. Bundan dolayı her devlet ordusunu siyasetten uzak tutmayı temel bir ilke haline getirmiştir. Askerlik kanununda siyaset kelimesi yoktur ve şiddetle yasaklanmıştır. Tam bir bütünlük, düzen ve intizam içinde vatanın korunmasına hazır, daimâ emre itaat hâlinde olmalıdır. Askerlikte "itaat" kutsaldır. Uzaktan veya yakından askerin siyasete karışması, karıştırılması zıtlıkları, nefreti ve çekişmeyi doğurur. O zaman her şey mahvolur, biter. Nitekim böyle olmuştur. İttihat Komitesi askeri siyasete karıştırmıştır. Meşrutiyetin ilanından sonra da karıştırmaya ve silahla iş görmeye devam etmiştir.

Cemil Molla, İttihat ve Terakkicilerin İstanbul'daki subay ve erlere baskıcı ve mürteci gözüyle baktıkları için Selanik'ten kendi mensuplarından çok sayıda subay getirdiklerini, gerekli gördükleri kıtalara ve görevlere yerleştirdiklerini ifade etmiştir. Bunların görevinin askere eski yönetim aleyhinde ders vermek, siyasetten bahsederek

---

[615] Süleyman Şefik Paşa, **Hatıratım / Başıma Gelenler ve Gördüklerim 31 Mart Vak'ası**, haz. Hümeyra Zerdeci (İstanbul: Arma Yayınları, 2004), 177.
[616] **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, İkinci Meşrutiyet Olayları**, 11.
[617] Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**, 66.

kendi düşüncelerini aşılmak olduğunu belirtmiştir. Üstelik Avcı taburlarını getirerek ortalığı büsbütün karıştırdıklarını ve bunların vazifesinin İttihat komitesini korumak olduğunu bildirmiştir. Komite, kendilerine karşı olan, soğuk duranların din ve millet düşmanı olduklarını askere aşılayarak subay odalarını ve erlerin koğuşlarını birer siyasî kulüp şekline soktuklarını ileri sürmüştür. Böylece ordunun tamamına siyasetin yayılarak işlerin çığrından çıktığını, Selanik ve İstanbul'da yaklaşık üç yüz kadar yeni çıkarılan gazetenin olur olmaz yayınlarının, İslâmiyet, hilafet, saltanat, şeriat aleyhindeki makalelerinin, Avrupa'nın adetlerini acilen taklit edilmesine yönelik garip beyanatlarının askerin siyasete karıştırılmasıyla bozulan duygu ve düşünceleri üzerinde çok büyük etki yaptığını iddia etmiştir. Sözü edilen bütün bu olup bitenlerin neticesinde 31 Mart Vak'ası'nın ortaya çıktığını belirtmiştir.

Cemil Molla'nın siyaset ve fırkacılığın orduyu yıkan bir felaket olduğunu söylemiş, artık bu ordudan hiçbir hayır ümit edilemeyeceğinin altını çizmiştir. Ordunun siyasete karışmasının mahvedici sonucunu Balkan felaketi örneğiyle göstermiş, bunu "Milyonlarca ehl-i İslâm düşman ayakları altında çiğnendi" sözleriyle de çarpıcı bir şekilde dile getirmiştir.[618]

4.4. Cemil Molla'ya Göre İttihat ve Terakki'nin Muhalefete ve Farklı Unsurlara Yönelik Politikası

27 Nisan 1909 tarihinde, II. Abdülhamid'in hal'inden sonra güçlü bir siyasi oluşum hâlini alan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1912 yılına kadar iktidar üzerinde etkili, adeta paralel bir hükümet gibi çalışmıştır. Muhalefet üzerindeki baskısı ve cemiyet tarafından desteklenen Said Halim Paşa hükümetinin istifası üzerine Ahmed Muhtar ve Kâmil Paşa hükümetleri döneminde muhalefete geçmiştir. Balkan Savaşı yenilgisi ve Edirne'nin teslimiyet haberlerinin kamuoyunda oluşturduğu çöküntü ortamından istifade ederek Babıâli baskını ile hükümeti devirmiş, Mahmud Şevket Paşa sadaretinde yeni bir hükümetin kurulmasını sağlamıştır. 11 Haziran 1913 tarihinde Mahmud Şevket Paşa suikastından sonra muhalefeti sindirerek tek parti yönetimini kurmuştur.[619]

[618] Cemil Molla, 43.
[619] M. Şükrü Hanioğlu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", **DİA,** c. 23 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001): 482.

21 Kasım 1911 tarihinde kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki iktidarı karşısında güçlenmeye çalışan bir muhalefet partisi olmuştur. Sürekli katılımlarla genişleyen parti, parlamento içinde ve dışında oldukça güçlü bir siyasal yapılanmayı başarmıştır. Kuruluşundan çok kısa bir zaman sonra yapılan ara seçimlerde fırkanın adayı kazanmış, bunun üzerine İttihatçılar hem muhalefetten kurtulmak hem de kendi üyelerini kontrol edebilmek için meclis üzerinde hükümetin egemenliğini sağlamaya çalışmışlardır. Nitekim Kanûn-ı Esâsî değişikliği Said Paşa kabinesine teklif ettirilmiş, muhalefetin itirazı üzerine önerinin kabulü için üçte ikilik çoğunluk sağlanamamış ve meclis feshedilmiştir. "Sopalı seçim"[620] olarak bilinen 1912 genel seçimleri ile oluşan mecliste muhalefet çok az oranda temsil edilmiştir. Ancak Arnavutluk isyanından yararlanan Halâskâr Zabitan Grubu'nun eylemleri sonucu Sait Paşa istifa etmek zorunda bırakılmıştır. Muhaliflerden oluşan Kâmil Paşa kabinesi Mebusân Meclisi'ni feshetmiş, İttihatçı aleyhine kampanyalar başlatılmış ve birtakım İttihatçılar tutuklanmış, İttihatçıların sürgün ettirdikleri affedilmiştir.[621] Bu sırada Balkan Savaşı başlamış, seçimler ertelenmiştir. Meclis olmadığı için ülke sıkıyönetimli ve "kanun-ı muvakkatlar" ile idare edilmeye başlanmıştır.[622] Balkan Savaşı'nın son günlerinde iktidarda bulunan Kâmil Paşa hükümeti, büyük devletlerin aracılığıyla yürütülecek olan barış protokolü tasarısını görüşürken, 23 Ocak 1913 tarihinde Enver Bey'in önderliğinde bir İttihatçı kabine Babıâli'yi basmış, kabine bu hükümet darbesiyle devrilmiş ve Mahmud Şevket Paşa kabinenin başına getirilmiştir. İktidara fiilen ve kayıtsız şartsız el koyan İttihat ve Terakki Cemiyeti, muhalefeti süratle yok etmeye başlamıştır.[623]

Cemil Molla da İttihat ve Terakki'nin muhalefetle ilişkisinin muhalif düşünceleri ve oluşumları engelleme veya tamamen ortadan kaldırma politikası üzerinden şekillendiğini fırkalar ve şahıslar üzerinden anlatmıştır. Cemil Molla,

---

[620] 18 Ocak 1912 tarihinde 1908 Meclis-i Mebusan'ı feshedilmiştir. 1912 seçimlerine İttihat ve Terakki ve tüm muhalefeti bünyesinde toplayan Hürriyet ve İtilaf Fırkası katılmıştır. Tarihe sopalı seçimler olarak geçen bu seçimlerde İttihat ve Terakki, kendine bağlı ittihatçıların seçimleri kazanmasını sağlamıştır. 284 milletvekilinden 6'sı hariç tamamını kazanmıştır. Kenan Olgun, "Asker Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası Halaskâr Zabitân Grubu ve Faaliyetleri" **İlmî Araştırmalar**, s. 7 (1999): 158.

[621] Gazi Ahmed Muhtar Paşa tarafından affedilen eski sürgünlerin listesi, 18 Şaban 1330/19 Temmuz 1328 tarihli Takvim-i Vekayi gazetesinde "*İstanbul'da müteşekkil Divan-ı Harb-i Örfî Mahkûmlarından ve idareten nefyedilenlerden mazhar-ı aff-ı âlî olanların esamisidir"* ifadesiyle yayınlanmıştır. Bu listede Cemil Molla'nın da ismi bulunmaktadır.

[622] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler / İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918,** 263, 270.

[623] Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, c. 3 (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1985), 54.

Osmanlı memleketinde vatanın selameti, milletin hayat ve saadetini her şeye tercih eden akıl ve hikmet sahiplerinin, vatanseverler ve faziletli kişilerin olduğuna işaret ederek bunların muhalefetten geri durmadıklarını söylemiştir. Buna örnek olarak verdiği Doktor Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının oluşturdukları muhalif fırkanın gizli olmamasına rağmen "cemiyyet-i hafiye" (gizli cemiyet) adı altında dağıtılarak üyelerini türlü türlü ezalar, cefalar işkenceler ile hapis ve sürgün edildiklerini,[624] mebuslar arasında açığa çıkmaya başlayan muhalif fırkaları ise ağır suçlamalarla bıktırdıklarının altını çizmiştir. Özellikle pek parlak ve ciddi şekilde gelişen "Hürriyet ve İtilaf Fırkası"nın oluşumunu yasaklamak, başarılarının önünü keserek söndürmek için yapmadıklarının kalmadıklarını söylemiştir. Ortaya atılan Hizb-i Cedid ve Hizb-i Atik,[625] adlı parti içi muhalefet ile yeni çıkan Tanin'in pislik saçan makaleleri ve bazı mebusların Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na aşağılayıcı hareketlerinin kaydedilmeye ve zikredilmeye değer olduklarının altını çizmiştir. Cemil Molla, buna rağmen İstanbul için mebus seçimlerinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın üstün geldiğini vurgulamıştır. Hayreddin Bey'in mebus seçilmesiyle kamuoyunun İttihat ve Terakki aleyhine olduğunun ortaya çıktığını belirtmiştir. Bu durumun İttihatçıları büsbütün öfkelendirdiğini savunmuştur.

Cemil Molla, İttihat ve Terakki'nin mebus seçimlerinde Sırp, Ermeni ve Rumlar ile de anlaşmazlıklara sebep olduklarına dikkat çekmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın, Kânûn-i Esâsî gereğince her elli bin Osmanlı'nın bir mebus çıkaracağını, hatta kanunda unsurların ayrımına işaret edecek kelime bulunmadığından o türlü ihtilaflar ve tehditlerin caiz ve layık olamayacağını açıkladığını bildirmiştir. Buna mukabil İttihat ve Terakki'nin Hürriyet ve İtilaf'ı milletlere ve gayrimüslimlere

---

[624] Söz konusu fırkanın dağıtılarak türlü eziyetler ve baskılara maruz kaldıkları Rıza Nur'un anılarında da dile getirilmiştir. Dr. Rıza Nur, **Cemiyet-i Hafiyye** (İstanbul: Bedir, 1997), 10-20.

[625] Hizb-i Cedid, 1911 yılında İttihat ve Terakki'nin bünyesinde ortaya çıkan ve neredeyse İttihat ve Terakki'yi bölme noktasına getiren bir muhalefet oluşumudur. Kurucusu Sadık Bey, Meşrutiyet'in ilanından önce Manastır İttihat ve Terakki Kulübü'nün başkanlığını yapmış, bir müddet sonra Selanik ağırlıklı İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'ne karşı muhalif bir tavır sergilemiştir. Hizb-i Cedid, görüşlerini 10 maddelik bir program şeklinde İttihat ve Terakki Fırkası'na bildirmiştir. İtthat ve Terakki, bu maddeleri kongrede görüşmek şartıyla kabul etmiştir. Hakkı Paşa hükümeti Hizb-i Cedid hareketine son vermek için padişahtan Sadık Bey'in yurt dışına çıkarılmasını istemiştir. Sadık Bey'in Selanik'e atanmasıyla sözü edilen muhalif harekete son verilmiştir. İttihat ve Terakki yayınladığı tebliğde Hizb-i Cedid ve Hizb-i Atik ifadelerinin Osmanlılığı ayırmak isteyen düşmanlar tarafından uydurulduğunu, bu fikirde ısrar edenlerin partiden ihraç edileceğini duyurmuştur. Ahmet Ali Gazel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Fırkası'nı Bölünme Noktasına Getiren Hizb-i Cedid Hareketi", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, s.16 (2001): 259, 267-268. Hizb-i Atik, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meclis içindeki Hizb-i Cedid'e dâhil olmayan grubuna verilen addır. Şaduman Halıcı, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Siyasal Bölünme: Hizb-i Cedid", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. 6, s. 11 (2007): 74.

taraftar ve koruyucu göstererek suçladığını belirtmiştir.[626] İttihatçıların muhalefete yönelik tutumunu Hürriyet ve İtilaf Fırkası ilişkisi çerçevesinde anlatan Cemil Molla, İtilaf Fırkası'nın ortaya çıkmasının İttihat ve Terakki için geniş bir rekabet ve felaket sahası açtığını söylemiş, İttihatçıların meşrutiyet iddiasında bulundukları halde meşrutiyete riayet etmeye önem vermediklerine dikkat çekmiştir. Cemil Molla'ya göre, İttihat ve Terakki için her fırka ellerinden kuvvet ve kudreti alacak müthiş bir rakipti. İttihatçıların nazarlarında kanunun zerre kadar ehemmiyeti yoktu. Kanuna dayalı bir hükümet onlar için en büyük bir felaketti. Çünkü esasen varlıkları ve hareketleri kanunî değildi. İttihatçılar için kendilerinden olmayan her unsur "diğer" ve nefret edilen olduğunu iddia etmiştir. Oysa Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ise her unsurun hürriyetini sağlayarak birbiriyle uyumlu bir kuvvet oluşturmak suretiyle Osmanlı vatanında yaşayan Müslim ve gayrimüslim unsurların vatanın yükselmesi ve ilerlemesi konusundaki amaç ve menfaatlerini yerine getirme esasına dayalı olduğunu bildirmiştir. Bu sebepten dolayı İttihat ve Terakki'nin bu partinin oluşmasından kuşkulandığını dile getirmiştir.

Cemil Molla'ya göre, memlekette İttihat ve Terakki'nin zulmü anlaşılmıştır. Çete tarzında memleketi idare eden bu Cemiyet'in mevcudiyeti Osmanlı vatanında refah, saadet, şeref, haysiyet arayanlar için müthiş bir hüsran olmuş, bu sebepten Hürriyet ve İtilaf fırkasının günden güne kuvvetlenmiştir. Hüseyin Cahit Bey, Hürriyet ve İtilafı yıkmak için İttihatçıların sözcülüğünü yaparken Tanin Gazetesi, sayfalarında hemen her gün Hürriyet ve İtilaf'a şiddetle saldırmıştır. İttihat ve Terakki'nin zulüm ve cinayetini idrak etmesi gerekirken, Osmanlı vatanını "eşkıya" elinde kalması için bu "katil çeteye" kalemiyle hizmet etmiştir. Koca bir saltanatın yok olup çökmesine hizmet edenlere bilgisiyle ve görgüsüyle yardım etmeye kendisine servet sağlayıncaya kadar devam etmiştir. Cemil Molla, memleketin hemen her köşesinde hâkim olmak isteyen İttihatçıların bu hâkimiyet için kullandıkları tek silahın baskı olduğunu öne sürmüş, halkın bu nerden geldiği, nasıl ortaya çıktığı belirsiz kimselerin despotluğuna bir türlü tahammül edemediğini ileri sürmüştür.[627]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin artık bütün memlekete hâkim olduğunu "*Kısm-ı a'zâmı külhanbeylerden mürekkeb olan bir hey'et artık bütün memlekete hâkim oldu*", sözleriyle dile getiren Cemil Molla, cemiyetin esasen maksadının Enver ve arkadaşlarını nezaretlere geçirmek ve memleketi sırf cemiyet üyeleriyle idare etmek

[626] Cemil Molla, 39.
[627] Cemil Molla, 43-44.

olduğunu iddia etmiştir. Cemil Molla'ya göre, aralarında bilinçli, ileri görüşlü, geleneklere sadık adamları bulundurmak cemiyetin işine gelmemiştir. İdareyi tamamen ellerine almak istemişlerdi. Özellikle Harbiye Nezaretine Enver'i geçirmek tek amaçları olmuştu. Bunu sağladıkları takdirde ordu tamamen ellerine geçecekti. Artık ondan sonra muhalifleri ezmek her zaman mümkün olabilirdi.[628]

İttihatçıların memnun olmadıkları kişileri iktidardan uzaklaştırma veya ortadan kaldırma usûllerini uyguladıklarına yönelik iddialar da dönemin tanıklarınca ileri sürülmektedir. Mahmud Şevket Paşa'nın[629], Hareket Ordusu kumandanlığından itibaren nüfuzu gittikçe arttığı, bütün siyasi yetkileri kendinde toplamaya yönelik tavır sergilediği iddia edilmiştir. Bu sebepten dolayı Paşa'nın, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumîsi'nin bir tertibi sonucunda 1912 Temmuz'unda istifa etmek zorunda kaldığı belirtilmiştir.[630] Temmuz 1912'de Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığından istifasının İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin isteği ile gerçekleştiği, başmabeyinci Lütfî Bey tarafından da doğrulanmıştır.[631]

Cemil Molla ise İttihat ve Terakki'nin esasen içlerinde en mantıklı ve akla uygun düşünen Mahmud Şevket Paşa'dan memnun olmadığını belirterek sonunda bu durumun sözü edilen kişinin öldürülmesine kadar vardığını, bunun İttihatçılar için parlak bir başarı manzumesi olduğuna dair görüşünü paylaşmıştır. Mahmud Şevket Paşa cinayetinin, muhaliflerin kökünü kazımak için İttihatçılara büyük bir fırsat verdiğini belirten Cemil Molla, İttihatçıların Mahmud Şevket Paşa'nın katilini idam edebilecekken bu durumdan yararlanarak memleketi tamamen muhaliflerden tahliye etme işine başladıklarını ileri sürmüştür. Cemil Molla, İttihat ve Terakki'nin, söz konusu cinayeti bahane ederek Damat Salih Paşa'yı daha başka masumları da Mahmud Şevket Paşa'nın katiliyle birlikte astıklarını, Bayezid meydanını idam sehpalarıyla doldurduklarını, vatan evlatlarını kafileler halinde Sinop zindanlarına attıklarını, İstanbul'u ve Anadolu'yu baskı ve zulüm altında inlettiklerini dile getirmiştir. Bu şiddetin cemiyet için büyük bir kuvvet olduğuna hükmetmiştir.[632]

---

[628] Cemil Molla, 46.

[629] II. Abdülhamid'in zekâsından ve Arap nesline mensubiyetinden ve askerlik ilmindeki bilgisinden istifade etmek ve Hicaz, Mısır, Suriye taraflarında dönen entrikalardan haberdar olabilmek ve özellikle bunlara karşı önlem alabilmek için fırsat ve çare bulmaya yönelik talimatları kendisine ulaştırdığı bir devlet adamı olarak takdir etmiştir. Said Paşa, Tahsin Paşa, **İkinci Meşrutiyetin İlânı 1908**, 560.

[630] Menteşe, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, 28.

[631] Lütfi Simâvî, **Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**, haz. Fatih Akyüz, Fatih Tetik, ed. Fahrettin Gün c. 2 (Ankara: TBMM Millî Saraylar Yayınları, 2017), 71.

[632] Cemil Molla, 46.

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülme olayında İttihat ve Terakki'yi sorumlu tutan Cemil Molla'nın iddiasının aksine görüşte ise Cemiyet'in muhalifleri ortadan kaldırmak için Paşa'nın öldürülmesi olayından faydalandığı doğrulanmış, ancak katlinde İttihat ve Terakki sorumlu tutulmamıştır. Buna göre, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesiyle birlikte neredeyse bütün siyasi olaylarda isminin geçtiği belirtilmiştir. Nüfuzu, şahsî özelliği ile mensup olduğu kabine reislerinin mevkilerinden dahi öne çıktığına dikkat çekilmiştir. Hareket Ordusu'nun başarısından sonra orduyu yeniden düzenlemiş, birtakım olayların seyrinden dolayı içte ve dışta birçok düşman kazanmıştır. Onun aleyhindeki düşmanlık Balkan Savaşları sonrasına kadar devam etmiş, millet meclisinde mebuslar tarafından bir diktatör olarak kabul edilmiştir. İttihat ve Terakki'nin Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra, cemiyetin bütün inkılaplarını, şereflerini, özellikle Hareket Ordusu'nun başarısını ona mal etmesine rağmen, kendisinin bir hürriyet kahramanı olmaktan uzak olduğu iddia edilmiştir. İttihat ve Terakki tarafından başlangıçta bir müddet kabineye alınmayan Mahmud Şevket Paşa, orduyu irticai kuvvetlerden uzaklaştırmak, tamamen temizlemek için fevkalâde bir memurluk olan birinci, ikinci ve üçüncü ordu müfettişliği umumîliği ile görevlendirilmiştir. En geniş yetkilerle donatılmış olarak 31 Mart olaylarının sorumlularını idam ettirmiş, II. Abdülhamid'in hal'inden önce ilan edilen örfî idareye dayanarak[633] İstanbul'un, Rumeli'nin ve bütün memleketin en kudretli adamı olarak icraatlarından sorumlu tutulmayacak mevkiini korumuştur. Ordu düzenlenmiş olduğundan Mahmud Şevket Paşa'nın bu fevkalâde memuriyette kalmasına gerek kalmamış, Harbiye Nazırlığı görevine getirilmiştir. Dört yıl örfî idareyle harbiye nazırlığı yapmıştır. Ordudaki nüfuzu büyük olan Paşa'nın yaşı ve rütbesinin büyük olması, dürüst ve namuslu olarak tanınması onu makamında güçlü kılmıştır. Onun şöhreti ve şahsi nüfuzu, diğer bütün nazırları gölgede bırakmış, kendisine istemediği şey yaptırılamaz olmuştur. İttihat ileri gelenleri ile özellikle o sırada Posta ve Telgraf Nazırı olan Talat Bey'le anlaşmazlığa düşmüştür. Trablusgarp Savaşı'ndaki ordunun başarısızlığı paşanın itibarının zayıflamasına neden olmuş ve cemiyet içindeki muhalifleri tarafından yıpratılma çabaları başlamıştır. Balkan Savaşlarından önce Halâskâr Zabitan hareketlerinden dolayı istifa etmek durumunda kalmış, arkasında İttihat ve Terakki'yi de sürüklemiştir. Altı ay sonra tekrar iktidarı

[633] Cemil Molla tarafından da bu tarihten itibaren örfî idarenin memlekette yerleşip kaldığını, her sınıf halkın bunaldıkça bunaldığını, günden güne zulmün ve haksızlığın devam ettiğini belirtmiştir. Cemil Molla, 39.

ele almış, ancak bu görevini tamamlayamadan öldürülmüştür. İttihatçılar bu hadiseden dolayı korkuya kapılmış, ancak onu kahramanlaştırma politikası üzerinden icraatlarına devam etmişlerdir.[634] Her ne kadar bu görüşte Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinde İttihat ve Terakki'nin rolünün olmadığı savunulmuşsa da onun hakkındaki İttihat reislerini gölgede bırakacak kudret ve şöhrete sahip olduğu, istenilen görevleri yerine getirdikten sonra kendisine ihtiyaç kalmadığına dair Cemil Molla'nın iddiaları da desteklenmiştir.

4.5. Cemil Molla'ya Göre Kâmil Paşa Hükümeti ve İttihat Terakki

Cemil Molla, İttihatçılara dair ithamları çerçevesinde Kâmil Paşa[635] idaresinden yana bir tavır sergilemiştir. Cemil Molla, tecrübeli, dirayetli ve özellikle İngiltere'de çok tanınan bir siyaset adamı olan Kâmil Paşa'nın iktidar mevkiine geçtiği için ülkenin Meşrutiyet'in ilk devresinde bölünüp parçalanmamış olabileceğine dair inancını paylaşmıştır. Kâmil Paşa'ya hiç fırsat vermediklerini, komitenin ilk beyannamesinde Osmanlı'nın resmî iş ve işlemlerine karışmayacaklarını, özellikle memurların tayin ve azil işlemlerinde müdahale etme haklarının olmadığını belirtmelerine rağmen tam tersine her işe karışmaya, gasp, yağma, memurları değiştirme ve vilayetlerde kargaşa çıkarmaya çalıştıklarını vurgulamıştır.[636]

Cemil Molla'nın İttihat ve Terakki dönemindeki Kâmil Paşa'nın icraatlarına yönelik iddialarına benzer görüş Mehmed Selâhaddin Bey tarafından da dile getirilmiştir. Buna göre, Kâmil Paşa sadarette oldukça yorulmuştur. Zira bir yandan İttihatçıların yapacaklarını önlemeye çalışırken diğer yandan devlet memurluklarına girmeyeceklerine dair söz veren İttihatçı reis ve üyelerin müsteşarlık ve valilik gibi makamları ele geçirmelerini ve kanunen uygun olmayan bazı kişilerin Âyan Meclisine girmelerini engellemeye çalışmıştır.[637] Cemil Molla'ya göre, İttihatçılar, memleketi arzu edilmeyen tehlikeli olaylara sokmak için çalışmışlardı. Rumeli cihetinde ve İstanbul'da ortaya çıkıp gayelerinin hükümete yardım etmekten ibaret olduğuna dair

---

[634] Mustafa Ragıp, **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi**, ed. Ö. Andaç Uğurlu, 2. bs. (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2004), 19-20, 30-33, 108-111.

[635] Kâmil Paşa, Kıbrıs doğumlu olup Evkaf Nazırlığından sonra 1300 senelerinde Sultan II. Abdülhamid'in sadrazamı olmuştur. Altı buçuk seneden fazla bu makamda bulunan Kâmil Paşa, memlekete ve padişaha sadık dürüst ve namuslu bir devlet adamı olarak padişahın güvenini kazanmıştır. Semih Mümtaz. S. **Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler** (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1948), 106,107.

[636] Cemil Molla, 30-31.

[637] Mehmed Selâhaddin Bey, **İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim**, 26.

güvence veren İttihat ve Terakki, kendilerini temsilen gösterdikleri yerler; Anadolu ve Arabistan cihetlerinin vilayet, sancak ve kaza merkezleri olmuştur. Cemiyet, hükümete katiyen danışmadan istedikleri mülkiye memurlarını ve meclis üyelerini zorla işten çıkarmaları, sürgün etmeleri, mahkemeleri lağvetmeleri yüzünden idare kesintiye uğradığı, resmî işlere ara verildiği gibi devlete verilmesi gereken vergilerin toplanmasında bozulmalar olmuştu. Mecburi masraflar ve askeriye harcamalar için birkaç ay zarfında devlet hazinesinden Osmanlı vilayetlerine yarım milyon kadar para gönderilmesi mecburiyeti ortaya çıkmış ve gönderilmişti.[638]

Cemil Molla'ya göre, Kâmil Paşa'nın İttihatçılarla olan ilişkisinin bozulma nedeni II. Abdülhamid'le olan ilişkisinden kaynaklanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin daha meşrutiyetin ilk ayında devlete zarar verdiğini iddia eden Cemil Molla, devletin o günkü borcuna ve buna ilaveten kaybettiği araziye, nüfusa ve maddi manevi hallere dikkat çekmiştir. Tedbirli ve cesur bir devlet adamı olarak nitelendirdiği Kâmil Paşa'nın bu ilk zararı, meşrutiyete vicdanen ve cidden sadık olan hükümdar Abdülhamid'e ödettirdiğini belirtmiştir. Padişahın şahsi tasarrufunda olup geliri Hazine-i Hassa-i Şahâneye aktarılan ve o senede dört yüz bin liradan fazla gelir getiren araziyi ve padişah mülklerini maliye hazinesine devrettirdiğini bildirmiştir. Cemiyetin bu tarihten itibaren Kâmil Paşa'ya karşı müthiş bir kin ve düşmanlık beslemeye başladığını, programlarına Kâmil Paşa'nın engel olacağını anlayarak gazetelerde yavaş yavaş sataşmalara kalkıştıklarını ileri sürmüştür.[639] Gerek dönemin kaynaklarında gerek daha sonraki çalışmalarda Cemil Molla'nın bahsettiği İttihat ve Terakki'nin düşmanlığına neden olacak Kâmil Paşa'nın Abdülhamid ile ilgili sözü edilen icraatına dair bir anlatıma rastlanmamış, bu durum farklı sebeplere bağlanmıştır. 1908 yılında Kâmil Paşa'nın sadrazamlıktan alınması, İttihatçılar tarafından Meclis'i Mebûsan'ın almış olduğu bir karar olarak açıklanmıştır. Buna göre, Hüseyin Cahit Bey'in sadrazamın cevap vermesi için bir soru teklif ettiğini, iç ve dış siyaset konusunda bir şey söylemeyen Kâmil Paşa'nın Meclis'e gelmek istememesinden dolayı meclisin kendisine olan güveninin kalmadığı iddia edilmiştir.[640]

[638] Cemil Molla, 31.
[639] Cemil Molla, 31.
[640] Dr. İbrahim Temo, Ahmet Rıza, **Biz İttihatçılar**, ed. Ö. Andaç Uğurlu (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009), 330.

Cemil Molla'nın Kâmil Paşa ve İttihat ve Terakki ilişkisi üzerine iddialarına benzer görüş ise Cemiyet ile Kâmil Paşa'nın yıldızlarının hiçbir zaman barışmadığı yönünde olmuştur. Söz konusu iddiaya göre, Meclis'in açılacağı gün milletvekilleri, önce padişahın yemin ettirilmesinde ısrarcı olmuşlar, fakat Kâmil Paşa, Abdülhamid'in daha önce Birinci Meşrutiyet'in ilanında yemin ettiği için tekrar yemin emesine lüzum kalmadığına dair görüşünde ısrar etmiştir. Kâmil Paşa, 1909'da Harbiye nazırı Ali Rıza Paşa'yı, Mısır Fevkalade Komiserliği'ne atayarak görevden almıştır. Ayrıca Bahriye Nâzırı Arif Hikmet Paşa'yı istifa ettirerek yerine İttihat ve Terakki'ye muhalif olan ve Abdülhamid'e yakınlığı ile tanınan 2. Ordu komutanı Nazım Paşa ile Bahriye Birinci Ferik'i Hüseyin Hüsnü Paşa'yı getirmiştir. Bu durum, Cemiyet ile Kâmil Paşa'nın arasındaki anlaşmazlığı ortaya çıkarmıştır.[641] İngilizlerin dostluğunu kazanmış olan Kâmil Paşa'nın görevden alınarak yerine Hilmi Paşa'nın getirilmesi, İngiltere tarafından hoş karşılanmamış, Cemiyetin düşüşünü sağlamak için muhalefete açıktan açığa destek vermiştir.[642]

İttihatçıların Kâmil Paşa hükümetine müdahale ettiğine dair diğer bir iddia ise Cemiyet'in, meşrutiyetin ilk kabinesini doğrudan doğruya kurmak yerine Kâmil Paşa hükümetine Dâhiliye Nazırı Manyasizâde Refik Bey'i vererek kontrol altında tutmayı tercih ettiği yönünde olmuştur. Kâmil Paşa'nın ise Cemiyet'e muhalif bir duruş sergileyerek İttihatçıların öfkesini üzerine çektiği söylenmiştir.[643]

Kâmil Paşa'nın İttihat ve Terakki tarafından gözden çıkarıldığına dair benzer iddialar dönemin tanıklarının ifadelerinde de yer almıştır. Balkan Savaşı'nı ilan eden Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın, istifa ederek sorumluluğu üzerinden attığı, bütün mesuliyet yeni kurulan Kâmil Paşa hükümetinin üzerine yüklediği bildirilmiştir. İttihat ve Terakki mensuplarının Balkan Savaşı'nın gidişatının kötüye gitmesi için türlü faaliyetler içinde olarak halka ve orduya fesat tohumları ektiğini, Kâmil Paşa'nın ise bu durum karşısında hükümet etmekte aciz kaldığı dile getirilmiştir.[644] Kâmil Paşa'nın iktidara gelerek dördüncü defa sadrazam olmasıyla İttihat ve Terakki gücü geri planda kalmıştır. Dâhiliye Nazırı, İttihat teşkilâtını kapatmak için hukuki deliller aramaya başlamıştır. Ancak Balkan Savaşı'nın kaybedilmesiyle hükümetin itibarını yitirdiği

[641] Halil Menteşe, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, 14, 15.
[642] Feroz Ahmad, **Jön Türkler / Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918**, ed. Ali Berktay, çev. Tansel Demiel (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 18-19.
[643] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler / İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, c. 1 (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), 26.
[644] Mevlânzâde Rıfat, **Türkiye İnkılâbının İç Yüzü**, haz. Metin Hasırcı (İstanbul: Pınar Yayınları, 1993), 60, 61.

dile getirilmiştir.[645] Kâmil Paşa'nın Balkan Savaşı'nın ağır sulh şartlarını kabul etmekten başka çaresinin kalmayarak düştüğü feci duruma dikkat çekilmiştir.[646]

4.6. Cemil Molla'ya Göre İttihat ve Terakki'nin Trablusgarp Savaşı'ndaki Rolü

1911 yılının Eylül ayında İtalya, Trablusgarp'ı işgal etmiştir. Bu işgal, Osmanlı Devleti'nin çöküşünün ilk başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Üstelik büyük devletler de Osmanlı lehine diplomatik müdahalede bulunmamış, bu durum Osmanlılar tarafından ihanet kabul edilmiştir. Fransa, 1900 ve 1902 yıllarında kendisinin Fas'ta, İtalya'nın Trablusgarp'taki özel çıkarlarını korumaya yönelik yaptığı anlaşma gereği İtalya'ya ses çıkarmamıştır.[647]

Cemil Molla'ya göre, İttihat ve Terakki, Trablusgarp'taki dindaş ve kardeşlerimize itimatsızlık, emniyetsizlik tavrı takınarak onların manevi kuvvetlerini kırmış, ihtiyaca göre elli altmış bin savaşçı silahşor çıkarabilen Koloğlu teşkilatımızı bozmuş, esasen Trablusgarp'a kurulan ve görevlendirilen askeri kuvvetleri azaltarak mevcut askerlerin yarısından fazlasını Yemen'e yollamıştır. Resmî bütçedeki tahsisatında yeri Trablusgarp olarak gösterilen alayları kaldırarak kuvveti zayıflatmıştır. Önceki devirde, ihtiyaca göre halkın oradaki askerlere yardımcı kuvvet olarak silahlandırılması amacıyla depoladığı, askeri kuvvetlerin dengelenmesi için tam bir özen ve dikkatle korunan kırk binden fazla Martini tüfenklerini yeni sisteme göre uyarlama bahanesiyle Dersaadet'e aldırmış, fakat yerlerine yenilerini göndermeyip Trablusgarp'ı silahsız, cephanesiz bırakmıştır. Sahil siperleri için büyük çapta toplar göndermek mümkün iken ihmal etmiş, hatta orada mevcut yeni sistem birkaç batarya topu bile kaldırmıştı. Çoğu Mekteb-i Harbiye'den mezun yerli ve yerliler gibi mahalli lisanı bilen, arazinin doğal durumunu ve savaşa uygunluğuna bilen subayları kısmen Araplık, kısmen istibdata taraftarlık kusurlarıyla suçlayarak kıtalarından çıkarıp üzmüş ve gücendirmişlerdir.

Cemil Molla, İttihatçıların Trablusgarp'ta yanlış hareket ettiğini, çoğu Mekteb-i Harbiye'den mezun yerliler gibi mahalli lisanı konuşan, arazinin doğal durumunu ve savaşa uygunluğuna aşina olup bilen subayları kısmen Araplık, kısmen istibdata

[645] Derviş Kaptanzâde Ali Necati, **İttihad'ın İç Yüzü Cinayât-ı İttihadiyeden Bir Nebze**, Haz. Kudret Emiroğlu (İstanbul: Heyemola Yayınları, 2010), 19.
[646] **Bürokrat Tevfik Biren'in Sultan II. Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları**, 79.
[647] Feroz Ahmad, **Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918**, çev. Tansel Demirel, ed, Ali Berktay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 29.

taraftarlık kusurlarıyla suçlayarak kıtalarından çıkarıp üzdüğünü ve gücendirdiğini iddia etmiştir. İttihat kuvvetlerinin açıktan açığa düşmana yol gösterdiğini, aziz vatanımızın kapılarını açıp savunma vasıtalarını çürüterek bilhassa ihanet ettiğini ileri sürmüştür. Cemil Molla, Trablusgarp'ta Enver Paşa'nın oynadığı rolü ise oldukça dramatik bir dille eleştirmiştir. Enver'in Trablusgarp beldesinin harap olduktan sonra buraya koşmasını sahte bir gayret gösterisi olarak açıklamıştır. Bunu kana susamış bir katilin işini bitirdikten sonra, uğrayacağı elim cezanın şiddetini anlamasıyla beraber yakasını kurtarabilmek veya cezasının hafifletilmesine çare aramak için çırpınarak telaşa düşmesi olarak yorumlamıştır. Bunu öldürdüğü mazlumun tedavisine yeltenen birinin nafile bir iş olduğunu şu ifade ile tanımlamıştır:

> "Enver'in Trablusgarp'a şitâb etmesi, ca'li gayretler göstermesi bir kâtil-i hûn-hârın fi'l-i fazîh-i katli ikâ' ve itmâmdan sonra hiss-i nedâmet! Hayır hayır! düçâr olacağı cezâ-yı elîmin şiddetini derk ile yakasını kurtarabilmek yahut tahfîf-i ikâbe çâre aramak için çırpınması, telâşa düşmesi, maktûl mazlûmunun tedâvisine yeltenmesi tarzında nevâfil-i bî hûşânedendir."[648]

Enver Paşa tarafından da İtalyanların Osmanlı'ya savaş ilan etmelerinin üzerinden bir yıl sonra Eylül 1912 tarihinde, Osmanlı kuvvetlerinin Derne'de düşmanı abluka altına alabilmek için gerekli malzemeden yoksun olduğu dile getirilmiştir. Enver Paşa, Trablusgarp bölgesinde 300 kilometrelik cepheye dağılan 3000 askerden oluşan ordunun donanmasının olmadığına, maneviyatının bozuk, yaşlı ve yeteneksiz bir paşa tarafından idare edildiğine dair görüşlerini paylaşmıştır. Ancak Ekim 1912 tarihinde cemiyetten aldığı bir telgrafta Trablusgarp'ın müdafaasında kullanılmak üzere yeni tüfeklerin ve erzakının geldiğine dair haber verildiğini bildirerek Cemil Molla'nın aksine bölgeye askerî malzemenin gönderildiğini savunmuştur. Üstelik İttihat ve Terakki'nin önde gelen temsilcisi olan Enver Paşa, Trablusgarp konusunda Cemil Molla'nın ithamlarının aksine Trablusgarp meselesinin kendisi için bir şeref meselesi olduğunu, Sünûsi şeyhinin tek başına emirlerine boyun eğeceğine dair haberler gönderdiğini ve İtalyanların üzerine sürdüğü yerli Arap halkını İtalyanların kollarına bırakamayacağını bildirmiştir. Ancak Karadağ'la başlayan savaşın diğer Balkan devletleriyle de devam edeceği görünürken, İtalyanlarla olan savaşın ne ifade edeceğini de sorgulamıştır.[649]

Cemil Molla, İtalya'nın Trablusgarb'a hücumunun İttihat ve Terakki'yi halk nazarında büsbütün küçülttüğünü iddia etmiştir. Muhtar Paşa ile Kâmil Paşa'nın başa geçmelerinin İttihat ve Terakki'nin düşmesine neden olduğunu, hemen o esnada bütün

---

[648] Cemil Molla, 40.

[649] **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, haz. Şükrü Hanioğlu (İstanbul, Der Yayınları, 1989), 190-198.

İttihatçıları cezalandırmanın mümkün olduğunu, ancak Kâmil Paşa kabinesi kanunlara karşı kanun yoluyla hareket etmek istediklerinden dolayı kanunun tatbikinde hiçbir ustalık gösteremediklerini belirtmiştir. İttihat ve Terakki erkân ve üyeleri orduya dağılmış, Kâmil Paşa kabinesinin dikkatsiz siyaseti karşısında yine kuvvetlerini muhafazaya çalışmışlardır. Hâlbuki bu sırada Balkanlarda aleyhimizde müthiş bir ittifak hazırlanmıştır. Bu ittifakı İttihatçıların büyük sadrazamı Hakkı Paşa'nın gafletinin eseri olarak yorumlayan Cemil Molla, Kâmil Paşa'nın sözü edilen ittifakı sonuçsuz bırakmak istediğini, Berlin Anlaşmasının yirmi dördüncü maddesini tatbik edip Rumeli'ye muhtariyet bahşederek Balkan devletlerini oyalama yoluna gittiğini belirtmiştir.[650] Cemil Molla'nın bahsettiği Hakkı Paşa, 1908-1909 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Roma büyükelçiliği görevinde bulunmuştur.[651] Bu görevi esnasında İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal hazırlıklarını görmediği, İtalya'nın savaş ilan etmek üzere olduğu konusunda hükümeti uyarmadığı gibi sadareti döneminde de Trablusgarp'ın işgal edildiğine[652] dair bilgi Cemil Molla'yı doğrulamaktadır. Balkan Savaşı öncesinde orduda terhislerin olduğuna dair iddialara karşın, Harbiye Nezareti, askerlik sürelerini tamamlamış oldukları için seferberlik ilanından önce terhis etmiş olduğu askerleri yollardan çevirerek geri gönderildiklerini bildirmiştir.[653] Ahmed Rıza'nın Genç Türklerin düşüncesini yansıttığı Meşveret'teki yazılarından Cemil Molla'nın Trablusgarp'ın elden çıkmasında İttihatçıları sorumlu tutmasındaki haklılık payını düşündürmektedir. Zira Avrupa'daki politikaları ve oluşumları çok iyi izleyen İttihat ve Terakki'nin çekirdeğini oluşturan grubun ne Avrupa'nın barış laflarına ne de Lahey Adalet Divanı'na güvenleri vardı. Batı uygarlığına olan hayranlıklarına rağmen, Batı'ya güvensizlikleri nedeniyle savaşın olacağına ve Libya'nın bir gün elden çıkacağına inanmışlardır. Savunma önlemlerini almayı düşünmekle beraber suçu İtalya'nın üzerine atmak için Lahey Adalet Divanı'na başvurmaktan başka çare görememişlerdir.[654]

---

[650] Cemil Molla, 45.
[651] Zekeriya Kurşun, "İbrâhim Hakkı Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, c. 21 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000): 311-312.
[652] Feroz Ahmad, **Jön Türkler**, 30
[653] **Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım**, haz. Selim Kutsan (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), 84.
[654] Orhan Koloğlu, **Osmanlı-İtalya Libya Savaşında İttihatçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal** (İstanbul: Ümit yayıncılık, 1999),18, 25.

4.7. Cemil Molla'ya Göre Balkan Savaşları'nda ve Balkan Meselelerinde İttihat ve Terakki'nin Rolü

Cemil Molla, İttihat ve Terakki'yi Balkan Savaşı'nın çıkmasında ve hezimetle sonuçlanmasında pay sahibi olarak görmüş, Rumeli'nin bütün geniş, verimli ve eşsiz güzellikteki tabiatından oluşan önemli topraklarının elden gittiğini, anavatandan ayrılarak parçalandığına dikkat çekmiştir. Altı milyon kişinin Osmanlı nüfusundan silinmesi, Yunan'ın, Sırp'ın, Bulgar'ın, Karadağ'ın eline düşüp gasbedilmesi, Osmanlı Devleti'nin Avrupa haritasından çıkarılmasını sadece "çete" olarak adlandırdığı İttihat ve Terakki yüzünden olduğu görüşünü savunmuştur. Cemil Molla, İttihatçıların Osmanlı Devleti'nin düşmanları ile anlaşarak kurdukları dolap, tesis ettikleri tuzağın kısa zamanda ortaya çıktığını belirtmiştir. Reval mülakatı kararlarından kendisini kurtulmuş sanan milletin ansızın yok olmanın eşiğine geldiğini öne sürmüştür.[655]

Balkan Savaşları'nın ortaya çıkmasında Osmanlı Devleti tarafından uygulanan politikaların belirleyici olduğuna dair dönemin tanıklarının ifadesine göre, Berlin Anlaşmasının on beşinci maddesi gereğince, Doğu Rumeli sınırı ile Bulgaristan arasındaki hudut boyunca Türk askeri bulundurma hakkını Osmanlı Devleti ihmal etmek suretiyle kullanmamıştır. Bu sırada Bulgar askerleri, 1885''in Eylül'ünde bu bölgeyi işgal ederek Vali Gavril Paşa'yı tutuklamış, Cesri Mustafa Paşa köprüsünü bombalamıştır. Kâmil Paşa, Sırbistan'ın Bulgaristan'a Kasım 1885 tarihinde savaş ilan etmesini fırsat olarak görmüş, ancak II. Abdülhamid, bu harekâtın Rusya'yı teşvik edeceğini düşünerek onaylamamıştır. Kâmil Paşa, II. Meşrutiyet döneminde 5 Ağustos 1908 tarihinde yeniden sadarete getirilmiştir. Ancak Kâmil Paşa'nın verilen istizah takririne cevap vermesi için Kanun-ı Esâsî'nin 38. maddesi gereği üç gün hazırlanma müddeti istemesi üzerine İttihatçılar ile anlaşmazlığa düşmüş ve Kâmil Paşa hükümeti düşürülmüştür. Sadarete getirilen Hakkı Paşa hükümeti döneminde İtalyanlar Trablusgarp'a saldırmış, bunu fırsat bilen Bulgarlar, Sırplarla ittifak ederek Makedonya'daki emellerine kavuşmak için harekete geçmişlerdir. 1910 Kasım'ında Bulgaristan ve Sırbistan ittifak anlaşması yapmış, 1912 Mayıs'ında ise Bulgaristan ve Yunanistan ittifak anlaşması yapmıştır. Karadağ, savaşa hazır olduğunu Bulgar hükümetine bildirmiştir. İktidarda bulunan Said Halim Paşa hükümeti istifa etmiş, yerine Ahmed Muhtar Paşa hükümete geçmiştir. Bu esnada orduda terhisler yapılmaya

[655] Cemil Molla, 41.

başlanmış, bunu fırsat bilen Balkan müttefikleri Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Gazi Ahmet Paşa istifa etmiş, Kâmil Paşa tekrar sadrazam olmuştur.[656]

23 Ocak 1913 tarihinde, kabinenin başına getirilen Mahmud Şevket Paşa, hem maliye eski nazırı Cavit Bey'den hem de Viyana büyükelçisi eski sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'dan telgraflar almıştır. Şevket Paşa, bu telgraflarda Osmanlı'nın Balkanlarda bir an önce taarruza geçmesini, küçük de olsa bir askerî başarı kazanılmasını tavsiye ettiklerini ve ancak bu sayede ağır barış şartlarından kurtulma ihtimali olduğunu söylediklerini bildirmiştir. Talat Bey'in ve Halil Menteş Bey'in de aynı fikirde olduklarını iddia etmiş, gerçek durumdan haberdar olmayan bu isimlerin, kendisinin vermiş olduğu izahata rağmen, Başkumandan Vekili İzzet Paşa'yı taarruza geçilmesi için sıkıştırdıklarınıöne sürmüştür. Bu olay üzerine, İttihatçıların adam olamayacakları belirten Mahmut Şevket Paşa, onların devleti idare edebileceklerine dair kanaatte olmalarını, meselenin en feci tarafı olarak değerlendirmiştir.[657] Bir başka iddiada ise İttihat ve Terakki'nin 1909'daki hileli bir şekilde Kânûn-i Esâsî'yi ihlal ve meclisi fesheden hükümet darbesinden sonra Rumeli'de sergiledikleri tutum ve davranışların, Osmanlı Devleti'ni zaafa ve acze düşürdüğü için Balkan Savaşı'na neden olduğu savunulmuştur. İttihat ve Terakki'nin iktidara geldiği günden itibaren "Girit bizim canımız" sözünü elden bırakmayarak Rumlara karşı boykot ilan etmesini, Yunanistan hükümetini Meclis-i Mebûsan'da muhalefetsiz egemen olacak bir İttihat Terakki'nin muhtemel saldırısından korkutarak Bulgaristan'la ittifak anlaşmasına ittiği iddia edilmiştir. Balkan Savaşı'nın çıkmasının nedenlerinden olarak İttihat ve Terakki'nin Balkanlardaki Bulgar, Sırp ve Yunan ittifak anlaşmalarına kayıtsız kaldığı ve Osmanlı'nın bu bölgede önemli bir dayanağı olan Arnavutlara karşı saldırılarda bulunduğu ileri sürülmüştür.[658] İttihat ve Terakki'nin, Türkleri Slav tehlikesine karşı taşkilâtlandırdığı gibi Bulgaristan'ı tehdit etmek ve Tuna'nın güneyine Rusların sarkmasına engel olmak suretiyle Almanya'nın Balkan siyasetine fayda sağladığına dair farklı bir görüş de iddialar arasındadır. Üstelik İttihatçıların gizli çalıştıkları dönemde Almanya'dan önemli yardımlar gördükleri de öne sürülmüştür.[659]

---

[656] Ahmed Bedevî Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele,** 561, 562.

[657] **Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü**, (İstanbul: Arba Yayınları, 1988), 54.

[658] Ahmet Reşit Rey, **İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)**, haz. Nur Özmel Akın (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007), 201-204.

[659] Şâdiye Osmanoğlu, **Hayatımın Tatlı ve Acı Günleri** (İstanbul: Bedir Yayınları, 1966), 112.

İttihat ve Terakki, ordu mensupları üzerinde önemli etkisi olan bir siyasi parti olmuştur. Ancak bir süre sonra muhalefetin de ordu mensuplarını kendi taraflarına çekme çabası sonucunda İttihatçı subaylara karşı Halaskâr Zabitan adıyla başka bir grup çıkmıştır. İttihatçı ve Halaskâr grupları arasında çıkan çatışmanın Balkan Savaşlarında iyice açığa çıktığına, bu durumun Osmanlı ordularının Bulgar, Sırp ve Yunan orduları karşısında hezimete uğramasına neden olduğuna[660] dair görüş de mevcuttur. II. Meşrutiyet dönemi sadrazamlarından Mahmud Şevket Paşa'nın, zabitanı siyasetten uzaklaştırmak istediğini bir ara Edirne'de söylediği nutukta açıkça ve kesin bir şekilde söz ettiğini,[661] ancak orduyu siyasetten ve hükümete müdahaleden çekebilecek tek kuvvet olmasına rağmen, vazifesi harbe hazırlanmaktan ibaret olan ordunun siyasetten ayrılmamasına sebep olduğu iddia edilmiştir.[662]

Cemil Molla'ya göre, Malisörlerin[663] Karadağ'a ilticaları, Avusturya devletinin işe müdahalesi, çetelerin Makedonya'da şiddetli saldırıları, İttihatçıların Meşrutiyet adına devam eden istibdat dik başlılığı, Berlin Anlaşmasının 23. maddesine göre yerine getirilmesi lazım gelen ıslahatın bir an önce icrası talebinin gündeme gelmesini sağlamıştır. Avusturya Hariciye nazırı Kont Berhatold büyük devletler adına aynı teklifleri ve incelemeleri Bâbıâli'ye bildirmiştir. O sırada kabine değişmiş, görünürde İttihat zabitleri çekilmişti. Ancak İttihat ve Terakki, kötü icraatlarını sergilemekten ve zarar vermekten geri durmayarak üç senedir ektikleri kötülük tohumunun mahsullerini almaya çalışmıştır. Nitekim emellerine kavuşmuştur. Berhatold'un teklifi aleyhinde kamuoyunun fikirleri etkilemiş, çare bulmaya çalışan kabinenin işlerini zora sokmuştur. İttihat mensupları Sultan Ahmet meydanında mitingler düzenlemişler, gazetelerde heyecan veren, dokunaklı makaleler yayınlamışlar, gizliden gizliye propagandalar ile halkı savaşa teşvik ederek tahrik etmişler ve harbi ilan ettirmişlerdi. Tanin ve Tercümân-ı Hakîkat gazeteleri, o hengâmede kabineye hücum ederek kabine erkânını vatana, millete ihanetle ithama kadar türlü türlü iftira atmışlar, sövmüşler, birtakım gençlerin zihinlerini yanıltma suretiyle Bâbıâli'ye musallat kılmışlardır.

---

[660] Zekeriya Türkmen, "31 Mart İsyanı ve Osmanlı Meşrutiyetine İndirilen Darbe: Ordu-Siyaset İlişkilerine Sultan V. Mehmed Reşad Döneminden Bir Bakış", **Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi**, c. 2, (İstanbul: TBMM Millî Saraylar Yayınları, 2018): 519-20.

[661] Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**, 65.

[662] Hüseyin Kâzım Kadri, **Balkanlardan Hicaz'a İmparatorluğun Tasfiyesi 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici**, 38.

[663] Malisörler, İşkodra Vilâyeti ahalisinin üçte ikisini oluşturan, nüfusunun çoğunluğunu Müslüman ve az sayıda Latin unsuru barındıran, dağ kesiminde yaşayan halkına verilen addır. **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk**, Yay. No. 97 (İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008), 201, 253.

Örneğin, Tanin Gazetesi, Eylül 1912 tarihinde, 1414 numaralı sayısında bir yazı yayınlayarak hükümetin Balkan devletlerinin istediklerini kabul ettiğini ilan etmiştir. Hükümetin savaşa engel olmak için bir çare bulmaya çalıştığına dikkat çekmiştir. Gazete, bunun insanı hayretinden sersem edecek, hiddetinden çıldırtacak, hicabından yerlere geçirecek millî bir felaket olduğunu, "savaş isteriz! Kahrolsun 23. Madde!" sözleriyle bildirmiştir. Cemil Molla, eğer kabinenin düşündüğü gibi bir orta yol bulunarak harbe meydan verilmemiş olsaydı, Rumeli'nin elden çıkmayacağı görüşünü paylaşmıştır.[664]

Cemil Molla, Trablus'u, Arnavutluk'u elden çıkardıklarını anımsamayan İttihatçıların Kâmil Paşa'nın bu siyasetini vatana bir ihanet suretinde kabul ettiklerine dikkat çekmiştir. Aka Gündüz gibi İttihat parasıyla yaşayan bir takım çoluk çocuğu Darülfünundan topladıkları gençlere arkadaş ederek Bâbıâli önünde gösteriler düzenlediklerini ve bu hareketlerini halkın arzusu şeklinde gösterdiklerini, böylece hükümeti bu maddeyi tatbikten vazgeçirmeye mecbur ettiklerine vurgu yapmıştır. Nihayet Balkan hükümetlerinde şiddetli konuşmalar sergilemeleri Balkan Harbi'nin çıkmasına sebep olmuştu. Hükümet muhaliflerin elinde idi. Cemil Molla'ya göre, İttihat ve Terakki harbi muhalif tarafın kazanacaklarından korkmuştu. Zira Balkan Harbi'nde muvaffakiyet ortaya çıktığı takdirde İttihatçıların bellerini doğrultamayacakları apaçık ortadaydı. Bunun için hepsi fedai, gönüllü sınıfında orduya girerek, esasen büyük kısmı kendi cemiyetlerinden olan subayları ve yöneticileri elde etmeye başlamışlardı. Özellikle Nazım Paşa'nın gafleti İttihat ve Terakki'nin entrikalarına müsait bir ortam oluşturmuştu. Cemil Molla, İttihatçıların iş başında bulundukları zaman zalim, iktidardan uzaklaştıkları zaman hayır sahibi görünmeyi emin bir siyaset saydıklarına hükmederek, İttihatçıların hükümette bulundukları sırada kanunu ayakları altında ezdikleri halde felâket zamanlarında kanuna onlar kadar saygılı olan başkasının düşünülemeyeceğini iddia etmiştir. Cemil Molla'ya göre İttihatçılar, cinayetlerini kanunun pençesinden kurtarmak için bundan daha uygun bir usul görmemekteydiler. Balkan Harbi çıktığı zamanda aynı siyaseti

[664] Cemil Molla, 42.

takip etmişler bu sırada Hilâl-i Ahmer[665], Müdafa-i Millîye[666] adlı iki müessese, İttihat ve Terakki kuvvetlerini toplamaya son derece yardım etmiştir. İttihatçılar derhal bu iki müessese etrafında toplanmışlardı. Nutuklar atmışlar, Talat Bey bile nefer elbisesiyle orduya gireceğini büyük bir ciddiyetle ilan etmişti. Talat'ın bu hareketi canice bir siyaset olarak gören Cemil Molla, onun orduya gitmekten maksadının hizmet değil yönetici ve subaylar arasında propaganda yapmak olduğu görüşündedir. Bilinçli ve dirayetli bir hükümetin vazifesinin bu katilleri ordu arasına sokmamak olduğunu belirten Cemil Molla, Nazım Paşa merhumun bu vazifeyi yerine getirmediğine İttihatçıların başıboş bırakıldığına dikkat çekmiştir.[667]

Cemil Molla'ya göre Balkan Harbi, İttihatçıların gizli işler yaptıkları, hile ve kötülüklerine müsait bir meydan olmuştu. İttihatçılar, orduyu tamamen dağıtmış, kendilerine sadık zabitleri avuçları içine alarak İstanbul'da başkumandan ve hükümet aleyhinde propaganda yapmaya başlamışlardı. İttihatçı subaylar, düşmanla harp etmeden kıtalarıyla birlikte firar etmişlerdi. Orduda meydana gelen her zaaf, İstanbul'da bulunan İttihatçılar için acı bir propaganda vesilesi olmuştur.[668]

Cemil Molla, İstanbul'da İttihatçıların hükümeti düşürmek için aralıksız propaganda yaparken Bulgarların Çatalca'ya dayandıklarına dikkat çekmiştir.

---

[665] Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin ilk faaliyetleri 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında yaralı askerlere yardım amacıyla başlamıştır. Trablusgarp Savaşı'nda da bölgede hastahaneler açarak birçok hasta ve yaralının tedavisinde yardımcı olmuştur. Balkan Savaşlarında ise İstanbul ve cephelerde hastahaneler kurmuş, yaralı askerlerin taşınmasını sağlamak için vapurlar kiralamış, savaşta ortaya çıkan kolera ve tifüs gibi hastalıklaral mücadeyi yürütmüş, savaş muhacirlerinin sıkıntılarıyla ilgilenmiştir. Cemiyetin faaliyetleri I. Dünya Savaşı'nda da devam etmiştir. Cemal Sezer, Ömer Metin, "Balkan Savaşlarından Millî Mücadeleye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Yardım Faaliyetleri (1912-1922)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 32, s. 54 (2013): 169. Hilal-i Ahmer Cemiyeti, I. Dünya Savaşı'nda seferberlik nedeniyle bayramın ilk günü bütün günlük gazetelerin yirmi paradan satılarak on parasının cemiyete bağışlanması konusunda karar alınması için Matbûât-ı Umimiye Müdüriyetine başvurmuştur. BOA. Hr. MA, 1105/91, 19 Ağustos 1914. Berlin'de çıkan Gazete'de Almanya ile olan ittifakını sağlayan Enver Paşa ile Osmanlı ordusu, donanması ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden övgüyle bahsedilmiştir. Sözü edilen cemiyetin gayet mükemmel bir şekilde düzenlendiği bildirilmiştir. BOA. HR. MA, 1126/6, 11 Mayıs 1915.

[666] Müdafa-i Milliye Cemiyeti, İstanbul'da 1912 yılında, İtihat ve Terakki'ni bünyesinde yer alan "İlim ve İrfan Encümeni"nin kararıyla milleti zamanın gereklerine uygun olarak vatan savunmasına hazırlamak amacıyla kurulmuştur. V. Mehmed Reşad'ın himâyesinde Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'nin başkanlığında faaliyet göstermiştir. Cemiyetin millî terbiye ve genel sıhhate özen göstererek milletin fikrî seviyesini ve hayati fonksiyonlarını geliştirip takviye etmeyi, böylece bütün milleti savaş meydanında koşturacak kuvveti ve gelişimi sağlamayı görev edindiği yayımlanan bir nizamnâmeyle duyurulmuştur. Balkan Savaşları'nın yaralarını sarmak amacıyla savaş esnasında ve sonrasında hizmet vermiştir. Kuruluşundan itibaren binlerce kişi cemiyete gönüllü olarak başvurmuş, kendilerine silah atış talimleri yaptırılıp eğitilmek suretiyle çeşitli cephelere gönderilmişlerdir. Bütün bu gönüllülerin her türlü savaş teçhizatı Cemiyet tarafından karşılanmıştır. Abdülkadir Özcan, "Balkan ve I. Dünya Savaşlarında Hizmeti Geçen Bir Hayır Kurumu: Müdafa'a-i Millîye Cem'iyeti", **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan** (1981): 270-271, 280.

[667] Cemil Molla, 45.

[668] Cemil Molla, 43.

Hazinede on para olmadığını, askerin aç ve perişan durumdayken İttihatçı subayların ordunun iaşesini güçleştirmeye çalıştıklarını iddia etmiştir. Artık düşmanla barış imzalamaktan başka çare kalmadığını savunan Cemil Molla, Kâmil Paşa kabinesinin takip ettiği siyasetin İngiliz dostluğu olduğuna dair kanaatini paylaşmıştır. Düşmanla barış yaptığı takdirde memlekette İngiliz siyasetinin hâkim olacağına işaret etmiştir. Almanya'nın bu tedbirden kuşkulandığını, Enver ve arkadaşlarının kendilerine kuvvet sağlamak için Almanya sefiriyle anlaştıklarının, kendilerine Almanya vasıtasıyla para temin ettiklerinin bilgisini vermiştir. Sözü edilen şahısların, ordunun Çatalca'ya ilerlemesiyle beraber düşmanın yenilmesinin mümkün olduğuna dair propaganda yapmaya başladıklarını, barışın memleket için bir ihanet olacağını ileri sürdüklerini bildirmiştir.

Cemil Molla, Kâmil Paşa'nın mecliste genel bir anlaşması yaptırarak meseleyi tamamen müzakere ettikten sonra barış imzalamaya karar verdiğini söylemiştir. İttihatçıların ise bir taraftan Nazım Paşa ile anlaşarak sadareti Nazım Paşa'ya söz verdiklerini, Kâmil Paşa'yı ise susturarak razı ettiklerini, böylece harbe devam etmeye yönelik karar aldıklarını belirtmiştir. Bu kararlarını uygulamak için İstanbul muhafızlığına ve mühim yerlere hep İttihatçı subayları yerleştirdiklerini, sonunda Bâbıâli'ye hücum ederek Başta Enver ve Talat olduğu halde Meclis-i Vükelayı bastıklarını anlatmıştır. Cemil Molla'ya göre, Nazım Paşa, bu hadisede gafletinin kurbanı olarak şehit edilmiş, yaverleri feci bir surette katledilmiştir. Kâmil Paşa istifa etmiş, İttihatçılar bu suretle hükümeti gasp ederek ellerine geçirmişlerdir. Mahmud Şevket Paşa, sadrazam olmuştur. Yeni kabine Edirne'yi ve Adaları düşmandan temizlemeye söz vermişti. Edirne'nin alınması İttihatçıların kalıcı olabilmesi için mutlaka lazımdı. Adaları almak ise mümkün değildir. Bu sebepten İttihatçılar Edirne'ye hücum etmişlerdir. Avrupa'nın müdahalesi neticesinde şehri bırakmamak için de memleketin yakılmasına müsaade etmişler, şehri kısmen muhafazaya muvaffak olmuşlardır. Bu kısmi başarıyı, muhalifleri ezmek için parlak bir zafer olarak sunmuşlardır. Zira İttihatçıların emeli hiçbir muhalif fırka yaşatmamaktır. İttihat ve Terakki, cahilce siyasetiyle memleketin aslî kuvvetlerini teşkil eden bütün unsurları zulmüyle, kötü idaresiyle soğutmuş, memleketin her köşesinde isyanların çıkmasına sebep olmuştur.[669]

[669] Cemil Molla, 43-44.

4.7.1. Cemil Molla'ya Göre Balkan Savaşları ve Kiliseler Meselesi

Cemil Molla, "Kiliseler Meselesi"nin ortaya çıkmasından İttihat ve Terakki'nin yanlış politikalarını sebep göstermiştir. Buna göre, Rumları, Bulgarları, Sırpları, Ulahları Osmanlı menfaatleri aleyhine kızıştırmak için İstanbul'da Tanin Gazetesi'yle yayın başlatmışlardır. Fatih Sultan Mehmed Han hazretleri zamanından beri Hristiyan milletlerin sahip olduğu, devletlerarası türlü türlü anlaşmalar ile devletin söz verdiği mezhep ayrıcalıklarına itiraz etmişlerdir. Meşrutiyet idaresinde bu türlü ayrıcalık ve eski izinlerin devamının doğru olmayacağı açıklanmış, Patrikhanelerin cismânî, ruhanî görev ve yetkilerini sınırlandırmak ve iptal etmek cesaretinde bulunmuşlardır. Rumca, Ermenice gazetelerin karşı yayında bulunmaya başlamış, münakaşa kapısını açmışlardır. Aralarında doldurulması imkânsız çukurlar açılmış, ardından "Kiliseler Meselesi" ortaya çıkmıştır.[670]

Cemil Molla, Rum, Bulgar, Ulah cemaatleri arasında ortaya çıkan "Kiliseler Meselesi"nin gayet basit, açık, kolay olmasına rağmen İttihatçılar istediklerini elde etmek için çökme, kısımlara ayırma programını yerine getirme amacıyla işi kızıştırmak, kangren haline getirmek istediklerini iddia etmiştir. Cemil Molla'ya göre, mademki Kânûn-i Esâsî'nin on birinci, yirmi birinci maddeleri ile Osmanlı'da önde gelen resmen tanınmış din ve mezheplerin faaliyetlerinde özgür oldukları kararlaştırılmış, emlak ve mallarının tasarruf hakları emniyete alınmıştır, o halde "Kiliseler Meselesi"nin de bu prensip dairesinde çözülmesi gerekliydi. Yeniden bir kural ve tedbir koymaya ihtiyaç yoktu. Cemil Molla, "Kiliseler Meselesi" konusunda İttihat ve Terakki'nin yapmadıkları üzerinden bu konu hakkındaki çözüm önerilerini sunmuştur. Buna göre, görüş ayrılığının mezhep ayrılığından kaynaklı olduğu düşünülüyorsa yani cemaat fertlerinin bazısı bir mezhebe, bazısı diğer mezhebe dâhil ve meyilli olmaları göz önüne alınarak ruhani reisleri arasında ayrılık isteği ve kendi taraflarına çekmeleri ortaya çıkmış ise mesele kişilerin kendi kanaat ve görüşlerini ilgilendirmektedir. Çünkü hangi dine göre ayin yapacağı seçimi din ve iman işleri vicdanî bir durum olduğundan hükümetin karışması gerekmez. Kilise ve manastırların arazi ve binalarının hukuki kullanma hakkına dair basit bir görüş ayrılığı ise arazi ve malların kullanım hakkına ait ve arazi kanunu ve nizamname gereği mahkemelerce görülerek usulünce hüküm ve karara bağlanarak çözülmelidir. Cemil Molla, bu makul ve kanuni sözleri işitmeyen İttihatçıların, birbiriyle anlaşma ihtimalleri çok az olan

[670] Cemil Molla, 41.

Bulgar ve Yunan'ın anlaşıp birleşmelerine sebep olduklarını dile getirmiştir. Cemil Molla, Balkan Savaşları'nın ortaya çıkmasında sorumlu tuttuğu İttihatçıları ektikleri tohumun mahsulünü biçmekle suçlamıştır. İttihatçıların Rumeli'yi karıştırdıklarını, ezeli düşmanları barıştırarak birleştirdiklerini, bir sene zarfında yerli yabancı basiretli insanların gördüğü, anladığı Balkan ittifakını milletten gizlediklerini, bu ittifakın hazırlandığını söyleyenleri yalanlayarak aşağıladıklarını, böylece programların esasını teşkil eden niyetlerini yerine getirmiş olduklarını iddia etmiştir.[671]

Osmanlı Devleti'nin millet sistemi ve ıslahat hareketi, hükümet-kilise sürtüşmesine neden olmuştur. II. Mahmud'dan itibaren İttihat ve Terakki iktidarına kadar hükümetlerin hedefi, modern merkezî devleti inşa etmek adına, Osmanlı ıslahat hareketleri karşısındaki en dirençli sistem olan millet sistemini zayıflatarak dönüştürmek olmuştur. Söz konusu merkezîleştirme çabası II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir. Dönüşüme direnen kiliselere karşı İttihatçıların muamelesi kendinden önceki hükümetlerden daha sert olmuştur.[672]

İttihat ve Terakki Fırkası, meşrutiyetin ilanından sonra 19. yüzyılın başlarından beri devam eden Sırplık, Bulgarlık tartışmalarına son vermek amacıyla "Kiliseler Kanunu"nu hazırlamıştır. Bu kanuna göre hükümet, kilisesi bulunmayan unsurlara maliyenin tahsis edeceği bütçe ile mabet yapacak, herhangi bir kasabada Rum, Bulgar ve Sırp unsurları olduğu halde yalnız Rumlara ait bir kilise varsa masrafları buraya devlet hazinesinden karşılanmak üzere hem Bulgarlara hem de Sırplara kilise inşa edilecekti. Bu suretle "ittihad-ı anasır"ın oluşturulması amaçlanmıştır. Ancak "ittihad-ı anasır" Türklere karşı yapılmıştır. Birbirleriyle dalaşmayı bırakan söz konusu unsurlar, Türkleri Rumeli'den çıkarmak için ittifak yapmaya başlamışlardır. Kiliseler Kanunu'nun yürürlüğe girdiği sırada II. Abdülhamid, Alâtini Köşkü'nde zorunlu ikamet ettirilmekteydi. Yanında bulunanlardan söz konusu kanun metni hakkında bilgi almak istemiş, yapılan açıklamayı dinlerken "Eyvah! Rumeli elden gitti" dediği rivayet olunmuştur.[673]

[671] Cemil Molla, 42.
[672] Mehmet Hacısalihoğlu, "İttihatçıların Kültür Kavgası": Bulgar Eksarhlığı ve Okul Meselesi", Sultan V. Mehmet Reşad ve Dönemi, c. 1 (İstanbul: TBMM Millî Saraylar, 2018); 186.
[673] Mehmet Ali Aynî, **Hatıralar**, haz. İsmail Dervişoğlu (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009), 25, 26.

4.7.2. Cemil Molla'ya Göre Balkan Savaşları ve Arnavutluk Meselesi

Cemil Molla, Balkan Savaşları'nın nedenlerinden biri olarak da İttihatçıların Arnavutluk'taki faaliyetlerini ve yanlış politikalarını göstermiştir. Balkan Savaşları öncesinde Rumeli'de faaliyet gösteren ittihatçıların asırlardan beri Türklere sadakat gösterip ecnebi akınlarına karşı bir demirden set oluşturan Arnavutluk'u karıştırdıklarını ve bütün Arnavutları aleyhimize ayaklandırmaya uğraştıklarını ve muvaffak olduklarını iddia etmiştir. İttihatçıların Osmanlı'nın çeşitli unsurlarına karşı düşmanca davrandıklarını belirterek Arnavutlara II. Abdülhamid'e sadakatleri dolayısıyla zalimce davrandıklarını öne sürmüştür.[674] Cemil Molla, İttihatçıların meşrutiyetin ilanında kendisine yardımda bulunma saflığında bulunan Arnavutları, yıkma ve kısımlara ayırma programını tatbikte pek müsait bulduklarını iddia etmiştir. Cemil Molla'ya göre, İttihatçılar, ilk önce onları harekete geçirmek, darıltmak ve isyan ettirmek amacıyla derhal can damarlarına basmıştır. Silahlarını toplamaya, hesapta olmayan Oktruva vergisi almaya, nüfus sayımı amacıyla kadınlarının eşkâllerini tespit edip kayda geçirmek için örtülerini açmaya, ana dillerini yasaklamaya, reis ve beylerine olan hürmet ve geleneksel bağlılık adetlerini kaldırmaya teşebbüs etmişlerdir. Karakterlerinin ve seviyelerinin dürtüsüyle Arnavutlar kızmışlar, Osmanlının hudut başı, kahraman bekçileri hükümetten nefret etmeye başlamışlardı. Orada burada bulunan akıl ve hamiyet sahiplerinin "Arnavutların silahını almak, karısının namusuna yan göz ile bakmak, canını almaktan beterdir. Arnavutlar hudutlarda bir elinde silah, bir elinde saban olarak çift sürmeye mecburdur. Karadağ, Yunan, Bulgar eşkıyasının silahları alınmadıkça, devam eden sataşmaları engellenmedikçe Arnavutların müdafaa aletlerini almak akıl işi değildir. İktisadi durum ve fıtrî ve geleneksel geçim yolları nedeniyle Oktruva gibi yeni vergilerin birdenbire oralarda tatbiki uygun olmaz" şeklindeki uyarılarını İttihatçılar dinlememişlerdi. Hatta iyi niyetle bunları dile getirenlere hakaret etmişler, Meclis-i Mebûsan kürsüsünden, ittirmişler, dövmüşler, kovmuşlar, mebuslarının seçilmesine engel olmuşlar, beylerine, reislerine karşı kendilerine özgü hürmeti korumak, saygı göstermek geleneğini dikkate almamışlardı. Sonunda zorla ve istemeden isyan etmişler, üzerlerine tümenler sevkiyle binlercesini öldürmüşler, köylerini, kasabalarını, çiftliklerini yakmışlardı. Doğal olarak iş çığırından çıkmış, İttihatçıların

[674] Cemil Molla, 40.

gayesi gerçekleşmişti.[675] Arnavutluk hadisesinin İttihat ve Terakki'nin feci siyasetinin iflasını ortaya çıkardığını söyleyen Cemil Molla, Arnavutluk'ta eşkıyalığa, zulme karşı çıkan bu isyan ateşinin dahi Meclis-i Meb'usan'da parlak bir surette gösterildiğine dikkat çekmiştir.[676]

Cemil Molla'nın dile getirdiklerine benzer iddialar, dönemin tanıkları tarafından da bildirilmiştir. Buna göre, Hakkı Paşa başkanlığındaki İttihat ve Terakki hükümetince Arnavutlar, öteden beri vergi mükellefi değilken, çeşitli isimler altında vergiler konulmuş, askerlik vazifesiyle mükellef sayılmışlardır. Bunlardan dolayı isyanlar başlamış ve etrafa yayılmıştır. Bir müddet sonra Mahmud Şevket Paşa, bölgeye giderek şiddet yoluyla isyanları bastırmaya çalışmıştır. Arnavutların canlarından çok kıymet verdikleri Sırp ve Karadağlıların tecavüz ve kan davalarına karşı kullanmak üzere sakladıkları silahları türlü hakaret ve karılarının ve kızların yanında küçük düşürücü muameleler eşliğinde toplatılmıştır. Böylece Arnavutlar herhangi bir istilaya karşı korunmasız bırakılmışlardır. Hükümetin Arnavutlara yönelik politikası eleştirilmiş, eğer Arnavutluk'ta tedrici olarak birtakım ıslahatlar yapılmış, kan davaları halledilmiş, imar işlerine önem verilmiş, eğitim müesseseleri açarak bu memleket ilerletilmiş olsaydı buradaki halkın silahlarını hükümete teslim etmesi, askere gitmesi ve vergi vermesinin sağlanabileceği öne sürülmüştür.[677] Mahmud Şevket Paşa'nın emriyle Arnavutların silahlarının toplatılarak önemli bir savunma kuvvetinin ortadan kaldırıldığı iddia edilmiştir.[678]

II. Abdülhamid'in Osmanlı topraklarında merkez ile çevre arasındaki dengeyi korumak amacıyla özellikle farklı unsurların olduğu bölgelerin ileri gelenlerini nişanlar, rütbeler, maaşlar ve çeşitli ihsanlar ve tehdit ile idare ettiği kabul edilmiştir. Ancak İttihatçıların, bu siyaseti terk ederek Arnavutların meşhur ismi İsa Bolatin[679]'in maaşını keserek onu muhalefet ve isyana sevk ettikleri bildirilmiştir.[680]

Cemil Molla'ya ve İttihat Terakki'nin Arnavut meselesine yönelik politikalarını eleştirenlere karşılık sorunu II. Abdülhamid dönemiyle de ilgili değerlendirmek yerinde olabilir. M. Hacısalihoğlu'nun vermiş olduğu bilgiler bu konuda açıklayıcı olabilir. Buna göre, söz konusu dönemde, Ayestefanos ve Berlin

---

[675] Cemil Molla, 41.
[676] Cemil Molla, 44.
[677] **Bürokrat Tevfik Biren'in Sultan II. Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları**, 74.
[678] Mehmet Selâhattin, **Bildiklerim**, haz. Ali Birinci, Cüneyd Okay (Ankara: Vadi Yayınları, 2006), 40.
[679] İsa Bolatinî, 1895 arşiv kayıtlarına eşkıya ve katil takımından olarak geçmiştir. BOA. DH. ŞFR. 174/99 8 Haziran 1895; BOA. Y. PRK. A 10/15 8 Haziran 1895.
[680] Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, 232-233.

Antlaşmaları'yla beraber Büyük Güçlerin almış oldukları kararlar bu bölgede uygulanmaya çalışılmıştır. 1878'de ve 1902'de Arnavutlar, Karadağ, Sırbistan ve Bulgarlara verilmek istenen topraklar için ayaklanmış ve isyan başlatmışlardı. İsyan hareketi bölgeye gönderilen Ferid Paşa kumandasındaki ordu tarafından bastırılmış ve reform programı Arnavutlara kabul ettirilmiştir. 1905 yılında ise ilk Arnavut silahlı direniş komitesi, Osmanlı Devleti'nin Arnavut topraklarını koruyamadığı, yabancı müdahalesini engelleyemediği gerekçesiyle kurulmuştur. II. Abdülhamid'in Arnavutlara yönelik politikasının bunda etkili olduğu söylenebilir. Zira Sultan Abdülhamid, Arnavutların kendi anadillerinde eğitim isteklerini kabul etmemiştir. Ortodoks Hristiyan Arnavutların patrikhaneden ayrılarak kendi kiliselerini kurmalarına izin vermemiştir. Arnavut ileri gelenlerini merkezî yönetim içinde en tepe noktalarda tutmakla beraber etnik Arnavut milliyetçilerin taleplerini karşılamamıştır. Bu durum Arnavutlarda, bütün gayrimüslim unsurlara millî kültürlerini geliştirecek özerklik verilirken kendilerinin millî haklarından mahrum bırakıldıkları düşüncesinin oluşmasına neden olmuştur. Jön Türkler ise başlangıçta Arnavut komitesini yabancı müdahaleyi ortadan kaldıracağız, diyerek ikna etmişlerdi. Ne varki Jön Türkler, iktidarı ele geçirdikten sonra II. Abdülhamid tarafından merkeze yakın tutulan Arnavutların bu imtiyazlı konumunu sona erdirmişlerdi.[681]

4.8. Cemil Molla'ya Göre Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına Girmesinde İttihat ve Terakki'nin Rolü

Cemil Molla, Mahmud Şevket Paşa'nın halefi Said Halim Paşa zamanında felaketin büyüğünün başladığını öne sürmüş, komite erkânının artık her şeye hâkim olduğunu, Harbiye Nezareti'ne Enver'in geldiğinin bilgisini vermiştir. Enver'in ilk icraatının ordudan kendisini dinlemeyecek erkân ve ümerayı çıkarmak olduğunu, orduyu gençleştirmek bahanesiyle birçok ileri gelen kişiyi ordudan attığını belirtmiştir.[682] Buna karşılık sözü edilen tasfiyelerin Enver Paşa'nın orduyu gençleştirmek azminden başka bir şey olmadığına dair görüşe göre ise esasen bunun 1908 yılında Berlin'de askerî ateşe olan Enver Paşa şerefine verilen akşam yemeğinde Alman imparatoru II. Wilhelm'in kendisine tavsiyesinden ortaya çıkmıştır. Enver

[681] Hacısalihoğlu, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Balkan Politikaları", **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, ed. Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay (İstanbul: TBMM Millî Saraylar Yayını, 2017), 120-121.
[682] Cemil Molla, 46.

Paşa'nın tasfiye listesinde olan 1500 kişinin çoğu yaşını başını almış kişilerdi. Ancak içlerinde küçük rütbeli zabitan da olduğu gibi genç yaşta emekli edilen, haksızlığa uğrayan, baş eğmediği için beğenilmeyenler de olmuştur.[683]

Bütün devletin Enver, Talat ve Cemal'in elinde kaldığını bildiren Cemil Molla'ya göre, Said Halim Paşa bu zalimler grubuna alet olmuştur.[684] Cemil Molla'nın, bu iddiasını destekleyen görüşte, Said Halim Paşa, Sadaret mevkiinde bulunduğu müddetçe Osmanlı Devleti'nin harbe girmeyeceğine dair İtilaf devletleri sefirlerine teminat vermiştir. Ancak Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve Adliye Nazırı Halil beylerin süratle mevkiini yükseltmek suretiyle Harbiye Nazırlığına getirilen genç, ihtiraslı ve tecrübesiz olduğu ileri sürülen Enver Paşa'nın ısrarı ile Almanya ile ittifak yapılmıştır.[685]

Cemil Molla, İtilaf devletlerinin sulh tekliflerini dikkate alan olmadığını, onların Çanakkale'den çekilmelerinin İttihatçıların zafer ümitlerini büsbütün artırdığını dile getirmiştir. Cemil Molla'ya göre gerek Avusturya'da gerek Rusya'da başvekilliğin ortaya çıkması üzerine itilaf devletleriyle memleketin menfaatleri adına barış yapmak mümkündü ve üstelik onlar tarafından teklifler de yapılmıştır. İttihatçılar bu teklifleri tamamen reddetmiştir.[686] Bu konuda *İndependance Roumaine Gazetesi*'ne yansıyan İngiliz görüşüne göre de Osmanlı'nın tarafsız kalması halinde toprak bütünlüğüne ve egemenlik haklarına zarar gelmeyeceğini temin ettikleri halde Alman telkin ve tehditleriyle Osmanlı donanması Rus sahillerini bombalamıştır. Ayrıca Mısır topraklarına girerek tek taraflı olarak Almanların yanında savaşa katılmışlardır. Bundan böyle İngilizlerin Türkiye'yi aleni düşman olarak görmeye başladıkları beyan edilmiştir.[687]

Cemil Molla'nın Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılmasında mesul tuttuğu İttihat ve Terakki ileri gelenleri ile özellikle Enver ve Talat beyler hakkındaki çeşitli iddia ve değerlendirmeler tarihî gerçeklere farklı açılardan ışık tutmaktadır. Nitekim bu konuda verilen bilgilere göre, 22 Temmuz 1914 tarihinde Almanya'nın yaptığı ittifak teklifi Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Harbiye Nazırı ve Erkân-ı Harbiye Umumiye reisi Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat

[683] Samih Nafiz Tansu, **İttihat ve Terakki İçinde Dönenler** (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1960), 230- 233.
[684] Cemil Molla, 46.
[685] Simâvî, 106.
[686] Cemil Molla, 49.
[687] BOA. HR. MA, 1111/67, 13 Kasım 1914.

Bey ve Meclis-i Mebûsan reisi Halil Bey tarafından kabul edilmiştir. Söz konusu dönemde, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni yıkmaya yönelik bir politikası mevcut olmadığından onların bu teklifi kabul etmelerindeki neden Rus korkusu olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin güçlü olması, coğrafi konumu ve vasıtaları Osmanlı topraklarını ele geçirmeye müsait olmayan Almanya'nın menfaatineydi. 25 Temmuz 1914 tarihinde Said Halim Paşa, Almanya ile ittifak için padişahtan ruhsatname almıştır. Ancak bu ittifaktan kabine üyelerinin hiçbirinin haberi olmamış, ittifak imzalandıktan sonra Cemal Paşa ile Cavid Bey'in haberi olmuştur. 2 Ağustos 1914'te Said Halim Paşa'nın yalısında Almanya ile Osmanlı Devleti'nin ittifak anlaşması imzalanmıştır.[688] Birkaç liderin hâkimiyeti altında faaliyetlerini sürdüren bir siyasi parti olan İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı'na da sadece bu liderlerin kararıyla girmiştir.[689] İttihat ve Terakki'yi Almanya ile yaptığı ittifak anlaşması üzerinden eleştiren görüşe göre ise ittifak anlaşması siyasi zorunluktan dolayı gizli tutulmuş, yalnız Enver Paşa ile Alman sefiri arasında müsveddesi düzenlenmiş, bu konuda başkalarının fikirleri alınmamıştır. Osmanlı Devleti, Rusya ve Almanya'nın savaş arefesinde yaptıkları ittifak anlaşmasındaki Almanya harbe girerse Türkiye'nin de harbe girecek olmasına dair maddeye dayanarak savaşa girmiştir. Enver Paşa'nın Almanya'nın Fransa cephesinde kesin zafer elde edeceğine dair kanaati, ona savaşa girme kararını aldırmış olabileceği de bu konudaki görüşlerden biridir.[690]

Rusya'nın İstanbul elçisi Girs'in Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov'a yazdığı 13 Ekim 1914 tarihli mektup da Enver Paşa'nın Rusya'ya karşı askeri bir müdahalede ısrarcı olduğu, Karadeniz'de Rus donanmasına çıkarma yapılmasını teklif ettiği bildirilmiştir. Mektuba göre, Türk ordusunun silah sıkıntısı vardı ve yedekten askere alınanlar arasında orduya faydası olmayacak oldukça çok yaşlı insan bulunmaktaydı. Enver Paşa'nın emirleri karşısında İttihat ve Terakki Kurulu eleştirel bir tutum içinde olmuştur. Ancak kurul, Alman subaylarını ve kendisine bağlı sadık İstanbul ordusunu arkasına alan Enver Paşa'nın gücünü de dikkate almak zorunda kalmıştır.[691]

İttihat ve Terakki iktidarı, 1-2 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan etmiş, İngiliz ve Fransızların Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğüne dair

---

[688] M. Hanefî Bostan, **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa** (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1992), 51.
[689] Tunaya, **Hürriyet'in İlanı İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar,** 40.
[690] Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım/Birinci Cihan Harbi**, c.1 (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991), 129-132.
[691] **Rus Dışişleri Arşivi'nin Gizli belgelerinde Osmanlı'nın Cihan Harbi'ne Girişi**, çev. yay. haz. Azad Ağaoğlu (İstanbul: Ötüken yayınları, 2006), 118-119.

teminat vermeleri ve kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmeleri hâlinde savaşta tarafsız kalınacağı Cavid Bey aracılığıyla kendilerine bildirilmiştir.[692] Osmanlı'nın Dünya Harbi'ne girme yanlışının Said Halim Paşa kabinesine ait olduğuna dair iddiaya göre harbe girmeden önce, İngiltere ve Fransa hükümetleri tarafından Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasına yönelik tekliflerin yapıldığı ancak hükümetin bunu kabul etmediği öne sürülmüştür. İngiltere hükümetinin gerek İstanbul'daki İngiltere sefirine gönderdiği resmî yazıda gerek yazılı ve sözlü olarak İstanbul sefiri aracılığıyla vermiş olduğu teminatta Osmanlı'nın tarafsız kalması halinde Doğu hakkında yapılacak barış görüşmelerinde Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunacağı ifade edilmiştir. Almanya ile harbe girmenin İttihat ve Terakki'nin Doğu'da Türklerin yaşadığı toprakları da içine alan bir "Turan" devletinin kurulmasını gerçekleştirecek planlarının parçası olduğu söylenmiştir.[693]

29 Ekim'de Karadeniz'de Rus filosunu bombalayan Osmanlı donanmasına saldırı emrinin her ne kadar kendisi tarafından inkâr edilse de Enver Paşa tarafından verildiği, Cemal Paşa'nın da bu olaydan haberinin olduğu iddialarına karşılık Said Halim Paşa'nın bu olayı 29 Ekim'in akşamında öğrendiği ileri sürülmüştür. Said Halim Paşa, topladığı Heyet-i Vükelâ'ya kendisinden habersiz iş yapıldığını ve kesinlikle savaşa karşı olduğunu açıklamıştır. Nitekim bu hadiseden dolayı Said Halim Paşa, padişah V. Mehmed'in de 30 Ekim'de haberdar olduğu Kurban Bayramı'nın ilk günü muayede Resmî'nde bulunmayarak istifasını sunmuş, ancak kısa bir müddet sonra padişahın ısrarı ile istifasını geri almıştır.[694] Said Halim Paşa'nın rızası ve bilgisi dışında Osmanlı Devleti'nin savaşa sokulduğuna dair verilen eleştirilere karşın, onun bu konudaki ifadesi dikkat çekicidir. Zira Said Halim Paşa, savaşa girilmesinde 1914'te Osmanlı'nın Almanya ile ittifakını ve Avusturya-Macaristan ile iş birliğini bir suç ve hata saymanın bir düşmanlık, millî varlığı savunmaya karşı olma durumu olarak yorumlamıştır. Said Halim Paşa, Türkiye'nin barışsever bir ülke olduğunu, fakat bağımsızlığını ve millî varlığını korumak için ortaya çıkan eşsiz tarihî bir fırsattan istifade edebilme cesaretini gösterdiğinden dolayı suçlanmasının büyük bir haksızlık olduğunu iddia etmiştir.[695] Aksi görüşe göre ise Osmanlı hazinesinin bomboş, ordunun

[692] **Mehmed Tevfik Bey'in (Biren), II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 2**, 72-73.
[693] Mehmed Selâhaddin Bey, **Bildiklerim**, 86-91.
[694] Bostan, **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa,** 55-56.
[695] Said Halim Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu ile Dünya Savaşı**, çev. Fatih Yücel, ed. Ömer Hakan Özalp (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 209.

her şeyinin noksan olmasına rağmen dünyanın en ileri gelen devletlerine karşı harbe girmesinin delice ve tam bir cinayet olduğu kabul edilmiştir.[696]

Cemil Molla'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosu ile Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na girmesi arasındaki ilişkiye dair değerlendirmesi bu bilgiler ışığında incelenecek olursa onun da benzer bakış açısıyla olayları yansıttığı görülmektedir. Cemil Molla'nın iddiasına göre, genel merkez tam bir faaliyetle işlemeye başlarken vekiller genellikle genel merkez üyeleriyle fikir alışverişinde bulunarak icraatı ona göre uygulamaktaydılar. Genel merkezi oluşturanlar; başlangıçta teğmenlikten, yüzbaşılıktan istifa etmiş, vaktiyle cemiyete hizmet etmiş, bir kısmı da cinayet işleyerek diğerlerinden üstün olarak fedakârlık gösteren kimselerden oluşmuştur. Devlet erkânı bunların görüş ve düşüncesi ile hareket etmiştir. İttihatçılar, bütün hükümeti ellerine aldıktan sonra, tehlikeli hayaller peşinde koşmaya başlamışlardı. Bunların en çok takip ettikleri siyaset ise *İttihat-ı İslâm ve Turan* siyaseti olmuştur. Cemil Molla'ya göre, kuvveti olmayan daha Anadolu'yu bile idareden aciz bir hükümetin bu gayeler peşinde koşması büyük bir tehlike idi. Bu siyasetin tehlikeli düşmanlıkları tarafına çekeceğinden şüphe etmemiş, ilk önce yapılacak işin Türk milletini anlayış olarak yükseltmek olacağının altını çizmiştir. Bu gaye temin edilmedikçe, memlekette esaslı bir kuvvet vücuda getirilmedikçe, büyük emeller peşinde koşmanın, elde bulunan kuvveti de mahvetmekten başka bir gayeye hizmet etmeyeceği anlayışını paylaşmıştır. Cemil Molla'ya göre, İttihatçılar bu noktaları düşünmemişlerdi, Enver ve arkadaşları yeni maceralar peşinde koşmuşlardı. Dünya Savaşı'nın çıkması Enver için bir bahane olmuştu. Bir müddet olsun tarafsız kalmak mümkünken vaktinden evvel savaşa girmişlerdi. Esasen savaştan nefret etmiş, Balkan felaketini yaşamış olan milletin onayını katiyen almamışlardı.

Cemil Molla, ordunun Trablusgarp, Balkan harplerinde pek çok zayiat verdiğine, yorgun ve bozgun olduğuna, silahlarından üçte birini kaybettiğine, mühimmat ve savaş malzemelerinin yok denecek kadar azaldığına dikkat çekmiştir. Sıradan günlük harcamalarını avanslar ile edinmeye mecbur kalmış boş bir maliye hazinesi ile yeni bir harbe girmenin ancak delilik ve bir cinayet olduğuna hükmetmiştir. İttihatçıların ortada savaşa neden olacak bir olay yok iken bu cinnet ve cinayetleri pervasızca işlediğini öne sürmüştür. Bilakis İtilaf Devletleri tarafından Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını koruması, Alman tarafına katılmaması tam bir nezaketle ve dostlukla

[696] Simâvî, 107.

tavsiye olunduğunu, bu konuda İngiltere, Fransa devletleri sefirleri tarafından Bâbıâli'ye bildirilen dostça öğütlerin meydanda olduğunu belirtmiştir. "Azgın ve çılgın" olarak nitelendirdiği Enver Bey ve Talat Bey'in bunları dinlemediklerini, zavallı vatanı, milleti zoru zoruna ateşe atarak yaktıklarını ilan etmiştir.[697] Cemil Molla'nın I. Dünya Savaşı'ndaki aleyhindeki iddialarda bulunduğu Enver Paşa lehine yapılan savunmada ise Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın bir asker olarak kahramanlıklarının görmezden gelinmeyecek türden olduğu ileri sürülmüştür. Makedonya dağlarında Bulgar çetelere karşı sayısız başarılar sergilediği bildirilmiş, Sarıkamış harekâtının bir hata olduğu kabul edilmekle beraber bunun bir ihanet olmadığı ve başarı ümidiyle yapıldığını itiraf etmiştir.[698]

Cemil Molla, Enver ve Talat beyleri Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılmasında mesul tuttuğu iddiasında Çanakkale Boğazından silahlı harp gemilerinin taraflı bir şekilde içeri alınmasını, harp mesuliyetinin başlı başına İttihatçılara yöneltilmesindeki neden olarak göstermiştir. İttihatçıların, devletlerarası yapılan anlaşmalar ve Lahey Sulh Konferansındaki kararlar ile ve özel bir surette söz verdiğimiz boğazların dost düşman herhangi bir devletin geçme kaidesinin tam tersi bir hareket ettiklerinin altını çizmiştir. Deli cesaretinde bulunarak harbeden tarafların biri olan Almanların "Goben, Breslav zırhlılarını içeri aldıklarını ve bununla da yetinilmeyerek Karadeniz'e çıkmalarına izin verdiklerini ve Karadeniz'de Almanlar lehine İtilaf Devletleri aleyhine kullanılmak üzere telsiz telgraf istasyonlarını kurduklarını bildirmiştir. İttihatçıların, Fransız ve İngiliz sefirlerinin sözlü ve yazılı ihtarlarına kulak vermediklerini söylemiştir. Aynı tarihte İstanbul'da bulunan İngiltere sefirinin boğazlardan Alman gemilerinin içeri alınmasının hukukun tarafsızlığını ihlal ve boğazlar hakkındaki genel ve özel anlaşmaları ayaklar altına almak olduğunu defalarca notalar ile Babıâli'ye uygun bir dille yazdığını, Amerika sefareti tarafından da pek kıymetli nasihatlerde bulunulduğunu açıklamıştır. Cemil Molla, İttihatçıların uzun vadedeki amacının Osmanlı millet ve devletini ve buna bağlı olarak İslâmiyeti mahv ve yok etmek olduğunu iddia etmiştir. İttihatçıları neticesinin çok feci bir felaket olduğunun her gözün görebileceği biraz düşünmekle bilenebileceği savaş belasını önceden tasarlamakla ve kasten davet etmekle suçlamıştır. Karadeniz'e çıkardıkları hareket halindeki Alman gemilerinin Rus sahillerinde durmadan sataşmaları ve tesadüfen gördükleri Rus gemilerine savurdukları birkaç top mermisinin koca Osmanlı

[697] Cemil Molla, 46.
[698] Kâzım Nami Duru, **İttihat ve Terakki Hatıralarım,** 58-59.

Devleti'nin iflas ve yıkımının topu olduğunu iddia etmiştir. Cemil Molla ne masum milletin ne İslâm halifesinin ne padişahın ne de zamanın hükümet heyetinin bundan asla ve katiyen haber ve bilgileri olmadığını, sözü edilen olayların, İttihat ileri gelenlerinin keyfi ve caniyane istekleriyle meydana geldiğine dair suçlamalarını dile getirmiştir.

Cemil Molla'nın, İttihat ve Terakki'nin büyük emeller peşinde olduğuna dair iddiasını destekleyen görüşte İttihat ve Terakki, İngiltere'den alacağını umduğu Sultan Osman ve Reşadiye dretnotları ile donanma güçlendirerek Yunanistan'ın işgalinde olan Ege denizindeki adaları geri almayı hesaplamıştır. Ayrıca donanmaya daha sonra katılacak olan Fatih dretnotunun da gelmesi hâlinde Türk denizcilerini hiçbir kuvvetin durduramayacağı fikrindeydiler. Ancak 28 Temmuz 1914 sabahında Avusturya-Macar kolordularının Sırbistan sınırlarını geçmesiyle İttihat ve Terakki'nin bütün planları alt üst olmuştur.[699]

Cemil Molla'nın Dünya Savaşı'na girişte İttihat ve Terakki iktidarına yönelik eleştirilerine benzer ifadeler dönemin bir başka tanığı Mevlanzâde Rıfat tarafından da öne sürülmüştür. Buna göre, İstanbul Limanı'na sığınan Goben ve Breslau gemilerinin gizli bir anlaşma ile Osmanlı Devleti'ne geçişi sağlanmış, mürettebat ve kumandanları ise Osmanlı hükümeti kadrosuna alınmıştır. Osmanlı Donanması'nın Karadeniz'de Rus Donanması'na saldırısından ve ortaya çıkan durumdan Osmanlı Meclisi haberdar edilmemiş ve savaşın ilanı için meclisten evet kararı alınmamıştır. Meclis-i Mebûsan, hilafet makamının hukuk ve şeriata bağlı meselelerde doğrudan doğruya söz hakkına sahip olmamakla beraber halife, işi bilenlerle istişare etme şartını göz önüne alarak düşüncelerini almak üzere Meclis-i Mebûsan'ı toplamamıştır. Almanlar, işler istedikleri gibi oluncaya dek, meclisin toplantı isteğini erteletmiş, mebusları bir oldubittiyle karşı karşıya getirmeyi başarmıştır.[700] Bu savaşa girişte devletin ileri gelenlerinin ve Meclisin görüşünün alınmadığı, ülkenin savaşa sürüklendiği ve bu durumdan İttihatçı liderlerin sorumsuz davrandıklarına dair iddia, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Tarihi Harp Külliyatı'nda da yer almıştır. Ayrıca İttihatçı liderlerin savaşın haftalar süren bir zaman dilimi içinde biteceğine ve galip geleceklerine dair inanca sahip oldukları ve aksini hesaba katmadan hareket ettikleri belirtilmiştir.[701] Talat Paşa,

[699] Nafiz Tansu, **İttihat ve Terakki İçinde Dönenler,** 280.
[700] Mevlânzâde Rıfat, **Türkiye İnkılâbının İç Yüzü,** 78.
[701] Mustafa Selçuk, "Osmanlı Genelkurmayının Gözüyle Devletin I. Cihan Harbine Girişi" **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti**, ed. Ali Arslan, Mustafa Selçuk (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015): 40-41.

Türkiye'nin Almanya gibi bir devletle ittifak etmesinin zorunlu olduğuna inanmıştır. Bir Dünya harbi çıkmayacağı düşüncesinde olduklarını belirtmiş ve Osmanlı Devleti'ni her türlü tehlikeden koruma amacıyla Almanya ile anlaşma imzaladıklarını açıklamıştır. Oysa Almanya ve Rusya arasındaki savaş 1 Ağustos'ta başlamış, Osmanlı hükümetinin Berlin ile anlaşması ise 2 Ağustos'ta gerçekleşmiştir. Yani ittifak imzalandığında Dünya Harbi başlamıştı. Bu durum Talat Paşa hakkında siyaseten dünya siyasetinden uzak olduğu kanaatini uyandırmaktadır.[702]

11 Kasım 1914 tarihli padişah iradesi Osmanlı Devleti'nin resmî savaş ilanı olmuştur. Buna göre, Karadeniz'de savaş tatbikatı yapan Osmanlı donanmasına ait bir grup savaş gemisi, Karadeniz Boğazı'na torpil dökmek vazifesi ile hareket ettiği anlaşılan Rus savaş gemilerine müdahale etmiştir. Ardından Rusya'ya tarafsızlığın devam edildiği bildirilmiş ve olay hakkında tahkikat önerilmiştir. Ancak Rusya, büyükelçisini geri çekerek Osmanlı sınırlarına saldırmış, İngiltere ve Fransa ise Çanakkale ve Akabe bölgelerinde saldırıya geçerek resmen savaş ilan etmişlerdir. Padişah Mehmed Reşad imzalı bu iradede sözü edilen bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti'nin savaş ilan ettiği duyurulmuştur. Söz konusu iradede imzası olan devlet erkânı şu şeklide sıralanmıştır: Dâhiliye Nazırı ve Maliye Nazır Vekili Talat, Harbiye Nazırı Enver, Şeyhülislâm ve Evkaf-ı Hümâyûn Nazırı Hayri, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Mehmed Said, Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahed Nesimi, Maarif Nazırı ve Posta ve Telgraf ve Telefon Nazır Vekili Şükrü, Nâfia Nazırı Abbas Paşa, Bahriye Nazırı Ahmed Cemal, Adliye Nazırı ve Şûrâ-yı Devlet Reis-i Vekili İbrahim.[703] Aynı tarihte Meşihat makamı tarafından Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girdiğine dair Cihat Fetvası Şeyhülislâm Hayri bin Avni el-Ürgibî imzasıyla yayınlanmıştır.[704]

İttihat ve Terakki'nin 1914-1918 Harbi'ne kadar ellerinden geldiğince ciddiyet ve samimiyetle memleketi idare etmeye çalıştıklarına dair görüşe göre ise Balkan Savaşı ile bütün dünyayı alt üst eden Birinci Dünya Savaşı arasındaki zaman iki yılı bile bulmamıştır. Savaşsız geçen bu zaman içinde İttihat ve Terakki memleketin iç ve dış işlerinde birtakım başarılı işler yapmış, bunların bir kısmını Dünya Savaşı başladıktan sonra da devam ettirmiştir. Sait Halim Paşa kabinesinde Maarif Nazırı olan Emrullah Bey'in girişimiyle eğitim alanında önemli adımlar atılmış, Darülfünun'a Almanya'dan uzman hocalar getirtmiştir. Kültür alanına katkı sağlayacak çalışmalar

[702] Aksun, **Osmanlı Tarihi / Osmanlı Devleti'nin Tahlilli, Tenkidli Siyasî Tarihi**, 244.
[703] BOA, İ. MMS, 191/2,11 Kasım 1914.
[704] BOA. DH. SYS, 123-12/35, 11 Kasım 1914.

çerçevesinde kitap tercümeleri ve basımları yapılmıştır. Dâhiliye Nazırı Talat Bey, mahalli idareleri, vilayet meclislerini ve encümenlerini kurmuştur. Evkaf Nazırı Ürgüplü Hayri Efendi, vakıfları ıslaha başlarken nezaretinde kurduğu tedrisat idaresiyle, bir yandan medreseleri, yeni ihtiyaçlara göre ıslah etmiş, diğer taraftan ilk ve ortaokullar açmıştır.[705]

4.8.1. Cemil Molla'ya Göre Birinci Dünya Savaşı ve İttihat ve Terakki

Cemil Molla, on sene önce yirmi beş milyon nüfustan fazla olan Osmanlı milletinin Trablusgarp ve Balkan harplerinde altı milyon, Birinci Dünya Savaşı'nda dokuz milyon azalarak on milyona indiğine dikkat çekmiştir.[706] Osmanlı Devleti'nin Rumeli'nde beş büyük ve kıymetli vilayetini kaybederek Avrupa kıtasından hemen hemen alakasının kesildiğine işaret etmiştir. Cemil Molla, Osmanlı'nın Trablusgarp'ı kaybetmesiyle Afrika'nın mühim bir kıtasından elini çektiğini, Adalar'da güzide küçük büyük yirmi beş adadan mahrum kaldığını belirtmiştir. Ayrıca genel harpte işgal ve istila olunan yerler; Irak, Hicaz, Ceziretü'l-Arap, Suriye vesairedeki her biri dünyalara değer, faydalı, önemli ve mukaddes, özenle korunmuş dünya kıymetlisi diyarlardan mahrum kalınarak memleket idaresinde olan yerlerden dörtte üçünün ayrılıp gittiğini belirtmiştir. Geride kalan toprakların ise baştanbaşa harap ve milletinin perişan, hazin, garip elemlere gark olarak yetim kaldığını ifade etmiştir. Faciayı etraflıca açıklamak için binlerce sayfa içeren kitaplar yazmaya ihtiyaç olduğu görüşünde olan Cemil Molla, dört yıllık harpte milletin çekmediği dert, bela, eza ve cefanın kalmadığını belirtmiştir.

Cemil Molla'ya göre, İttihatçılar vatanı, milleti zorla ateşe atmışlar, cayır cayır yakmışlar, kendileri Adalarda, Beyoğlu'nda zevk ve safa âlemlerinde, kumar masaları başında masum milletin kanından şaraplar, şampanyalar içerek keyiflerine bakmışlardır. İstanbul'da ve taşralarda askere alma kanununa aykırı olarak on yedi yaşından elli yaşına kadar asker toplanmıştır. Millet Meclisi'nin onayını almaksızın bir takım geçici kanunlar yapılarak zulüm ve baskı yöntemiyle ahalinin bütün malına ve mülküne de el uzatılmış, bir tek çift hayvanına ve merkebine varıncaya kadar koyun, keçi, inek, öküz ve koyunlarına el konulmuştur.[707]

---

[705] Kâzım Nami Duru, **İttihat ve Terakki Hatıralarım** (İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1957), 55-59.
[706] 1907'de Osmanlı nüfusu yaklaşık 20 bin 800 civarında iken 1914 yılında 18 bin 500 civarına gerilemiştir. Bu sayı Birinci Dünya Savaşı sonunda Cumhuriyet'in başlangıcında yaklaşık 13 milyon olarak tespit edilmiştir. Yunus Koç, "Nüfus", **DİA**, c. 33 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007): 299. [707] Cemil Molla, 47.

Kapitülasyonların kaldırılması[708] konusunu Cemil Molla, halkın gözünü boyamak olarak yorumlamıştır. İttihatçıları yabancıların mallarına saldırmakla suçlamış, hâlbuki sözde müttefik olan Almanya'nın dahi kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmediğini vurgulamıştır. Diğer taraftan Topal İsmail Paşa'nın[709] yerli ve yabancı bütün halka musallat olduğunu, Tekâlîf-i Harbiye adıyla milleti soyduğunu, askere hiç lüzumu olmayan ince iplikli tül kumaşlar, kadifeler toplandığını bildirmiştir. Maarif Nazırı Şükrü Bey'in ise memlekette mevcut mekteplerin ve diğer yabancı kuruluşların erzak ve eşyalarını gasp ettiğini, bunların eskiden beri Maarif Nezaretinin malı olduğu kabul edilerek binalarına ilavelerle dönüştürmeye, değiştirmeye başladıklarını belirtmiştir. Millet hazinesinin bir kısmını zarara uğratmışlar, bunca devletlerin milletleri olan yabancıların bize karşı şiddetli bir düşmanlık besleyerek gücenmelerine yol açtıklarını ileri sürmüştür. Cemil Molla, İttihatçıların başkasının malına tasarrufun, mülküne taarruzun bir suç olduğu, bu hususta mektepler ve yabancı müesseselerin Osmanlı Devleti tarafından güzellikle korunmaları için yapılan anlaşmalar ile söz verildiğini ve teminat altına alındığını unuttuklarını öne sürmüştür. Bir gün gelip sahiplerinin geri döneceklerini hukuka başvuracaklarını, o vakit bu zavallı millet ve hükümetin ne derece mahcup ve çaresiz kalacağını düşünemediklerini söylemiştir.

Cemil Molla, Said Halim Paşa'nın ise memleketin bütün kara ve deniz nakliye araçlarını ele aldığını, baştanbaşa insanları zarara sokarak, hırsızlığa ve vurgunculuğa açıkça göz yumduğunu iddia etmiştir. Karada demiryolunun, denizde vapurların İttihatçıların tekeli altında olduğunu belirten Cemil Molla, İttihatçıların reislerinin ruhsatı, onayı olmadıkça kimsenin hariçten bir kilo, bir miktar veya zerre olsun nakledemediğini savunmuştur. Bu dönemde, vagon ve vapur nakliyat ticaretinin meydana çıktığını bildiren Cemil Molla, nazırların, nüfuzlu memurların, mebusların

[708] 5 Eylül 1914 tarihinde Heyet-i Vükelâ toplantısında Said Halim Paşa'nın teklifi ile kapitülasyonların kaldırılmasına karar verilmiştir. Bütün iktisadî, malî, adlî ve idarî imtiyazları kaldırılan yabancı devletler elçilikleri aracılığıyla karara itiraz etmişlerdir. En çok itiraz eden devletlerin başında da Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya ile İtilaf devletlerinden Fransa gelmiştir. Almanya'nın kararı resmî olarak kabul etmesi 11 Ocak 1917 tarihinde olmuştur. Bostan, **Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa,** 53-54.

[709] 18 Ağustos 1917 tarihinde İaşe-i Umumiyye Kararnamesi'yle Harbiye Nezareti'ne bağlı İaşe Umum Müdürlüğü kurulmuştur. Bu kararnameyle Birinci Dünya Savaşı esnasında ordunun, kurumların ve yörelerin halkının iaşesi Harbiye Nezareti tarafından üstlenmiştir. Zafer Toprak, "Cihan Harbi ve İstanbul'un İaşesi Sorunu", **Osmanlı İstanbulu VII**, ed. Feridun Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan (Ankara: TDV Yayın, 2021), 40. Topal İsmail Paşa, İaşe Umum Müdürü olarak görevlendirilmiştir. Cem Doğru, "Birinci Dünya Savaşı Döneminde Ekonomide Bir Kurumsallaşma Çabası: İaşe Nezareti", **Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, s. 2 (2009): 10.

vagonlar alıp sattıklarını, fakir halkı soydukça soyduklarını söylemiştir. Erzak vesaire fiyatlarının yüzde yüz, iki yüz, üç yüz artmasını, hep bunların dolapları, her gün çevirdikleri fırıldakları neticesinde olduğuna dair fikrini beyan etmiştir. On parasız sefil sahte beylerin yüz binlerce liralar kazanırken, öte yandan binlerce millet evladının aç, susuz, çıplak can verdiğine dair kanaatini açıklamıştır. Yaptıkları bu hunharca işlerle yetinmeyip şeriate aykırı olarak fetva çıkararak cihad[710] ilan ettiklerini, böylece İslâm âleminin o yüce kuvvetini yerle bir ettiklerini öne sürmüştür.[711] Benzer iddia Mehmet Selahattin tarafından da ileri sürülmüş, İttihatçıların Talat Paşa kabinesine her konuda yardım eden Selanik dönmeleriyle iş birliği yaparak İstanbul ve diğer bölgelerde çevirmedikleri dolap kalmadığı ve milyon liralar kazandıklarını söylemiştir.[712] Bir başka iddiada ise savaş esnasında vezirlik rütbesi alarak sadrazam olan Talat Bey'in memlekette pahalılık, karaborsacılık, sefalet, açlık, haksız servet elde etme, görevi kötüye kullanma, hırsızlık ve binlerce rezaletten dolayı halkın kan ağladığı öne sürülmüştür.[713] Talat Paşa kabinesi, canilik, eşkıyalık, yağmacılık yapmakla suçlanmış, üstelik şahsi menfaat sağlamak amacıyla ülkenin savaşta olmasından istifade ederek fiyatları artan malları fahiş fiyatlarla satarak büyük servet kazandıkları iddia edilmiştir.[714]

Cemil Molla'nın iddiaları Zekeriya Sertel'in hatıralarında da yer almıştır. Buna göre, Harbiye Nezareti Levazım Dairesi Başkanı Topal İsmail Hakkı Paşa'nın hırsızlığı herkesin diline düşmüştür. Bütün yolsuzluk işleri Levazım Dairesinde toplanmıştır. En büyük vurgun vagon satışından sağlanmıştır. Demiryolları çok yüklü olduğundan vasıta sıkıntısı çekilmiş ve Levazım Dairesinden boş vagon satın alınması gerekmiştir. Bir vagon için on bin lira kadar hava parasının verildiği olmuştur. Bu vagon ticareti ile İsmail Hakkı Paşa ve bütün Harbiye Nezaret servet yapmıştır.[715] Harp zenginlerinin günden güne çoğaldığı, vagon ticaretinin belli bir kesim arasında oldukça revaçta olduğu, suiistimallerin her sahada görüldüğü, memleketin asker kaçaklarıyla dolduğu, zenginlerin çocuklarının askere gitmeyerek işlerinin başında

[710] BOA. DH. SYS, 123-12/35 (11 Kasım 1914).
[711] Cemil Molla, 47.
[712] Mehmet Selahattin, **Bildiklerim**, 114.
[713] Simâvî, 107.
[714] Mehmed Selâhaddin Bey, **İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim**, 102.
[715] Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım,** 5. bs. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001), 58-59.

vurgunculuk yaptığı iddiaları, Birinci Dünya Savaşı dönemine ait benzer anlatılar arasındadır.[716]

Cemil Molla, Almanların başlangıçtaki zaferlerinin İttihatçıları artık her şeye hâkim kıldığına dikkat çekerek millet ve memleketin mahvolduğunu, Arabistan'da Anadolu'da hainliklerin, öldürmenin, gaspın, yağmacılığın, günden güne arttığını, İstanbul'da zalimlerin birbirini koruduğunu belirtmiştir. İtilaf devletlerinin defalarca uygun şartlarla barış teklifinde bulundukları halde Talat ve arkadaşlarının kulak bile asmadıklarını iddia eden Cemil Molla, İttihatçıların hayallerinin Mısır'ı fethetmek, Kafkasya'yı almak ve Hindistan'a kadar sarkmak olduğuna işaret etmiştir. İttihat reisleri refah ve saadet içinde bu emeller peşinde koşarken halkın açlıktan öldüğünü, ahalinin yediği ekmeğin çamurdan beter bir karışım olduğunu, kâğıt paranın kıymetinin olmadığını, herkesin evinde çamaşırını, halısını, yorganını bile sattığını bildirmiştir. Halkın bu sefaleti ortasında iken İttihatçıların ise refah içinde yaşadıklarını, apartmanlar alıp vagon ticareti yaptıkları ileri sürülmüştür.[717] Bu dönemde, karaborsacılık, yolsuzluk ve rüşvetin alıp yürüdüğü, İttihatçılara bağlı olanların imtiyazları sayesinde servet elde ettikleri, halk açlık içinde kıvranırken kendilerinin sefahata daldıkları, apartman yaptırdıkları, eğlence yerlerinde artistlerin sigaralarını binlik banknotlarla yakarak eğlendikleri yönünde anlatıda benzer iddialardan biridir.[718]

İttihatçıların liderlerinin servet biriktirdiklerine dair benzer bir iddia da Cenevre'de çıkan *La Tribune de Cenevre* ile Mekke'de yayınlanan *El-Kıble* gazetelerinde çıkmış ve bu haber Bâbıâli Matbûât-ı Umumiye Müdüriyetince de ortaya koyulmuştur. Buna göre, Osmanlı ülkesinin iflasa sürüklendiği, memleket halkının açlık ve safaletten ölüm derecesinde bulnduğu, parasızlık her alanda hüküm sürerken, Genç Türklerin reislerinin servet biriktirip sefahat peşinde koşarak kumar masalarında avuçla altın sarf etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatta kalma savaşı verdiği böyle bir zamanda imparatorluğun muhafızlarının millî servetin son kalan döküntülerini de bu şekilde harcamışlardır.[719]

Savaş zamanında karaborsa ve haksız kazancı önlemek amacıyla *Men-i İhtikâr* Komisyonu'nun kurulmuş ve çalışma esaslarını belirleyen bir layiha hazırlanmıştır.[720]

---

[716] A. Faik Hurşit Günday, **Hayatım ve Hatıralarım** (İstanbul: Çelikcilt Matbaası, 1969), 184.
[717] Cemil Molla, 48.
[718] Sertel, 58.
[719] BOA. HR. MA, 1190/82, 10 Mart 1917.
[720] BOA. MV, 247/7, 24 Mayıs 1917.

Bu kanun savaş zamanında karaborsanın olduğuna dair Cemil Molla ve benzer görüştekilerin iddialarını doğrulamıştır. Ancak iddianın hedefinde olanların hükümet ettiği bir idare tarafından bu kanunun ve layihanın çıkarılmış olması da değerlendirmeye açık bir konudur.

Cemil Molla'ya göre, İtilaf devletlerinin barış tekliflerini dikkate almayan hükümet, Osmanlı Devleti'nin Çanakkale'deki zaferlerinin ardından büsbütün umutlanmışlardır. Hâlbuki Rusya'da Bolşevik ihtilalinin olması İtilaf devletleriyle barışı mümkün kılabilirdi. İttihatçılar, harbin devamını servetlerini artırmak için fırsat olarak görmüşlerdi. Harp sona erdiği takdirde uğrayacakları felaketin farkında olmuşlardı. Bu sebepten milleti büsbütün tükettiklerini düşünmemişler, Anadolu'yu mahvetmişlerdi. Memleketin bu hâline âyan ve mebûsan tamamen seyirci kalmıştı. Nitekim Vagon ticaretine bilhassa mebusların bir kısmı fevkalade hizmet etmişler, İttihat cinayetlerine tamamen ortak olmuşlardı. Âyandan bütün bu cinayetlere Ferid Paşa ve Ahmed Rıza Bey muhalefet etmiştir.

Cemil Molla, savaşın sonlarını facianın son perdesi olarak nitelendirmiş, Almanya'nın harbe tahammülü kalmadığını, Bulgaristan'ın feci bir halde olduğunu, Türkiye'nin ise soyulmuş, öldürülmüş, ruhsuz bir ceset kaldığını belirtmiştir. İttihatçıların bu cesedi bile soymaktan geri durmadıklarını iddia etmiştir. Bulgaristan'ın teslim olmasının Almanların karşılıklı anlaşma teklifine sebep olduğuna dikkat çekerek bunun İttihatçıların son günleri demek olduğunu vurgulamıştır. Vatanı yıkıma uğratan canilerin bu felaket karşısında yapacakları en namuslu hareket geri çekilmek olduğunu ileri süren Cemil Molla, onların bu fazileti bile gösteremediklerini belirtmiştir. Açlıktan öldürdükleri halkın intikamından kurtulmak için kaçtıklarını öne sürmüştür. Vatanı kasten bu feci sonuca uğrattıklarını, firarlarıyla ispat ettiklerini savunmuştur.

Cemil Molla, İttihat ve Terakki'nin önderlerinin firarlarını kolaylaştırmak için kendi adamlarından oluşan bir kabine oluşturduklarını, Ahmet İzzet Paşa kabinesinin de bu vazifeyi tamamen yerine getirdiğini, böylece Enver, Talat, Cemal ile bir sürü katilin bu kabinenin ihmali sayesinde firar ettiklerini iddia etmiştir. Vatansever, azimli bir hükümetin vazifesinin bu vatan katillerini tutuklamak olduğunu söylemiştir. Avrupa'da İmparator ve krallara varıncaya kadar harp mesullerinin gözaltına alınıp tutuklandığını, barış konferansında savaş sorumluları için ayrıca iki komisyon oluşturulmak suretiyle bu konuya özel önem verildiği halde İzzet Paşa kabinesinin kanunî görünmek uğruna müsamaha gösterdiğine dikkat çekmiştir. Söz konusu

kabinenin, meydanda duran "canileri", "vatan hainlerini" kanunun pençesine teslim etmek gibi yüce bir vazifeye aracı olmakta tereddüt göstermesini hayret verici olarak kabul etmiştir.[721] Diğer bir görüşte de İzzet Paşa kabinesinin hükümetten çekilen ve yurt dışına kaçmadan önce İstanbul'da saklanan İttihat reislerinin gölge kabinesi olduğu da iddia edilmiştir.[722] İttihat ve Terakki iktidarı hakkında Cemil Molla ile benzer bir iddiada ise II. Abdülhamid döneminden sonraki İttihat ve Terakki iktidarında Osmanlı Devleti'nin baştanbaşa ateş içinde kaldığı, basit gelirlerin dışında borçlanma, el koyulma suretiyle milyonlarca lira boşa sarf edildiği öne sürülmüştür. Asayiş ve emniyetin sağlanamaz hale geldiği, hükümetin icraatlarındaki cehalet yüzünden fakirlik ve sefaletin arttığı, devletin gelir kaynaklarının kuruduğu, İttihatçıların kin, nefret, kibir ve inat gibi cehaletleri sebebiyle Osmanlı mülkünün yıkıldığına dair ifade dile getirilmiştir.[723]

İttihat ve Terakki'nin kendi beyanatında ise I. Dünya Savaşı döneminde yapmış oldukları icraatlar Cemil Molla ve onun gibi düşünenlerin aksini iddia etmektedir. Buna göre, savaş esnasında halkın asli gıdası olan ekmeğin temin edilmesi sağlanmış ve yüksek fiyattan satılması önlenmiştir. Millî Mahsulat, Kantariye ve Ekmekçiler Şirketi adlarıyla üç önemli iktisadî kuruluş oluşturulmuştur. Anadolu'daki üreticileri, vurgunculardan kurtarmış, ürünlerini değerinin üzerinde fiyatla satın alarak ziraatçıları desteklemiştir. Alman Askeri Islah Heyeti'nin yardımlarıyla askeri teşkilatın yapılandırılması sağlanmıştır. Müttefiklerle askerî harekâtta olduğu gibi siyasi ilişkilerde de uyum içinde çalışılmıştır. Kapitülasyonlar kaldırılmıştır. Demiryolları onarılmış, adlî teşkilâtın noksanlarını tespit edip gidermek amacıyla bir Alman müşavir çağrılmış, medeni kanunun yeniden zamanın gereğine göre düzenlenmesi için komisyonlar kurulmuştur. Düşman devletlerin ülkedeki kurumları olan limanlar ile Aydın, Suriye, Mudanya demiryolları ve İstinye dokları hükümetçe satın alınarak millîleştirilmiştir. Madeni paralar yalnızca altın kuruş esası üzerinden birleştirilmiş, korumacılığa dayalı gümrük tarifesi uygulaması başlatılmıştır. Bütün okulların programalrı dinî ve millî eğitim esası üzerine düzenlenmiş, okulların sayıları artırılmıştır. Ticaret, iktisat orman ve ziraat alanlarında düzenlemeler ve iyileştirme

[721] Cemil Molla, 48-49.
[722] Mehmed Selâhaddin Bey, **İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim**, 106.
[723] Rey, **İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)**, 201.

çalışmaları yapılmış, Ziraat Bankası'nın üreticiyi destekleyecek girişimleri sağlanmıştır.[724]

I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'de büyük bir insan ve toprak kaybına yol açan, devletin ve toplumun siyasi, ekonomik ve sosyal çöküşüne sebep olan bir facia olduğu gerçeğinden yola çıkılacak olursa, bu tür bir olayda iktidar mevkiinde bulunan güç sahiplerinin mercek altına alınması son derece olağan bir durumdur. Siyasi ve askerî olayların zaferle veya yenilgiyle sonuçlanması onların arkasındaki insan unsurunun da tarihdeki konumunu belirlemektedir. Söz konusu savaşı hazırlayan tarihsel süreç, aktörler ve konjönktürel bağlamda incelendiği takdirde İttihat ve Terakki'nin işgal ettiği zaman dilimi içindeki rolü de tekrar gözden geçirilebilir.

4.8.2. Cemil Molla'ya Göre Birinci Dünya Savaşı, Ermeni Meselesi ve İttihat ve Terakki'nin Politikası

Cemil Molla, Ermeni meselesini İtihat ve Terakki politikaları çerçevesinde değerlendirmiş, Birinci Dünya Savaşı'nda İttihat ve Terakki'nin Ermeni olaylarının çıkmasında rolü olduğunu ve olayları yatıştırmada ise aciz kaldıkları yönünde görüş bildirmiştir. Cemil Molla, Rum ve Ermeni tehcirlerinin başlanmasının**,** yerlerinden yurtlarından çıkarma girişimlerinin harbin ortaya çıkardığı lüzum üzere kaçınılmaz olduğu görüşünü savunurken hiç kimsenin burnunun kanamaması, mal ve eşyasından zerre miktarı ziyan olmaması gerektiğine de dikkat çekmiştir. İttihatçıların maksadının tehciri bahane ile Ermenileri imha, mallarını yağma olduğunu iddia etmiştir. Bu durumun Doğu Anadolu'da Ermenilerde isyan ve eşkıyalık hadiselerine neden olduğunu ileri sürmüştür. Ermeni meselesi konusunda, büyük devletlerin tertip ettikleri "Şark programını" uygulamak için en küçük meseleyi bahane ederek tartışma ortamı oluşturduklarını kabul etmiştir.[725] Cemil Molla'nın bu iddiasına karşılık Hariciye Nezareti Matbûât-ı Umumiye Müdüriyeti tarafından arz edilen açıklamada, Ermeni tehcirinin gerekçeleri dünya komuoyuna duyurulmuştur. Ermenilerin Ruslarla birleşerek masum halka saldırmalarından dolayı millî müdafaanın zarar gördüğü bildirilmiştir. Bu sebepten dolayı Ermenilerin yaşadıkları bölgelerden alınarak Ruslarla temas kuramayacakları daha iç bölgelere gönderilmeleri hakkında karar verildiği açıklanmıştır. Bu kararın alınmasında beş yüz kadar Ermeni'nin kendilerine

[724] **İttihat ve Terakki'nin Son Yılları / 1916 Kongresi Zabıtları**, sad. Eşref Yağcıoğlu (İstanbul: Nehir Yayınları, 1992), 24-30.
[725] Cemil Molla, 47.

katılan firarî kendi unsurlarıyla birleşerek Şebinkarahisar'a saldırdıkları, Müslüman mahallerinde evleri ateşe verdikleri anlatılmıştır. Hükümet yetkililerinin kendilerine karşı iyi niyetli yaklaşımlarına tüfekle ve bombayla karşılık veren Ermenilerin askeri ve mülkî 150 kişinin ölümüne sebep oldukları vurgulanmıştır.[726]

Cemil Molla, İngiltere, Almanya ve Rusya'nın Şark politikası gereği, Doğu'ya nüfuz etmelerini kolaylaştırmak için tıpkı Rumeli'de Makedonya, Filistin'de Siyonist meselelerini olduğu gibi Anadolu'da Ermenistan meselesini son derece sıkı bir şekilde alevlendirerek devletimizi sıkıştırmaya başlamış olduklarına dikkat çekmiştir.[727] Buna sebep olarak İttihat ve Terakki'nin Rumeli'de olduğu gibi Doğu'da da yanlış politika takip ettiği görüşünde olan Cemil Molla, Osmanlı'nın dağılmasına sebep olan İttihatçıların kötü idaresi nedeniyle Adana Vakası'nın ortaya çıktığını, Ermeni patriğinin istifa ederek Adana'da yapılan fenalıkları İttihatçılara atfettiğine dikkat çekmiştir. Cemil Molla'ya göre, Adana faciası İttihat cemiyetinin kötü işlerindendir. Tanin Gazetesi'nin "Anadolu'da Tanin" ön sözlü mektup ve yazı dizisinde bunu Avrupalı ve Amerikalı Katolik ve Protestan misyonerlerine dayandırmış, sözü edilen facianın sebebinin onlar olduğunu, köy köy dolaşarak görünürde insanlık vazifesini yerine getirdiklerini, aslında fesatlık yaydıklarını yazmıştı. Gerçekte ise İttihatçıların inkılaptan önce Avrupa'da ve Selanik'te Ermeni komiteleri reislerinden bazılarına verdikleri vaatlerini[728] yerine getirmemeleri ve inkılaptan sonra yanlış yola gitmeleri bu olayların çıkmasında sebep olduğu görüşünü paylaşmıştır.[729]

Cemil Molla'nın Adana olaylarında İttihatçıları sorumlu tutmasına karşılık bu bölgedeki Ermenilerin faaliyetlerinin artmasında II. Meşrutiyet'in sağladığı ortama dikkat çekilmiştir. Buna göre, Adana bölgesi, Ermenilerin Kilikya olarak adlandırdıkları, Ermenistan kurmak için hedefledikleri millî bir ideal olmuştur. 1895-96 yıllarındaki Ermeni isyanları Adana'da görülmemiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Avusturya, Bulgaristan, Sırbistan, Girit hareketleri ve isyanları Ermeni

---

[726] BOA. HR. MA. 1133/64, 14 Temmuz 1915.
[727] Cemil Molla, 21-22.
[728] Cemil Molla'nın bahsetiği İttihat ve Terakki ile Ermeni komiteleri reisleri arasındaki anlaşma Abdülhamid'in mutlakiyetçi yönetimini yıkmaya yönelik bir iş birliği çerçevesinde yürütülmüştür. Nitekim Ermeni Devrimci Federasyonu, 1907 yılında yapmış olduğu genel kurulunda Ermeni ve Türk devrimcilerinin aynı amaç için çalıştıklarını dikkate alarak yönetime karşı birlikte hareket edebileceklerine karar vermiştir. 27-29 Aralık 1907 tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, Âdem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-ü Şahsî Cemiyeti ve Ermeni Devrimci Federasyonu'nun katılımıyla Paris'te gerçekleşen kongrede çıkan ortak kararda II. Abdülhamid yönetimi sert bir dille eleştirlmiştir. Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, çev. Ayda Erbal (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 105, 109.
[729] Cemil Molla, 39.

komiteleri için bir fırsat olarak görülmüştür. Adana bölgesinde Ermeni nüfusunu çoğaltmak amacıyla Maraş, Zeytun, Bitlis, Van, Harput, Diyarbakır bölgelerinden Ermeniler getirilmiş, boş arazilere yerleştirilmiştir. Resmî kayıtlara göre, el altından Kıbrıs ve Beyrut'tan 12.840 adet silah getirtilerek Adana olaylarından önce bölge Ermenileri tamamen silahlandırılmış, Ermeni gençlerini ve halkı isyana teşvik eden konferanslar ve yayınlar yapılmıştır. Bu konuda Adana yönetiminin gevşeklik gösterildiği kabul edilmiştir. Adana'da başlayan Ermeni isyanında binlerce Müslüman ve Ermeni öldürülmüştür. *Frankfurter Zeitung* Gazetesi "Adana'da Dehşet Günleri" başlığı altında yayınladığı yazıya göre, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde çok para sarf etmiş olan Ermeniler, meşrutiyetin ilanı sonucunda siyasi itibar ve kuvvetlerinin artacağını umarak başka memleketlerden getirdikleri Ermeni tahrikçilerin olay çıkarmasına neden olmuşlardır. Ermeni tahrikçilerin Adana'daki faaliyetleri ve Müslüman nüfusa yönelik tehdit ve saldırıları korkuyla beraber Müslüman halkın da savunma güdüsünü harekete geçirerek karşılıklı sataşmalar ve cinayetlere sebep olmuş ve çok sayıda insan kıyımına neden olmuş, bölge yönetimi ise olayları engellemede aciz kalmıştır.[730] Adana olaylarında Patrikhâne komitecileri himaye etmiş, seçilen genç papazlar mevki ve durumlarından faydalanarak komiteler hesabına çalışmışlardır. Müslümanların dinî ve millî duygularına saldırmışlar, evlerine haç işaretleri çizmek, sokaklara tehdit edici yaftalar yapıştırmak, kiliselerde alenen ihtilal ve isyana teşvik etmek suretiyle bölgede Müslümanları tahrik etmişlerdir.[731]

Cemil Molla'nın İttihat ve Terakki yönetiminin Ermeni olaylarının çıkmasında etkili olduğu görüşünü destekler türde bir görüş Ermeni fırkası tarafından da dile getirildiği anlaşılmaktadır. Gelecekte bağımsız bir Ermenistan kurulmasının savunulması fikrini esas alan Hınçakyan Fırkası'nın yedinci murahhaslar meclisinde birtakım karalar alınmıştır. Karar şu şekilde savunulmuştur:

> "Türk unsur-ı hâkiminin ve re's-i kârda bulunan ricâl-i hükümetin senelerden beri gayr-i münker olan kabiliyetsizliği, cehaleti, münâsebât-ı hâriciyyesi, meyelân-ı siyâsîsi cümlece ma'lûm olduğundan Avrupa kontrolü altında müstakil Ermenistan fikrinin müdâfaa edilmesi emr-i zaruridir."[732]

---

[730] "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler ve Ermeni Sorunu (VI),", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın** 49(2001): 47-51.

[731] **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri / Meşrutiyetten Önce ve Sonra**, haz. Mehmet Kanar (İstanbul: Der Yayınevi, 2001), 70-75.

[732] **Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtlâliyyesi**, haz. H. Erdoğan Cengiz (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983), 89.

Ermeni devletinin kurulma fikrinde İttihat ve Terakki yönetiminin etken olduğu kanaati paylaşılmıştır. Ermeni olaylarında İttihat ve Terakki'nin sorumluluğu olduğuna dair iddialara karşıt yapılan yorumda ise 12 Nisan 1909 (31 Mart Vakası) karşı ihtilalinin Ermeni projelerinin gerçekleştirilmesi için uygun bir ortam oluşturduğu kabul edilmekte, ancak Jöntürk rejiminin Ermenilere karşı tek kabahatinin, halim selim, çok yumuşak ve gevşek tutumu olduğu ileri sürülmektedir.[733]

İttihatçıların Ermeni komitelerine karşı yumuşak davrandığı iddiası Cemiyet'in ileri gelen isimi Talat Paşa tarafından da doğrulanmıştır. Talat Paşa, Adana olaylarının ardından Dâhiliye nazırı olduğunu, bütün arzusunun farklı milliyetleri, özellikle Ermenileri ve Türkleri bir dostluk bağı ile birleştirmek olduğunu belirtmiştir. Talat Paşa'ya göre, olaylar Ermeniler tarafından tahrik edildiği tahkikat komisyonu azası olan Ermenilerin şahitliği ile de doğrulanmıştır. 31 Mart Vak'ası sonrası ortaya çıkan Adana olayları ile halkın taassubunu tahrik ederek, katliama sebebiyet vermek suretiyle Avrupa'nın dikkatini çekmek amaçlanmıştır. Talat Paşa, tarafsız bir devlet adamı olarak Müslüman olsun Ermeni olsun katliamın faillerinin cezalandırılmalarını istediğini söylemiştir. Müslümanları teşvik eden müftü ve diğer Müslümanların da cezalandırılmalarını istediğini, bunun üzerine çıkarıldıkları mahkemede idamlarına karar verildiğini, cezalarının hafifletileceği ümidi ile idam kararının nazırlar heyetince kabulüne kendisinin neden olduğunu itiraf etmiştir. Ermeni komitelerine karşı çok fazla hoşgörülü davranıp onların gerçek amaçlarını bilmemezlikten gelmesine rağmen komitelerin faaliyetlerini azaltmak yerine bilakis artırdıklarına da dikkat çekmiştir.[734] 1895 yılında Ermeni isyanı, İstanbul'u ve Ermenilerin bulunduğu vilâyetleri sarmıştır.[735] Sözü edilen yıl boyunca müttefik devletler, özellikle İngiltere, Berlin Anlaşması'na ve 1878 Kıbrıs sözleşmesine dayanarak Doğu Anadolu'da ıslahat programının uygulanması için II. Abdülhamid üzerinde baskı uygulamıştır. Ayrıca bu reform planında halkı her vilayetin değişik idari bölgelerine, mümkün olduğunca homojen nitelikte etnografik gruplara bölecek şekilde dağıtmayı hedeflemiştir. Ermeniler, Kürtler ve Türkleri olabildiğince ayırmaya yönelik bu plan dâhilinde

[733]Ahmet Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi**, çev. Cengiz Aydın (İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2001), 39-40.
[734] Talât Paşa, **Ermeni Vahşeti ve Osmanlı Devlet Raporu Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât- ı İhtilâliyesi (İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra) 1916**, ed. Ö. Andaç Uğurlu (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2005), 96-97.
[735] Hilmi Kâmil Bayur, **Sadrazam Kâmil Paşa -Siyasî Hayatı-** , 39.

vilayetlere atanacak valilerin gayri resmî olarak müttefik devletlere haber verilmesi de talep edilmiştir. Halkın çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu yerlerde mevcut idari bölünmenin değiştirilmesi ve buralarda nahiyelerin kurulması için reform programının uygulanması, böylece bu yerlerin ayrı idari bölgeler olmasına yönelik isteklerini bildirmişlerdir. Islahat programın pek çok maddesine hayır diyen Sultan, Avrupa'nın tüm müdahalelerine rağmen Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını sonuna kadar savunmuştur. 1895'de Kumkapı'da Patrikhane'nin önünde toplanan Hınçaklar tarafından örgütlenen Ermeniler, müttefiklerin kendileri için istedikleri reform programının uygulanmasını talep etmişlerdir. Buna göre, Doğu vilayetlerinin kavimlerine göre bölgelere ayrılmasını, bölgeye Avrupalı bir genel vali atanmasını, vergi reformunun yapılmasını, siyasi suçlar nedeniyle hapiste veya sürgünde olan Ermeniler için genel af çıkarılmasını ve Hamidiye alaylarının dağıtılma isteklerini içeren, öncesinde büyükelçiliklere de dağıtılan dilekçenin bir örneğini sunmuşlardır. Patrik İzmirliyan'ın kalabalığı sakinleştirme çabası sonuçsuz kalmış, Buradan Bab-ı Âli'ye yürüyen grup ile onları durdurmaya çalışan askerler arasında çıkan çatışmada 15 jandarma ve 60 Ermeni öldürülmüştür. Gerek İngiliz büyükelçisi gerek Amerikan temsilcisi ilk kurşunun Ermeniler tarafından atıldığını söylemişlerdir. Bu sırada Limni Adası'na demirlenmiş olan İngiliz deniz birliğinin, Ermenileri cesaretlendirmiş olabilme ihtimali konuşulmuştur. Çatışma haberi yayıldıkça halkın tepkisi de artmış, karşılıklı saldırılar artmıştır. Olayları yatıştırmak ve müttefik kuvvetleri sakinleştirmek isteyen II. Abdülhamid, 17 Ekim'de mevcut yasa ve yönetmeliklerin reformlara uyumlu bir şekilde yapılması için bir irade çıkarmıştır. 1896 yılına kadar yayımlanmayan bu buyruk, Ermeniler tarafından bir zafer olarak kabul edilirken, Anadolu'da Bâbıâlî'nin otoritesinin sarsılmasına neden olmuştur. Valilerin yozlaşması, ırk ve din düşmanlığı, en önemlisi de Hristiyanların desteğine güvenerek eylemlerine devam edecek olan Ermeni anarşistler, kalıcı güvenliğin ve barışın sağlanmasını engelleyen faktörler olmuştur.[736]

Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin faaliyetleri, Amerikada'da yakından takip edilmiş, 1890 yılında *State Herald*, *Western Kansas World, The Columbus Journal* gibi gazeteler Ermenilerin kara propaganda aracı olmuştur. Hınçak komitesi üyelerinin Erzurum'da isyan çıkarıp Türk ve Müslüman halkı katletmelerine rağmen, Los Angeles Herald Gazetesi'nin "Türk Vahşetleri" başlığı altında bir haber çıkmıştır.

[736] Jeremy Salt, **Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri 1878-1896**, çev. Kadriye Göksel, ed. Mehmet Bilgen (İstanbul: T&K Yayınları, 2015), 111-125.

Haberde 26 Temmuz 1890 tarihinde Erzurum'da ayin yapan Ermenilerin askerler tarafından öldürüldüğü, halkın da buna katıldığı iddia edilmiştir.[737] Ancak New York Herald Gazetesi muhabirlerinin Anadolu'daki gözlemleri neticesinde Mösyö Hebvurt'un[738] gazetesine gönderdiği yazıda ise 1897 yılındaki Ermeni olaylarında İngiltere ve Rusya sorumlu tutulmuştur. Ermeni isyanlarına isyancıların sebep olduğunu ve bu bozguncuların İngiltere'de koruma altına alındığını, isyanların Rusya'nın işine yaradığı için bunlara iyi gözle baktığı ileri sürülmüştür. Berlin Anlaşması ile boş sözler verilerek teşvik edilen Ermenilerin başına Avrupa tarafından bela getirildiği bildirilmiştir.[739] İttihat ve Terakki idaresi öncesinde Anadolu'daki Ermeni olaylarının tırmanmasında, Sultan II. Abdülhamid'in ihmali olduğu görüşüne göre, padişahın beceriksizliği, cehaleti ve nefsini korumaktan başka düşüncesinin olmayışı gösterilmiştir. İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Doğu'da yeni bir ıslahat öngören programında Ermenistan'ı Avrupa'nın nezareti altına almak, Hamidiye alaylarına silah bıraktırılması, vergileri muhtar ve azaları vasıtasıyla toplatılması, valiler ve kaymakamların uyruğunun milletin çoğunluğuna göre seçilmesi yer almıştır. Ayrıca vilayet dâhilinde çoğunluk Ermeni ise valinin Ermeni, muavinini ise Türk olması ve bunların görevlendirilmesinin onayının büyük devletler tarafından yapılması II. Abdülhamid'e dayatılmıştır. Sultan her ne kadar kabul etmeye yanaşmamışsa da boyun eğmeye mecbur kalmıştır. Öyle ki, Muş'ta ihtilâlci Ermenilere karşı gelen, devlete sadakatle hizmet eden bir din adamı olan Ermeni papaz Parsih Efendi'nin, kendisine yönelik tehditleri devletin idarecilerine bildirdiği halde korunamaması ve Ermeni komiteciler tarafından öldürülmesi devletin bu konudaki yönetim güçsüzlüğünü ortaya koymuştur.[740] Osmanlı devlet dairelerine saldıran, jandarmaları öldüren, sivil halkı katleden Osmanlı çetelerine karşı II. Abdülhamid, sert tedbirler almak zorunda kalmıştır. Ermeni siyasi gruplar üzerinde hâkimiyetini güçlendirmeye

[737] Selim Hilmi Özkan, "Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Diasporası [1890-1915]", **IBAD Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 13 (2022): 587.

[738] Mösyö Hebvurt, daha önce papazlık yapmış, memleketinde din işleri ile uğraşmış, Ermeniler hakkında iyi niyet taşıyan biri olarak Örikağasızâde Hasan Sırrı'nın yabancı gazetecilerle çıkmış olduğu Anadolu seyahatinde bulunmuştur. Kendisinin görüşmek istediği kişilerle engelleme amacıyla hareketlerine müdahale edilmesi istenmiş, ancak Hasan Sırrı, bunun kötü neticelerinin olabileceğini düşünerek, Hebvurt'u hareketlerinde serbest bırakmıştır. Nitekim kendisine müdahale edilmeyen Hebvurt, Anadolu halkıyla ilgili ilk izlenimi olarak Erzurum'un buradan yazdığı mektupta, buranın Müslüman halkının şimdiye kadar gördüğü en iyi huylu halk olarak tanımlamıştır. Örikağasızâde Hasan Sırrı, **Sultan Abdülhamid Devri Hatıraları ve Saray İdaresi**, haz. Ali Adem Yörük (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 90-91.

[739] BOA. Y. PRK. UM. 40/95, lef,1; lef,3, 21 Teşrin-İ Sani/ 1313 3 Aralık 1897

[740] Hüseyin Nazım Paşa, **Hatıralarım,** ed. İsmail Demirci (İstanbul: Selis Kitaplar, 2007), 136-140.

çalışmıştır. Osmanlı halkını Ermeni çetelerinin saldırılarından korumak için Hamidiye Alaylarını kurmuştur. 1891 yılından itibaren Hamidiye Alaylarının kaldırılma talepleri reddedilmiştir. Bu nedenle Ermeniler, hoş karşılandıkları ve Osmanlı karşıtı faaliyetlerine devam edebilecekleri ülkelere göç etmişlerdir. 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nde içi ve dış siyaset Ermeniler etrafında dönmüştür. Ermeniler, Anadolu topraklarından yurt dışına göç etmeye başlayınca Hristiyan dünyası endişelenerek Ermeniler konusuyla daha çok ilgilenme gereği duymuş ve "Büyük Ermeni Ülkesi" kurma fikri üzerinde bir siyaset takip etmiştir.[741]

1913 yılı Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin diplomatik ve askerî açıdan ağır zafiyetinin ortaya çıkması Taşnakları ve Ermeni Ulusal Meclisi'ni Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler üzerinde plan yapmaya yöneltmiştir. Bu amaçla, 1878 Berlin Anlaşma'nda uygulanmayan Ermenileri ilgilendiren reform maddelerinin yerini alacak bir reform plan taslağı hazırlayarak Rus Büyükelçiliğine sunmuşlardır. Rus Büyükelçisi, Bu planı İstanbul'daki İngiliz, Fransız, Alman, Avusturalyalı ve İtalyan meslektaşlarına iletmiştir. Tasarıda altı vilayetin (Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas, Van) birleştirilmesi yer almıştır. Söz konusu bölgeye Hristiyan bir valinin ve dinî bakımdan sayıca dengeli bir komisyonun tayin edilmesi, Avrupalı subaylar tarafından idare edilen bir jandarma kuvvetin oluşturulması, Hamidiye Alayları'nın lağvedilmesi, Ermeni dilinin ve okullarının kanunîleştirilmesi, arazi müsaderelerini incelemek üzere Müslüman mültecileri sınır dışı etmeye yetkili özel bir komisyonun kurulması talep edilmiştir.[742]

Rusya, İngiltere, Fransa'nın Doğu Anadolu'nun yedi vilayetinde ıslahat istemesi üzerine bölgeye yabancı müfettişlerin gönderilmesi kabul edilmiştir. Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısında imzalanan anlaşma ile Doğu Anadolu'nun kuzeyine Hollandalı Westenek, güneyine Norveçli Binbaşı Hoff'a geniş yetkiler verilerek genel müfettiş olarak görevlendirilmişlerdir.[743] İttihat ve Terakki liderlerinden Bahriye Nazırı Cemal Paşa ise bu konuda yaptığı açıklamada, Ermenilere karşı işlenen cinayetlerden Türklerin sorumlu tutulduğu halde, Türklerin katliamında Ermenilerin neden sorumlu tutulmadığını sorgulamıştır. Gerek Ermenilerin gerek Türklerin haksız yere suçlanmamasını, asıl suçlunun bunları birbirine karşı saldırmaya teşvik eden Rus

[741] Selim Hilmi Özkan, "Reasons for Migration of Armenians in the Ottoman Empire Before 1915", African and Asian Studies, s. 19 (2020): 290.
[742] Edward J. Erickson, **Osmanlılar ve Ermeniler /Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi**, çev. İbrahim Türkmen (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 168.
[743] Fahri Belen, **XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti** (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973), 187.

politikası olduğuna dikkat çekmiştir. Rusların Ermeni'yi Türk'e musallat ettiğini, Türk'ün ise ölmemek için Ermeni'yi öldürmek fikrine kapıldığını iddia etmiştir. Ermenilerin Van hariç hiçbir yerde isyan etmediklerini, Zeytun, Urfa, Musa Baba, Halep, Dörtyol, Antep bölgelerinde çıkan olayların ise tamamıyla bir Ermeni silahlı ihtilali olduğunu söylemiştir. Nitekim Suriye'yi Anadolu'dan ayırmak isteyen Fransızlar ile İngiltere'nin Doğu Akdeniz Orduları kumandanlarının, Çanakkale Savaşı'nın en dehşetli zamanında Ermenilere bu ihtilalin emrini verdiklerini savunmuştur.[744] Ahmed İzzet Paşa da söz konusu bölgelerde çıkan olaylarda Ermeni isyanının hükümet ve ordu aleyhine olmakla kalmayıp Müslümanlara da yönelik olduğuna dikkat çekmiştir. Kendisinin Doğu cephesi kumandanlığına tayin olunduğunda olay bölgesiyle ilgili anlatılanların mübalağalı olmadığını, acımasız saldırıların ilk olarak Ermeniler tarafından başlatıldığını belirtmiştir. Çarpışmalar uzayıp Ruslardan beklenen yardım gelmeyince, Ermeni mağlubiyetinin gerçekleştiğini, saldırıya uğramayan bölgelerde Müslüman halkın yine Ermenileri koruyarak iyilikte bulunduklarına şahit olduğunu dile getirmiştir. Ermeni meselesinde izlenen yolun bir siyasi hata veya cinayet olduğuna dair iddiaları desteklemiştir. İttihat ve Terakki'nin "mukaddes cihad" ilanının gerçekleşmediğini, şikâyetlerin doğru olması hâlinde Osmanlı aleyhine bir Haçlı savaşına yol açabileceği görüşünü devlet adamlarıyla paylaştığını belirtmiştir. Mütarekeden sonra Ermeni olaylarının etkisinin görüldüğünü, bu olayların sebep olduğu Sevr Anlaşması ortadan kalkmasaydı Anadolu'nun yeniden Ermenilerle dolacağını ve çok sayıda masum Müslümanın Ermeni intikamının hedefi olacağını dile getirmiştir. Ermeni-Türk meselesinde saldırgan ve intikamcı tarafın Ermeniler, Türklerin ise saldırıya uğrayan, savunmacı tarafta olduklarını kabul etmiştir. Ancak Türklerin mütareke sonrası vermiş oldukları bağımsızlık savaşındaki başarılarının arkasından Ermenilerin Rumlar gibi mübadele yoluyla Anadolu'dan uzaklaştırılabileceği görüşünü paylaşmıştır.[745]

Ermeni meselesi konusunda dönemin değerlendirmesi yapılırken İngilizlerin insanî kaygılar adı altında Doğu Anadolu'da İngiliz mevcudiyetini oluşturarak Rusların Akdeniz'e inmesine engel olmak amacına hizmet için bir Ermeni devletinden oluşan tampon bölge kurma isteğiyle Ermenileri desteklediği[746] kabul edilmiştir.

[744] Cemal Paşa, **Hatıralar**, yay. haz. Behçet Cemal (İstanbul: Selek Yayınları, 1959), 363-365.
[745] Ahmed İzzet Paşa, **Feryadım**, (İstanbul: Nehir Yayınları, 1992), 200-203.
[746] Mim Kemal Öke, **II. Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Meselesi**, (İstanbul: Kervan Yayınları, 1981), 93; Ahmed Bedevî Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, 207.

Rusların Şark'ta Ortodoksların koruyuculuğuna soyundukları, Ermenileri de Ortodokslaştırarak aynı himayeye kavuşacakları konusunu telkinde bulundukları kabul edilmiştir.[747] Rusların Kafkasya'da ve İran sınırındaki Ermenilere silah dağıttığı ve Türkiye Ermenilerini birleştirerek müstakil bir Ermeni devleti kurma sözü verdiklerine dair istihbarat, Tahran sefiri tarafından Hariciye Nezareti'ne bildirilmiştir.[748] Ruslar, Osmanlı Ermenilerini silahlandırıp uygun bir ortam sağlayarak kışkırtmaya çalışırken, Osmanlı Devleti, 1915 yılında, önlem amacıyla Ermeni isyancıları halk desteğinden uzak tutmak adına "sevk ve iskân" kararı almıştır.[749]

Cemil Molla, hükümete yakışanın hikmet ve adalet, eşkıyaya düşenin eşkıyalık olduğunu, adaletli bir hükümet için suçluları yola getirip cezalandırmaktan başka çare olmadığını belirtmiştir. İttihatçıların bilakis eşkıya tavrını takınarak eşkıyanın yapacağını yaptığını vurgulamıştır. Cemil Molla'ya göre, binlerce nüfus öldürülmüş, her durumda masum çocuklar ve kadınlar perişan edilerek göç ettirilmiş, yabancı yerlere sürülmüş, süründürülmüştür. Bu siyasetler soylu Türk milletinin defterine yazılmış, dünyanın gözünde idari ve sosyal mevkii düşürülmüştür. Bu, büyük bir leke olarak kalmıştır. Cemil Molla, İttihat ve Terakki tarafından, Said Halim Paşa'nın zulümlerinin ve haksızlıklarının bu derecede müsamaha ve müsaadesinin yeterli görülmediği, gelenekselliği ileri sürülerek hükümetin başına koyu ittihatçı olan Talat Bey'i vezaretle sadaret makamına getirildiğini de eklemiştir. [750]

Cemil Molla'ya göre, insanların şerlisi Talat'ın liderliğindeki İttihat ve Terakki, devleti ve milleti temelinden mahvedip, harap etmiştir. Bütün dünya nazarında ebediyen mesul ve zan altında göstermeye kesinlikle ve kasten azmettiklerinden tehcir sırasında, Ermeni Patrikhânesi'ni kapatıp Patrikhanesinin başı peder Yafi'yi sürerek uzaklaştırmışlardı.[751] Cemil Molla, İslâm'ın kalbi Kudüs-ı Şerif, İslâm yönetimine geçtiğinde ve Fatih Sultan Mehmed Han İstanbul'u fethettiğinde, "yönetimi altındakileri yerinde bırakarak kalplerını kazanmak" yönteminin uygulandığına, yüce mekânları ebedileştirildiğine, ele geçirilen parlak hâkimiyetiyle düşmanın alçak davranışıyla onlara davranılmadığına dikkat çekmiştir. İttihatçılar ise bu asrın

[747] Said Paşa, Tahsin Paşa, **İkinci Meşrutiyet'in İlânı**, 554.
[748] BOA. HR. SYS, 2362/3-14, 3 Eylül 1914.
[749] Jeremy Salt, "Ermeni Tehciri: "Askerî Mecburiyet" Gerekçesi", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, s. 48 (2014): 67, 72.
[750] Cemil Molla, 47, 48.
[751] Cemil Molla, 50.

gidişatını, gereklerini ve kârını düşünemeyerek patrikhaneye taarruz etmişler, Osmanlı devleti ve milleti üzerine Hristiyanlık âleminin nefret ve hiddetini davet etmişler, kin ve düşmanlığa yol açmışlardır. Osmanlı Anayasasında mezhep hürriyeti teminat altına alınmış, dinî müesseslerin korunacağına dair söz verilmiştir. Ayrıca meşhur Paris, Londra, Viyana, Berlin Konferanslarında tam bir ciddiyetle konu edilmek suretiyle sağlam anlaşmalar ile Osmanlı Devleti, kefaleti altına alınmış iken buna taban tabana zıt söz konusu hareketlere cesaret edilmiştir. İttihatçılar, bu cüret bahanesiyle önce devletimizin Anayasasını bozmuştur. Anayasanın 115. maddesinde "Anayasanın hiçbir maddesinin hiçbir sebeple değiştirilemeyeceği ve yürürlükten kaldırılamayacağı[752] yazılmıştır. Ayrıca Ceza Kanunu'nun elli beşinci maddesinde Anayasanın değiştirilmesine kalkışmanın idam cezasını gerektiren büyük suç olduğu açıklanıp yazılmış, devletlerarası anlaşmaların aksine hareketlerle saptırılıp hükümlerinin kaldırılmasının devletin devletlik sıfatını ortadan kaldıracağı bildirildiği hâlde İttihatçılar buna cesaret etmiştir. Gelişi güzel bir nizamname ile Patrikhane gibi bir ruhani genel merkezin kapatılmasının ortaya İslamlık-Hristiyanlık gibi üzücü bir hadiseyi doğuracağı en sıradan kimselerin bile idrak edeceği meselelerdendir.

Cemil Molla'ya göre, İttihatçılar, dünyayı bize "siz kendi kanunlarınızı devletler ile yapılan anlaşmalarda taraflardan biri olarak anlaşmayı bozan, ayaklar altına alan, sözünden dönen, Hristiyanları ibadetten men' eden, mabetlerini kapatan, ruhani reislerini kovan, zalim, gaddar bir kavimsiniz" dedirtmiştir. Gerçekte ise Osmanlı milletinin geneli, Hristiyan vatandaşları gibi İttihatçıların günden güne kötülüğüyle ve eziyetiyle karşılaşmış, yüzbinlerce kayıp vermiş ve uğradığı ziyanlar ile perişan, merhamete ve şefkate muhtaç mazlumlar haline gelmişlerdir.[753] Mehmet Selahattin Bey de Talat Paşa kabinesinin bu konudaki yanlış politikalarını ele almıştır. Buna göre, Talat Paşa kabinesinin emriyle bölgede yalnızca Hristiyanların değil Müslüman birçok mazlumun da seyyar bir aşiret haline konularak Trabzon'dan, Kastamonu'dan, Sivas'tan çıkarılarak Halep, Zor, Havran, Kerkük çölleri gibi yerlere yaya olarak sevk edildiğini, bu mazlumlardan binlerce kadının, erkeğin ve çocuğun yollarda açlıktan, susuzluktan öldüklerini ileri sürmüştür.[754]

---

[752] 1876 Kânûn-ı Esâsî'nin 115. Maddesi "*Kânûn-i Esâsî'nin bir maddesi bile hiçbir sebep ve bahane ile tatil veya icradan iskat edilemez*". 7 Zilhicce 1293 (1876)
[753] Cemil Molla, 50.
[754] Mehmet Selahattin, **Bildiklerim**, 110.

Cemil Molla'nın Ermeni olaylarında uyguladığı yanlış politikalar nedeniyle sorumlu tuttuğu Talat Paşa, anılarında söz konusu iddialara açıklık getirmiştir. Talat Paşa'ya göre, 17 Ağustos 1914'te genel seferberlikten hemen sonra Ermeniler, Müslüman halka yönelik saldırılarına başlamıştır. 1915'te Zeytun, Maraş, Van, Adana, Urfa, Şarki Karahisar ve Yozgat başta olmak üzere Ermeniler genel bir isyan başlatmışlardı. Jandarma ve polis kıtalarına saldıran Ermeni çeteleri, Müslüman köylerini ateşe vermişler, sivil halkı katletmişlerdir. Türk devletinin bağımsızlığına son vermek için Ruslarla iş birliği yapmışlardır. Ermenilerin Anadolu'dan tehcirleri sırasında Ermenilerin zarar gördüğü kadar şark vilayetlerindeki Müslümanlar da Ermenilerden aynı ölçüde zarar görmüştür. Ancak Talat Paşa, askerî bir tedbirden başka bir şey olmayan tehcirin vicdansız insanların elinde bir faciaya dönüştüğünü de itiraf etmekten geri durmamıştır. Tehcir esnasındaki bu üzücü hadiselerden dolayı bütün hükümeti, İttihat ve Terakki idare merkezini ve bu işle hiçbir ilgisi bulunmayan âzaların suçlanmasının haksızlık olduğunu ifade etmiştir.[755]

Cemil Molla'nın bu iddialarına karşı olan görüşe göre ise İttihat ve Terakki'nin Taşnaklarla olan ittifakın değerini gösterebilmek ve medeni bir siyaset takip edebilmek adına olayların gerçekleştiği bölgeye bir araştırma komisyonu göndermiştir. Bu komisyon, Ermeni katliamı yapıldığına kanaat getirerek Müslümanlar aleyhine karar vermiştir. Aynı suçu işleyen Ermeniler cezalandırılmamış, Müslümanlardan ise pek çok kişi asılmıştır. Bu durum Ermenilere taviz verme anlamına gelmiş ve Ermeniler, Batı nazarında haklı çıkmıştır. Müslüman halk nezdinde ise İttihat ve Terakki, itibar kaybına uğramıştır. Bu durum hoşgörü ve gevşeklik göstermenin yanı sıra büyük bir beceriksizliği de kanıtlamıştır. Ancak devlet nihayet yapılması gerekeni eşyanın tabiatı gereği yapmış, Ermeni komitelerini feshetmiş, ileri gelenlerini ve şeflerini tutuklatmıştır. Hakkında ihtilalci ve isyancı olduğuna dair delil bulunan suçlular, devlet güvenliği gereği herhangi bir ülkede de yapılabildiği ve yapılması gerektiği gibi ağır cezalara mahkûm etmiştir. Ön tedbir olarak şüpheliler hapsedilmiş, Ermeni cemaati mensuplarının tamamının ülke içinde yer değiştirmesini engelleyecek çok sıkı tedbirler getirmiştir. Ermenilerin sevkedilmesi esnasında ortaya çıkan olumsuz durumların ise kendilerini yeni yerleşecekleri yerlere sevk etmekle görevli olan asker ve jandarmaların kaba,

[755] Tevfik Çavdar, **Talât Paşa / Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü** (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995), 343-351.

duygusuz davranışlarından doğan şiddet hareketlerinden dolayı olduğu iddia edilmiştir. Çok yakın zamanda Ermeniler tarafından yapılan cinayet ve katliamlar düşünülecek olursa, bu yapılanlara tanık olma, öldürülen veya işkence gören kişilerin yakınları ve dostlarının bu görevlilerden olma ihtimalinin yüksekliği, her ne kadar kanuna uymak zorunda olsalar da duyguların sesinin baskın geldiğine dair kanaat paylaşılmıştır.[756]

Cemil Molla, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve öncesinde ortaya çıkan Ermeni olaylarını uluslararası siyasi boyutundan daha çok İttihat ve Terakki yönetimi çerçevesinden değerlendirmiştir. Bu bakış açısı daha insancıl bir yaklaşımı sergilemekle beraber bir İttihat ve Terakki hesaplaşmasının geniş ölçekli bölgesel çıkar çatışmasının üzerini gölgelediği izlenimini vermektedir.

4.8.3. Cemil Molla'ya Göre Birinci Dünya Savaşı Sonrasında İttihat ve Terakki

Cemil Molla, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki iktidar döneminin eleştirisini İttihat ve Terakki üzerinden yapmıştır. İktidarın görev ve sorumluluk alanından yola çıkarak İttihatçıları eleştirmiştir. Cemil Molla, sorumluluk olmayan bir memlekette hak ve vazifenin olmayacağını, zulmün, baskının, gaspın, cinayetin, alçaklığın, edepsizliğin ve rüşvetin hâkim olacağını bildirmiştir. İktidarda olanların milletin Avrupa'ya karşı namus ve haysiyetini muhafaza etmek, halka adaleti göstermek için vatana ihanet edenleri cezalandırmak vazifesiyle mükellef olduğunu söylemiştir. Bu fikirlerini şu ifadeyle dile getirmiştir:

> **"**İşte bugün hükûmet-i hâzıra vatan felâketten kurtarmak ve milleti izmihlâle sürükleyen**,** açlıktan öldüren maznûnlara lâyık oldukları cezâyı vererek lâzime-i adâleti ifâ eylemek vazîfesini der-uhde ediyor. Şimdiye kadar Türkiye'yi felâkete sevk eden yegâne âmil, adem-i mes'ûliyettir. Mes'ûliyet olmayan bir memlekette hak ve vazife yoktur. Zulüm istibdâd gasp, cinâyet, fezâhat ve irtikâb hâkimdir. Millet Avrupa'ya karşı nâmus ve haysiyetini muhafaza etmek, halka adaleti göstermek için vatana ihanet edenleri tecziye vazîfesiyle mükelleftir". [757]

Cemil Molla'ya göre, hükümet idaresinde görev ve sorumluluk adı altında iki esas vardır: Âlemin düzeni, idarenin düzeninin ruhudur. Buna zerre kadar zarar gelirse hükümet yok demektir. O hükümete hayatını, bütün hukukunu bırakmış olan milletin inancı, esenlik ve güvenlik ümidi ziyan olur. İçerde millet, dışarıda dost ve düşman bütün dünya nazarında yerimiz kalmaz. Hukuk âlimlerinin ve hukuk maddelerini yazanların ittifakla dediğine göre, görev ve sorumluluk ilkeleri milletin devam ve

[756] Ahmet Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, 43-44, 69, 75.
[757] Cemil Molla, 49.

bekasının vazgeçilmezidir. Toplum düzeninin sebebidir. Saadet, güvenlik ve esenliğin kefilidir. Bir yerdeki vazife belli değilse mesuliyet geçerli olmamışsa ve bildirilmemişse, o halde orada yaşanmaz, vahşet, dehşet, zulüm, hainlik, çeşitli musibet, felaket hüküm sürer. Cemil Molla'ya göre, Avrupalıların bizi öteden beri itham ettikleri suç, bizde kanunların olduğu fakat bu kanunların uygulanmadığı gibi sorumlulukların da yerine getirilmediği yönünde olmuştur. Avrupalılar, Gülhane Hatt-ı Hümâyûn'unda, Islahât Fermanı'ndan, 93 Kânûn-i Esâsî'sinden örnekler getirerek aynı kanunları tatbik ve yerine getirilmediğini, 23 Temmuz 1908 inkılâbından sonra da görev ve sorumluluk kurallarının sonuçsuz bırakıldığını bu yüzden hayat hakkına layık olmadığımızı iddia etmişlerdir. Avrupalılar, yalnız icra kuvvetimizi değil Meclisi de suçlamışlar, mebuslarımızı evet efendim! diyen papağanlara benzetmişlerdir.

Cemil Molla, 93 mebuslarının padişahın ve 23 Temmuz mebuslarının ise İttihat komitesinin elinde perişan ve aciz kaldıkları görüşündedir. Yürütme kuvvetinin Kanun-ı Esasî gereğince millet meclisine karşı sorumlu olduğunu, o kadar cinayetler işleyen İttihat kabinelerinin, Enver'i ve Talat'ı gözaltına almadıklarını, susturmadıklarını, milletin verdiği kendini kontrol etme vazifesini gibi yüce bir vekâleti yerine getirmediklerini de öne sürmüştür. Bilakis Enverleri, Talatları alkışladıklarını, her kötü hareketlerini güzel bir şekilde kabul ederek onayladıklarını belirtmiştir. Cemil Molla'ya göre, masum millet, bu şekilde kendi kararlarından sorumlu olmaktan, idare etme kabiliyetini iyi bir şekilde kullanmaktan ve bağımsızlıktan mahrum olmuşlardır. Birkaç belli başlı, katil, gaddar yüzünden genelimizi sorumlu tutmuşlardır. Şu acı hakikat ve elim vaziyet karşısında mütarekeden sonra uyananlar ise musibet harbe sebep olanları, vatanın, milletin yıkılmasına hizmet edenleri hızla ve şiddetle gözaltına alarak cezalarını vermek suretiyle bütün dünya nazarında zan altından kurtulabilme, rüştünü ispat edebilme ve yetki sahibi olabilme fırsatını kullanamamıştır.[758]

4.9. Cemil Molla'nın İttihat ve Terakki ile İlişkisi

Cemil Molla'nın hatıratında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dair iddiaları, onun oldukça sert bir İttihat ve Terakki karşıtı olduğunu göstermektedir. Onun İttihatçılara yönelik eleştirilerinden cemiyet hakkındaki görüşleri açıkça görülmektedir.

[758] Cemil Molla, 49.

Cemil Molla'ya göre, İttihat ve Terakki uygulamak istediği programı ortaya koymuştur. Bu program, Türkiye'nin yönetim tarzının değişmesinden menfaati olan bazı yabancı devletlerin Rumeli vilâyetleri, Anadolu ve Arabistan ile ilgili; bazı gizli kuvvetlerin ise Kudüs, Suriye ve Irak taraflarındaki çıkarlarına hizmet etmektir. Ayrıca hükümet idaresini ele alarak gerek kendi şahısları ve gerek kendilerine yardım eden unsurlara büyük menfaatler sağlamak adına, vatan ve milleti tehlikeye atacak maceraperestçe bir siyaset takip etmişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hedefi; halifeliği ortadan kaldırmak, hükümdarı değiştirmek, hükümdarlık makamına geçecek kişiyi nüfuz ve ve tehdit altında bulundurmak, Osmanlı ordusunu tahrip etmek, dinî ve ilmî kurumları lağvetmek, malî işleri karıştırmak ve aydın kesim ile millî şeref ve haysiyet sahiplerini ortadan kaldırmaktır. Ayrıca Türkiye'yi oluşturan etnik unsurları Türklerden ayırarak Türkleri güçsüz düşürmek için bütün unsurlara baskı uygulayarak onları usandırmak, Türkiye'ye karşı gerek tarihî bağları gerek siyasi çıkar duygusu olan dost ülkelerin muhabbet ve ilgisini mahvetmeye uğraşmaktır. Böylece hükümet idaresini, nüfuz ve kudretini tamamen ele alarak memleketi istedikleri gibi çalıp çırpmayı, israf ve heba etmek üzere sahip olmayı tasarlamışlardır. Cemil Molla, İttihatçıların saf halkın hayret ve sevincinden faydalanarak ilk önce Abdülhamid'in hizmetinde bulunan eski ileri gelenleri soymakla başladıklarını, bunların evlerinin basıldığını ve her birinin ayrı ayrı tehdit edilerek servetlerinin ve mallarının gasp ettiklerini ve İstanbul'un peyderpey Rumeli'nden gelen bir takım kim olduğu belirsiz kişilerle doldurduklarını anlatmıştır.[759] Cemil Molla'nın İttihat ve Terakki hakkındaki söz konusu düşünceleri onun İttihat ve Terakkî ile olan ilişkilerinin seyri hakkında bir fikir verebilir. İttihat ve Terakki döneminde devlet nezdindeki nüfuzu ve görevlerinden uzaklaştırılması, hakkındaki suçlamalarla kendisine dava açılarak sürgün edilmesi göz önüne alındığında, onun İttihat ve Terakki hakkındaki düşünceleri tarihî gerçekleri yansıtabileceği gibi kişisel bir hesaplaşmanın izlerini de taşıyabilir. Nitekim bu konuda ailenin vermiş olduğu bilgiye göre, Cemil Molla, İttihatçılar tarafından Midilli'ye sürgüne gönderilmiş ve burada kısa bir süre kalmıştır. Bu yüzden İttihatçıları hayatı boyunca affetmemiştir.[760]

Cemil Molla'nın İttihat ve Terakki hakkındaki düşünceleri ve duygularının onun İttihat ve Terakki ile olan birebir ilişkilerinde belirleyici olmadığı, dönemin diğer

[759] Cemil Molla, 30.
[760] Dürin Ababay, görüşme.

tanıklarının anlattıklarından tespit edilebilir. Nitekim Ali Haydar Mithat[761]'ın hatıratında çizdiği Cemil Molla kimliği ise onun her dönem ve her şartta Osmanlı siyasi hayatındaki yeri hakkında fikir verirken, İttihatçılarla olan ilişkisine dair de farklı bir pencere açmıştır. Ali Haydar'ın bu konudaki anlatısına göre, Balkan Savaşları sonunda Edirne geri alınmış, memlekette görülen şiddetli bir para sıkıntısı Osmanlı malî işlerini son derece zorlamaya başlamıştı. Müdâfaa-i Millîye ismiyle oluşturulan cemiyetin üyeleri, Sultan Abdülhamid döneminde zengin olmuş adamlardan hasta düşen askerler için para toplamaya karar vermişlerdi. Bunlardan bir kısmı cemiyete para yardımında bulunurken bir kısmı ise kendilerini gizlemeyi tercih etmişti. Müşir Fuat Paşa, cemiyet üyelerine, vaktiyle Midilli'ye sürgün edilmiş olan, eski devir adamlarının hallerini iyi bilen Cemil Molla ile konuşmalarını, onun faydalı fikirlerinden istifade etmelerini tavsiye etmişti. Talat Bey ve Ali Haydar Mithat'ın aralarında bulunduğu cemiyet üyeleri, Cemil Molla'nın Beylerbeyi'ndeki evine gitmişler ve ona kimlerden para yardımı alabilecekleri konusunda fikrini sormuşlardı. Cemil Molla'nın cevabını Ali Haydar Mithat şu şekilde aktarmıştır:

> "Fuat Paşa gibi devletin bunca senelik fedakâr bir müşirine hepimiz hürmet besleriz. Talat Bey zamanın en kuvvetli devlet adamıdır. Mithat Paşa'nın oğlu da hürmete layıktır. Ragıp Paşa gibi aklı başında adamlara giderseniz bunu böyle düşünürler ve eğer paraları varsa ziyaretinizi boş çevirmezler. Fakat bu gibiler birkaç kişiden ibarettir. Diğerleri falan paşa ve filan beydir. Onları birer birer ziyaret etmek sizin haysiyetinizi bozar. Talat beyefendi işi polis müdürüne havale etsin. Polis müdürü bir defter gezdirerek ne toplamak mümkün ise toplar. Siz bunları birer birer ziyaret edecek olursanız bundan fazlasını yapamazsınız." Ali Haydar Mithat, dönüş yolunda Talat Bey'in Cemil Molla'yı son derece akıllı ve zeki bulduğunu, ona olan kanaatini hayranlıkla tekrarladığını bildirmiştir.[762]

Cemil Molla'nın cemiyet üyelerini hayretle kabul ettiğine, Talat Bey'i gördüğünde dehşete düştüğüne dair Ali Haydar'a ait ifadeler, Cemil Molla'nın hatıratında Talat Bey ve İttihatçılar hakkındaki sözlerini hatırlatmaktadır. Cemil Molla hatıratında Talat Bey'i "eşrâr'n-nas Talat"[763] ifadesi ile tanımlamıştır. Talat Bey için aynı ifade Mehmet Selahattin Bey tarafından da kullanılmıştır. Bunu da şu sözlerle dile getirmiştir: "Reis-i eşirra ve eşkıya Talat Paşa'nın şu kabinesi muhtelit canilerin ittihadıyla teşekkül eden bir kabine olduğundan katiller ve caniler kabine-i muhtelitesi veya İttihat Terakki'nin en canavar ve hunhar son kabine ve çetesi denir".

---

[761] Ali Haydar Mithat (1872-1947): Türk siyasî hayatında anayasal ve parlamenter rejimin tarihî bir simgesi sayılan Osmanlı devlet adamı ve sadrazamı Mithat Paşa'nın oğludur. Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, c. 30 (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020): 7-11.

[762] Ali Haydar Mithat, **Hâtıralarım 1872-1946** (İstanbul: Güler Basımevi, 1946), 254, 255.

[763] Cemil Molla, 50.

Cavid Bey[764] İttihat ve Terakki iktidarı sonrası Cemil Molla ile görüşmesinde onun, 1918 yılındaki mevcut siyasi ortamdan memnun olmadığını, hâlihazırdaki hükümet kabinesinin ve hatta daha sonra gelebilecek bir Hürriyet ve İtilaf kabinesinin kuvvet sahibi olmadıkları için kalıcı olamayacakları görüşünde olduğunu açıklamıştır. Cemil Molla'nın ittihatçıların dostu olmamakla beraber, İttihat ve Terakki'den başka bir teşkilât ve kuvvetin bulunmadığını, er geç iktidara gelecekleri fikrinde olduğunu; ancak İttihatçıların bu defa komiteci duygusu ve zihniyeti ile hareket etmeyerek adalet düzenini sağlamaları gerektiğine işaret ettiğini anlatmıştır. Cavit Bey, onun İttihat ve Terakki'de cemiyet ve komiteci zihniyetin hâkim olmaması halinde İttihatçılarla çalışabileceği izlenimini verdiğini iddia etmiştir. Hükümetin aczi dolayısıyla Avrupa'nın içinde bulunduğu durumundan faydalanmadığını söyleyecek kadar da Avrupa'nın durumuna vâkıf olduğunu belirtmiştir.[765] Damad Ferid Paşa hükümeti döneminde İttihatçıların yargılanmak üzere oluşturulan Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanarak on beş yıl kürek cezasına çarptırılan[766] Cavid Bey'in verdiği bilgiye göre; Adliye Nazırlığı görevini yaptığı esnada Cemil Molla'ya, siyasi tutuklular hakkında başvuru yapılmıştır. Bu konuda Cemil Molla ise söz konusu mahkûmların salıverilmesi fikrinde olduğunu, ancak kendisine herhangi bir emrivaki yapılmadığı sürece kanunların gerektirdiği şekilde hareket edeceği cevabını vermiştir.[767] Cemil Molla, siyasi mahkûmların durumunda gayri kanuni bir şey yapılamayacağını öne sürmüş, bunların tutukluluk halleri meselesi Meclis-i Vükelâ'da tartışıldığını suçsuz

[764] Cavid Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin malî siyasetinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamış Osmanlı Maliye nâzırı ve iktisatçısıdır. 25 Haziran 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde İbrahim Hakkı Paşa hükümetinde ise (12 Ocak 1910-29 Eylül 1911) Maliye nazırlığı görevinde bulunmuştur. 1912 seçimlerinden sonra Said Paşa kabinesinde 22 Temmuz 1912'ye kadar Nâfia nâzırlığı görevini yapmıştır. 1913 yılında Mahmud Şevket Paşa'nın iktidarında tekrar Maliye nâzırı olan Cavid Bey, yaklaşan dünya savaşında Osmanlıların tarafsız kalmasını düşünmüştür. Ancak Osmanlıların savaşa girmesiyle kabineden istifa etmiştir. 1917'de Talat Paşa'nın sadrazamlığı döneminde ve sonrasında İzzet Paşa kabinesinde 8 Kasım 1918 tarihine kadar Maliye nazırlığı görevini yürütmüştür. Selim İlkin, "Mehmed Câvid Bey" **DİA**, c. 7 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993): 175-176. Damad Ferid Paşa hükümeti döneminde İttihatçıların yargılanması üzerine saklandığı İstanbul'dan 30 Ağustos 1919'da ayrılarak Fransa'ya oradan da İsviçre'ye kaçmıştır. 1925'te Mustafa Kemal Paşa'ya yapılması planlanan suikastin açığa çıkarılması kapsamında yürütülen soruşturma neticesinde 19-29 haziranda tutuklanmıştır. 26 Ağustos 1926'da Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun tamamen veya kısmen değiştirmeye ve kaldırmaya, Büyük Milet Meclisi'nin görevine son vermeye teşebbüs suçlamasıyla Ankara'da idam edilmiştir. Ü. Gülsüm Polat, "Mehmet Cavid Bey (1875-1926)", **Atatürk Ansiklopedisi**, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr [12. 05. 2022].

[765] Cavid Bey, "Felâket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi", **Tanin Gazetesi,** 3 Ekim 1945, 6. Not: Cavid Bey'in aktarmış olduğu Cemil Molla'ya ait sözler dikkate alınacak olursa Cemil Molla'nın İttihat ve Terakki ve İttihatçılar hakkındaki ağır suçlama ve oldukça sert eleştirilerinin 1918 tarihinden önce yazmış olduğu kanaatini oluşturmaktadır.

[766] Selim İlkin, "Mehmed Câvid Bey", 175-176.

[767] Cavid Bey, "Felâket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi" 28 Ekim 1945, 6.

olanların tahliyesi, diğerlerinin de mahkemelerinin bir an önce yapılması yönünde müdafaa yapmış olduğunu Cavid Bey'e bildirmiştir. Tevkifin gayri kanuniliğinden, bunun devam edemeyeceğinden, suçsuzların hemen tahliye edilmelerinden, zanlıların ise bir an önce divan-ı harpte yargılanmalarından bahseden bir mazbata hazırlanarak arz olunmuş, ancak bu mazbata padişah tarafından imzalanmamıştır.[768] Cavid Bey, siyasi mahkûmların lehine olduğu öne sürülen mazbatadan bahsederken Cemil Molla'ya olan güvensizliği dikkatlerden kaçmamaktadır. Zira mazbatadan olumlu bir sonuç çıkmayacağına dair görüşünü Montreux'da görüştüğü sabık başmabeyinci Lütfi Bey'le olan konuşmasına dayanarak ileri sürmüştür. Cavid Bey'in Cemil Molla hakkındaki düşünceleri her ne kadar güven temelinde olmasa da Cemil Molla'nın kendisi hakkındaki düşüncelerinden habersiz olduğu muhakkaktır. Zira Cemil Molla'nın hatıratında Cavid Bey'le ilgili düşünceleri oldukça sert ve suçlayıcı ifadeler içermektedir. Cavid Bey'in Remzi, Talat, Enver, Hafız Hakkı, Doktor Nazım, Bahaddin Şakir ve arkadaşlarıyla beraber 31 Mart hadisesinin programını hazırladıklarını iddia etmiştir. Ayrıca Arnavutluk isyanı ve İtalya'nın Trablusgarp'a hücumunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yanlış politikalarının payı olduğu görüşünü açıklarken bu konuda Cavid Bey'i şu sözlerle eleştirmiştir:

> "Meclis-i Mebûsân'ın kapatıldığı gün Cavid Bey'in bunca fezâyih ve cinâyâttdan sonra yine İttihat ve Terakkî evlâdlarını müdâfa'a için Meclis-i Meb'ûsân'da verdiği konferans İttihâdçıları vatan nâmına yapılan cinâyetleri bile fazîlet sûretinde göstererek halkı şerîrâne ve cür'etkârâne iğfâlden geri durmayacaklarını parlak bir bürhândı."[769]

Cemil Molla, Cavid Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarını savunmak için Meclis-i Mebusân'da yapmış olduğu konuşmada vatan adına yapılan cinayetleri dahi faziletli bir şekilde gösterdiğinden bahsederek onun hitabet yeteneğine atıfta bulunmuştur. Cemil Molla'nın bu ifadesini destekleyen bir başka görüşte ise Cavid Bey, Mülkiye mektebinden yetişmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden biri ve iyi bir iktisatçı olmasının yanı sıra çok başarılı bir hatip olarak tanıtılmıştır.[770]

---

[768] Cavid Bey, "Felâket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi", 31 Ekim 1945, 6.
[769] Cemil Molla, 36, 45.
[770] **Bürokrat Tevfik Biren'in Sultan II. Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları**, haz. Fatma Rezan Hürmen, c. 2 (İstanbul: Pınar Yayınları, 2006), 92.

4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada 18. yüzyılın ilk yarısında Kilis'ten İstanbul'a gelen Üryanizâde ailesinin ilk temsilcisi Üryânî Osman Efendi'den son temsilcisi Cemil Molla'ya kadar, Osmanlı Devleti teşkilâtı içinde üst makamlarda bulunmuş olan ailenin sekiz üyesi ele alınmıştır. Ailenin fertleri fetva, yargı ve eğitim alanı başta olmak üzere ilmiyenin neredeyse bütün birimlerinde görev almışlardır. Ailenin ilk temsilcisi Üryânî Osman Efendi, Kilis'ten İstanbul'a medreselerde öğrenci yetiştirip ilim üretmesi için getirtilmiştir. Ailenin çok sayıda dinî eser veren tek üyesi olarak dikkat çekmektedir. Kendisinin ilmî eserleri ve saygınlığı soyundan gelenleri bir ilmiye sınıfı ailesi olarak konumlandırmıştır. Bu anlamda Osmanlı devlet yönetimindeki bir ailenin "zadegân" olarak devamlılığının olmasının ailenin devlet teşkilâtındaki ilk üyesinin yetkililerde bıraktığı izlenimle doğru orantılı olduğu görülmüştür. Bu durumda ailenin bürokratik kökenindeki ilk temsilcisinin gerek ilim ehli olarak ehliyetinin gerek devlet yetkilileriyle olan ilişkisinin ailenin devamlılığını sağlayan temel şartlardan olduğu anlaşılmıştır.

Üryanizâde ailesinin daha çok tanınmasına, anlaşılmasını sağlayan bu araştırma sonucunda, aile üzerinden 19. yüzyılın bürokratik ve siyasi yapısına da ışık tutulmuştur. Ailenin ilmiye teşkilâtının en önemli makamlarında bulunduğu, kalemiye teşkilâtıyla da ilgili olduğu anlaşılmıştır. Özellikle Şûrâ-yı Devlet reisliği ve adliye nazırlığı görevleri ile aile, ilmiye dışında yönetim mekanizmasının tam merkezinde yer alarak tarihsel sürecini tamamlamıştır. Aile üzerinden bütün bu bürokratik yapı incelendiğinde görülmüştür ki 19. yüzyılda Osmanlı Devleti, Batılı yönetim anlayışına yönelik olarak yeniden yapılandırdığı kurumlarında görevlendireceği kişileri yalnızca modern eğitim kurumu olan mekteplerden sağlamamıştır. Bu modern kurumların yönetim kadrosu için gerekli olan insan kaynağı, medreselerden veya özel eğitim alarak yetişenlerden de elde edilmiştir. Nitekim bu çalışma kapsamında ele alınan aile fertlerinin eğitimi ve bürokraside almış oldukları görevler bunun ispatı olmuştur.

Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi'ye kadar gelen Osmanlı ilmiyesinde görev almış Üryanizâde ailesinin mensupları hakkındaki araştırma sonucundan elde edilen bilgilere göre, Üryani Osman Efendi'nin müderris olarak sadece eğitim alanında görev yaptığı anlaşılmıştır.

Üryanizâde Mustafa Efendi, Raşid Efendi, Said Efendi, Halid Efendi ve Said Molla'nın önce medreselerde eğitim veren kadroya dâhil oldukları daha sonra yargı alanına geçiş yaptıkları görülmüştür. Esad Efendi ise bürokrasideki görevine doğrudan yargı alanında başlamıştır. Bu duruma kadı olan babasının yanında yetişmesinin etkili olduğu söylenebilir. Osman el Üryani'den sonra soyundan gelen Mustafa Efendi, Raşid Efendi ve Said Efendi'nin müderrislik, kadılık, fetva eminliği görevlerini üstlendikleri, Raşid Efendi'den itibaren ise ailenin ilmiye mensuplarına çeşitli payeler verildiği tespit edilmiştir. Esad Efendi'ye gelene kadar ailenin beşik ulemalığı imtiyazından hangi aşamada faydalandığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Nitekim 1800'lerin başlarında Mustafa Efendi müderrislik yaparken oğlu Raşid Efendi'nin fetva eminliği görevini yaptığı görülmektedir. Raşid Efendi, fetva eminliği görevi öncesinde dersiamlık yaptığı tespit edilmiş fakat dersiam olmak için gerekli olan medrese eğitimini tamamlayıp imtihan olduğuna dair bir bilgi bulunamamıştır. Raşid Efendi'nin oğlu Said Efendi'nin görev süresinin neredeyse tamamına yakınını kadılık oluşturmuştur. İlmiye makamlarından daha çok eğitim ve ifta ailenin görev alanı iken Said Efendi'de icra makamı yargı olmuştur. Said Efendi ile birlikte ilk defa Molla unvanı da aile soy kütüğünde görülmeye başlamıştır.

Said Efendi'nin oğlu Ahmed Esad Efendi ile ailenin görev alanı, ilmiyenin en üst makamı olan meşihata yükselmiştir. Esad Efendi'nin eğitim alt yapısında medrese eğitimine rastlanmamaktadır. Onun eğitiminde genellikle elit kesimde, özellikle ulema ailelerine özgü görülen özel eğitim dikkat çekmektedir. Dönemin en ünlü âlimlerinden dersler alma imkânına sahip olarak yetişen Esad Efendi, on yedi yaşında imtihanla fetvahâne müsevvidliğine girmiştir. Bu durumda Esad Efendi'nin ulema aileleri arasında sık görülen herhangi bir imtihana tabi tutulmaksızın ruûs alma şeklinde gerçekleşen beşik ulemalığı imtiyazından yararlanmadığını göstermektedir. Şeyhülislâmlık makamının bir fetva makamı olduğu düşünülecek olursa Esad Efendi'nin bu makamın bir alt basamağından giriş yapması onun meşihat alanında tecrübe kazanmasının en mantıklı yolu olmuştur.

Esad Efendi, ilmiyedeki ilk iş deneyimini şeyhülislâmın işlerine yardım eden kadroda yer alarak kazanmış, daha sonra Osmanlı'nın önemli bölgelerinde kadılık yapan babasının naibliğini yaparak yargı alanında da tecrübe sahibi olmuştur. Esad Efendi'nin babasının kadı olması onun bir ilmiye zadegânı ayrıcalığından yararlanmasının önünü açmıştır. Bu durum farklı bir bakış açısıyla imtiyaz olarak değerlendirilmeyebilir. Zira kuşaklar boyu ilmiye teşkilâtının âlimleri arasında yer alan bir ailede yetişerek eğitimini tamamlayan birinin devlet için en kolay ve en güvenli insan kaynağını oluşturması olağan karşılanabilir. İlim ortamının doğal bir ürünü olan ilmiye zâdegânı için bir makamın tahsis edilmesi, devlet teşkilâtının işleyişini kolaylaştırma açısından son derece pragmatik bir çözüm şekli de olabilir. Esad Efendi'nin meslekî kariyerinde zirveye çıkması onun ebniye-i âli memurluğuyla görevlendirilmiş olmasıyla başlamıştır. Esad Efendi'nin Harem-i Şerîf'in tamir işlerinde gösterdiği başarı, merkez yönetiminin takdirini kazanmasını sağlamıştır. Esad Efendi'nin mesleki anlamda yükselmesine etki eden olay, onun sadakat ve liyakat duygusuna verdiği önemle ilintilidir. Abdülaziz'in tahta çıkmasına rağmen, Harem-i Şerîf'in tamirat ve tefrişinde önemli katkıları olan Abdülmecid'in tuğrasını mekâna koydurmuştur. Bu davranış, onun siyaset ilmininin gereğini son derece incelikli kullandığını, yapılan işlerdeki hakkaniyet ilkesini koruduğunu, çıkar odaklı bir tavır sergilemediği şeklinde değerlendirilebilir. Ailedeki bu oldukça güçlü sadakat anlayışı Esad Efendi'nin babası Said Efendi'nin 1839 yılında kadılık görevini sürdürdüğü Kastamonu'da Tanzimat kurallarının uygulanacağına dair Bâbıâli'ye gönderdiği tezkirede açıkça görülmüştür. Bu durum daha sonraki kuşaktan Cemil Molla'da da tespit edilmiştir.

Ahmed Esad Efendi'nin şeyhülislâmlığı dönemindeki meşihat makamının II. Abdülhamid döneminin kontrol eden yönetim anlayışına tabi olduğu söylenebilir. Ahmed Esad Efendi'nin bu sistemin gereklerini yerine getirme konusunda son derece uyumlu ve başarılı olduğu anlaşılmıştır. Üstelik bunu çok fazla göz önünde bulunmadan yapmıştır. Muhalefetin tepkisini çekecek bazı icraatlarda etkli olduğu halde muhalif hareketleri hedefinde olmamayı başaracak kadar da siyaset ilmini iyi kullandığı, hakkında yazılan tüm birincil ve ikincil kaynakların incelenmesi neticesinde anlaşılmıştır. Üstelik bunu II. Abdülhamid'in kuşkuya dayalı siyaset anlayışının da kurbanı olmadan yaptığı gözlemlenmiştir. Şeyhülislâm Esad Efendi'nin hayatının aynı zamanda şeyhülislâmlığının son günlerinde hakkında

yapılan ihbar ve buna II. Abdülhamid'in ihtiyatla yaklaşması dikkat çekici bir hadise olarak ortaya çıkmıştır. Esad Efendi'nin hastalığı hakkında doktorların farklı raporları, ihbarcıların sorgulanmaları ve padişahın kendisine en sadık bürokratına yönelik iddialar karşısındaki duruşu, söz konusu dönemin siyasi ruh halini yansıtması açısından müstakil bir araştırmayı hak etmektedir. Esad Efendi'nin muhalif medrese talebelerinin hareketini örgütlediğine dair hakkındaki iddialar ve bu iddialar dâhilinde gerçekleşen olaylar, dönemin siyasi analizininin yapılması açısından önemli olabilir. Zira Esad Efendi'nin son günlerinde yaşadıkları II. Abdülhamid döneminin karmaşık, bol muhalefetli ve güvensiz yapısına ayna tutmuştur. Meşihatın en üst makamında olup görevde kaldığı süreye bakılacak olursa padişahın en çok güvendiği bir Osmanlı bürokratlarından biri olarak yaşadıkları karşısında savunmasız kalması dönemin adeta kısa bir siyasi özeti olmuştur. Ölümünden sonra ise ailesine tanınan maddi haklar ile iktidardaki güç dengesinin değişmesi sonucunda, zirvedeki bir bürokrat ailesinin yaşadığı güçlükler ortaya çıkmıştır. Yeni çıkarılan emeklilik kanununu kapsamında bir bürokrat ailesinin hak arama çabaları gözler önüne serilmiştir. Bu konu üzerinden de II. Abdülhamid dönemi ve sonrasındaki İttihat ve Terakki dönemi arasında kalmış bir şeyhülislâm ailesinin maruz kaldığı muamelenin resmî işlemlere uygun olduğu iddia edilebilir. Ancak söz konusu muamelenin II. Abdülhamid'e muhalif güç olan İttihat ve Terakki'nin iktidar döneminde gerçekleşmesi, ailenin saltanata yakınlığının ispatı olmuştur.

Üryanizâde ailesi içinde zâdegân-ı ilmiye ayrıcalığı Şeyhülislâm Esad Efendi'nin oğlu Halid Molla'da görülmüştür. Görevini kötüye kullandığına dair hakkında açılan bir davanın üstü kapatılmıştır. Bu durum, güçlü bir ulema ailesinden olmanın ne gibi ayrıcalıkları doğurabileceği konusunda somut bir örnek olarak karşımıza çıkmıştır.

Üryanizâde ailesinin devlet makamlarındaki görevlerine girme şekillerinin çoğu zaman imtiyazlı olduğu, ancak terfi basamaklarındaki usulüne uygun yükseldikleri, gelebildikleri en üst makama bu makama hazırlayan alt birimlerde yetişerek geldikleri görülmüştür. Maaşlarının ve zam oranlarının ise görevleriyle orantılı olarak değiştiği anlaşılmıştır. Osmanlı bürokrasisindeki konumlarından ötürü ise kendilerine arpalık, tarik maaşı, ruûs gibi ek gelirlerin de tahsis edildiği tespit edilmiştir.

Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin kızından olma torunları Üryanizâde unvanını taşıyan Cemil Molla ve Said Molla da ilmiye zadegânı olmanın ayrıcalıklarını gerek aldıkları özel eğitimlerle gerek yargı makamlarında hızla yükselmeleriyle yaşamışlardır. Ailenin saltanat makamına koşulsuz sadakatlerinin ve hizmetlerinin Said Molla'da kesintiye uğradığı anlaşılmıştır. Resmî belgelerde Said Molla'nın hastalığından dolayı İstinâf mahkemesi azalığından ayrıldığı belirtilmiştir. Aile tarafından verilen bigiye göre ise Said Molla'nın hastalığından dolayı işini bıraktığı doğrulanmış, fakat karar vermesi gereken bir konu hakkında II. Abdülhamid'le anlaşmazlığa düşmesinin hastalığına sebep olduğu bildirilmiştir. Ailenin verdiği bilginin doğruluğunu kanıtlayacak bir belgeye bu çalışma kapsamında ulaşılamamıştır. Ancak Said Molla'nın ailenin diğer ilmiye mensuplarının aksine hayatının sonuna kadar mevkiini koruyamaması hastalığının ciddiyeti ile açıklanacağı gibi mevcut yönetim erkinin artık bir parçası olmasının uygun görülmediği şeklinde de yorumlanabilir. Söz konusu olay, bu çalışmada vurgulanan ulema ailesinin devamlılığının merkezî otoriteyle olan ilişkisine bağlı olduğuna dair iddiayı doğrulamıştır.

Cemil Molla, Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin yanında yetişmiş olan, Osmanlı döneminde önemli mevkilere gelmiş, Üryanizâdelerin en tanınmış son temsilcisidir. Cemil Molla, özel eğitim alarak yetişmiş, tıpkı dedesi gibi Fetvahâne müsevvidliğine imtihanla girmiştir. Fetvahâne'de almış olduğu görevlerin onun şer'i hukuk alanındaki bilgi ve tecrübesini artırmış olduğu daha sonraki yıllarda aldığı görevlerden ve kendisi hakkında yapılan yorumlardan anlaşılmıştır. Nitekim Meclis-i Tedkikat Baş Kâtibi, Şura-yı Devlet reisliği ve Adliye Nazırlığı görevleri gibi yargı alanındaki vazifeleri bunu ispatlamıştır. Ancak o, bu görevlerini alt yapısı şer'i hukukun hükümlerine göre oluşturulan kurumlardan olmayan, laik hukuk çerçevesine göre şekillenmiş makamlarda yerine getirmiştir. Cemil Molla'nın bu kurumların üst mevkilerinde görev alması onun laik hukuk konusunda da eğitimli olup olmadığını sorgulatmaktadır. Bu konudaki değerlendirme ise Cemil Molla'ya ait hatıratı üzerinden yapılabilir.

Osmanlı toplumunda ilmiye kadrolarında yer almış seçkinler sınıfından kabul edilen siyasi idareye bağlı pozisyonlardaki ulemanın dinî konulardaki uzmanlıkları ve otoriteleri, onlara bürokratik sistemde de mevkii sağlamıştır. Ulema,

meşruiyet sağlayıcı konumu nedeniyle hemen hemen tüm siysi oluşumlar ve fikir hareketleri tarafından kabul görmüştür. Bu bilgiler ışığında Cemil Molla'nın hem İlmiye sınıfından bir âlim hem de Kalemiye sınıfından bir bürokrat olduğu gerçeğinden yola çıkılarak sözü edilen siyasi ortama dair fikirleri değerlendirilmiştir. Cemil Molla'nın hatıratının incelenmesi sonucunda 19. yüzyılda köklü bir Osmanlı ulema ailesine mensup, dinî eğitim ve donanıma sahip bir Osmanlı âliminin Osmanlı Devleti'nin son dönemine kendi penceresinden bakışının nasıl olduğuna dair fikre ulaşılmıştır. Gelenekle modernlik arasında kalmış bir dönemde geleneksel eğitim sürecinden geçmiş bir İslâm âliminin modernitenin kavramlarını seküler görüşler çerçevesinden Osmanlı siyasi sistemine eklemlendirme çabası Cemil Molla örneğinde görülmüştür.

Geleneksel yöntemlerle eğitim almış bir Osmanlı âlimi olan Cemil Molla'nın Batılı kavramlar, fikirler, düşünürler, Batı kaynaklı siyaset ve hukuk anlayışı hakkında bilgi ve fikir sahibi olduğuna dair iddia, söz konusu hatırata dayanarak söylenebilir. Cemil Molla'nın İslâmî ilimlerdeki eğitimi ve bilgisinin onun beşerî ve Batı kaynaklı ilimlerle olan ilişkisini etkilemediği fark edilmiştir. Zira kendisine ait hatıratındaki konuların içeriği ve kullanılan terminolojinin türü onun modern ilimlerle olan bağını göstermektedir. Bu durum dönemindeki geleneksel medrese eğitimi ile birlikte modern ilimlerde de eğitim almış birtakım seçkin sınıf mensubu ve Osmanlı ilim ve fikir dünyasının bazı temsilcileri için de geçerli olmuştur. Osmanlı'nın son dönem ulema ailelerinden birinin temsilcisi olan Cemil Molla'nın eseri üzerinden onun dönemindeki diğer ulema ve aydınlardan farkı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

19. yüzyılda ulema hakkında farklı cephelerden farklı anlayışlar gelişmiştir. Batı tarzı laikleşme taraftarı olan birtakım Osmanlı aydını, devlete ve İslâmî geleneklere derin bağlıkları olan ulemayı modernist reformların önünde büyük bir engel olarak görmüştür. Ulemanın Kur'an-ı Kerim'i yorumlama konusundaki katı tavırlarından şikâyet eden bazı Osmanlı aydını ve uleması, Avrupa'nın modern siyasi ve sosyal kavramlarını İslâmî kavram ve değerlere uyarlamak suretiyle gerçekleşen bir reform programını savunmuşlardır. Onu bu konuda farklı kılan modern siyaset teorisini meşrulaştırmak için İslâm terminolojisini referans göstermemiş olmasıdır. Bu durum Cemil Molla'nın İslamî terminolojiyi siyasi sistemi düzenlemede yetersiz veya daha az değerli bulması olarak yorumlanacağı

gibi, dinî referansların kutsallığını siyasi tartışma alanına çekmeme çabası olarak da değerlendirilebilir. Dini siyasete karıştırmama esasına dayalı Batı'nın seküler anlayışı Cemil Molla'da karşılık bulduğu da söylenebilir.

Cemil Molla ne Batıcılar gibi pozitivist, materyalist, devrimci bir reformu savunarak gelenekten radikal bir kopuşun taraftarı olmuş ne İslâmcılar gibi İslâm'ı hurafe ve bid'atlardan arındırmak surtetiyle geri kalmışlıktan kurtararak hayatın her alanında hâkim kılma konusunda ısrarcı olmuş, ne Jön Türklerin dini muhalefet kanadını temsil eden ulemadan olmuş ne de İttihatçılar gibi güç kullanan ihtilalci ve seçkinci anlayışı benimsemiştir. Ancak Cemil Molla'yı bir anlayışın içinde tarif etmek gerekirse; siyasi olayları yorumlamadaki genelleştirici ve büyük ölçüde seküler bir söylemi tercih etmesinin yanında hilafet ve saltanat kurumuna olan bağlılığı, onun "modernist İslâmcı" olarak tanımlanmasına neden olabilir. Geleneksel saltanat anlayışının koruyucusu, şûra, biat gibi İslâmi prensiplerin devlet hukukundaki yerine hiç değinmeden Batı normlarındaki parlamenter idareye dayanan sistemin gereklerini pragmatik gerekçelerle gözler önüne sermiştir. Siyasete ait olan fikirlerini Batılı düşünürlere atıfta bulunarak desteklemiştir. Bu doğrultuda Cemil Molla'nın inanç sistemini özel hayatla sınırlandıran bir görüş çerçevesinde gerçekçi, dünyevî ve pragmatik bir bakış açısına sahip olduğu söylenebilir. Bulunduğu dönemin modernite anlayışına uygun bir zihin dünyasına sahip olan Cemil Molla, fikirlerini hatıratın belirli çerçevesi içinde yazmış olması, onun konu ve kavramaları etraflıca tüm cepheleriyle ele almasını da sınırlandırmıştır.

Cemil Molla, eserinde muhafazakâr, geleneksel İslâmî değerlere sıkı bağlı olan bir ulema portresi çizmemiştir. Zira dönemin siyasi olaylarını dinî bir kaygı temelinde şekillendirerek yorumlamamış, milliyetçi ve İslâm reformistleri tarafından sıkça başvurulan Avrupa kaynaklı modernite kavramlarını dinî referanslarla sunmaya kalkışmamıştır. Bu çerçeveden bakıldığında Cemil Molla, eserinde ne geleneksel ulemanın İslâm hukukuna sıkı bağlılığını gösteren bir yaklaşım sergilemiş ne de reformist ulemanın İslâm ve modernizm sentezine sıcak bakan bir anlayışı yansıtmıştır. Bir ulema olarak tam da reformistlerin istediği gibi siyaseti din dışı bir alana çekerek yorumlamış, inanç eksenli bir anlayış çerçevesi dışında Osmanlı'nın idari, askeri ve ekonomik çöküşünü incelemiştir. Olayları ve kişileri inanç tartışmalarına yol açacak şekilde yorumlamamış kitleleri din adına

harekete geçirecek bir söylem tercih etmemiştir. Döneminin olaylarını din misyonu temelinde ele almamış, dini referanslara başvurmadan bir dönemin siyasi kritiğini yapmıştır. Ne var ki özellikle İttihat ve Terakki yöneticileri için kullandığı "mason, Yahudi dönmeleri" ifadeleri bir inanç ayrımcılığını hatırlatmış, ancak bu tanımlamaların din temelli olumsuz bir sıfatı yüklemekten çok milliyetçi bir söylem olduğu tahmin edilmiştir. Zira bu tarz ifadelerin geçtiği cümlelerde dinî bir atıf olmayıp vatan ve millete verdikleri zarar üzerinden iddialarını ispatlanmaya çalışılmıştır.

Cemil Molla'nın, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki hakkında öne sürdüğü iddialar tartışmalı olup araştırmacıların ve dönemin tanıklarının üzerinde fikir birliği ettiği bir konu değildir. Eserde İttihat ve Terakki'ye ilişkin olaylar ve kişiler hakkında anlatılanlar tarihî gerçekliğe uygun olmakla beraber bunları yorumlama ve sentezleme noktasındaki yaklaşımı, dönemindeki diğer farklı anlayışlar gibi, tartışmaya açıktır. İttihat ve Terakki, Osmanlı'nın klasik saltanat merkezli yönetim anlayışı karşısındaki milliyetçi, seküler ve Batı Avrupa modeli modern yönetim anlayışını temsil eden muhalif oluşumu temsil etmiştir. Esasen son dönem Osmanlı saltanat mensuplarının, ulema üst sınıfının, aydınlarının ve İttihatçıların modernizm anlayışlarında çok fazla farklılıklarının olduğu söylenmeyebilir.

Cemil Molla'nın kendi yazdıklarından onun Batılı fikirlere; günümüzde yaşayan torunlarının fotoğraflarla desteklediklerı sözlü anlatımlarından onun Batılı yaşam tarzına olan uyumu anlaşılabilir. Bu anlamda Cemil Molla'nın İttihatçılara bir itirazı olmamakla beraber onların sosyal hayatta İslâm'a aykırı tutum ve davranışlarını eleştirmekten de geri durmamıştır. Özellikle Osmanlı hanedanlığının saygınlığına hem devletin kurucusu olmaları hem de İslâm halifeliği unvanını taşımaları üzerinden dikkat çekerek İttihatçıları bu "kutsallara" saygısızlık yapmakla suçlamıştır. Bu da göstermiştir ki Cemil Molla, siyasi ve sosyal alanda dinî kavramlara büsbütün ilgisiz kalmamıştır. Ancak naslardan çıkarılan kavramların en geniş anlamda kullanıldığı bu dönemde, Cemil Molla'nın da meşveret ve şura kavramlarını dine atıf yapmadan siyasete eklemlendirmeye çalıştığı gözlemlenmiştir. Siyasette din olgusunun toplumu yönetme aracı olarak kullanıldığı düşünülecek olursa Cemil Molla da İttihatçıları eleştiri noktasında dini bir araç olarak kullanmaktan çekinmemiştir. Cemil Molla'nın seküler dünya görüşünde olduğu gibi, dini kuralların özel hayatta ihlalini bireylerin vicdani sorumluluğunda

görürken, dini değerlere karşı yapılan olumsuz tavırları ise dinin kamusal alanda sahip olması gereken pozisyonuna zarar vermesi şeklinde değerlendirdiği söylenebilir.

Cemil Molla, medrese eğitimi ve özel eğitimle şekillenmiş zihin dünyasında Batılı çağdaş anlayışın öncülleriyle seküler dünya görüşü anlayışını geliştirmiştir. Ancak geleneğin en önemli temsilcisi olan hükümdarlık anlayışının önde gelen isimlerinden olan II. Abdülhamid'in de sıkı bir destekçisi olmuştur. Cemil Molla'nın düşüncesindeki bu çelişki, onu dönemindeki ulemadan ayıran bir özellik olarak dikkat çekici kılmaktadır. Yanlış ellerde siyasi bir araç haline getirilmesi durumunda meşrutiyetin de tıpkı mutlakıyet gibi cehalete dayanabileceğini eserinin bütününde olaylar ve kişilerle ispatlamaya çalışmıştır. Meşrutî idarenin gerekleri olan millî meclis, adli sistem, danışma meclisi gibi her türlü oluşumun başarılı olabilmesini bilgili, münevver aynı zamanda bilinçli ve vatanperver insanların varlığına bağlamıştır. Ailenin Osmanlı dönemindeki son temsilcisi Cemil Molla'nın dönemin siyasi olaylarına modern ve seküler bir çerçeveden bakarken temsil ettikleri sınıfın gereği olarak muhafazakâr değerlerden de ödün vermediği dolayısıyla büyük bir zihinsel paradoks içinde olduğu yargısına varılabilir.

Cemil Molla'nın aldığı eğitimin alt yapısı ve içinde bulunduğu muhitin zihin dünyası göz önüne alındığında bulunduğu çağın siyasi ve ideolojik fikir akımlarından etkilenmemesinin söz konusu olamayacağı açıkça ortadadır. Burada önemli olan, son dönem bir Osmanlı âliminin "muhafazakâr, modernist, milliyetçi ve seküler" fikirlerden nasıl etkilendiği, zihninde nasıl harmanladığı ve bağlı bulunduğu değerlerle nasıl örtüştürdüğüdür. Cemil Molla'nın, hatıratın tamamında savunmuş olduğu Batı Avrupa tarzı "modern" siyaset anlayışının eğitim alt yapısı oluşturulmadan, yetkin olmayan hatta zararlı fikirlere sahip kişiler tarafından uygulanması halinde nasıl felaketlere yol açtığını tarihsel çerçeve içinde yorumladığı görülmüştür. Osmanlı tarihinde sıkça görülen ulema muhalefet ilişkisi, meşrutî idareyi yerleştirme iddiasıyla iktidarı ele geçirmeye çalışan İttihat ve Terakki'nin ulemadan güç alma çabalarında da kendisini göstermiştir.

Cemil Molla'nın ulemadan biri olarak İttihat ve Terakki'ye destek veren II. Abdülhamid'e muhalif olan ulemanın tarafında olmadan, onların uğrunda savaştıkları meşrutî idari sistemini, mutlak iradenin tarafında olarak savunduğu görülmüştür. Bu yönüyle Cemil Molla, II. Meşrutiyet karşıtı muhafazakâr ulemadan

farkını ortaya koyarken, II. Abdülhamid karşıtı Yeni Osmanlılardan ve İttihatçılardan, meşrutiyet taraftarı olan birtakım aydın, bürokrat ve ulemadan da ayrılmıştır. Bürokrat sınıfından Hüseyin Kâzım (1870-1934), Ahmed Bedevî Kuran (1884-1966), Abdurrahman Şeref (1853-1925) gibi isimler ise Cemil Molla ile benzer fikirleri paylaşmakla beraber eserlerinde ne onun kadar II. Abdülhamid idaresini savunma noktasında net ne de meşrutî idareyi tahlil etme konusunda didaktik olabilmişlerdir. Esasen Cemil Molla, meşru ve asaleti tescilli bir hanedan temsilcisi olan mutlak hükümdar tarafından gerekli reformların yapılması ve alt yapının hazırlanması hâlinde meşrutî sistemin hakkıyla uygulanabileceğini savunmuştur. Bu durumun, Cemil Molla'nın zihin dünyasındaki paradoksu yansıttığını söylemekle beraber siyasi alanda geleneksel düşünce ile Batı Avrupa kaynaklı fikirlerin karşılıklı etkileşiminin bir tezahürü olduğu da ileri sürülebilir. Bir âlim-bürokrat gözünden dönemin siyasal fikir ve olaylarına farklı bir açıdan bakıldığı bu eserde gelenekle modernitenin kesiştiği noktada aynı fikirlere sahip olmanın muhalif ve taraf belirleme ayrımında birleştirici bir yönünün olmadığı da görülmüştür. Zira Cemil Molla, muhalif kesimle Meşrutiyet idaresinin haklılığı, millî meclis üyelerinin görevlerini hakkıyla yerine getirmesi ve devletin modern usullere göre askerî, malî ve eğitim alanlarını düzenlemesine yönelik pek çok konuda benzer görüşte olmasına rağmen, II. Abdülhamid yönetiminin de en sıkı savunucusu olmuştur.

Gelenekten modernliğe geçişteki siyasal değişim ve dönüşümlerin "Molla" unvanı ile tanınmış bir Osmanlı âliminin zihin dünyasında nasıl karşılık bulduğunun analizi Cemil Molla'nın hatıratından yola çıkılarak nispeten yapılabilir. Cemil Molla, eserinde kendi yaşadıklarını değil, dönemini (1870-1914) yansıtma kaygısını taşımıştır. Nitekim hatıratta ağırlıklı olarak dönemin siyasi olaylarının gözlem ve değerlendirmesinin yapılmış olması, esere siyasi bir hatırat özelliği kazandırmaktadır. Askerî ve benzeri müdahaleler yoluyla talepkâr ve tepkisel hareketlerin idari alanda gerçekleştirdikleri değişim ve dönüşümlerin zararlarına dikkat çekmiştir. Cemil Molla, eserinde zamanı ve mekânı aşan bir "demokrasi" öğretisi olabilecek türde İttihat ve Terakki üzerinden askerin siyasete karışmasını değerlendirerek ufkunun genişliğinin sınırlarını göstermiştir denilebilir.

Tüm Üryanizâdeler gibi Cemil Molla'nın da klasik Osmanlı sisteminde sıkça rastlanan iktidar tarafından himaye edilmesi esasına dayalı "patronaj" ilişkisi

çerçevesinde sistemin parçası olduğuna kanaat getirilmiştir. Bu çerçeveden Cemil Molla'nın eserindeki görüşler incelendiği takdirde II. Abdülhamid yönetimi icraatlarının olumlu yönlerini ön plana çıkarma çabası anlaşılabilir.

Bu çalışmada görülmüştür ki, ele alınan her ana başlık altındaki bir konu müstakil bir araştırmanın ana konusu olabilecek niteliktedir. Ayrıca bu konuların farklı araştırmalara da referans olabilecek öneme sahip olduğu da söylenebilir.

Bu çalışmada adli, mali, maliye ve idari alanda devletle ilişkili bir durum olmadığı müddetçe bir ailenin özel hayatına dair bilginin Osmanlı resmî belgelerinden, kroniklerinden ve ilk el kaynaklarından öğrenebilmek pek mümkün olmadığı görülmüştür. Bu konuda hatıratlar, günlükler, gazete haberleri en çok başvurulan kaynaklardır. Yapılan sözlü mülakatla muhafazakâr ve modern dünya arasındaki geleneğin temsilcisi bir Osmanlı mollasının özel yaşamının izleri sürülmüştür. Osmanlı fikir dünyasını ve yaşam tarzını şekillendiren klasik İslâm anlayışının ve kurallarının yine bu dünyanın mensuplarından birinin zihninde ve hayatında nasıl şekillendiği ve sonraki kuşaklara nasıl aktarıldığı görülmüştür. Daha çok dönemin edebi eserlerinde sıkça yer verilen toplum yapısındaki gelenekten Batılı yaşam tarzına geçiş Cemil Molla'nın ailesinde rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Özellikle söz konusu ailenin mensubu Osmanlı son dönemindeki seçkin sınıfa ait kadın modeli olan Halet Hanım üzerinden Osmanlı'dan cumhuriyete geçiş sürecindeki sosyal hayat hakkında da fikir verebilir. Bu anlamda tezin ışık tuttuğu bu ayrıntı, tarihsel perspektiften farklı sosyal tabaklardaki Osmanlı kadın çalışmalarına da ilham verici olabilir.

Hatıratın I. Dünya Savaşı sonrası, yani Osmanlı Devleti'nin sona erdiği döneminde yazdığı düşünülecek olursa Cumhuriyet döneminin ilk çeyreğinde de yaşamını sürdüren Cemil Molla'nın bu dönemdeki duruşu da önemli olabilir. Bu çerçeveden hareketle aynı zamanda bir Osmanlı uleması olan Cemil Molla'nın Cumhuriyet dönemindeki duruşuna da ışık tutulmaya çalışılmıştır.

"Hatırat", öğretici ve pragmatik bir tarihyazıcılığına da örnek teşkil edebilecek, türdedir. Zira eserde geçen olaylar yazarın yaşadığı dönemle sınırlı olup devlet, anlatının merkezine yerleştirilmiştir. Ancak Cemil Molla'nın yaşadığı süre içinde eserini yayınlamamış olması onun yazma amacını da sorgulatmaktadır. Tarih araştırmalarında kaynak olabilecek "Hatırat", edebiyat alanında da içeriğindeki

farklı anlatım teknikleri ve anektotlarla dil, edebî kurgu ve inşâ yönünden incelenmeye değer bir eser de olabilir.

KAYNAKÇA

Aile Özel Arşivi, Foto: 1, 2, 3, 7, 11, 13, 15, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 35, 37, 38, 39, 47, 48, 49, 50, 55, 56, 62, 64, 66.

Arşiv Kaynakları

BOA. A. AMD. 91 / 53. AE. SABH. I. 42 / 3033; 57 / 4012. AE. SMHD. II. 114 / 9668. A. MKT. 55 / 28; A. MKT. NZD. 462 / 5. BEO. 4568 / 342559; 3417 / 256266; 975 / 78; 2038 / 152838; 2038 / 152838; 2057 / 154216; 2117 / 158772; 4620 / 346492; 3756 / 281684; 3709 / 278109; 3719 / 278868; 3786 / 283938; 4583 / 343672; 3419 / 256378; 3428 / 257086; 4565 / 342316; 4568 / 342559; 2147 / 160995; 3417 / 256250; 3611 / 270779; 2179 / 163386; 3421 / 256501; 3421 / 256501; 3927 / 294500; 3927 / 294500; 4050 / 303731; 1081 / 81072. C. ADL. 101/6090; 3 / 168; 79 / 4752. C. AS. 813 / 34558. C. BLD. 112 / 5570. C. MF. 2 / 94; 176 / 8795. DH. MKT. 2640 / 8; 2647 / 3; 1763 / 129; 1760 / 136; 1503 / 20; 1752 / 39; 1760 / 136; 1807 / 81. DH. SAİDd. No. 4 / 194 lef 99, sayfa 194. DH. SYS. 123-12 / 35. DH. ŞFR. 174 / 99 8; HAT. 282 / 16842; 284 / 17038; 281 / 16695; 1320 / 51489. HR. MA. 1105/91. HR. SYS. No. 2264 / 2. HSD. CB. 3 / 52. İ. DH. 1019 / 80436; 1062 / 83370; 462 / 5; 498 / 33885; 558 / 38862; 825 / 66458; 901 / 71653; 1019 / 80409; 1118 / 87442; 1211 / 94837; 1295-3 / 102162; 1138 / 88827; 1295-2 / 101921.İ.DHH.1117 / 87333. İ. HUS. 74 / 15; 107 / 66. İ. İLM. 6 / 17. İ.TAL. 90 / 36; 56 / 4; 214 / 71. İ. ML. No. 25 / 26; İMMS. 16 / 644; 16 / 644; 105 / 4473; 191 / 2. KMS. 27/2; MB. İ. 74 / 173; MB. İ. 82 / 150; MB. İ. 72 / 158. ML. EEM. No.186 / 4; 198 / 92; 212 / 63; 221 / 54; 113 / 54. MMS.105 / 4477. MŞH. FTV. 1 / 170. MV. 44 / 40; 261 / 18; 140 / 47. ŞD. 2800 / 39; 2447 / 4; 2800 / 39; 2441 / 15; 458 / 15; 902 / 1; 2562 / 29. BOA. TSMA. e. 605 / 85. Y. A. HUS. 22. Y. A. RES. 30 / 18. Y. MTV. No. 311 / 158. Y. EE. 75 / 39; 75 / 24. Y. MTV. No. 25 / 52; 164 / 224. Y. PRK. AZJ. 28 / 75; 17 / 50. Y. PRK. BŞK. 36 / 60.YPRK. MŞ. 2 / 36; 1 / 40; Y. PRK. SRN. No. 2 / 39; 14 / 26; 14 / 30; 14/8; Y. PRK. UM. No. 40 / 95. ZB. 622 / 1, 24; 486 / 146; 327 / 109; 486/141.

Ulema Sicil Dosyaları, İSAM Kütüphanesi Veri Tabanı, No. 1191.
Beşiktaş Şeriyye Sicili. 192. Defter 90/2. 17 Aralık 1894.

Gazeteler

Akşam Gazetesi, 16 Şubat 1941.

"Gayrimenkul Satış İlanı", **Akşam Gazetesi**, 4 Nisan 1939, 15. 31.05.1941.

"İstanbul Emniyet Sandığı Müdürlüğünden", **Akşam Gazetesi**, 22. 03. 1947.

"Boğaziçinin Anadolu Sahili Nasıl İmar Edilecek", **Vakit Gazetesi**, 02. 05. 1941.

"Gayrimenkul Satış İlanı", **Akşam Gazetesi**, 06. 12. 1941.

"Emniyet Sandığı Emlâk Müzayedesi Katî Karar İlanı", **Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi**, 23. 04. 1932, 7. / 04. 06. 1932.

Cavid Bey, "Felâket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi". **Tanin Gazetesi,** 3 Ekim 1945.

Cavid Bey. "Felâket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi". **Tanin Gazetesi,** 28 Ekim 1945.

Cavid Bey. "Felâket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi". **Tanin Gazetesi,** 31 Ekim 1945.

İrtem, Süleyman Kâni. "Saray ve Bab-ı Âli'nin İç Yüzü", **Akşam Gazetesi**, 31 Nisan 1938.

N. A. Küçüka, "Üç Ölünün Arkasından", **Ulus**, 24. 05. 1939.

Semih Mümtaz S. "Evvel Zaman İçinde İkinci Hamid'in Şeyhülislamlarından Birkaç Sima", **Akşam Gazetesi"**, 03. 09. 1946.

"20 yıl Evvelki Hâkimiyet-i Milliye", **Ulus Gazetesi**, 17. 03. 1942.

Takvim-i Vekayi, 18 Şaban 1330/19 Temmuz 1328.

Kitaplar/ Tezler/ /Makalaler

Ababay, Dürin. "Üryanizadeler Çılgın Bir Osmanlı Ailesi". **Tarih Dergisi**. s. 4 (2014): 86-91.

Abdurrahman Şeref Efendi. **Tarih Musahabeleri**. Sad. Enver Koray. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Ahmad, Feroz. **İttihat ve Terakki 1908-1914**. çev. Nuran Yavuz. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.

Ahmad, Feroz. **Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918**. çev. Tansel Demirel. ed, Ali Berktay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.

Ahmed Cevdet Paşa. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi.** ed. Mustafa Güçlükol, Bilge Bozkurt, c. 1. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Ahmed İzzet Paşa. **Feryadım**. İstanbul: Nehir Yayınları, 1992.

Ahmet Rüstem Bey. **Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi**. çev. Cengiz Aydın. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2001.

Akgündüz, Murat. "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlığa Bağlı Bir Birim Olarak Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye". **Ekev Akademi Dergisi**. c. 8, s. 21 (2004):167-172.

Akol, Bülent. "Bitlis Tarihinde İz Bırakan Bazı Mutasavvıflar". **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. c. 9. s.1 (2020): 58-66.

Akpınar, Mahmut. "Viyana Yoluyla Batı Diplomasisi". **Cumhuriyet Ü. Fen Edebiyat Dergisi sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. c. 46. s.1 (2022): 1-17

Akpolat, Mustafa Servet. "Fransız Kökenli Levanten MimarAlexandre Vallaury". Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,1991.

Aksun, Ziya Nur. **Osmanlı Tarihi / Osmanlı Devleti'nin Tahlilli, Tenkidli Siyasî Tarihi**. c. 6. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994.

Aktaş, Necati. "Âmedci". **İslam Ansiklopedisi**. c. 3. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991: 12.

Akyıldız, Ali. **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**. ed. Tansel Güney. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Akyıldız, Ali. "II. Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı". **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi.** ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, 2012: 61-73.

Akyıldız, Ali. "İnsanı Yazmak: 19 Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme". **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**. s. 50 (2017): 219-242.

Akyıldız, Ali. "Sarraflık". **İslam Ansiklopedisi**. c. 36. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009: 163-165.

Akyıldız, Ali. **Tanzimat Dönemi, Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1839-1856).** İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Ali Haydar Mithat. **Hâtıralarım 1872-1946.** İstanbul: Güler Basımevi, 1946.

Ali Rıza- Mehmed Galib. **Geçen Asırda Devlet Adamlarımız II/ XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli**. haz. Fahri Çetin Derin. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.

Ali Said. **Saray Hatıraları / Sultan Abdülhamid'in Hayatı**. Haz. Ahmet Nezih Galitekin. İstanbul: Nehir Yayınları, 1994.

Altunsu, Abdülkadir. **Osmanlı Şeyhülislâmları**. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.

Altıntaş, Yusuf Ziya. "Çanakkale Cephesinde Alman Bahriyeliler". Doktora Tezi. İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2022.

Apaydın, H. Yunus. "İctihad". **İslam Ansiklopedisi**. c. 21. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000: 432-445.

Ardıç, Nurullah. "Osmanlı'nın Son Döneminde Sekülerleşme ve Şeyhülislamın Statüsü". **İmparatorluğun Son Asrında Osmanlılar: Kurumlar, İnsanlar, Kaynaklar**. ed. Fatih Bozkurt, Burhan Çağlar. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021: 82-97.

Arslan, Ahmet Turan. "Vasiyetnâme". **İslam Ansiklopedisi**. c. 42. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012: 556-558.

Arslan, Hülya. "Son Bostancıbaşı Defterine Göre Boğaziçi ve Haliç Sahilleri". Yüksek Lisans Tezi. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2019.

Artan, Tülay. "Eyüp". **İslam Ansiklopedisi**. c.12. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995: 1-6.

Artuk, İbrahim. "Nişan". **İslam Ansiklopedisi**. c. 33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007: 154-156.

Âsaf Halet Çelebi'nin Defter-i Meşâhir'i. haz. İsmail Kara- E. Nedret İşli-Yusuf Çağlar. 1. bs. İstanbul: Zaman Kitap, 2006.

Aslan, Gürbüz. "Ahmed Tevfik Paşa Hükümetleri'nin Sulh Hazırlıkları (11 Kasım 1918-3 Mart 1919)." **3. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı.** Ankara: Son Çağ Yayıncılık, 2018: 385-399.

Atçıl, Abdurrahman. **Âlimler ve Sultanlar**. terc. Gürzat Kami. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Atçıl, Abdurrahman. "Osmanlı Devleti'nin Ulemâsı /Osmanlı Âlim Bürokratlar Sınıfı (1453-1600)". **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası**. ed. Ömer Mahir Alper, Müstakim Arıcı. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015: 265-283.

Atçıl, Abdurrahman. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi ve Ulema". **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**. s. 36 (2017): 1-20.

Aydemir, Şevket Süreyya. **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)**. c. 3. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1985.

Aydın, Bilgin, İlhami Yurdakul, İsmail Kurt. **Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu.** İstanbul: İSAM, 2006.

Aydın, Mehmet Akif. "Anayasa", **İslam Ansiklopedisi,** c. 3 (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991): 153-164.

Aynî, Mehmet Ali. **Hatıralar**, haz. İsmail Dervişoğlu (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009.

Bahriyede Zafer Haberi (Rehber-i Muzafferiyyât-ı Bahriye) / II. Abdülhamid Devrinde Zırhlı Gemiler ve Deniz Muharebe Doktrinleri) Miralay Ahmet Muhtar Paşa. haz. Ali Fuat Örenç, ed. Emir Yener. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.

Bayur, Hikmet. "Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa'nın Siyasal Durumu". **Belleten Dergisi**. c. 35, s. 137 (1971): 61-117.

Bayur, Hilmi Kâmil. **Sadrazam Kâmil Paşa -Siyasî Hayatı-**. Ankara: Sanat Basımevi, 1954.

Bein, Amit. **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti / Değişimin Failleri ve Türkiye Cumhuriyeti**. çev. Bülent Üçpunar. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

Belen, Fahri. **XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti**. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973.

Belge, Murat. "Türkiye'de Siyasi düşüncenin Ana Çizgileri". **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce / Dönemler ve Zihniyetler**. ed. Tanıl bora, Murat Güntekingil. c. 9. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Bereketzâde İsmail Hakkı. **Yâd-ı Mâzi.** haz. Mümtaz Habib Güven. İstanbul: Nehir Yayınları, 1997.

Beşirli, Mehmet. "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Ordusunun Top Mühimmatı Alımında Pazar Mücadelesi: Alman Frederich Krupp Firması ve Rakipleri". **Türkiyat Araştırma Dergisi**, 15 (2004):169-203.

Beşirli, Mehmet. "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları". **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.** c. I, s. 16 (2004): 121-139.

Beyazıt, Yasemin. "Tanzimat Devri Şeyhülislamlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumundaki İstihdam Sorunu". **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**. s. 54 (2010): 53-72.

Beydilli, Kemal. "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islahat Düşünceleri". **İlmî Araştırmalar Dergisi,** s. 8 (1999): 25-65.

Bir Devlet Adamının Mehmed Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 1. haz. F. Rezan Hürmen. İstanbul: Arma Yayınları, 1993.

Bilici, Faruk. "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Döneminde Türk Uleması", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarih Kongresi: Tebliğler". 21-25 Ağustos 1989.** Ankara: TTK Basımevi, 1990: 709-719.

Birinci, Ali. "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu". **Türkler**. c. 13 (2002): 193-211.

Birinci, Ali. **Tarih Yolunda Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli**. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.

Birsel, Salâh. **Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi**. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982.

Bora, Tanıl, Bayram Şen. "Saklı Bir Ayrışma Ekseni; Rumeliler –Anadolulular", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce / Dönemler ve Zihniyetler.** ed. Tanıl Bora, Murat Güntekingil. c. 9. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Borak, Sadi. "31 Mart Vak'asının Çıkış Nedenleri Üzerine Çeşitli Yorumlar ve Atatürk ve Hareket Ordusu Üzerine Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Bir Makalesi". **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**. c. 8, s. 23 (1992): 357-378.

Bostan, M. Hanefî. **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa**. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1992.

Bozkurt, Nebi, Mustafa Sabri Küçükaşçı. "Mescid-i Harâm", **TDV İslam Ansiklopedisi**. c. 29. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2004: 273-277.

Bouquet, Oliver. "Hâlâ Osmanlı Modernleşmesinden Söz Etmeye Gerek Var mı?". **Devlet Olma Zanaatı / Osmanlı'dan Bugüne Kamu İcraatı**. der. Marc Aymes-Benjamın Gourısse, Elıse Massıcard. çev. Ali Berktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Bursalı Mehmed Tâhir Bey. **Osmanlı Müellifleri.** haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen. c. 2. İstanbul: Meral Yayınevi.

Buzpınar, Tufan. "Esad Efendi Uryânîzâde". **İslam Ansiklopedisi**. c. 11. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995: 346.

Bürokrat Tevfik Biren'in Sultan II. Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları. haz. Fatma Rezan Hürmen, c. II. İstanbul: Pınar Yayınları, 2006.

Can, Mustafa. "Klasik Dönem Osmanlı Toplum Yapısı". **Osmanlı Toplum Yapısı ve Millet Sistemi".** ed. Nejla Günay. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.

Cemal Paşa. **Hatıralar**. yay. Haz. Behçet Cemal. İstanbul: Selek Yayınları, 1959.

Cici, Recep. "İmamzâde Esad Efendi". **İslam Ansiklopedisi**. c. 22. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000: 211-212.

Cihan, Ahmet. "Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması (1770-1876)". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

Civan, Celil. **İstanbul'un 100 Türbesi**. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. 2013.

Crozat, Ch. **Şûrâ-yı Devlet Kanunu**. asist. Ferit H. Saymen. İstanbul: İstanbul Ü. Hukuk Talebesi Cemiyeti Neşriyatından, 1935.

Çavdar, Tevfik. **Talât Paşa/ Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.

Çeken, Çiğdem Kavak. "İstanbul Ahkâm Defterlerinde Yer Alan Tarımsal Faaliyetlerle İlgili Hükümlerin Tahlili (1800-1875)". **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. c. 20. s.32 (2015):155-190.

Çelebi, İlyas. "Uryânî Osman Efendi". **İslam Ansiklopedisi,** c. EK-2. 3. bs. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2019: 624-625.

Çetinsaya, Gökhan, Ş. Tufan Buzpınar. "Midhat Paşa" **TDV İslâm Ansiklopedisi**. c. 30. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Çetin, Atilla. "Tunuslu Hayreddin Paşa". **İslam Ansiklopedisi**. c. 17. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998: 57-60.

Çetinsaya, Gökhan. "İkinci Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi". **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**. s. 47 (2006): 353-409.

Danişmend, İsmail Hâmi. **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**. c. 4. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

Danişmend, İsmail Hâmi. **Osmanlı Devlet Erkânı.** İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

Demirel, Fatmagül. **Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914).** İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007.

Demirel, Fatmagül. "Adliye Nezaretinin Teşkilat Tarihçesi". **Adâlet Kitabı.** ed. Halil İnalcık, Bülent Arı, Selim Aslantaş. Ankara: Kadim Yayınları, 2012: 331-360.

Demirel, Fatmagül "Osmanlı Hukuk Sisteminde Adli Sicil Uygulaması" **OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,** s.29 (2011):83-91.

Demirel, Fatmagül. "Sultan II. Abdülhamid'in Mirası Memleket Sandıkları'ndan Ziraat Bankası'na". **Sultan II. Abdülhamid'in Mirası / İstanbul'da Kamu Binaları.** İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2011: 97-103.

Deringil, Selim. **İktidarın Sembolleri ve ideoloji II. Abdülhamid Dönem (1876-1909)**. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Derviş Kaptanzâde Ali Necati. **İttihad'ın İç Yüzü Cinayât-ı İttihadiyeden Bir Nebze**. haz. Kudret Emiroğlu. İstanbul: Heyemola Yayınları, 2010.

Dilbaz, Mahmut. "II. Mahmud'un Askerî Islahatlarına Dair Tercüme Bir Müdafaanâme: el-Kevkebü'l-Mes'ûd fî Kevkebeti'l-Cünûd". **Dîvân Dergisi**, c. 16, s. 31 (2011): 175-200.

Doğan, Nazire. "İlmiye Tekaüd Sandığı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri". **Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmaları Dergisi**. c. 5. s.10 (2021): 43-52.

Doğan, Necmettin. "Patrimonyalizm Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım". **Liberal Düşünce Dergisi**. s. 64 (2011): 161-184.

Doğru, Cem. "Birinci Dünya Savaşı Döneminde Ekonomide Bir Kurumsallaşma Çabası: İaşe Nezareti". **Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**. s. 2 (2009):1-24.

Duman, Doğan. "31 Mart Vak'ası'nın İki Öncü Habercisi: Kör Ali ve Beşiktaş Olayları". **International Journal of Social Science**. No. 42 (2016): 95-112.

Duru, Kâzım Nami. **İttihat ve Terakki Hatıralarım**. İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1957.

Düstur. c. 8. Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası, 1943.

Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri/Padişah ve Şehzadeler, Kadın, Asker. haz. Mustafa Gündüz Musa Bardak. Ankara: Divan Kitap Yayınları, 2011.

Ekinci**,** Ekrem Buğra. **Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası).** İstanbul: Arı-Sanat Yayınları, 2004.

El Hamel, Chouki. **Black Morocco /A History of Slavery, Race, and Islam**. Unıted States of America: Cambridge Unıversity Press, 2013.

Elaldı, Mehmed. "Bursalı İbrahin Râzî Divanı'ndaki Tarih Manzumeleri". **İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi**. c. 17. s. 34 (2019): 385-401.

Eldem, Edhem. **İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişan ve Madalyalar Tarihi**. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşivi ve Araştırma Merkezi, 2004.

Emecen, Feridun. "Atıyye-i Seniyye", **İslam Ansiklopedisi**, c. 64. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991: 64.

Eraslan, Zeki. "Cumhuriyet Türkiye'sine Geçiş Sürecinde Şûrâ-yı Devlet". **Belleten**. c. 85. s. 394 (2021): 1025-1071.

Eraslan, Cezmi. **II. Abdülhamid ve İslam Birliği /Osmanlı Devleti'nin İslâm Siyaseti**. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992.

Eraslan, Sadık. **Meşihat-ı İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye/Osmanlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı**. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

Eraslan, Zeki. **Şûrâ-yı Devletten Danıştaya Yapısal ve Fonksiyonel Dönüşüm (1868-1922).** Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Erıckson, Edward J. **Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu**. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.

Erickson, Edward J. **Osmanlılar ve Ermeniler / Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi**. çev. İbrahim Türkmen İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtlâliyyesi. haz. H. Erdoğan Cengiz. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.

Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri / Meşrutiyetten Önce ve Sonra. haz. Mehmet Kanar. İstanbul: Der Yayınevi, 2001.

Erüreten, Metin. **Osmanlı Madalyaları ve Nişanları**. çev. Erhan Uzsay. İstanbul: DMC, 2001.

Eyice, Semavi. "Empire". **İslam Ansiklopedisi.** c. 11. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995: 159-163.

Fortna, Benjamin C. Educatıon fort he Empire: Ottoman State Secondary Schools During the Reıgn of Sultan Abdülhamid II (1876-1909), A Dissertation Submitted to the Faculty of the Division of the Humanities ın Candidacy fort he Degree of Doctor of Phılosophy. The University of Chıcago, 1997.

Fortna, Benjamin C. **Mekteb-i Hümâyûn / Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim**. çev. Pelin Siral. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Gazel, Ahmet Ali. "İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Fırkası'nı Bölünme Noktasına Getiren Hizb-i Cedid Hareketi". **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, s.16 (2001): 259-269.

Gazel, Ahmet Ali Şaban Ortak. "İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927). **Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.** c. 7. s. 1 (2006): 223-256.

Gedikli, Fethi. **Osmanlı Hukuku -Makaleler-.** İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2012.

Gencer, Ali İhsan. "**Osmanlı'dan Cumhuriyet'e" Sosyo-Kültürel Siyasi Yansımalar**. haz. Gülden Sarıyıldız, Fatma Ürekli, Recep Karacakaya, Neriman E. Hacısalihoğlu. İstanbul: Derin Yayınları, 2015.

Gencer, Bedri. **Gelenekten Modernliğe Osmanlı**. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.

Gök, Necdet. **Osmanlılar I; Devlet Bürokrasi, Teşkilat- Diplomatika**. İstanbul: Kriter, 2016.

Gör, Emre. **Abdülhamid Döneminde İstihbarat/Mutlakıyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri (1876-1909)**. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2019.

Gülsoy, Ufuk. "Gerçekleşen Bir Rüya: Hicaz Demiryolu". **Yeni Türkiye.** c. 6, s. 701 [Osmanlı Özel Sayısı] (2000): 322-327.

Gündüz, Mustafa. "Son dönem Osmanlı Aydınlarının Yeni Birey ve Toplum Oluşturma Düşünceleri". **Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi**, s. 51 (2008): 451-463.

Gündüz, Mustafa. "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar". **TALID** c. 6. s.12 (2008): 243-286.

Gündüz, Mustafa. **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları /İçtihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler**. ed. Dursun Ayan. İstanbul, Lotus Yayınevi, 2007.

Gümrükçüoğlu, Saliha Okur. "Meşîhat Makamının Bir Dairesi: Fetvahâne-i Âlî". **Din ve Hayat Dergisi**, s. 34 (2018): 32-37.

Gür, A. Refik. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi.** haz. M. Nihat Aryol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.

Hacısalihoğlu, Mehmet. "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Balkan Politikaları". **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**. ed. Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay. İstanbul: TBMM Millî Saraylar Yayını, 2017: 112-124.

Hayta, Necdet. "I. Dünya Savaşı'na Giden Yolda 1908 Reval Mülakatı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri". **100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu.** haz. Aynur Yavuz Akengin, Selcan Koçaslan. 03-95 Kasım 2014, Budapeşte: 2014: 17-35.

Haytoğlu, Ercan. "II. Meşrutiyet Döneminde Öldürülen Bir Hafiye: Ferik İsmail Mahir Paşa". **Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı**. ed. Mithat Aydın- Süleyman İnan. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2020: 523-561.

Halıcı, Şaduman. "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Siyasal Bölünme: Hizb-i Cedid". **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. 6, s. 11 (2007): 73-109.

Hanilçe, Murat, İlyas Ak. "İstanbul Gazetelerinin Başyazarlarının Kaleminden 31 Mart Vak'ası Öncesi ve Sonrası". **Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**. s. 2, (2018): 1-31.

Hanioğlu, M. Şükrü. **Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük' (1889-1902) I**. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Hanioğlu, M. Şükrü. "Genesis Of The Young Turk Revolutıon of 1908". **The Jornal of Ottoman Studies III**. ed. Halil İnalcık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry (1982): 277-285.

Hanioğlu, M. Şükrü. "İttihat ve Terakkî Cemiyeti". **DİA** c. 23 İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001: 476-488.

Hanioğlu, M. Şükrü. "Meşrutiyet". **DİA**. c. 29. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2004: 388-393.

Heyd, Uriel. **Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine –Makaleler-**. terc. Ferhat Koca. Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002.

Hüseyin Kâzım Kadri. **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**. haz. İsmail Kara. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1991.

Hüseyin Nazım Paşa. **Hatıralarım.** ed. İsmail Demirci. İstanbul: Selis Kitaplar, 2007.

Genim, Sinan. "Kuzguncuk Üryanizâde Ahmed Esad Efendi Mescidi", **Şehir ve Kültür.** s. 68 (2020): 10-13.

Gök, Necdet. **Osmanlılar I; Devlet Bürokrasi, Teşkilat- Diplomatika**. İstanbul: Kriter, 2016.

Günday, A. Faik Hurşit. **Hayatım ve Hatıralarım**. İstanbul: Çelikcilt Matbaası, 1969.

Hürmen, F. Rezan. **Mehmed Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 2**. haz. F. Rezan Hürmen. İstanbul: Arma Yayınları, 1993.

Hüseyin Kâzım Kadri. **Balkanlardan Hicaz'a İmparatorluğun Tasfiyesi 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici**. sad. Kudret Büyükcoşkun. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.

Hüseyin Kâzım Kadri. **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**. haz. İsmail Kara İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1991.

Işık, İhsan. "Süleyman Celâleddin". **Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi**. c. 8. Ankara: Elvan Yayınları, 2006.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal. **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1969.

İbretnümâ / Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler. haz. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: TTK Yayınları, 1968.

İlkin, Selim. "Câvid Bey". **İslam Ansiklopedisi**. c. 7. İstanbul: Diyanet Vakfı yayınları, 1993: 175-176.

İlmiye Sâlnâmesi. haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş. Ankara: İşaret Yayınları, 1998.

II. Meşrutiyet'in İlânı Otuzbir Mart Hadisesi. haz. Faik Reşit Unat. Ankara: TTK, 1985.

İnalcık, Halil. **Kuruluş Dönemi (1302-1481) Osmanlı Sultanları**. 3. bs. İstanbul: İSAM yayınları, 2013.

İnalcık, Halil. **Osmanlı'da Devlet Hukuk ve Adâlet**. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.

İpşirli, Mehmet. "Ahmed Muhtar Beyefendi, Molla Bey".**DİA.** c. 2. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1989:105

İpşirli, Mehmet. "Danişmend". **İslam Ansiklopedisi**. c. 8. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993: 464-465.

İpşirli, Mehmet. **Osmanlı İlmiyesi.** İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.

İrtem, Süleyman Kâni. **Bilinmeyen Abdülhamid**. haz. Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 2003.

İrtem, Süleyman Kâni. **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu /Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**. haz. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 2003.

İsmail Kemal Bey'in Hatıratı. ed. Sommervılle Story. çev. Adnan İslamoğulları, Rubin Hoxha. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.

İttihat ve Terakki'nin Son Yılları / 1916 Kongresi Zabıtları. sad. Eşref Yağcıoğlu. İstanbul: Nehir Yayınları, 1992.

Kâmil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları: Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri. haz. Gül Çağalı-Güven. 2. bs. İstanbul: Arba Araştırma Basım Yayın, 1991.

Kâmil Paşa. **Sadrazam Kâmil Paşa -Siyasi Hayatı-**. yaz. Hilmi Kâmil Bayur. Ankara: Sanat Basımevi, 1954.

Kansu, Aykut. **1908 Devrimi**. çev. Ayda Erbal**.** İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Kara, İsmail. "Elmalılı Hamdi Efendi ve Halifelik". **Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, 4-6 Eylül 1993**. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993:19-35.

Kara, İsmail. **İslamcıların Siyasi Görüşleri**. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Kara, İsmail. "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler -II Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş!-". **Divan: İlmî Araştırmalar**. c. 4. s. 7 (1999): 65-75.

Karpat, Kemal H. **İslam'ın Siyasallaşması / Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**. çev. Şiar Yalçın. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001.

Karpat, Kemal. **Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din**. haz. Güneş Ayas. İstanbul: Timaş, 2007.

Karpat, Kemal. **Osmanlı Modernleşmesi; Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus.** çev. Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.

Karpat, Kemal. **Türk Demokrasi Tarihi / Sosyal, Kültür, Ekonomik Temeller.** ed. Neval Akbıyık. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Kazıcı, Ziya. **Osmanlı Devleti'nde Toplum Yapısı**. ed. Rahime Demir. İstanbul: Bilge Yayınları, 2003.

Kendi Mektuplarında Enver Paşa. haz. Şükrü Hanioğlu. İstanbul, Der Yayınları, 1989.

Koca, Ferhat. "Osmanlılarda Meşîhat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne". **İLAM Araştırma Dergisi**. c. 2. s.1 (1997):133-152.

Koç, Yunus. "Nüfus". **DİA**. c. 33. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007: 294-299.

Kodaman, Bayram. **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası.** Ankara: Türk Kültürü Araştırma enstitüsü Yayınları, 1987**.**

Kodaman, Bayram. **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**. 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Koloğlu, Orhan. **Abdülhamid Gerçeği.** İstanbul: Eylül Yayınları, 2002.

Koloğlu, Orhan. "Hicaz Demiryolu (1900-1908) Amacı, Finansmanı, Sonucu". **Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri.** haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, (1995): 289-334.

Koloğlu, Orhan. **Osmanlı-İtalya Libya Savaşında İttihatçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal.** İstanbul: Ümit yayıncılık, 1999.

Koyuncu, Aşkın. "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde Şarkî Rumeli Nüfusu". **Avrasya Etüdleri Dergisi**. c. 44. s. 2 (2013): 177-208.

Köksal, Osman. "Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere Dair II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Layiha". **OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**. s.19 (2006): 283-341.

Kuneralp, Sinan. **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922); Prosopografik Rehber**. İstanbul: İsis Yayınları, 1999.

Kuran, Ahmed Bedevî. **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**. ed. Ali Berktay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

Kurşun, Zekeriya. "İbrâhim Hakkı Paşa". **DİA**. c. 21. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000: 311-314.

Küçük, Cevdet. "Bâbıâli Baskını". **DİA.** c. 4. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991: 389-390.

Mahmud. **Mebusana Takdim Olunan Hafiyelerin Listesi Yahut İstanbul'da Kimler Hafiyelik Etmiş.** 1326. 1. Cüz, İSAM.

Majer, Hans Georg. “On The Economic Situation of the Ottoman Ulema”. **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebliğler, 21-25 Ağustos 1989.** Ankara: TTK Basımevi, 1990: 635-642.

Mardin, Şerif. “Hıstorıcal Determinants of Stratıficatıon: Social Class and Class Conscıousness ın Turkey”. **AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**. c. 22. s. 4 (1967): 111-142.

Mardin, Şerif. **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**. çev. Mümtaz’er Türköne vd. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Mardin, Şerif. **Türk Modernleşmesi; Makaleler: IV**. İstanbul: iletişim Yayınları, 1991.

Mayakon, İsmail Müştak. **Yıldızda Neler Gördüm?** İstanbul: Sertel Matbaası, 1940.

Mehmed Memduh. **Tanzimattan Meşrutiyete 2**. haz. Ahmet Nezih Galitekin. İstanbul: Nehir Yayınları, 1995.

Mehmet Selâhattin. **Bildiklerim**. haz. Ali Birinci, Cüneyd Okay. Ankara: Vadi Yayınları, 2006.

Mehmed Selâhaddin Bey. **İttihat ve Terakki’nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti’nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim.** sad. Ahmed Varol. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1989.

Mehmed Süreyya. **Sicill-i Osmanî**. çev. Seyit Ali Kahraman. haz. Nuri Akbayar. c. 2 İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Mehmed Süreyya. **Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye III**. haz. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Metin Hülâgü. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996.

Mehmed Tevfik Bey (Biren). II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 2. haz. F. Rezan Hürmen. 1. bs. İstanbul: Arma Yayınları, 1993.

Menteşe, Halil. **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları**. haz. Orhan Birgit. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

Mevlânzâde Rıfat. **31 Mart Bir İhtilalin Hikâyesi.** sad. Berîre Ülgenci. İstanbul: Pınar Yayınları, 1996.

Mevlânzâde Rıfat. **Türkiye İnkılâbının İç Yüzü**. haz. Metin Hasırcı. İstanbul: Pınar Yayınları, 1993.

Midhat Paşa’nın Hatıraları, Yıldız Mahkemesi ve Tâif Zindanı. haz. Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 1997.

Muhtesibzâde Mehmed Hâki. **Mecma’u’l-Eşrâf; Hâki’nin Şakâ’ik Tercümesi**. haz. Mehmed Yunus Yazıcı. ed. Derya Örs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.

Mustafa Ragıp. **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi**. ed. Ö. Andaç Uğurlu. 2. bs. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2004.

Muzakkir, Muhamad Rofiq. "Tradition and Modernity in the Ulama's Discourse on Usurpation of Power". PHD Thesis, Arizona State University, 2022.

Nur, Dr. Rıza. **Cemiyet-i Hafiyye**. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Klasik dönem Osmanlı Düşünce Hayatı". **Türkler 11**. ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. Ankara: Türkiye Yayınları, 2002:15-26.

Olgun, Kenan. "Asker Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası Halaskâr Zabitân Grubu ve Faaliyetleri". **İlmî Araştırmalar**. s. 7 (1999): 157-175.

"XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler ve Ermeni Sorunu (VI)". **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın.** s. 49 (2001): 27-34.

Ortaylı, İlber. **İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.

Ortaylı, İlber. **Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı**. ed. Ali Berktay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007.

Ortaylı, İlber. **Osmanlı Toplumunda Aile.** İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000.

"XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler ve Ermeni Sorunu (VI)". **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın.** s.49 (2001): 47-51.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk. Yay. No. 97. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Osmanoğlu, Şâdiye. **Hayatımın Tatlı ve Acı Günleri**. İstanbul: Bedir Yayınları, 1966.

Öke, Mim Kemal. **II. Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Meselesi**. İstanbul: Kervan Yayınları, 1981.

Örikağasızâde Hasan Sırrı. **Sultan Abdülhamid Devri Hatıraları ve Saray İdaresi**. haz. Ali Adem Yörük. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.

Özcan, Abdülkadir. "Balkan ve I. Dünya Savaşlarında Hizmeti Geçen Bir Hayır Kurumu: Müdafa'a-i Milliye Cem'iyeti". **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan**. (1981): 269-296.

Özcan, Azmi. "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti". **DİA**. c. 23. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001: 475-476.

Özcan. Azmi "Sultan II. Abdülhamid", **Türkler 12**. ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 909-930.

Özcan, Tahsin. "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları". **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.** s. 14 (2006): 103-121.

Özen, Şükrü. "İstislâh".**DİA**. c. 23. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001: 383-388.

Özkan, Selim Hilmi. "Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Diasporası [1890-1915]". **IBAD Sosyal Bilimler Dergisi**. s. 13 (2022): 579-598.

Özkan, Selim Hilmi. **Osmanlı Devleti ve Diplomasisi**. ed. Raşit Gündoğdu. İstanbul: İdeal Yayıncılık, 2017.

Özkan, Selim Hilmi. "Reasons for Migration of Armenians in the Ottoman Empire Before 1915". **African and Asian Studies**. s. 19 (2020): 282-305.

Özkorkut, Nevin Ünal. "Savcılık, Avukatlık ve Noterlik Kurumlarının Osmanlı Devleti'ne Girişi". **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. c. I-II, 4(2003):147-154.

Özlü, Nilay. "Dönüşen Beyoğlu Üzerine Notlar: Cercle d'Orient ve Emek Sineması Örneği", **Mimarist Mimarlık Kültür Dergisi**. s. 57 (2016): 24-30.

Öztürk, Said. "Kassam". **DİA**. c. 24. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Pakalın, Mehmed Zeki. **Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi**. c. 4. haz. Hava Selçuk. Ankara: TTK Yayınları, 2008.

Pamuk, Şevket. **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, ed. Ali Berktay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021.

Polat, Ü Gülsüm. "Mehmet Cavid Bey (1875-1926)". **Atatürk Ansiklopedisi**. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr [12. 05. 2022].

Ramsaur, JR. Ernest Edmondson. **Jön Türkler ve 1908 İhtilâli**. çev. Nuran Ülken. İstanbul: Sander Yayınları, 1972.

Rey, Ahmet Reşit. **İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)**. haz. Nur Özmel Akın, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.

Rus Dışişleri Arşivi'nin Gizli belgelerinde Osmanlı'nın Cihan Harbi'ne Girişi. çev. haz. Azad Ağaoğlu. İstanbul: Ötüken yayınları, 2006.

Sabis, Ali İhsan. **Harp Hatıralarım/Birinci Cihan Harbi**. c.1. İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.

Sadrazam Ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü. İstanbul: Arba Yayınları, 1988.

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası /Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl. ed. Ahmet Hamdi Furat, Nilüfer Kalkan

Yorulmaz, Osman Sacid Arı. c. 1. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.

Said Halim Paşa. **Osmanlı İmparatorluğu ile Dünya Savaşı**. çev. Fatih Yücel. Ed. Ömer Hakan Özalp. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Said Paşa, Tahsin Paşa. **İkinci Meşrutiyet'in İlânı**. ed. Ö. Andaç Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2008.

Salt, Jeremy. **Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri 1878-1896**. çev. Kadriye Göksel. ed. Mehmet Bilgen. İstanbul: T&K Yayınları, 2015.

Salt, Jeremy. "Ermeni Tehciri: "Askerî Mecburiyet" Gerekçesi". **Ermeni Araştırmaları Dergisi**. 48 (2014): 65-75.

Sarığlu, Halil. "Ceyb-i Hümâyûn". **DİA.** c. 7. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993: 465-467.

Selçuk, Mustafa. "Osmanlı Genelkurmayının Gözüyle Devletin I. Cihan Harbine Girişi". **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti**. ed. Ali Arslan, Mustafa Selçuk. İstanbul: Kitabevi Yayınları: 2015: 33-45.

Semih Mümtaz. S. **Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler.** İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1948.

Sertel, Zekeriya. **Hatırladıklarım.** 5. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001.

Sezer, Cemal. Ömer Metin. "Balkan Savaşlarından Millî Mücadeleye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Yardım Faaliyetleri (1912-1922)". **Tarih Araştırmaları Dergisi**. c. 32, s. 54 (2013): 167-182.

Shefer- Mossensohn, Miri. **Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi**. ed. Cumhur Öztürk. çev. Kübra Oğuz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.

Simâvî, Lütfi. **Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**. haz. Fatih Akyüz, Fatih Tetik. ed. Fahrettin Gün. c. 2. Ankara: TBMM Millî Saraylar Yayınları, 2017.

Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler. ed. Mehmet Ali Ağaoğulları. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Somel, Selçuk Akşin. **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) / İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**. çev. Osman Yener. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi. haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal. Ankara: TTK, 1996.

Soyluer, Serdal. "Tüfekhane-i Âmire'yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü". **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, c. 52, (2018): 267-309.

Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı / [Küçük] Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtırâtı. haz. Mustafa Gündüz. c. 1. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.

Sunar, Lütfi. "Aydınlanma Döneminde Doğu'ya Bakış: Değişen İlgi ve Söylemler". **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, s. 24 (2012): 59-82.

Şenışık, Pınar. **Girit / Siyaset ve İsyan 1895-1898.** İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

Şeref, Abdurrahman. **Tarih konuşmaları**, haz. Eşref Eşrefoğlu. İstanbul: Kavram Yayınları, 1978.

Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, **Siyâsî Hâtıralar (1908-1913).** sad. Ziyâeddin Engin İstanbul: Tercüman Yayınları, 1978.

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım. haz. Selim Kutsan. İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.

Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi. **Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)**. haz. Ali Suat Ürgüplü. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.

Unan, Fahri. "Mevleviyet".**DİA**. c. 29. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004: 467-468.

Ünal, Uğur. "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askerî Mektepleri". **Türk Tarih Kurumu Belleten**. c. 73. s. 267 (2009): 581-604.

Tahsin Paşa. **Sultan II. Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları**. haz. Yüksel Kanar. ed. Hamdi Akyol. İstanbul: Kapı Yayınları, 2021.

Tansu, Samih Nafiz. **İttihat ve Terakki İçinde Dönenler.** İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1960.

Tansu, Samih Nafiz. **İki Devrin Perde Arkası**. anlatan: Hüsamedddin Ertürk. İstanbul: Pınar Yayınları, 1964.

Tanör, Bülent. **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980).** 3. bs. İstanbul: Afa Yayınları, 1996.

Talât Paşa. **Ermeni Vahşeti ve Osmanlı Devlet Raporu Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi (İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra) 1916**. ed. Ö. Andaç Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2005.

Tekin, Serkan. "Mukallidin İmanı Problemi ve Uryânî Osman Efendi'nin Eserlerinde Mukallidin İman Meselesi". **Anemon Sosyal Bilimler Dergisi.** c. 9. s. 6 (2021): 1911-1924

Temo, Dr. İbrahim. Ahmet Rıza. **Biz İttihatçılar**. ed. Ö. Andaç Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009.

Tevfik, Ebuzziya. **Yeni Osmanlılar Tarihi**. haz. Yakup Öztürk. İstanbul: Kapı Yayınları, 2019.

Tezcan, Baki. "Some Thoughts on the Politics of Early Ottoman Science", **Osmanlı Araştırmaları.** s. 36 (2010): 135-156.

Toprak, Zafer. "Cihan Harbi ve İstanbul'un İaşesi Sorunu". **Osmanlı İstanbulu VII**. ed. Feridun Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan. Ankara: TDV Yayın, 2021: 17-62.

Toprak, Zafer. "Osmanlı Bankası ve Tarihten İzler". **Toplumsal Tarih Dergisi.** (1998): 15-22.

Tukin, Cemal. "Girit". **DİA**. c. 14. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994: 85-93.

Tunalı, Ayten Can. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)". Doktora Tezi. Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Tunaya, Tarık Zafer. **Hürriyet'in İlanı İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar.** İstanbul: Baha Matbaası,1959.

Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye'de Siyasal Partiler / İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**. c. 1. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.

Türkmen, Zekeriya. "31 Mart İsyanı ve Osmanlı Meşrutiyetine İndirilen Darbe: Ordu-Siyaset İlişkilerine Sultan V. Mehmed Reşad Döneminden Bir Bakış". **Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi**. c. 2. İstanbul: TBMM Millî Saraylar, 2018: 518-564.

Türkmen, Zekeriya. "Osmanlı Ordusunun Siyasîleşme Sürecinde Önemli Bir Dönemeç: 31 Mart Ayaklanması". **Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan**. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2004: 369-411.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Keçeci Zade İzzet Molla". **Tarih Dünyası Dergisi.** c. 3, s. 24 (1951): 1003-1005.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.

Vak'a-nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi. c. 9. haz. Münir Aktepe. İstanbul: İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984.

Yaran, Rahmi. "Ömer Nasuhi Bilmen".**DİA**. c. 6. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993: 162-163.

Yavuz, Hulusi. "Adliye Nezâreti".**DİA**. c.1 İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1988: 389-390.

Yazıcı, Tahsin. Mehmet İpşirli. "Ferrâş"**DİA**. c. 12. İstanbul: Diyanet Vakfı yayınları, 1995: 408-409.

Yakıt, İsmail. “Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar”. **Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**. s. 6 (1999): 19-49.

Yakut, Esra. **Şeyhülislâmlık/Yenileşme Döneminde Devlet ve Din.** İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

Yakut, Esra. “19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bâb-ı Meşîhat”. **Ağa Kapısından Şeyhülislâmlığa İstanbul Müftülüğü**. ed. Ayhan Işık, Kâmil Büyüker. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019: 27-41.

Yakut, Esra. “Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlık Kurumu ve Bir Şeyhülislâm Olarak Mûsâ Kâzım Efendi”. **Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım Erzurum) -Tebliğler ve Müzakereler-**. ed. Ömer Kara. 2013: 125-146.

Yeşildağ, Abdussamed. “Şeyhulislam Mehmed Esad Efendi’nin Tahmîsleri ve Bânet Su’âd Tamîsine el-Uryânî Tarafından Yapılan Şerh”. Doktora Tezi. Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Yıldız, Esra. “Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Şeyhülislamlığın Bürokratik Yapısı”. Doktora Tezi, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2021.

Yılmaz, Yasin. **Son Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi**. İstanbul: Bir Yayıncılık, 2018.

Yurdakul, İlhami. Bilgin Aydın. “Şeyhülislamlık Kurumunun Tarihçesi, Kaynaklar ve İlgili Literatür”. **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**. c.12. s. 23 (2014): 379-417.

Yurdakul, İlhami. **İktidarın Ruhu**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.

Yurdakul, İlhami. “İlmiye Zadegânının (Beşik Ulemâsı) Atama İmtiyazı ve II. Meşrutiyet’teki Değişimi”. **Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi**. c.1. İstanbul: TBMM Millî Saraylar Yayını, 2018:172-184.

Yurdakul, İlhami. Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı’nın (Bâb-ı Meşihât) Yenileşme Süreci (1826-1878). Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004.

Yurdakul, İlhami. **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtında Reform (1826-1876).** İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Yüksel, Emrullah. “Birgivî”. **DİA**. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992: 191-194.

Zilfi, C. Madeline. **The Politics of Piety: The Ottoman Ulema In The Postclassical Age (1600-1800**). Minneapolis: Biblotheca Islamica, 1988.

EKLER

Ek-1

Bâb-ı Fetvâ-yı Sicil-i Ahvâl Şubesi'ne Mahsus Müddet-i Hizmet Cetveli
Şeyhülislâm Üryanizâde Merhum Ahmed Esad Efendi İbnü'l merhum Mehmed Said Efendi

Memurun İsmi ve şöhreti	**Tevellüd Tarihi**	**Hizmet-i Devlete Duhulü Tarihi (Hizmete Giriş Tarihi)**	**Son memuriyeti**	**İstid'a Tarihi**
Şeyhülislâm Üryanizade Merhum Ahmed Esad Efendi İbni'l-Merhum Mehmed Said Efendi		14 Safer 1255 (29 Nisan 1839)	Makam-ı Celîl Meşihât-ı İslâmiyye	28 Temmuz 1326 (10 Ağustos 1910)

An (den)	**İlâ (ye)**	**Müddet-i Memuriyeti**			**Müddet-i ma'zuliyeti**			**Unvan-ı Memuriyeti**	**Maaş-ı şehrisi**	**Mülahazât**
		Sene	**Ay**	**Gün**	**Sene**	**Ay**	**Gün**			
14 Şubat 1255	2 Teşrinisâni 1270	14	8	19				Müderrislik Maaşı	280	
3 Teşrinisâni 1270	1 Kanunisâni 1270					1	29			
2 Kanunisâni 1270	23 Kanunievvel 1271		11	21				Havâss-ı Refîa Mevleviyeti	4507	
23 Kanunievvel 1271	29 Teşrinisâni 1279				7	11	7			
30 Teşrinisâni 1279	17 Kanunisâni 1279	1	1	18				Rumeli Şer'iyye Başküttabllığı	1400	
18 Kanunisâni 1279	10 Mayıs 1271	1	4	13				Kassam-ı askeri memuriyeti	1500	

1 Haziran 1281	20 Kanunievvel 1281		2	20				Fetva Eminliği	5000	
20 Kanunievvel 1281	22 Şubat 1287									
22 Şubat 1287	Eylül 1287		5	8				Arpalık maaşı	3209 ve 75	
1 Teşrinievvel 1287	Teşrinisâni 1287		2					Arpalık maaşı	3049 ve 25	
1 Kanunievvel	Mayıs 1288		6					Arpalık maaşı	7199 ve 25	
1 Haziran 1288	Ağustos 1291	3	3					Arpalık maaşı	7210	
1 Eylül 1291	Ağustos 1293	2						Arpalık maaşı	7200	
1 Eylül 1293	Mart 1295	1	7					Arpalık maaşı	7500	
1 Nisan 1295	Ağustos 1295		5					Arpalık Mesned-i Celil-i Meşihat İslâmiye	46500	
1 Eylül 1295	Şubat 1295		6					Arpalık Mesned-i Celil-i Meşihat İslâmiye	41250	
1 Mart 1296	Ağustos 1296		6					Arpalık Mesned-i Celil-i Meşihat İslâmiye	25346	
1 Eylül 1296	12 Kanunievvel 1299	3	3	3				Arpalık Mesned-i Celil-i Meşihat İslâmiye	24768	
13 Kanunievvel 1299	5 Kanunisâni 1304	5		2				Arpalık Mesned-i Celil-i Meşihat İslâmiye	54015	
Tarihi Vefatı	Kanunisâni 1304	20	73	134	12	16	38			

Kuyuda muvafık olduğu tasdik kılındı 17 Şubat 1326[772]

[772] BOA. ŞD. 2800/39, lef 25, 10 Ağustos 1910.

Ek-2 Şeyhülislâm Esad Efendi Tarafından Hazırlanan İptidâ Mektepleri Ders Programı

Birinci Sene	
Elif bâ	Tekmil olmadıkça başka şey okutturulmayacaktır.
Amme cüzü	Hoca tarikiyle okutulacak ve tatil zamanından evvel yettiği hâlde yukarı cüzler kıraat ettirilmeyecektir. Hocanın hatt-ı ta'limi etfâlin derece-i isti'dâline nazaran mualliminin re'yiyle tayin olunur.
Hurûf u Kelimât-ı Müfrede ve Terkibât Terkîmi	Levha üzerinde icra ettirilecektir.
İkinci Sene	
Amme cüzünden yukarı beş cüz	Tatil zamanından evvel yettiği halde ilerisi okutturulmayacak ve namazda okunacak kısa sûreler ile duaların tedricen hıfz ettirilmesine azimet olunacaktır.
Muhtasar İlmihâl	Haftada iki ders okutturulacak ve ezberlettirilecektir.
Hatt-ı Sülüs	Haftada bir gün meşk gösterilip eyyam-ı sâirede karalama yazdırılmayacaktır.
Üçüncü Sene	
Kur'an-ı Kerim	Hatm-i şerîf ettirilecek ve iktiza eden sûre ve aşr-ı şerifler ezberlettirilecektir.
Tecvîd	Haftada iki ders okutturulacak ve ezberlettirilecektir.
Akaid-i Birgivî Risâlesi	Haftada iki ders okutulup ezberlettirilecektir. Etfali kıraat-ı terkibeye alıştırmak için işbu risale harekesiz olarak yeniden tab' ettirilecektir.

Hesab ve ta'dâd ve terkîm	Tahriri'l-vahide eşkal erkam-ı mürekkebâtı gösterilecektir
Hatt-ı Sülüs ve Nesih	Balâda gösterildiği vechle.
Dördüncü Sene	
Kur'ân-ı Kerîm	Hatm-i şerîf tekrar olunup tecvidin tatbikatı icra ettirilecektir.
Akaid-i Birgivî Risalesi	Haftada iki gün tedrise devam olunacaktır.
Kısas-ı Enbiya Aleyhimü's-selâm	Haftada iki gün tedris edilecektir.
Hesabdan i'mâl erba'a	Haftada iki ders gösterilecektir.
Ta'lim-i imlâ	Haftada bir kere ezberden söyleyip yazdırmak usulü icra olunacaktır.
Hatt-ı Sülüs ve Nesih	Balâda gösterildiği vechle.
Beşinci Sene	
Kur'ân-ı Kerîm	Hatm-i şerife ve tecvidin icra-yı tatbikatına devam olunacaktır.
Dürr-i Yekta Risalesi	Haftada iki ders okutulacaktır.
Hesab	Haftada iki gün a'mâl erba'anın tadbikatı icra ettirilecektir.
Tarih-i Hülefâ ve muhtasar Tarih-i Osmanî	Haftada iki ders okutulacaktır.
Hatt-ı Rik'a ve imlâ	Balâda gösterildiği vechle.

İnas Mektepleri Ders Programı

Birinci Sene	
Elif bâ	Tekmîl olmadıkça başka şey okutturulmayacaktır.
Amme Cüz'ü	Hoca tarikiyle okutulacak ve tatil zamanından evvel yettiği hâlde yukarı cüzler kıraat ettirilmeyecektir. Hocanın hatt-ı ta'limi etfâlin kabiliyetine nazaran

	nazaran mualliminin re'yine muhavveldir.
İkinci Sene	
Amme cüzünden yukarı beş cüz	Tatil zamanından evvel yettiği halde ilerisi okutturulmayacak ve namazda okunacak kısa sûreler ile duaların tedricen hıfz ettirilecektir.
Muhtasar İlmihâl	Ezberlettirilecektir.
Üçüncü Sene	
Kur'ân-ı Kerîm	Hatm-i şerif ettirilecek ve iktiza eden sûre ve aşr-ı şerifler ezberlettirilecektir.
Birgivî Risalesi	Ezberlettirilecektir.
Tecvîd	Ezberlettirilecektir
Hesab-ı fünûn ve ta'dâd terkîm	
Dördüncü Sene	
Kurân-ı Kerîm	Hatm-i Şerîf tekrar ettirilip tecvidin tatbikatı icra olunacaktır.
Terkibât Risalesi	Harekesiz olarak okutulacaktır.
Kısas-ı Eniyâ aleyhimü's-selâm	
Hesap	A'mâl-ı erba'a (dört işlem) gösterilecektir.

Ek-3 Cemil Molla'nın bulunduğu görevler sicil dosyasında şu şekilde işlemiştir:

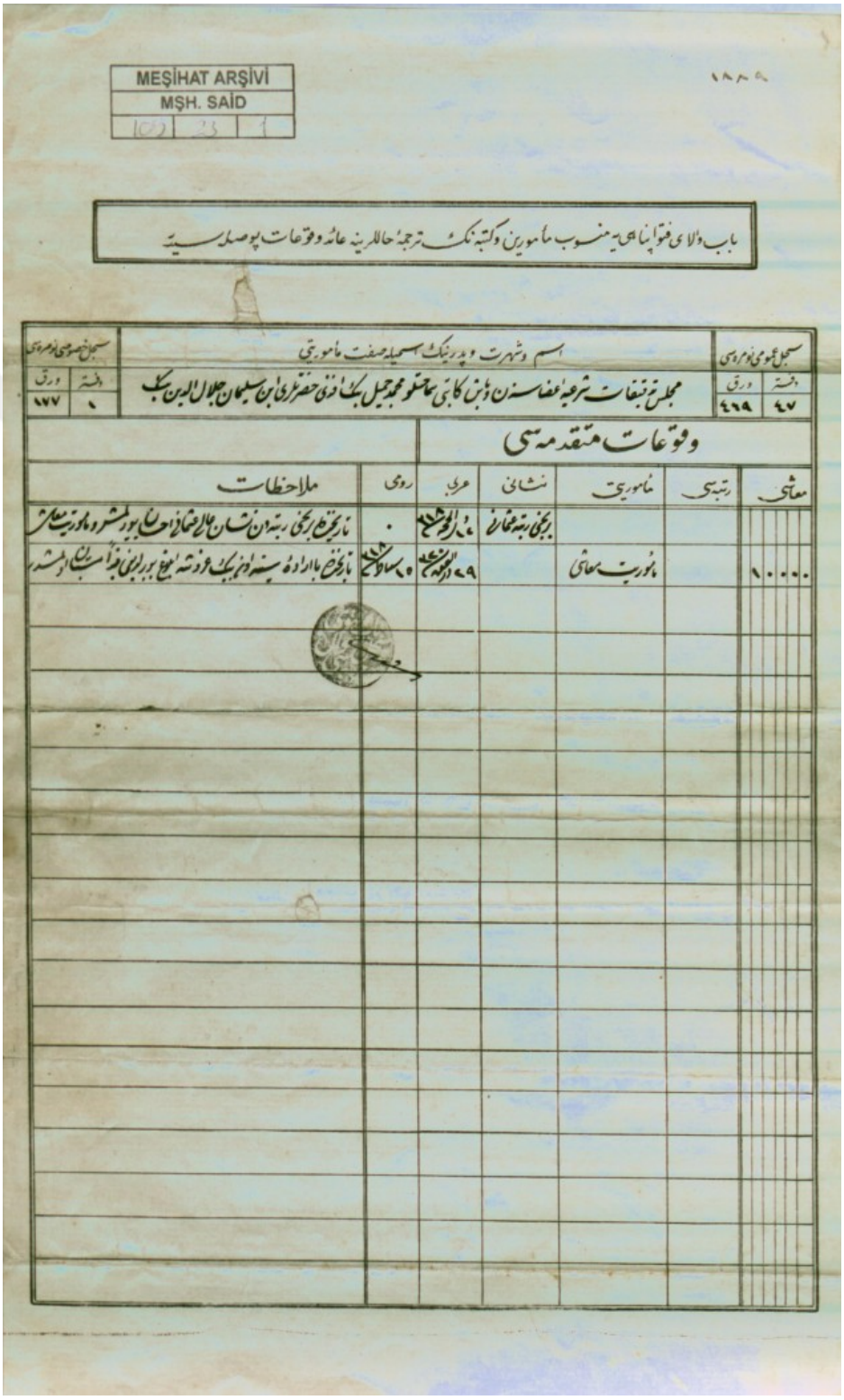

MEŞİHAT ARŞİVİ
MŞH. SAİD
100 | 23 | 1

١٨٨٩

باب والای فتواپناهی‌یه منسوب مأمورین وکتبه‌نک ترجمهٔ حاللرینه عائد وقوعات پوصله‌سیدر

سجل عمومی نومره‌سی		اسم وشهرت وپدرینک اسمیله صفت مأموریتی	سجل خصوصی نومره‌سی	
دفتر	ورق	مجلس تدقیقات شرعیه اعضاسندن وباش کاتبی سماحتلو محمد جمیل بک افندی حضرتلری ابن سلیمان جلال الدین بک	دفتر	ورق
٤٧	٤٦٩		١	١٧٧

وقوعات متقدمه‌سی

معاشی	رتبه‌سی	مأموریتی	نشانی	عربی	رومی	ملاحظات
			برنجی رتبه عثمانی	١٠ ذی الحجه ١٣١٨	٠	تاریخنده برنجی رتبه‌دن نشان عالی عثمانی احسان بیورلمش و مأموریت معاشی
١٠٠٠٠		مأموریت معاشی		٢٩ ذی القعده ١٣٢٠	١٥ شباط ١٣١٨	تاریخنده بااراده سنه‌اون بیک غروشه ابلوغ بیورلدیغی فرامستان اولمشدر

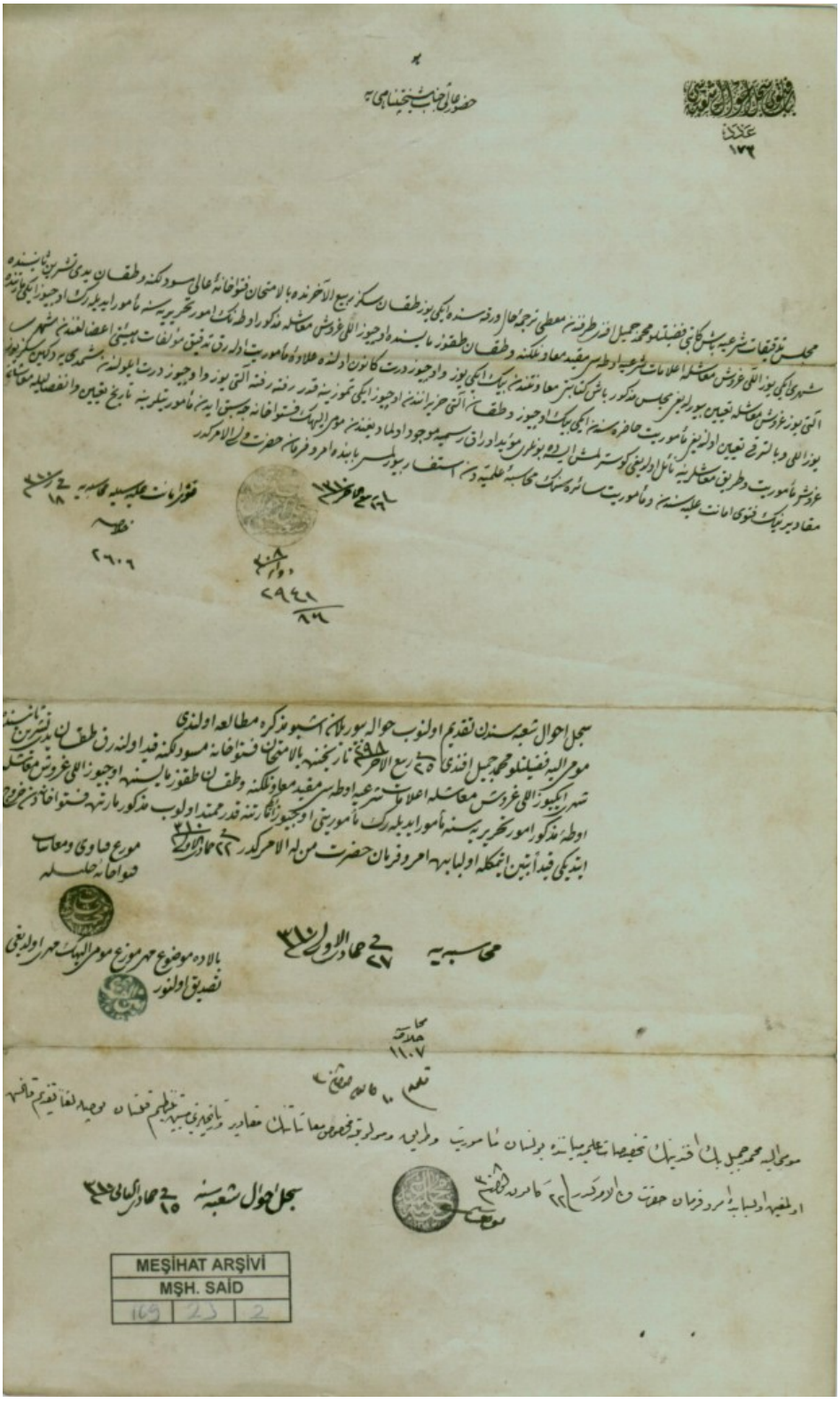

MEŞİHAT ARŞİVİ
MŞH. SAİD
169 | 23 | 2

Ek-4 Cemil Molla'nın Özel Arşivinde Bulunan Özgeçmişi Foto: 62.

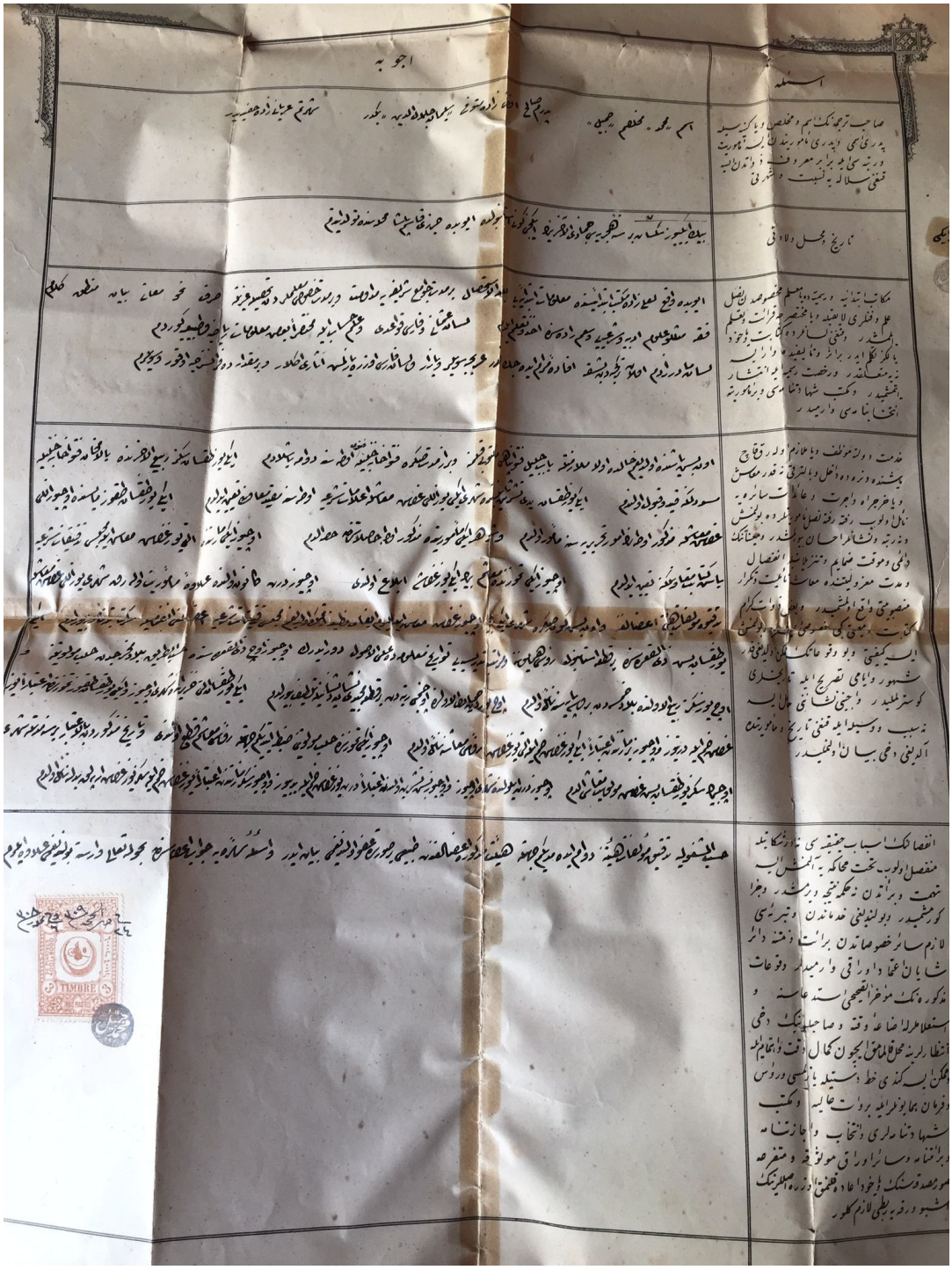

Ek-5 Bu Çalışmada Kullanılan Cemil Molla'nın "Dağarcığım" Adlı Hatıratının Orijinal Görüntüleri

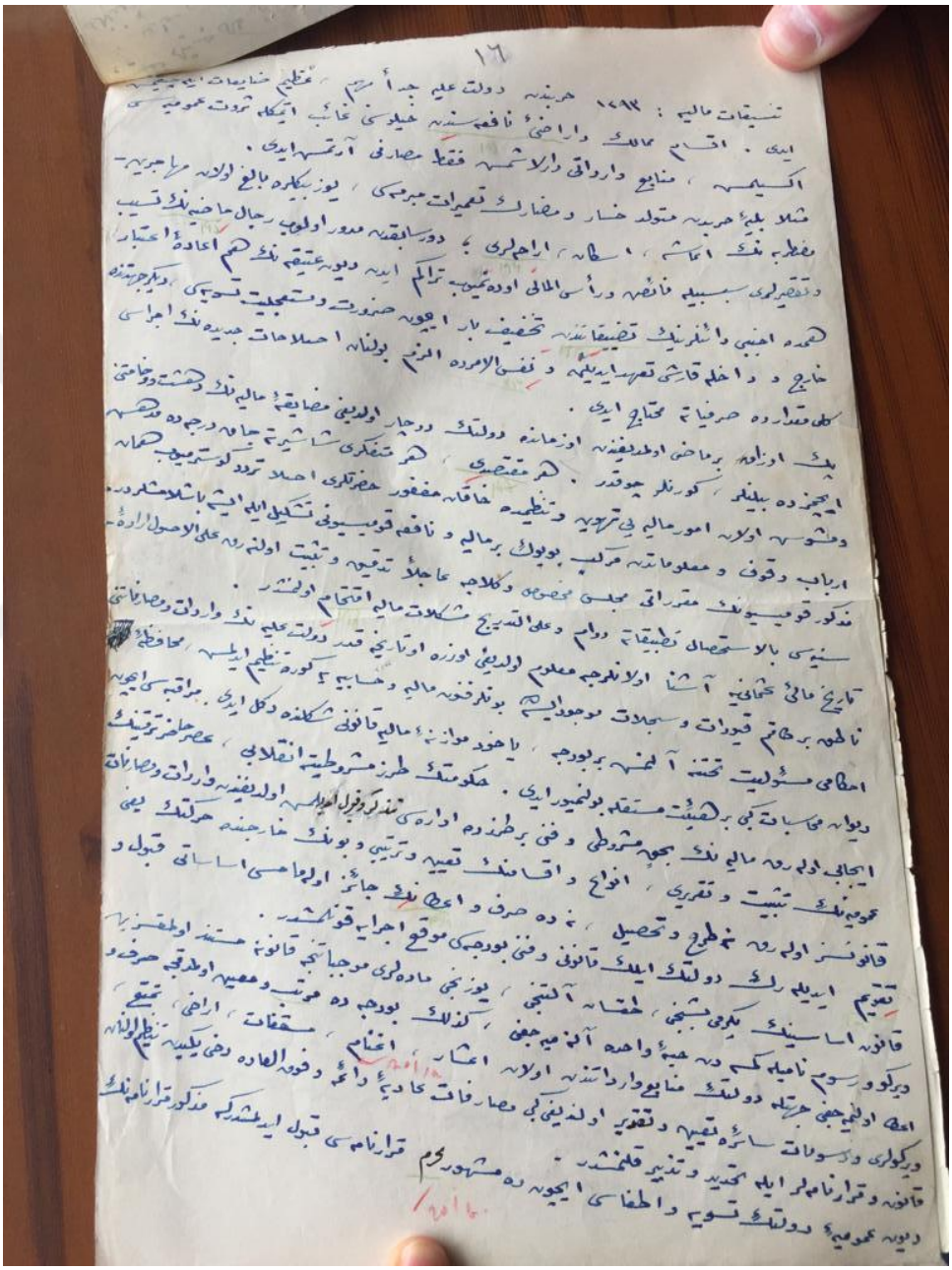

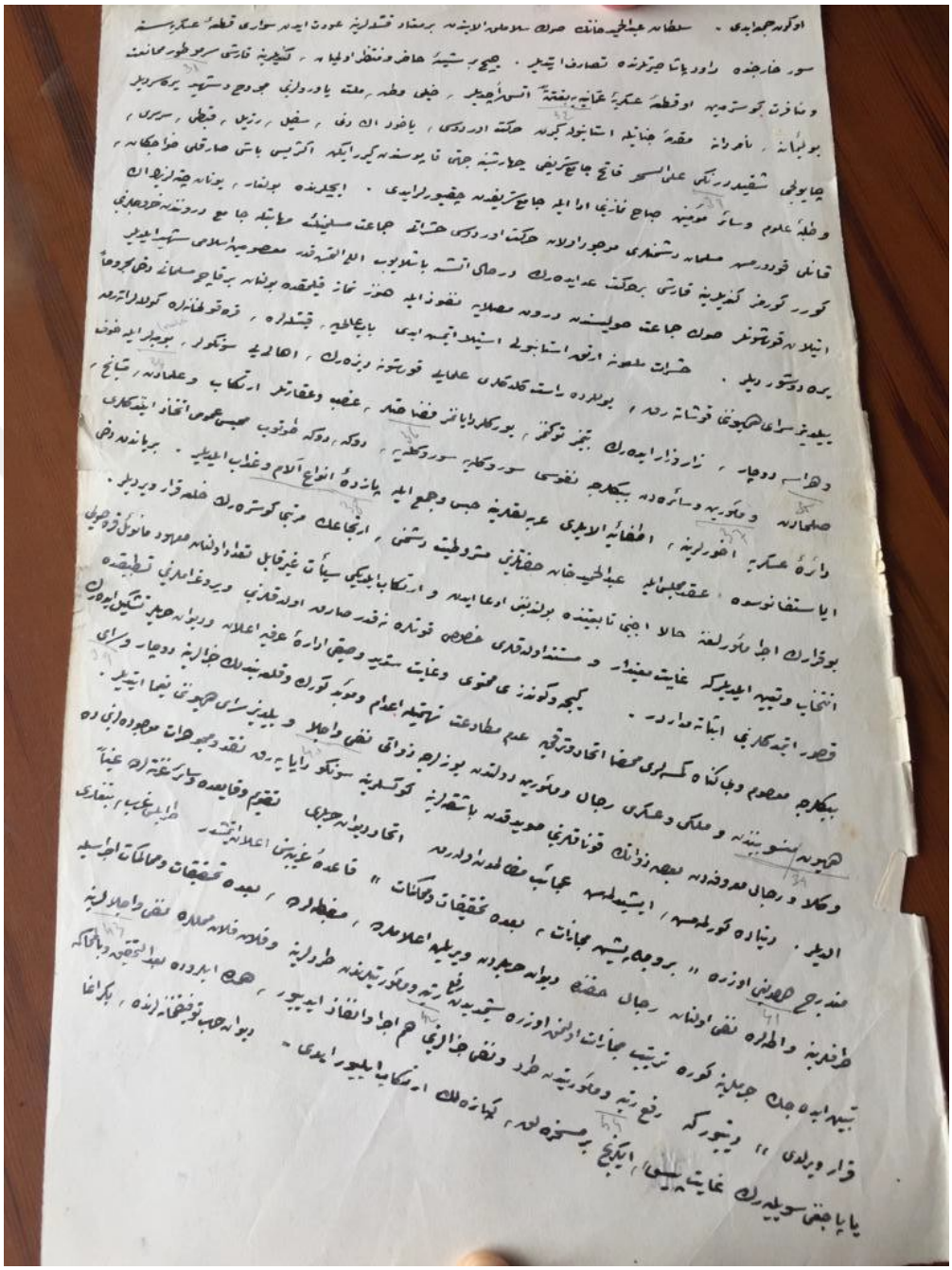

« عثمانلی اتحاد و ترقی جمعیتی معاملات سیاسیه حکومته بالفاعله مأمور لری عزل و تعیینه ایتدیرمك کبی تفرعات مداخله ایتمك مقتضی قطعیا جائز دکلدر » دیه رك
کرك حکومتی کرك اداره ایله اداره فکری حالده بالکز دها مسئولیتك ایلك خطه سنده بولنمق ایچون قایشمه ، غصب و غارته ، مأمورلری
تبدیل و ولایاته اعضاسنه ظهور و حرکته جلب ایتمکدر . بو حقیقت سوزلرله ثابت در : وجوم کامل پاشا مسئولیتك چوکرمه موقع اقتداره کلدیکی تاریخدن
برنجی آی زرفینه قدر بعضلرینه رسما تابع آیده بولنمشدی . (قانون اساسینك اعلانی اونرینه ممالك عثمانیه نك هر طرفنده
فرط مسرت حریته تحدث ایدن مشکلات انتظام اداره یی تسویه ایتمکله آسایشی اعاده و قانون مذکور احکامی تأسیس ایچون لیسل و نظار اوغراشدی و حالبوکه امراء
واشکار محفظ اصحابنك تسکیه اذهانه تدابیر مملکتی چکسز العمل بر اقمامق سندن و فدایه بذل مساعی اولنمقدن در . روملی جریده نفوسنی ساتون له تشکل ایدوب
مسلکداری حکومته معاونتدن عبارت اولدیغی تأیید ایدن اتحاد و ترقی جمعیتی تقلیدا اناطولی و عربستانه جریاندن ولایت و سنجاقده وقضا مرکزلرنده بیدا اولدی
جمعیت حکومته قطعیا مراجعت ایتمکسزین ایستدیکی مأمور یرینه ایله اعضای مجلس و محلی خوجه لرنی عزل و رفع ایتدیرمکه باشلادی و بونلرك یرینه اداره یی الله کلدیرن معاملاتدن عمومی
تطهیر اولنیغی کبی اموال امیریه تحصیلدارلرنده خیال ظاهری اولدیغی حالده مصارف مبرمه و مطالبات عسکریه ایچون بر قاچ ماه ظرفنده خزینه خالیه دن ولایات عثمانیه یه
یارم ملیون لیرا قدر پاره ارسال مجبوریتده خیال اولدی وکوندرلدی »

ایشته سر سیر جمعیتك روملی ایلك آی دولته ویردیکی خرج ! مع مافیه بو نقطه قابل بحث دکلدی دولتك بوکونکی کونه دیوك
وبکا عادتا غائب ایدیکی اداره ، نفوس و عاری ، معنوی احوال نظر دقته الیوم کوز اوکنه کلدیکی حالده بو نقطه اعتدال دن محافظه ایتمك امکانی چیقدیغی درجه
کامل پاشا وجوم بر وزیر مدبر وجسور اولمق صفتیله بو ایلك ضروری مسئولیتی وجدانا و جدا صادقانه ادا ایتمکله عبدالحمید نفسیه ایدیجسه ولیاتك مقابل جزئی خاصه
سنجاغنه علاوه بولنانه وسنوی ورتیوزبك لیرادن زیاده ایراد ویرمه دائمی و املاك خصوصیه سندن خزینه مالیه دون و ترك ایتدیرمشدی
سر سیر قومیسی بو تاریخدن عبارتا کامل پاشایه فائق کچمه بر کیسه و عداوتی بسلدکدن باشلامشدر و بر وغرامدن مقابل ایلك مانع اولدیغی اکلاشیلدی غائله ده
بو اساسه تقریضات پاشادری

تورکیانك ضعفندن استفاده یه حریص اولدقلرینی حکومتدار کیزلی قونسلر دها مسئولیتك برنجی آی حصوله کلدیکی دقیقه دن باشلیه رك مقصد و اصل اولوب ایستدیکی
حتی بعض سانك اوزرینه طوغری حرکتی تحقیق ایدیکی اوسنه یانك سادیکه ایچك سیاست قدیمه سنی کماکان موقع تطبیقه قویاجغنی طاشلیجه عارتیله ثابت اولدیغی وآیاودوللقده
ایلك (افتتاحیه وتفاهه عناصر) عادیلی بیله مشهور اولدیغی وسر سیرلرك کیزلی بروغرامنی حرفیا تطبیقه پاشادفتری حکمداره فائق کچوم ، علاوتفه و دیه قدینه
قارشی علمایی نظرنده دکوتورلك خصوصنده کی اوفاده تفاهمی تشدیدیله تظاهر ایتمکه پاشادیغی حالده بتون بونلره کامل پاشانك تدابیری و انتقاده ، فرانسه
حکومتلرینك مظاهرتلری مانع اولیوردی او اثناده کرك بونلره و کرك پاریس مطبوعاتنك تشویقاتی ایلك شاپانه دقت برشکله ایدی : بونلره ده فرنجی
۲۸ تموز تاریخلی کلمه سیله بر تعرفنامه ده انتقاده خارجیه ناظری سید (اردوغه ی) لی عوام فخمه نده کی بیاناتی مندرجاتی مشابه ؛ ممالك عثمانیه یه
تأسیساتی یه حال جدیده نی کمدیلك القیلمقله کتفا ایدیوردی . امید ایدیرکه بو حال دوام ایده جکدی . انتقاده نك ارزوسی ماکدونیاده ایچی برتورك اداره سنك
تأسیسی . عثمانلیلرك اداره ممالکی اصلاح ایتمك ایستدکلری و بو اصلاحاتك ده مسلمانلره خرستیانلرك عیهورنده مستفید اولدقلرینی تأیید ایدرسه او زمانه
ماکدونیا مسئله سی حل ایدیلمه دیکمدی . بز ممالك عثمانیه ده جریان ایدن احوال و وقایع ترقی جویانه یه قارشی بر طور دوشونه رك کوسترن سید ایدیجکز » دیه یورد
بو ورقه لرك بکا ممائل نقطه لرله برابر انتقاده و فرانسه نك وضعیت سیاسیسی المانیا ، اوستریا ، بلغارستان ایله تورکیانك ضعف و پریشانیندن عهوتدار

Ek-6 Üryanizâdelere Ait Özel Arşivde Yer Alan Belgelerin Fotoğrafları

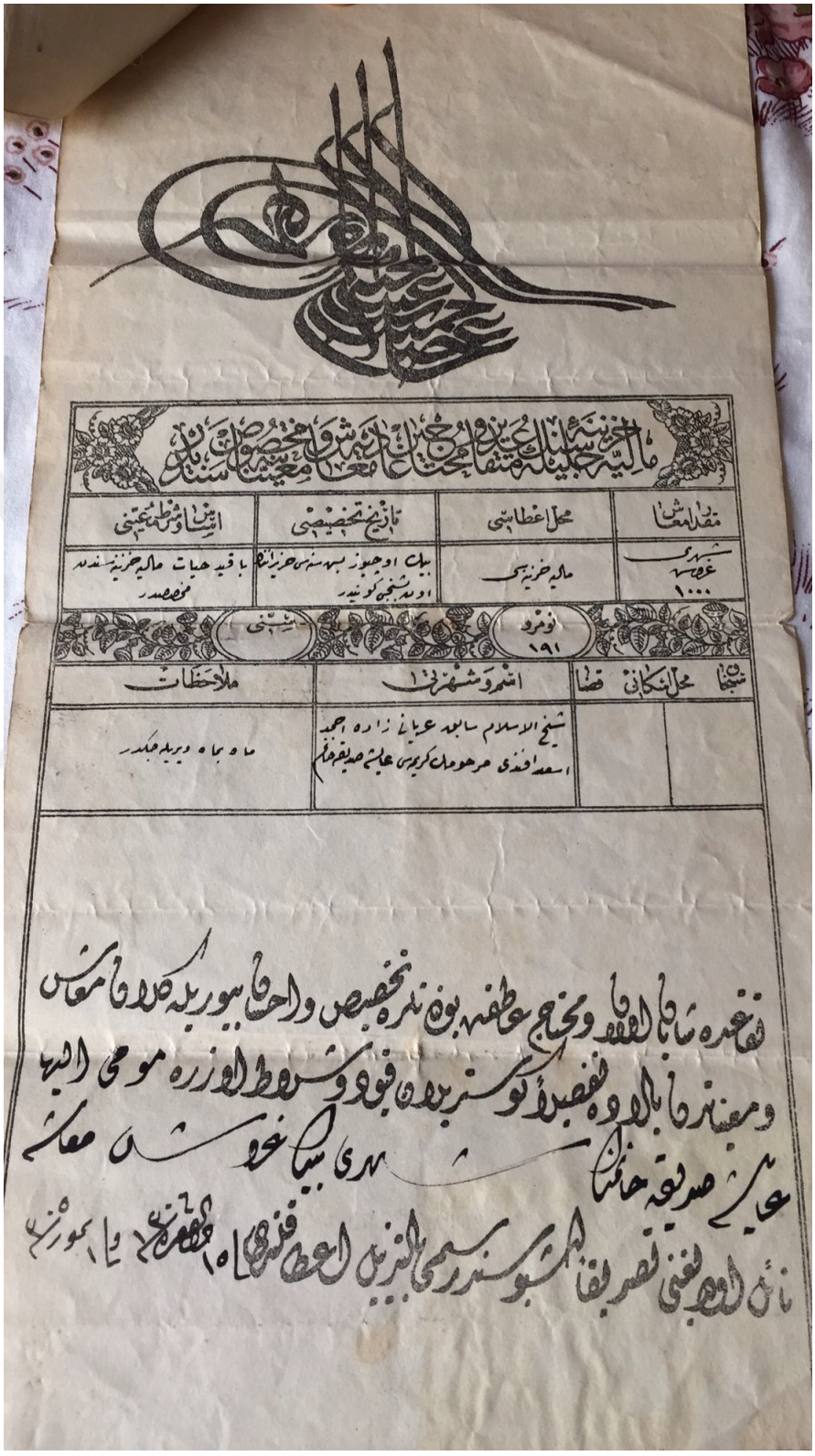

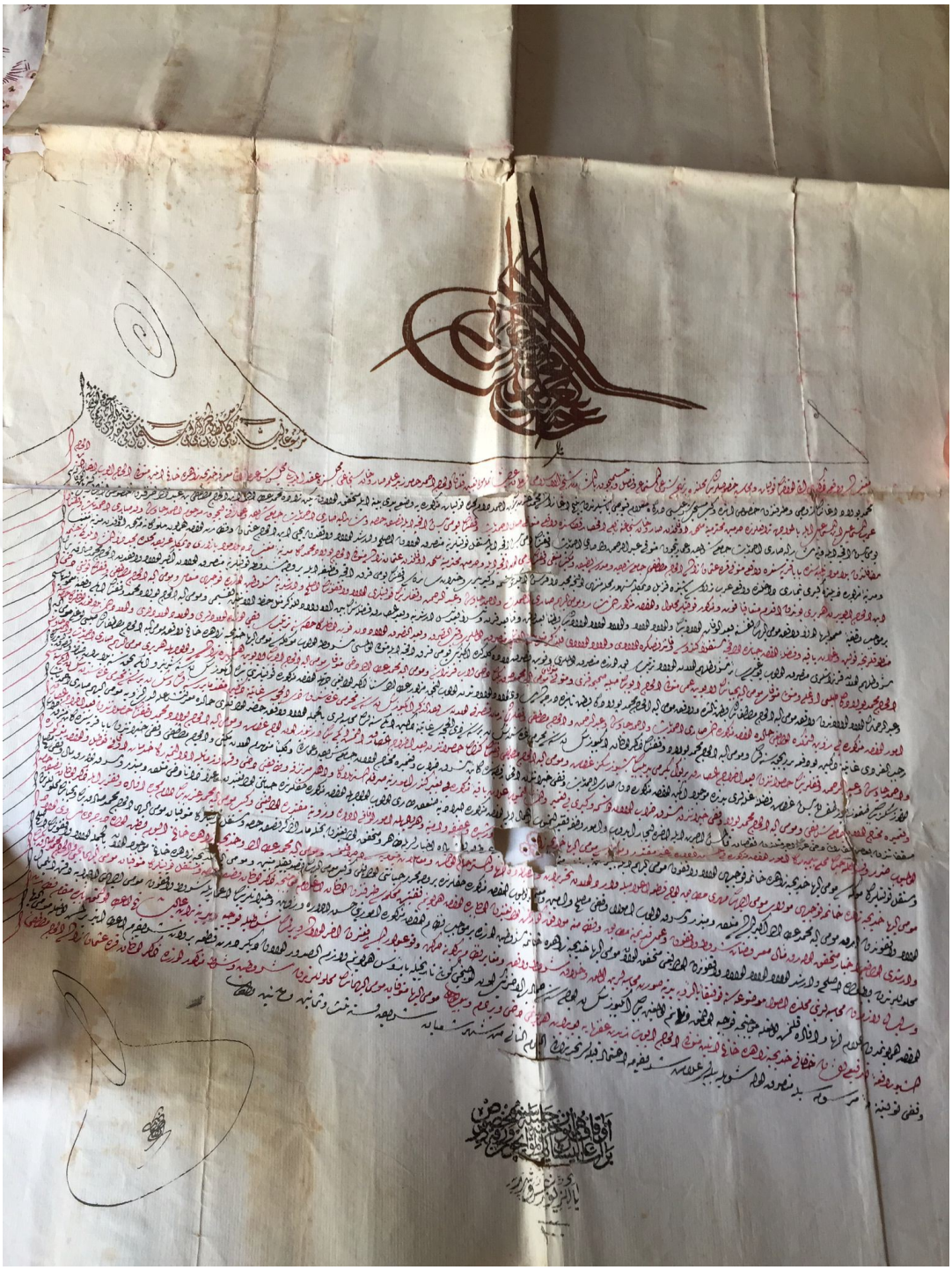

Ek -7 SOYAĞACI

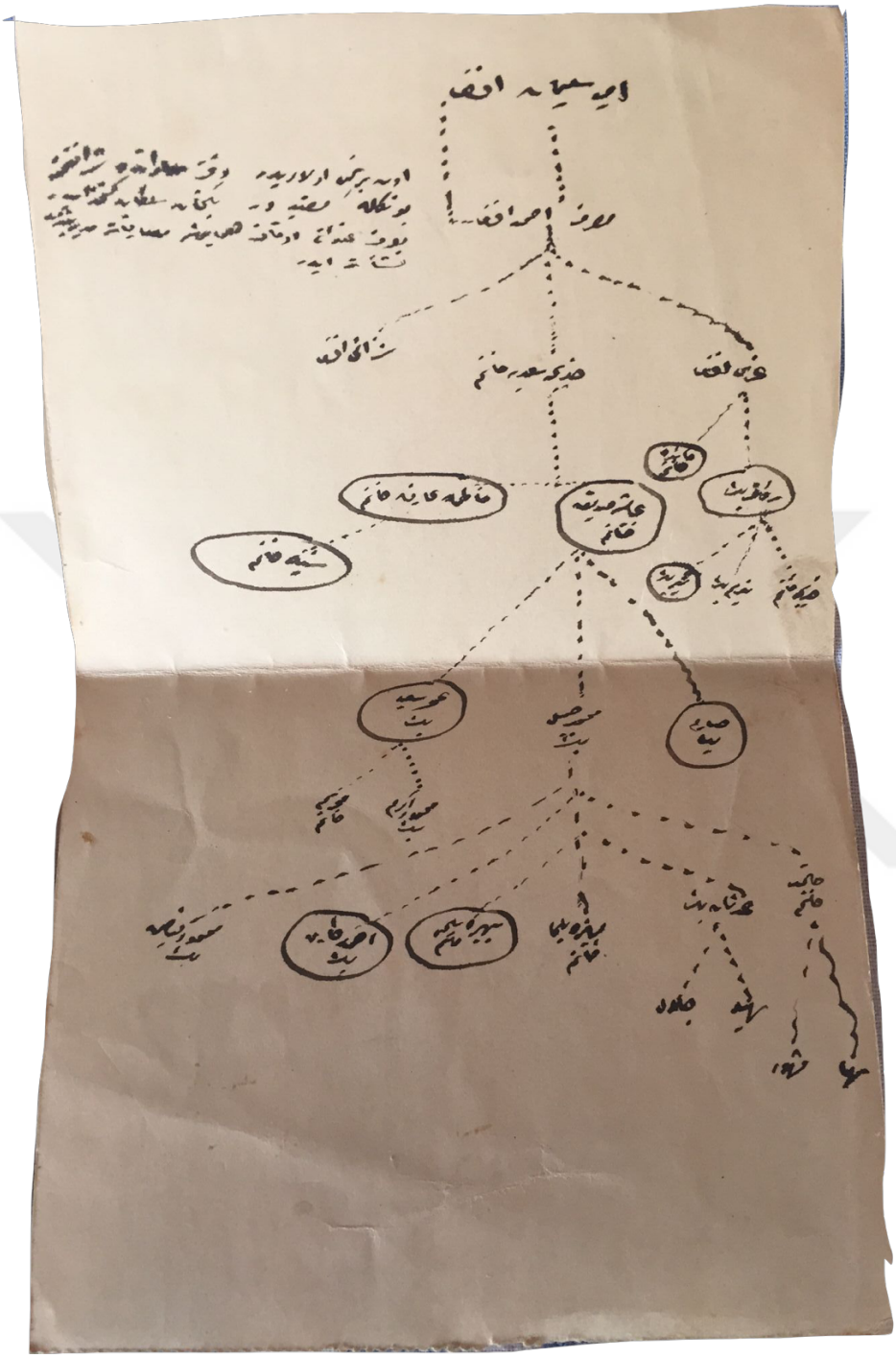

n birinci evladıdır. Defter-i sadâtda
:afetimiz bununla mukayyeddir.
eyhan Sultan kethüdâsıdır Masraf
aray kâtibi) unvanı evkaf-ı hümâyûn
asârifât müdüriyetinden neş'et eder

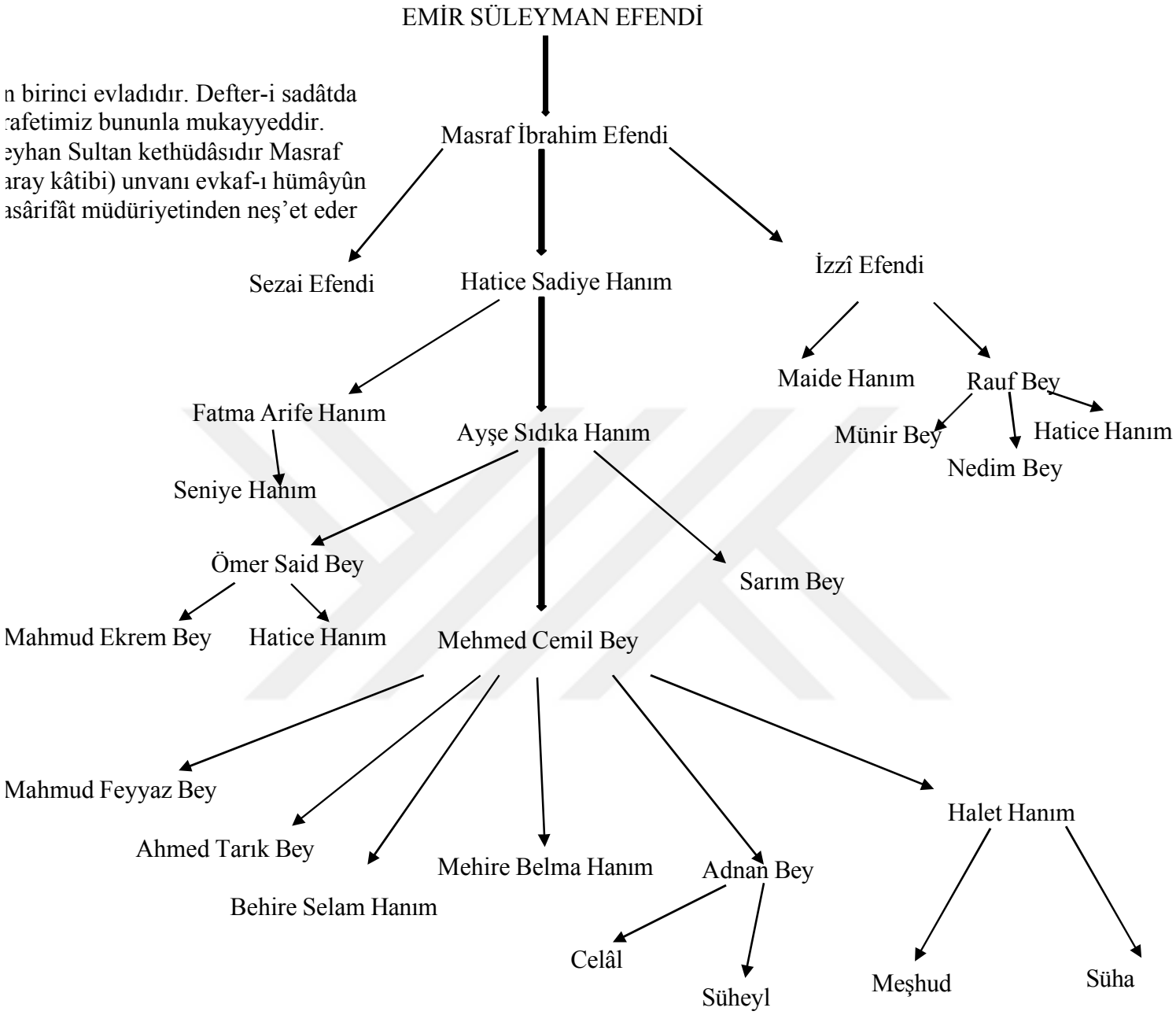

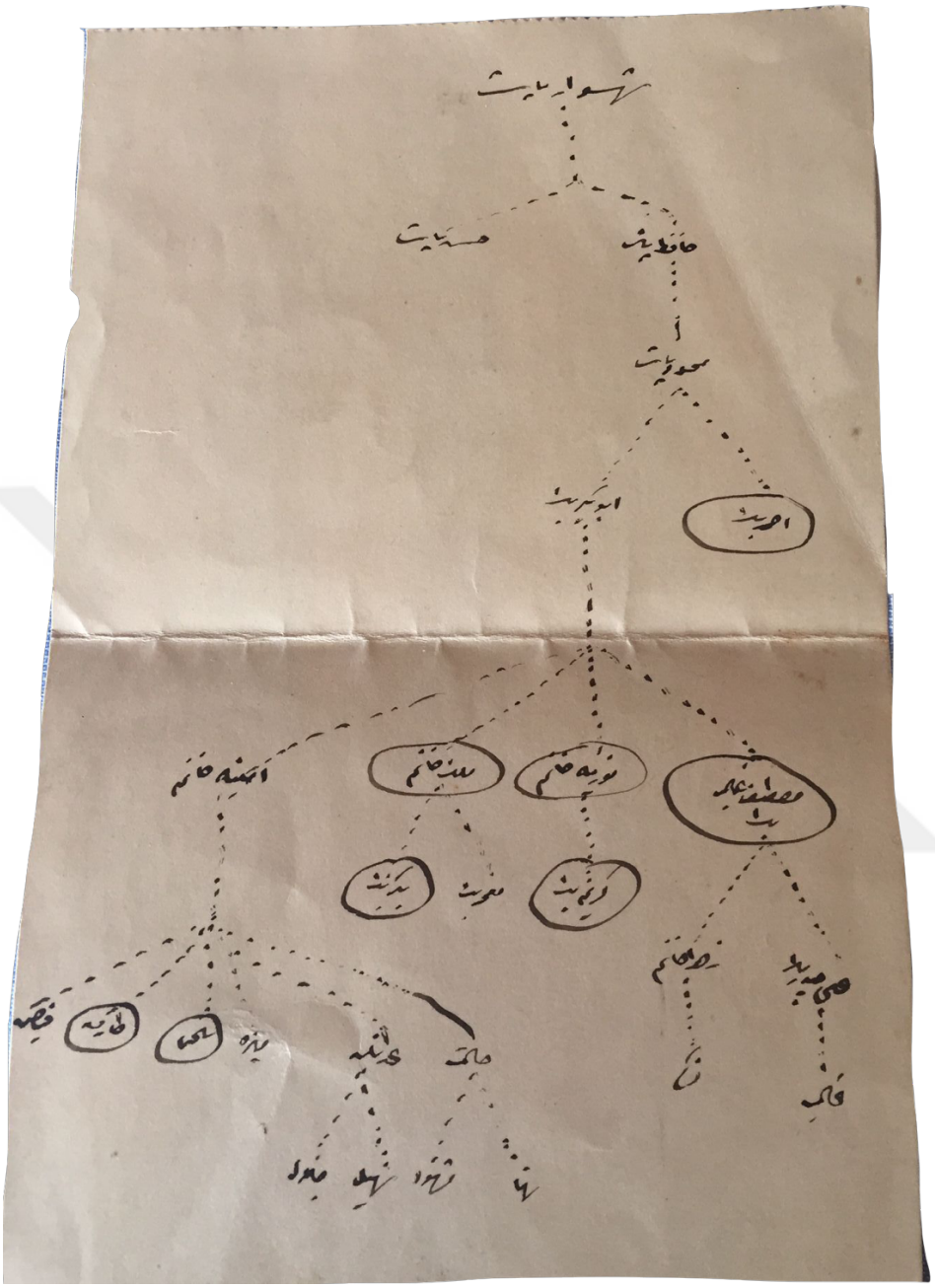

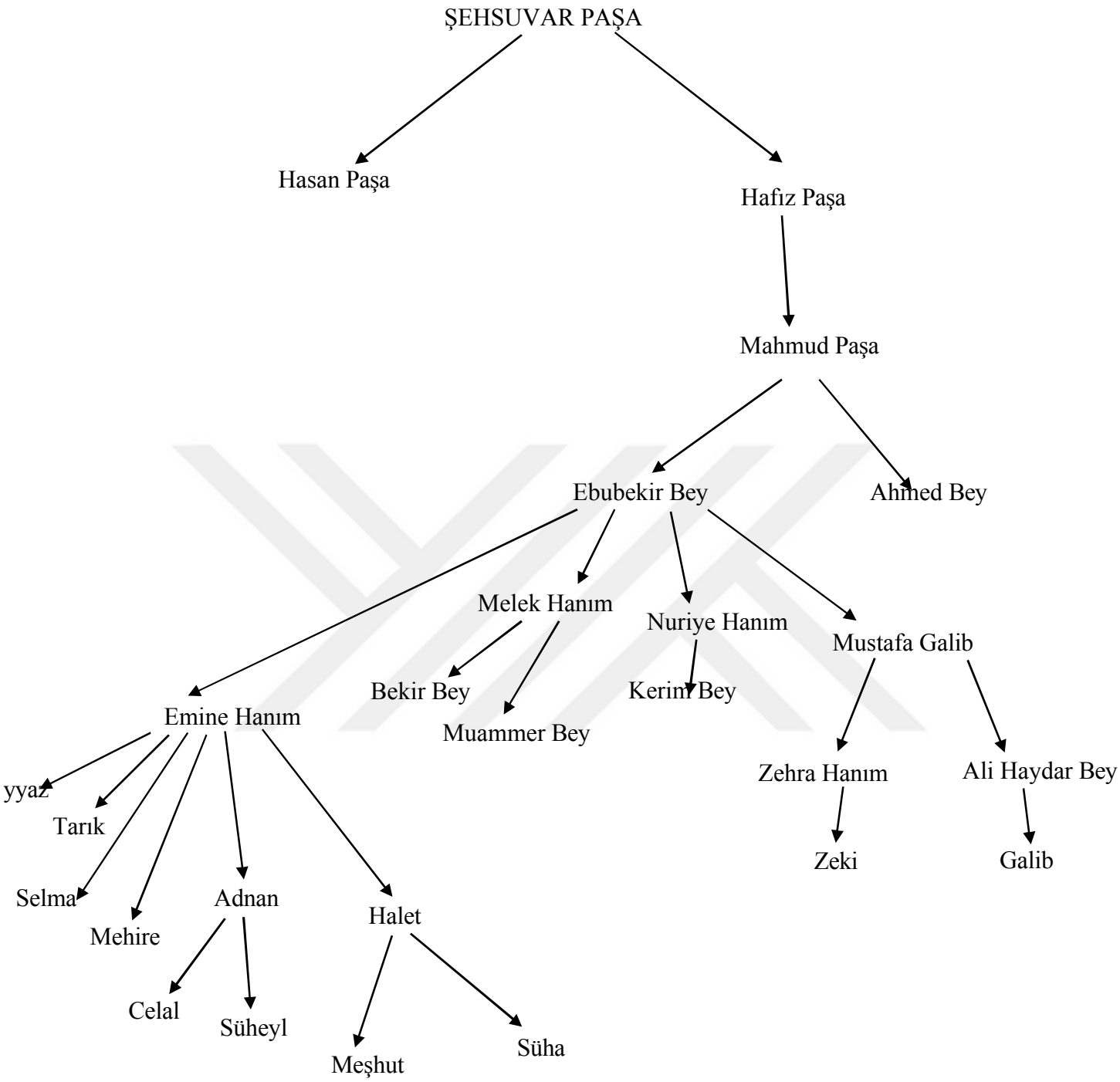
ŞEHSUVAR PAŞA
Hasan Paşa
Hafız Paşa
Mahmud Paşa
Ebubekir Bey
Ahmed Bey
Melek Hanım
Nuriye Hanım
Mustafa Galib
Bekir Bey
Kerim Bey
Emine Hanım
Muammer Bey
Zehra Hanım
Ali Haydar Bey
yyaz
Tarık
Zeki
Galib
Selma
Adnan
Halet
Mehire
Celal
Süheyl
Meşhut
Süha

Ek-8 Üryanizâde Ailesinin Soy Ağacı

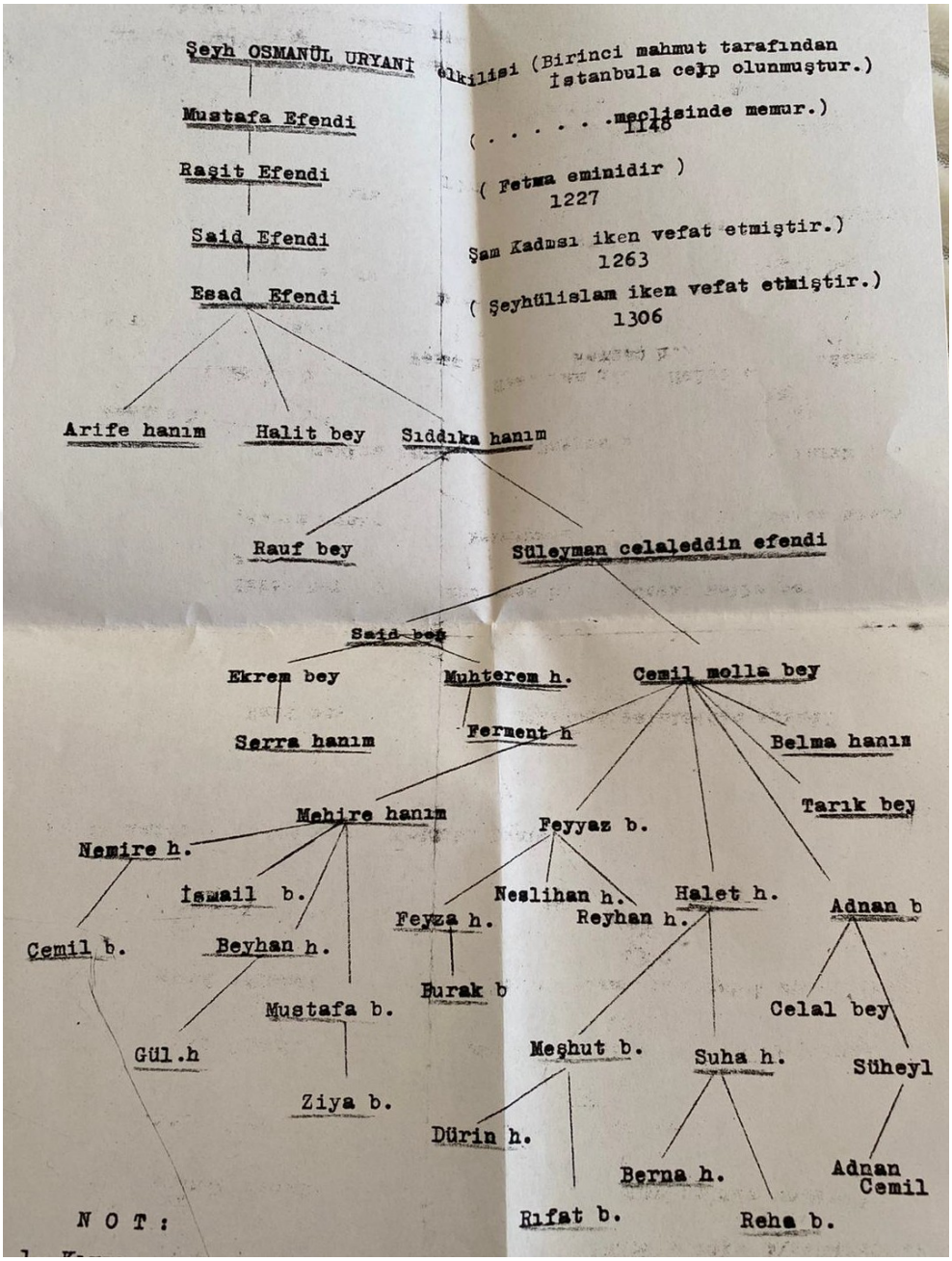

Ek-9

Üryanizâdelerin Torunu Dürin Ababay ile yapılan Görüşmenin Tam Metni

Cemil Molla'nın Özel Hayatı ve Ailesi

Dürin Ababay, Üryanizâde ailesinin günümüzdeki en son temsilcilerindendir. Üryanizâdelerin anne tarafından 11. Kuşağındandır. Aşağıda yazılanlar Dürin Ababay'ın rızası dâhilinde alınan ses kaydında anlatılanlardır. Dürin Ababay'ın tüm anlattıkları, aile büyüklerinden, özellikle Üryanizâde Cemil Molla'nın torunlarından biri olarak 1923 yılında Cemil Molla Köşkü'nde doğan babası Doktor Meşhut Ababay'dan dinlediklerinin ürünüdür.

Ailenin bilinen ilk temsilcisi Üryani Osman Efendi'dir. Dürin Ababay, Üryani Osman Efendi hakkında kendisine intikal etmiş sözlü bir bilgiye sahip değil. Ancak Üryanizâde ailesinin hikâyesinin Kilis'ten Osman el Üryani ile başladığını kabul ediyor. Kilisli Şeyh, ilginç ve renkli bir kişilik olmalı ki şanı ve şöhreti kendisinden önce İstanbul'a geliyor ve Sultan II. Mahmud'un isteği doğrultusunda İstanbul'a çağrılıyor, diye düşünüyor.

Osman el Üryani'den gelen soy, Mustafa Efendi, Raşit Efendi, Said Efendi isimleriyle devam ediyor, fakat bu atalarla ilgili aileye ulaşan herhangi özel bir anlatı mevcut değil. Söz konusu ulema ailesinden şeyhülislâmlık makamına erişebilen Esad Efendi ise Üryanizâdelerin en çok tanınan iki üyesinden birisidir. Şeyhülislâm Esad Efendi hakkında aileye sözlü olarak ulaşan anlatılar, arşiv kaynaklarındaki bilgilerden farklı değildir. Mesela aile de şeyhülislâm dedelerinin ömrünün son gününe kadar görevini sürdürdüğü bilinmektedir. Hastalığına rağmen emekli olmamış, görevi başında vefat etmiştir.

Üryanizâdelerin Osmanlı döneminde görev yapmış en meşhur diğer temsilcisi Esad Efendi'nin kızı Ayşe Sıdıka Hanım'dan olma torunu Cemil Molla'dır.

Üryanizâde ailesi hakkında Dürin Ababay vasıtasıyla öğrendiğimiz bilgilerin asıl kaynağı olan Meşhut Ababay, Cemil Molla Köşkü'nde yaşadıkları ve tanık oldukları ile söz konusu aile hakkında belgelerde olmayan ve yazılmayanlara ışık tutmaktadır.

Meşhut Bey'in babası İsmail Paşa'nın oğlu olan askeri hâkim Ahmet Rıfat Ababay, iç güveyi olarak girdiği köşkte hayatında yalnızca iki ay çalıştığı işini terk ederek yaşamını uzun yıllar bu mekânda sürdürmüştür. Meşhut Bey, dedesi Cemil Molla'nın yanında büyümüş, onu rol model almış ve benimsemiştir. Babasının sakin

tabiatlı, dedesinin ise karizmatik, güçlü ve dominant bir şahsiyet olması genç Meşhut'u derinden etkilemiş, kişiliğini belirlemiştir. Onun gelişiminde annesi, Cemil Molla'nın kızı Halet Hanımın da etkisi büyük olmuştur.

Cemil Molla 1864 yılında İstanbul'da doğmuştur, ama doğduğunda Üryanizâde adını taşımamaktadır. Babası Şair Süleyman Celâleddin Bey'dir. Genç yaşta kötürüm kalmıştır, eğitimli ve değerli bir Osmanlı aydını olmasına rağmen yatağa bağımlıdır. Bu nedenle genç Cemil Molla, annesi Ayşe Sıdıka Hanım'ın babası Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin kanatları altına girmiş, onun oğlu gibi olmuş ve ilginç bir girişimde bulunarak babası yerine annesinin babası olan dedesinin Üryanizade lakabını kendi adının önüne eklemiştir. Bir anlamda genç yaşında kendi soyadını kendi seçmiştir. Bu seçimi de işine çok yaramış, dedesinin adı sayesinde ikbal basamaklarını hızla çıkmıştır. Cemil Molla, lüks içinde yaşamayı ve çok para harcamayı seviyor. Son derece renkli bir kişiliğe sahip olup şık, imzalı ve iddialı giyiniyor. Şiirden ve sohbetten hoşlanan Molla, Fransızca ve İngilizce konuşuyor. Eğlenceli, komik, esprili ve dışa dönük bir yapıya sahip. Dindar biri olmasına rağmen, içkiyi, kumarı, hanımlara kur yapmayı sevdiği için, evi dönemin önde gelenleriyle dolup taşıyor, hatta köşküne Fransız aristokratlarının saraylarındaki toplantı salonlarından esinlenerek "Salon de Molla" deniliyor. Cemil Molla, Emine Hanım'la tek evlilik yapıyor. Eşi kendisinden önce vefat ediyorsa da ikinci bir evlilik yapmamıştır.

Emine Hanım, Niş Beylerbeyi Hafizoviç Ebubekir Bey'in kızı. Ebubekir Bey, Niş'ten ayrılırken bütün Niş'i; madenler, nehirler, meydanlar, konaklar, köşkler hepsini kendi adına tapuya kaydettirmiştir. Halen Niş'teki tapularda bunların Ebubekir Bey'e ait olduğu gözükmektedir. Emine Hanım bunun bilincinde ve mevcut statüsüne göre afralı tafralı davranan biri.

Cemil Molla'nın kardeşi Said Molla, kadılık yaparken bir karar yüzünden Padişahla bir sorun yaşıyor. Padişah bir konuda kendisinden bir talepte bulunmuş, ancak Said Molla buna uygun davranmamış ve büyük baskı görmüştür. Neticede ruh sağlığı bozulmuştur. Bu olaya kadar mesleğinde çok parlak bir başarıyla ilerleyen Said Bey hastalanmış ve görevinden ayrılarak ölene kadar eve kapanmıştır. Aklî melekelerini kaybetmiş bir halde olan Said Bey, Cemil Molla'nın yanında ve onun gözetimi altında yaşamıştır. Cemil Molla, kardeşini her sabah ziyaret ederek ortada böyle bir durum hiç yokmuş gibi davranmış, sohbet etmiş ve onunla birlikte kahve içmiştir. Böylelikle kimsenin kardeşi ile alay etmesine izin vermemiştir. Hastalığının

şiddetlendiği bir zamanda Said Molla, sabahları köşkün bahçesine çıkarak "burun, burun! bana burunu getirin! (Abdülhamid'i kastediyor)" diye yüksek sesle bağırıyor. Bu durum Abdülhamid'in kulağına gidiyor. Abdülhamid'in köşkteki son derce renkli, içkili, şarkılı, kadınlı erkekli, kumar oyunlu sabahlara kadar süren eğlencelerden de rahatsız olduğu ihtimal dâhilindedir. Görünüşe bakılırsa hem Cemil Molla'yı görevden alma tehdidiyle sertçe uyarmak hem de Said Molla'nın derhal bir yere kapatılmasını emretmek amacıyla Beylerbeyi Sarayı'na çağırmıştır. "Sizinle bir şey konuşacağım Molla" diye söze başlayan padişah karşısında Cemil Molla, "iyi ki ben bedbaht kulunuzu emrettiniz, bana dünyaları bahşettiniz. Abim son zamanlarda akıl sağlığını iyice kaybetti, derin bir çaresizlik içindeyiz. Bu dünyada benim hali pür melalimi anlayabilecek, bana yol gösterebilecek tek insan sizsiniz! Elbette böyle bir yol varsa! " (Abdülhamid'in kardeşi akıl sağlığını yitirmiş olan V. Murad'ı kastediyor) demiştir. Bunun üzerine padişah, "Bu yıl da bahar erken geldi Molla! diyerek konuyu değiştirmiş ve bir daha hiç açmamıştır.

Bir dönem, Cemil Molla'nı üç teneke dolusu altını rüşvet olarak aldığına dair kasıtlı dedikodular rakipleri tarafından yayılmıştır. Fakat bu konuyla ilgili kendisine hiçbir zaman yasal bir suçlama yöneltilmemiştir. Şurayı Devlet reisliğine atandığı zaman bizzat padişahın "biz senin ne kadar güvenilir ne kadar muteber biri olduğunu biliriz, söylenenlere inanmayız" şeklindeki ihsası karşısında; Cemil Molla'nın meşhur hazırcevaplığı devreye girmiş, "Padişahım, malum âliniz, sınanmadan kimin ne kadar namuslu olduğu bilinmez. Benim namusum üç teneke altınla sınanmıştır, verdiler, almadım. Namuslarını bir tek altına satanların ağzı torba değil ki büzeyim?" diyerek hakkında yapılan dedikoduları somut bir ifadeyle padişaha ifade etmiştir.

Cemil Molla, İttihatçılar tarafından Midilli'ye sürgüne gönderilmiş ve burada kısa bir süre kalmıştır. Halet Hanım, babası Midilli'de iken saçlarını kısacık kesip erkek kıyafetleri giyerek Midilli'ye gidiyor ve babasını ziyaret etmiştir. Cemil Molla'nın sürgün hadisesi, sonraki kuşağın hafızasında Molla'nın kızı Halet Hanım'ın onu Midilli'ye gizlice giderek ziyaret etme macerasıyla birlikte yer almıştır.

Cemil Molla'nın kızı Halet Hanım, Türkçe 'den önce Fransızca konuşan, rüyalarını bile Fransızca gören feminist, başı açık, babası tarafından şımartılmış biridir. Gündelik hayatında, babasıyla kâğıt ve satranç oynamayı seven ve ömrünün sonuna kadar da kumar oynayıp aile servetini yok eden biri olarak hatırlanmaktadır. Dönemin kulüplerinden Cercle d'Orient'ın ve Yıldız Kumarhanesinin müdavimlerinden olduğu bilinmektedir. Padişahın düğününde bizzat hediye ettiği

gerdanlığı satarak kumara yatırmıştır. Aileye bir yığın boş kadife mücevher kutusu miras kalmıştır. Halet Hanım ölüm döşeğinde "bu kadar serveti kumarda kaybettiğin için pişman mısın?" diye soranlara, "çok pişmanım" diye yanıt vermiş, günümüzde Cemil Molla Yalısı'nın üst kısmında yükseldiği araziyi kast ederek, onu satıp da Monte Carlo'da rulette 13 numaraya koyamadığı için duyduğu pişmanlıktan dem vurmuş ve bunlar da son sözlerinden biri olmuştur. Molla kızı Halet Hanım, kocasını kendi seçecek kadar özgür yetiştirilmişti. Evlenme çağına geldiğinde kendi seçtiği damat adayı, düğünden çok kısa bir süre önce delirmiş ve düğün gerçekleşemeden ayrılmışlardır. İkinci defa da kocasını kendisinin seçmesi konusunda kararlı olan Halet Hanım, İsmail Paşa'nın oğlunun yakışıklılığının methini duymuş, onun sık gittiği dişçiye gitmiş, gizlice izlemiş ve pek beğenmiştir. Cemil Molla'ya seçimini bildiriyor ve Molla kızı için İsmail Paşa'dan oğlunu istiyor. Düğünleri 1918 yılında görkemli bir şekilde yapılmıştır.

Cumhuriyet döneminde, Atatürk padişaha yakın kişileri 150'likler adı altında toplayarak sürgün etmiştir. Cemil Molla da hanedana yakınlığı ile tanınan popüler bir simadır. Bu yüzden onun ismi de listeye konmak istenmişse de bizzat Atatürk'ün müdahalesiyle adının üstü çizilmiştir. Atatürk, vefatından bir süre önce Beylerbeyi Sarayı'na gelmiş ve engin tecrübeli, fil hafızalı, cin fikirli, belagati kuvvetli olarak nam salmış olan Cemil Molla'yı daha yakından tanımak üzere Saray'a çağırtmıştır. Atatürk, köşke özel görevli yollayarak kendisini davet etmesine rağmen Cemil Molla, Beylerbeyi Sarayı'na gitmemiştir. Hasta olmadığı halde, "hastayım, yaşlıyım, evden çıkamıyorum" diyerek, Atatürk'ün davetini nazikçe reddetmiştir. O dönem köşk nüfusu 38 kişi ve bunların dokuzu çocuklardan oluşmuştur. Cemil Molla, Atatürk'ün davetini geri çevirdiği duyulunca, köşkteki çocukları etrafına toplamış ve onlara hayat boyu unutamayacakları bir konuşma yapmıştır; "Atatürk'ün beni çağırmasına rağmen gitmemiş olmamı sakın yanlış yorumlamayın. Atatürk'e karşı olduğum şeklinde bir fikir sakın ola aklınızdan bile geçmesin. Çünkü bu külliyen yanlış olur. Ben Atatürk'ün davetine icabet edemedim zira ben ve atalarım, biz hep Devlet-i Âliyye'ye hizmet ettik, padişahlarımıza kulluk ettik. Şimdi Atatürk'ün kapısına gidersem, ikbal bekliyormuşum, kendi geçmişime ihanet ediyormuşum gibi olur. Oysa artık benim devlet kapısından bir beklentim, bir geleceğim yoktur, ama Atatürk ve Cumhuriyet sizin geleceğinizdir! Ben size Atatürk'ü ve Cumhuriyet'i tüm benliğinizle sevmeyi ve saymayı emrediyorum." Bu konuşmayı dinleyen o çocuklar Atatürk'e ve Cumhuriyet'e son derece bağlı kişiler olarak yetişmişlerdir. Cemil Molla'nın isteği

doğrultusunda Atatürkçü, laik ama dindar Cumhuriyet çocukları olmuşlardır. Öyle ki torunlarından Meşhut Bey, ömrünce cumaya gitmiş ama bunu etrafa göstermemeyi tercih etmiştir. Bayram namazlarına gitmiş, oruç tutmuş, fitre ve zekâtını vermiştir. Ancak hemen hemen her gece de içki içmiştir. Molla, Meşhut Bey'e komünist ve mason olmamasını öğütlemiştir. Kendi kimlik ve inanç dünyasını Molla'nın öğütleri doğrultusunda kuran Meşhut Bey, meşhur bir doktor olduktan sonra ona yapılan masonluk tekliflerini hep geri çevirmiştir. Zira Cemil Molla'ya göre, Cumhuriyet çocuğu dindar ama laik olmalı, Atatürk ilkelerini benimsemeli, komünist ve mason olmamalıdır. Bu öğütleri verdiği köşkte büyüyen sekiz çocuğun hepsi, bu düsturları hayatlarında rehber edinmişlerdir.

Meşhut Bey, tıpkı dedesi gibi güzel yaşamayı sevmiş, ailenin çalışan ilk ferdi olarak mesleği sayesinde refah seviyesini hep korumuş; aileden kalan bazı değerleri de satarak belli bir statüyü sürdürmüştür. Varlığı saklamayı değil yaşarken var olmayı tercih etmiştir.

İstanbul'da Üryanizâde ailesinin mekânlarla olan somut ilişkisi Eyüp'te Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin türbesi, Kuzguncuk'ta deniz kıyısında Üryanizâde Mescidi ve içinde bulunduğumuz zamanda aileye ait olmamakla beraber Üryanizâdelere nesiller boyu ev sahipliği yapmış olan Cemil Molla Köşkü'nden ve mescidin yanı başındaki Cemil Molla Yalısı'ndan takip edilebilmektedir. Cemil Molla'nın torunu Meşhut Bey, dedesinin vefatından kırk yıl sonra Üryanizâde Mescidi'nin yanında adını "Cemil Molla Yalısı" koyduğu betonarme bir bina yaptırmıştır. Dürin Hanım, ailesiyle beraber buraya 18 yaşında taşınarak Üryanizâde mekânları arasında yaşamaya başlamıştır. Meşhut Bey'in evinin on metre ötesinde Üryanizâde mescidi yer alırken arka cephesinden de Cemil Molla Köşkü ve Nakkaştepe mezarlığındaki Üryanizade Aile kabristanı seyredilmektedir

Cemil Molla döneminde, köşk, adeta bir kültür merkezi ve sosyal bir kulüp gibi faaliyet göstermiştir. Misafir olmadan geçirilen bir gün dahi olmamıştır. Buraya gelenler arasında üst düzey devlet görevlileri, tanınmış şairler, yazarlar, bestekârlar ve İstanbul'un ileri gelen ailelerinden kişiler olduğu bilinmektedir. Şiir okumaları, sohbet, eğlence ve kumar sabah saatlerine kadar devam etmiştir. Cemil Molla'nın köşkünde yaşanan bu debdebeli hayat Abdülhamid'in de ilgisini çekmiştir. Aile, Cemil Molla Köşkü'nde 1943 yılına kadar yaşamaya devam etmiştir. 1941'de Cemil Molla vefat ettiğinde Cemil Molla'nın emekli sandığından aldığı ve ödemediği borç aileye bildirilmiş, ancak aile hiçbir ödeme yapmamıştır. Aile, borcu ödeyemediği gibi köşkün

masraflarını da karşılayamamıştır. 1943 yılından itibaren aile köşkten çıkmış ve köşk, 1947'de satılmıştır. Köşkten ayrılan aileler İstanbul'un dört bir yanına dağılmıştır. Ancak köşkün kule bölümünde bir müddet tek başına yaşayan Meşhut Bey, köşkten en son çıkan aile ferdi olmuştur. Cemil Molla Köşkü ve tüm arazisi elden çıkmasına rağmen kıyıdaki cami ile yanmış yalı arsası ailede kalmıştır. Meşhut Bey ve ablası Süha Tolun tarafından 1979 yılında, deniz kıyısındaki bu arazide 6 daireli Cemil Molla yalısı yaptırılmıştır. Günümüzde Cemil Molla yalısının olduğu aynı yerde Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin karnıyarık modelin bir yalısı varmış fakat yalı bir yangın sonucunda kül olmuş. Üryanizâde torunları bu yanan yalıyı mesnet alarak Anıtlar Kurulu'na başvurmuş, şeyhülislâm'ın yalısının Sabah and Joailler tarafından çekilmiş fotoğraflarını sunarak Cemil Molla yalısının yapılma iznini almışlardır.

Köşkün ailenin elinden çıkmasına Cemil Molla'nın kızı Mehire'nin görkemli düğünü neden olmuştur. Köşke telefon ve kalorifer getiren, teknolojiye çok meraklı olan Molla, iyi bir evlilik yapmakta olan sevgili kızına layık farklı bir düğün yapmak istemiş ve bütün köşkü ve bahçeyi ışıklandırmıştır. Köşk karşı yakadan pırıl pırıl görünür olmuş. O yıllar için bu neredeyse hiç görülmedik bir olay olmuş. Düğün çok debdebeli geçmiştir. Cumhuriyet döneminde bile Molla, hâlâ dimdik ayakta olduğunu dosta düşmana göstermek ve son bir defa gövde gösterisi yapmak istemiştir. Düğünün masrafları için köşkü emniyet sandığına rehin vermiş ve sandıktan alınan parayı son kuruşuna kadar harcamıştır. Fakat daha sonra borcuna karşılık hiç ödeme yapmamıştır. Cumhuriyet döneminde gelir kaynakları azalan, harcamaları artan aile, para sıkıntısı çekmiş ve birçok mülkle beraber köşkteki değerli olan objeleri de satmıştır. Köşkte büyük saatin etrafında çoluk çocuk bütün aile toplanmışlar. Saatin tik-tak seslerinden saatin ne demek istediğini yorumlamaya çalışmışlar. Nihayet saatin kendilerine "sat-ye, sat ye!" dediğine kanaat getirmişler. Bunun üzerine birer birer her şeyi gizlice, haraç mezat elden çıkarmışlardır. Köşkün etrafını çeviren pirinç korkulukları bile kiloyla çingenelere satmışlardır. Halet Hanım'a ve aile kadınlarına padişah tarafından verilmiş şefkat nişanları dahi satılıp afiyetle yenilmiştir. Ailede muazzam bir satma yeme hastalığı var. Ne satıp yedikleri mallara ne de kendilerinden gasp edilen mallara üzülmüşlerdir. Molla, son gününe kadar çok güzel yaşamış, ailesini de refah içinde yaşatmış, herkes onların çok varlıklı olduklarını zannetmiştir.

Cemil Molla'nın dört çocuğu vardır; bu çocukları sırasıyla Halet, Adnan, Mehire, ve Feyyaz 'dır. Üryanizâdelerin Cumhuriyet kuşağı üyeleri, dindar, laik ve meslek sahibi kişiler olmuşlardır. Cumhuriyet döneminde siyasetle hiçbir ilişkileri

olmuyor ama her dönem devletçi bir tavır sergilemişlerdir. Adnan Üryani meşhur bir avukat olmuştur.

Köşkteki Üryanizâde ailesi nasıl yaşıyor? Yine dönemin tanıklarının ifadesine göre, ailenin hiçbir üyesi herhangi bir işte ücretli olarak çalışmamıştır. Cemil Molla'nın küçük oğlu Feyyaz Bey, sonunda tersanede bir işe girmiştir. İş için Kuzguncuktan vapurla her gün Eminönü'ne giden Feyyaz Bey, iyi bir hikâye anlatıcısı ve olayları teatral bir şekilde aktaran eğlenceli bir tip ve evin neşesi olmuştur. İş dönüşü dış dünyada olanları köşk ahalisine o aktarmakta ustaymış. Aile hep birlikte akşam yemeklerini yerken, masada içki su gibi akmış, son güne kadar porselen tabaklar, kristal bardaklar ve gümüş servis takımları kullanılmıştır. Molla sofra düzeni konusunda çok titizmiş. Molla'nın büyük kızı Halet Hanım özel hocalarla eğitim görmesine rağmen, diğer kızı Mehire Amerikan kız koleji mezunuymuş. Meşhut Bey'in ablası da Amerikan Kız Koleji'nden mezun olmuştur.

Köşkte geniş bir çalışan kadrosu yer almıştır. Aşçılar, hizmetçiler, dadılardan başka çeşitli dönemlerde ilginç insanlar Cemil Molla'nın himayesine girmişlerdir. Bir şekilde Molla'nın dikkatini çekmişlerdir. Köşkün ön tarafındaki müştemilata yerleştirilmişlerdir. Köşkte aile ile birlikte Cinci Hoca ve karısı da yaşamıştır. Cinci Hoca'nın karısı Mari Rum'muş. Cinci Hoca'nın köşkte ne iş yaptığı bilinmemektedir. Yıldız falına baktığı ve dua ettiği rivayet edilmektedir. Köşkte bir de Musa ve ailesi yaşamıştır. Amerikalı bir zenci olan Musa'nın babası İstanbul'a gelmiş ve bir şekilde yolu köşke düşmüş ve buraya yerleşmiştir. Köşkteki Habeş bir dadıyla evlendirilmiş ve bu evlilikten Musa doğmuştur. Musa büyüyünce Amerika'ya gitmiş, ancak aile ile ilgisini koparmamış, Amerika'ya giden Üryanizâdeler onu ziyarete gitmiştir. Köşkte bir de cüce yaşamıştır. Bu cüce, elinden her iş gelen, olağanüstü yetenekli biri olarak bilinmektedir. Tek kişilik ordu sanki. Cemil Molla'nın isteği doğrultusunda Üryanizâde çocuklarının mescitte ezanı sırayla okuma geleneği varmış. Cüce, o kadar becerikliymiş ki zaman içinde çocukların seslerini taklit ederek onlar yerine ezanı bile okurmuş ve Molla, bunu torunlarının okuduğunu zannedermiş.

Ek-10: Üryanizâdelere Ait Mezar Taşları ve Mühürler

Mezartaşı. 1

1. Hüvel’l-Hallâku’l-Bâkî
2. Bir-nûn kalem yazdı güher-âsâ şu târîhi:
3. “Karındaşım Sa‘îd’e mesken olmuş cennetü’l-me’vâ”
4. Vilâdeti: İrtihâli:
5. Sene 1273 Sene 1323
6. ‘Uryânî-zâde ‘Ömer Sa‘îd
7. Beg rûhiyçün
8. Rızâ’en-li’llahi’l-Fâtiha

Mezartaşı 2:

1. Hüve’l-Bâkî
2. Dönerken ufk-ı ümmîdimde her şeb necm-i rahşânım
3. Diyordum nûr-i dîdem tâb-dâr ol her seher, her gâh
4. Hudâ bâkîleriñ ‘ömr-i ebedle lem‘a-bahş itsün
5. Şihâb-âsâ uçup gitdi gözümden Târık’ım eyvâh!
6. 4 h., sene 1320 10 R.e., sene 1322
7. ‘Uryânî-zâde Mehmed Cemîl’iñ
8. mahdûm-ı ma‘sûmı Ahmed Târık
9. Beg’iñ mihrâbiyyesidir.

Mezartaşı 3:

1. Hüve’l-Hallâk
2. Çıkup üç nûra müstağrak melek tebşîre gelmişler
3. Kızım Selmâ’yı görmüşler ferişteblerle uçmakda
4. 8 Z., sene 1317 Pazar
5. ‘Uryânî-zâde Mehmed Cemîl’iñ
6. ma‘sûme kızı Behîre Selmâ
7. Hanım’ıñ mihrâbiyyesidir.

Mezartaşı 4:

1. Hüve’l-Hayyü’l-Bâkî
2. Şeyhü’l-İslâm-ı esbak
3. ‘Uryânî-zâde Ahmed Es‘ad
4. Efendi merhûmuñ kerîmesi
5. Fâtıma ‘Ârife Hanım’ıñ
6. rûhiyçün rızâ’en-li’llâhi’l-Fâtiha,
7. sene 1316.

Mühür 1:

“ ‘Uryânî-zâde
Muhammed Hâlid, mütevellî’-i vakf-ı
Şeyhü’l-İslâm-ı sâbık
‘Ârif Hikmet Beg,
1303.”

Mühür 2:
“Ahmed Es’ad, [1]247

Mühür 3:
“Ahmed Es‘ad, 1257.”

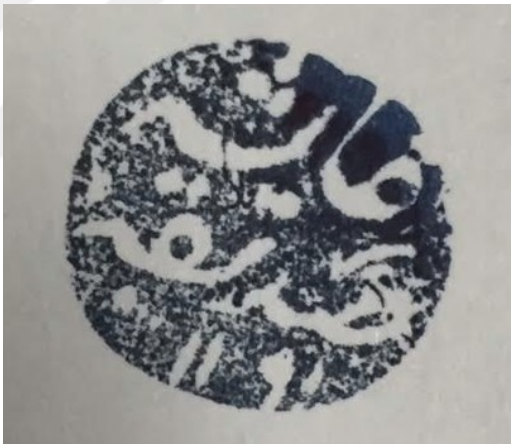

Mühür:4
“Âyişe Sıddîka 1191.”

Mühür 6:

“Mehmed Sa’id, 1213”

“es-Seyyid Muhammed Hâlid Sıddîk, [1] 275

Mühür 7:

“Süleyman Celâle’d-dîn 1302”.

“Uryanizâde Muhammed Cemil, 1928 Ma’âşa mahsûsdur.”

Mühür 8:

“Mehmed Cemil Üryanizâde, 1305”

Mühür 9:

“es-Seyyid Mehmed Hâlid, 1282.”

Mühür 9:

“Mehmed Cemil Adliye nâzırı”

Ek-11: Cemil Molla ve Ailesine Ait Bazı Fotoğraflar

Cemil Molla

Emine Hanım (1873-1930); Cemil Molla'nın eşi, Niş Beylerbeyi Hafızoviç Ebubekir Bey'in kızı

Halet Üryani; Cemil Molla'nın büyük kızı